دکتۆر جەبار قادر

کەرکوک

نەفرەتی نەوت و ستەمی دیمۆگرافیا

کوردستان ۲۰۱۹

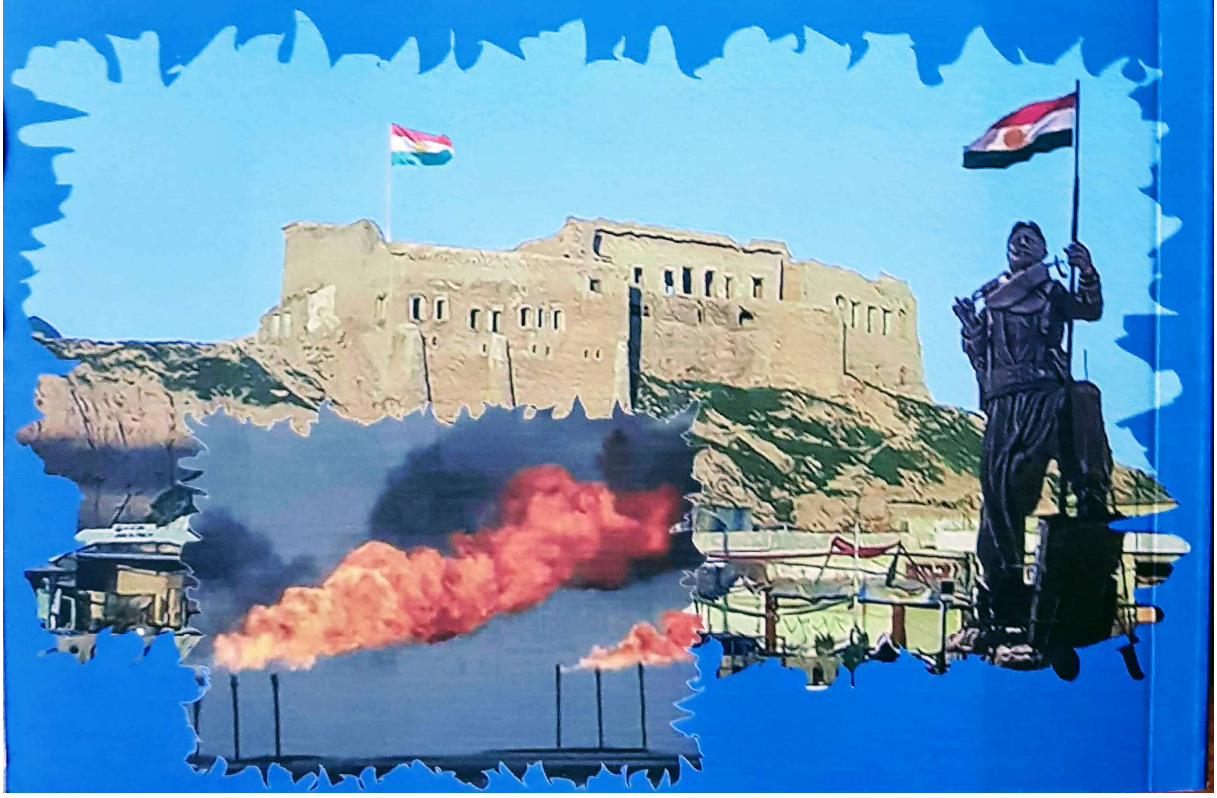

کەرکوک
نەفرەتی نەوت و
ستەمی دیموّگرافیا

کەرکوک
نەفرەتی نەوت و
ستەمی دیمۆگرافیا

دکتور جەبار قادر

کوردستان ۲۰۱۹

بیروڕاگەلێك كە لەم كتێبەدا هاتوون، بەرپرسیارێتی سەرلەبەریان تەنیا دەگەڕێتەوە بۆ خاوەنی، ئەكادیمیای كوردی لێیان بەرپرس نییە.

* ناوی كتێب: كەركوك نەفرەتی نەوت و ستەمی دیمۆگرافیا.
* نووسەر: دكتور جەبار قادر.
* بەرگ و سەرپەرشتی هونەری: عوسمان پیرداود .
* نەخشەسازی: عیسام موحسین.
* هەڵەگری: شێرزاد فەقی .
* هەڵەگری سەر كۆمپیوتەر: بدرخان بكر صابر.
* بڵاوكراوەی ئەكادیمیای كوردی، ژمارە (٤٠٠).
* چاپخانەی زانكۆی سەلاحەددین – هەولێر.
* لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی كتێبخانە گشتییەكان ژمارەی سپاردنی(٨٠٩)ی ساڵی ٢٠١٩ی پێدراوە.

– هەموو مافێكی چاپكردن بۆ ئەكادیمیای كوردی پارێزراوە.
– ئەم كتێبە نابێت بەهیچ جۆر بێ ڕەزامەندیی ئەكادیمیای كوردی دووبارە چاپ بكرێتەوەو وێنەكانی لەبەر بگیرێتەوە.

پێشەکی

پرسی پاشەڕۆژی کەرکوک لە عێراقی سەدەی بیستەم و ئێستادا کرۆک و گەوهەری دۆزی کوردە لە باشووری کوردستان. نیو سەدە زیاترە کەرکوک بووە بە خاڵی سەرەکی ناکۆکی لە نێوان حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورددا لەم بەشەی کوردستان. پێش ئەوەیش هەوڵێکی بەردەوام و هەمەلایەنەی حکومەتی پاشایەتی عێراق لە ئارادا بوو بۆ لاوازکردنی پێگەی کورد و دەستگرتنی تەواو بەسەر کەرکوکدا. کاربەدەستانی بەریتانیا لە عیراق نەک هەر پشتیوانی دەسەڵاتی پاشایەتی بوون بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکانی لە کەرکوک، بەڵکو ڕۆڵی چارەنووسسازیان دەبینی. بەکارهێنانی بەشێک لە دانیشتووانی لیواکە لە دژی خواستەکانی کورد و بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی هەمیشە لە ئارادا بوو. لەو سەردەمەدا ئامێر و میتۆدەکان جیاواز بوون. جیاوازی سەرەکیش لەوەدا بوو، کە لە سەردەمی پاشایەتیدا سیاسەتی لاوازکردنی کورد بەشاراوەیی و زۆرزانی دەکرا، بەجۆرێک کە زۆربەی کوردیش لێی بێ ئاگا بوو. بەڵام لە نیو سەدەی ڕابردوودا سیاسەتی پەراوێزخستنی کورد و بەهێزکردنی پێگەی عەرەب لە کەرکوکدا بە ئاشکرا و لەگەڵ بەکارهێنانی توندوتیژیدا جێبەجێ دەکرا. سیاسەتی حکومەتەکانی نیو سەدەی ڕابردوو ڕەگەزپەرستانە، دژ بە قانوون و دادپەروەری، مافی هاوواڵاتێتی و مافەکانی مرۆڤ بوون.

سیاسەتی پەراوێزخستنی دانیشتووانی کورد، بەهێزکردنی پێگەی پێکهاتەکانی تری کەرکوک پێویست بوو بۆ ئەوەی مافە ڕەواکانی گەلی کوردستان لەم بەشە گرنگەی نیشتمانەکەیدا ڕەت بکرێنەوە. ئەم سیاسەتە کارەساتی زۆری لێکەوتەوە و کوردیش باجێکی زۆری دا لە پێناو مانەوە لەسەر زێدی خۆی. مەبەستییەکان نەبوون بە مێژوو، بەڵکو بەردەوامن و دانیشتووانی کوردی کەرکوک ڕۆژانە ڕووبەڕووی کێشە و دەردەسەری نوێ دەبنەوە. لەناوچوونی ڕژێمی بەعس باری کوردی ئەم شارەی زۆر سووک نەکرد. تەقینەوەکان و هەڕەشەی تیرۆریستان زیاتر لە دە ساڵ ژیانی دانیشتووانی کەرکوکیان کرد بە دۆزەخ. کاتێکیش ئەو مەترسییە ڕەویەوە، داگیرکردنی

کەرکوک لە لایەن سوپا و حەشدی شەعبییەوە بوو بەهۆی کارەسات و مەینەتی تازە بۆ کوردانی کەرکوک. لەگەڵ هەموو ئەو کارەساتانەدا گەلی کوردستان دەستی لە مافە ڕەواکانی خۆی لە کەرکوک هەڵنەگرتووە، هەرچەندە کاربەدەستان و ڕابەرانی سیاسی کورد هەلی زۆریان لە دەست داوە، هەڵەی گەورە و بگرە هەندێکیان کردەوەی خیانەتکارانەیشیان کرد لە بارەی چارەنووسی کەرکوکەوە. گەورەترین هەڵەی سیاسی ڕابەرانی کورد لە پرسی کەرکوکدا لەو ڕاستییەدا بەرجەستە بوو، کاتێک دۆزێکی نیشتمانی و نەتەوەیی پلە یەکی باشووری کوردستانیان لە کێشەی خاک و نیشتمانەوە بچووک کردەوە بۆ پرسی ژمارە و ئامار و ڕاپرسی، کە وێنەی دەگمەنە لە جیهاندا. سەرەتاکانی ئەم گوناهە گەورەیە دەگەڕێتەوە بۆ وتووێژەکانی سەرکردایەتی بزووتنەوەی کوردی و حکومەتی عێراق لە شەستەکانی سەدەی ڕابردوودا، کە لە ڕێککەوتنامەی ١١ ئازاری ١٩٧٠دا جێگیر کرا. ئەوە بوو چارەنووسی کەرکوک و ئەو ناوچە کوردستانییانەی حکومەت چاوی تێبڕیبوون بە ئەنجامدانی سەرژمێرییەوە گرێدرا، کە دەبوایە لە ماوەی یەک ساڵدا دوای ڕێکەوتنەکە ئەنجام بدرایە. هەڵبەتە سەرژمێرییەکە نە دوای ساڵێک و نە لە دوای پێنج ساڵیش ئەنجام نەدرا، بەڵکو دوای حەوت ساڵ، ئەویش لە سێبەری نسکۆی شۆڕشی کوردا لە ساڵی ١٩٧٥ و دەسەڵاتی تاکڕەوانە و تۆتالیتارییانەی بەعسدا، واتا دوای ئەوەی سیاسەتی بەعەرەبکردن لەو ناوچانە ئەنجامی ترسناکیان لێ کەوتەوە بە قازانجی عەرەب و زیانی کورد.

هەرچەندە سیاسەتی زۆرکردنی ژمارەی عەرەب و کەمکردنی ژمارەی کورد لە کەرکوک و گەلێک شوێنی تری کوردستان دەمێک بوو لە عەقڵی کاربەدەستانی عێراقدا چەسپیبوو و خەونیان پێوە دەدی، لێ لە ساڵی ١٩٧٠وە بوو بە بەشێکی سەرەکی لە ستراتیژی حکومەتی عێراق لەو ناوچانە. ئیدی حکومەت پێویستی بەوە نەبوو سیاسەتەکانی لەم بوارەدا بشارێتەوە، بەڵکو بە ڕۆژی نیوەڕۆ و بە ڕاشکاوی لە کەرکوک و هەموو ئەو ناوچانە پرۆسەی بەعەرەبکردنی جێبەجێ دەکرد. شێواز و ئاکامەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و پاکتاوکردنی نەژادی لە کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تر هۆکارگەلی

سەرەکین بۆ ئەوەی باس و خواسی دیمۆگرافیا، ژمارە و ئامار لەم کتێبەدا زۆر دووبارە ببنەوە.

ئەگەر پاکانەیەک بۆ ئەوانە هەبێت کە هێشتا ئەزموونێکی ئەوتۆیان لەگەڵ بەعسدا نەبوو و وردەکارییەکانی سیاسەتی ئەو حیزبەیان لە بواری تەعریب و پاکتاوکردنی ڕەگەزیدا لە کەرکوک و ناوچەکانی دیکەی کوردستاندا نەدەزانی، ئەوا بۆ بەرپرسانی کورد لە دوای ئەو هەموو کارەساتەی بەسەر کەرکوکدا هێندران و لە دوای شارەزایی لە ورد و درشتی هەڵوێستی ناجوامێرانەی هێزە سیاسییەکانی عێراق سەبارەت پرۆسەی بەعەرەبکردن هیچ پاکانە و پاساوێک نییە، بۆ ئەوەی دوای ساڵی ٢٠٠٣ کردیان، کاتێک قایل بوون بەوەی دۆزی کەرکوک لە دۆزی خاک و نیشتمانەوە بگۆڕدرێت بۆ پرسی ژمارە و ئامار و ڕاپرسی.

ئەوەی سەرنجی مرۆڤ ڕادەکێشێت ئەوەیە، کە کەم لە کاربەدەستانی کورد، بەوانەیشەوە کە بەرپرسن لە دۆسیەی کەرکوک و ناوچەکانی دیکە، ئاگاداری ڕەوتی مێژوویی ڕووداوەکانن لەم شارە و لە سیاسەتە دۆزەخییەکانی دوژمنانی کوردیش باش تێنەگەیشتوون، کە هەموو بوارەکانی ژیانیان گرتووەتەوە. بۆیە نابێت مایەی سەرسوڕمان بێت، کاتێک سیاسەت و پلانەکانی ئەم کاربەدەستانە ئەنجامی ئەرێنییان لێ ناکەوێتەوە.

ئەم کتێبەی لەبەردەستی خوێنەردایە، هەوڵ دەدات هەندێک لە لایەنەکانی ئەو ڕەوتە مێژووییە پڕ لە ئازار و تاڵە ڕوون بکاتەوە. نووسەر دەیەوێت پرس، کێشە و ڕووداوەکان بە ناوی ڕاستەقینەی خۆیانەوە باس بکات. بابەتەکانی ئەم کتێبە لە کات، شوێن و بۆنەی جیاوازدا نووسراون. هەندێکیان وەکو بیرۆکە و سەردێڕ بۆ کۆڕ و سمینار و کۆنفرانس ئامادەکراون و لە دواییدا کاریان لەسەر کراوە و بڵاو کراونەتەوە، هەندێکی تریان وەڵامدانەوەن بۆ ئەو زانیارییە نادروستانە کە لە بارەی کەرکوکەوە بڵاو دەکرێنەوە بەمەبەستی شێواندنی ڕاستییەکان. بەشێکیان بە زمانی عەرەبی نووسرابوون و ڕووی دەمیان لە خوێنەری عەرەبیزمان بووە. لە هەموو حاڵەتەکاندا یەک مەبەست کۆیانی کردۆتەوە، ئەویش بەرگری بووە لە ڕاستییە مێژوویی و جوگرافییەکان و مافی

ڕەوای کـورد لە کەرکـوک، کە نەیـارانێکی زۆر بەدرێژایـی زیـاتر لە سـەدەیەکە گەلەکۆمەیـان لـێ کـردووە، بـۆ ئەوەی سـیمای بگـۆڕن و لە دەسـتی کـوردی دەربکەن. لێرەدا دەبێت دان بەو ڕاستییەدا بنێـین کە لەم بـوارەدا سـەرکەوتنی بەرچاویان بەدەست هێناوە. بە دەربڕینێکـی تـر ئامـانجی سـەرەکی ئەم کتێبە ئەوەیە زانیـاری بخـاتە بەردەسـت ئەوانەی لەبـارەی کەرکـوکەوە بڕیـار دەدەن و لەگەڵ لایەنەکانی تردا دانوستان دەکەن.

لەبەرئەوەی بابەتەکان لە بنەڕەتدا بـۆ کتێـب ئامـادە نەکـراون، بەڵکـو بـۆ ئەوەی لە کـۆنگرەی زانسـتی، کـۆڕی ڕۆشـنبیری و سیاسـی، وەک بـابەتی سەربەخۆ پێشـکەش بکـرێن، یـان لە شـێوەی وتارگەلێـک لە ڕۆژنـامە، گۆڤـار و سایتەکان لەسەر تـۆڕی ئینتەرنێـت بـڵاو بکـرێنەوە، بـۆیە بە پێویسـتی دەزانـم، ئاماژە بەوە بـکەم، کە نابێـت هەموویـان وەک لێکـۆڵینەوەی زانسـتی لە بـواری مێـژوودا مامەڵەیـان لە تەکـدا بکرێـت، یـان بە شـیکردنەوەی زانسـتی و هەمەلایەنەی ورد بـۆ دۆزە باسـکراوەکان لە قەڵەم بـدرێن. لەگەڵ ئەوەشـدا، پاشـخانی مێژوویـی ڕووداوەکـان، زانیـارییە جـوگرافی و دیمۆگرافییەکـان بـۆ لێکـدانەوەی بابەتیـانەی پرسـە سیاسـییەکان بەکارهێنـدراون و بەپشتبەسـتن بەسـەرچاوە باوەڕپێکراوەکـان هەوڵـی لێکـدانەوەی لـۆژیکیی پرسـەکان دراوە. بەگشـتی دەتـوانم بڵـێم لە هەمـوو ئەم بـاس و تـوێژینەوانەدا هەوڵـم داوە لە ڕێـڕەوی لێکـۆڵینەوەی زانسـتی لانەدەم. درۆ و دەلەسـەی نەیـاران تەنیـا بە پشتبەستن بە زانیاریی دروست و بەڵـگەی مێژوویـی و سـەرچاوەی بـاوەڕپێکراو پووچەڵ بکرێنەوە.

نەیـارانی کـورد لە کەرکـوک باوەڕیـان بە هێـز و خۆسـەپاندن و کـارکردن لەسەر زەوی هەیە، بۆیە گوێ بە بەڵگەی مێژوویی و سەرچاوەی بـاوەڕپێکراو و قانوون و مافی مرۆڤ نادەن. ئەوان ڕاستییەکان دەشێوێنن، درۆ و بوختانی زۆر بڵاو دەکەنەوە، کە زۆریان لە لای خەڵکانی خۆیان و نەیارانی کـورد کـردووە بە ڕاستیی مێژوویی، هەقیان کردووە بە ناهەق و ناهەقیـان کـردووە بە هەق، بـۆیە هەمـوو کاتێـک لۆژیـک و لێکـدانەوەی بابەتییـانەی پرسـەکان دادی ئەو جـۆرە کەسانە نادات، بەڵکـو مـرۆڤ ناچـارە هەنـدێک جـار بە زمانێـک بیانـدوێنێت کە تێیدەگەن، منیش هەندێک جار ئەوەم کردووە و لێی پەشیمان نیم.

هاوتەمەنەکانی من بێ لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونی زانستی، لە نادروستی بەشێکی زۆر لەو بۆچوونانە تێدەگەن، چونکە بەچاوی خۆیان ئەوەیان بینیوە چۆن عەرەب بەدەیان هەزار هێندراون بۆ کەرکوک و دەیان گەڕەکیان بۆ دروست کراوە. لە بەرامبەردا گەواهی دەرکردنی هەزاران خێزانی کوردیش بوون لە شار و پارێزگاکەیان.

لەم ساڵانەی دواییدا کەرکوک سەرنجی نووسەرانی ڕاکێشاوە، زۆربەی ئەوەی لە بارەیەوە بڵاو دەکرێتەوە باس لە لایەنە سیاسییە گەرم و ئاڵۆزەکەی کێشەکەی دەکات. نووسەران بەدەگمەن لا لە ڕەوتی مێژوویی ناوچەکە دەکەنەوە، بێ ئەو کارەیش ئەستەمە ڕەگ و ڕیشە و کرۆکی پرسەکە دەربخرێت. ئەو نووسینانەی لە بارەی کەرکوکەوە بڵاو دەکرێنەوە لە دید و بۆچوونی جیاواز و تەنانەت ناکۆکەوە دەنووسرێن، ئامانج و مەبەستەکان، بەرژەوەندیی لایەنەکانی ئەم پرسە ناکۆکن و لە پشت ئەو نووسینانەوە خۆیان حەشاردراوە. ڕەنگبێ ئەوەی لەم چەند ساڵەی دواییدا لە بارەی کەرکوکەوە نووسراوە لە هەموو ئەوە زیاتر بێت کە لە یەک سەدەی تەواودا لە بارەی کوردەوە نووسرابێت. ئەمەیش ئەو ڕاستییە دەردەخات کە کەرکوک گرێکوێرەی پەیوەندییەکانی نێوان کورد و حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراقە، بە دیوێکی دیکەشدا کرۆک و گەوهەری دۆزی کوردە لە باشووری کوردستان، کاریگەریشی هەیە لەسەر ڕەوشی کورد لە بەشەکانی دیکەی کوردستان.

وەبیر هێنانەوەی ڕاستییە مێژوویی و جوگرافییەکانی پەیوەست بە کەرکوک، سەرباری ئەوەی پێویستییەکی زانستییە، ئەرکێکی نیشتمانی و ئەخلاقیشە لە ئەستۆی ئێمەومانان. بۆیشی هەیە بەشێک لەو لێکدانەوە و زانیارییانەی، کە بەمەبەستی سیاسی بڵاودەکرێنەوە، بەدرۆ بخاتەوە.

هەر چەندە، ئەو ڕژێمەی ئەو کارەساتانەی بەسەر کەرکوکدا هێنا لەناو چوو و ژمارەیەک لە بەرپرس و تاوانکارە سەرەکییەکانی سەریان تیاچوو و سزای خۆیان وەرگرت، بەڵام ئەو بیرە ڕەگەزپەرستە و ئەو کەش و هەوایەی ڕق و کینەی نەتەوەیی و مەزهەبی ئەفراند و سیاسەتی جینۆسایدی کورد و پاکتاوی نەژادی و بەعەرەبکردنی کەرکوکی لێ کەوتەوە، لە عێراقی دوای

سەدام حوسێندا زۆر بەهێزەوە ئامادەیە. ڕووداوەکانی ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ و دیمەنەکانی وێرانکردنی خورماتوو، ئەتککردنی کورد و سیمبولّەکانی، گەواهی زەقی ئامادەیی ئەو بیرەن و وا لە کورد دەکەن باوەڕ نەکات ئەو سەردەمە کۆتایی هاتووە.

ئەو کارەساتانەی ڕژێمی بەعس بەسەر کورد و کەرکوکیدا هێنان، لێکەوتە وێرانکارییەکانی لە کۆمەڵگەی کوردستاندا بە تراژیدیترین شێوە لەبەرچاون. نەک هەوڵ نەدراوە بۆ سڕینەوەیان، بەڵکو ڕووداوەکانی ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ هەموو بریندەکانی کولانەوە، باوەڕێکی وایشیان لە لای خەڵک چەسپاند، کە لە عێراقی "فیدیرالی و دیموکراتیشدا!!!" شتێکی ئەوتۆ لە بارودۆخی کوردی کەرکوک نەگۆڕاوە.

لە سەر لە ئێوارەی ڕووخانی ڕژێمەوە و دوای ئەوەیش لە سێبەری ململانێی توندی لایەنە عێراقی، هەرێمی و نێودەوڵەتییەکاندا، شەڕێکی میدیایی و پڕوپاگەندەیی بەربڵاو لە ئاراداید لە نێوان ئەوانەی، بەهۆی هەڵوێستەکانیانەوە خۆیان لە سەنگەری ڕژێمەکەی سەدام حوسێندا دەبینییەوە، ئەمانە لە ناسیۆنالیستانی عەرەب، تونددڕەوانی ئیسلامی و هەرزەکارە چەپەکانی ڕۆژهەڵات و ئەورووپا و ئەمریکا پێکدەهاتن، لەگەڵ ئەوانەی لە دژی ئەو ڕژێمە لە چالاکی سیاسی و سەربازیدا بوون. بەشێک لە بابەتەکانی ئەم کتێبە وەڵامدانەوە و بەدواداچوونن بۆ دید و بۆچوونی هەندێک لەوانەی بەپێداگرییەوە بەرگرییان لە سیاسەتەکانی سەدام حوسێن دەکرد و ڕاستییەکانیان لە بارەی کورد و کەرکوکەوە دەشێواند.

پێشهاتە سیاسییەکانی دوای ڕاماڵینی ڕژێمی سەدام حوسێن، کە لە عێراق هاتنە کایەوە، زۆر لەو ڕاستییانەیان پشتڕاست کردەوە، کە ئێمەومانان بۆ چەندان ساڵ بەرگریمان لێ دەکردن. یەکێ لە هۆکارە سەرەکییەکانی لێکترازان و دابڕان لە نێوان کورد و عەرەبی عێراقدا لە دوای ٢٠٠٣ لەوەدا دەبینم، کە زۆربەی هەرە زۆری عەرەب و هێزە سیاسییەکانی، هەر یەکەیان بەجۆرێک بەرگری لە سیاسەتی بەعەرەبکردن و لێکەوتەکانی دەکەن. لە کاتی دەسەڵاتی بەعسدا خەڵک، بەتایبەتی کورد دڵی خۆی بەوە دەدایەوە، کە ئەو

ڕژێمە دیکتاتۆرە بەرپرسە لە سیاسەتی بەعەرەبکردن و پاکتاوکردنی کورد لە کەرکوک و ناوچەکانی تر و کەس ناتوانێ بەرهەڵستی بکات. بەڵام لە دوای ڕووخانی سەدام حوسێن بۆیان دەرکەوت، کە زۆربەی هەرە زۆری عەرەب، بەوانەیشەوە کە لە دژی هەموو سیاسەتەکانی دەسەڵاتی بەعس بوون، دڵخۆشن بەو ئەنجامانەی ئەو سیاسەتە بەدەستی هێناوە و شێلگیرانە بەرگری لە لێکەوتەکانی دەکەن و بە هەموو شێوەیەک لە دژی سڕینەوەی شوێنەوارەکانین. ئەوەی بە وردی سەیرێکی بڵاوکراوە و دەزگاکانی میدیای عەرەبی لە عێراق و دەرەوەی عێراقیش بکات، سەدان نووسین و لێکدانەوە دەبینێت، کە دوور لە هەموو بەها مرۆییەکان پاکانە بۆ ئەو سیاسەتە دەکەن و پاساوی جۆراوجۆری بۆ دەهێننەوە.

دەبێت لێرەدا ئاماژە بەوە بکەم، کە بارودۆخی سیاسی عێراق بەر لە ٢٠٠٣ و زاڵبوونی ڕژێمێکی پۆلیسی سەرکوتکەر، وای کردبوو سادەترین زانیاری و ئامار بەنهێنیی نیشتمانی و نەتەوەیی دابندرێت و ڕێگە نەدەدرا بڵاو بکرێنەوە، ئەمەیش وای دەکرد لێکۆڵینەوەی وردی پشت ئەستوور بە ئاماری فەرمی لە بوارە جیاجیاکانی ژیاندا کارێکی ئەستەم و دژوار بێت. بەهەمان شێوە گەیشتن بە سەرچاوە ڕەسەنەکانی پەیوەست بە دۆزی کەرکوکەوە لە عێراقی ئەو کاتە، بەربەستێکی گەورە بوو لەبەردەم تۆێژەران بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی هەمەلایەنە لەو بارەیەوە. لەناوچوون و تاڵانکردنی بەشێکی زۆر لە ئەرشیف و بەڵگەنامە فەرمییەکانی عێراق لە دوای ٢٠٠٣ ئەم بارەی زۆر سووک نەکرد.

بابەتەکانی ئەم کتێبە ئەو ڕاستییە دووپات و سەدپات دەکەنەوە، کە کەرکوک بەشێکی دانەبڕاوی خاکی کوردستانە، مێژوو هەرگیز لەوانە خۆش نابێت کە چارەنووسیان کرد بە پرسی ژمارە و ئامار و ڕاپرسی. لەگەڵ لایەنگەلێکیشدا، کە باوەڕیان بەهێز و ستەمکارییە، نەک بە هێزی قانوون، بەها مرۆییەکان، مافی هاووڵاتی، دراوسێتی و ڕاستییەکانی مێژوو و جوگرافیا. پەنابردنە بەر دەقی قانوونی و دەستوری لەگەڵ ئەو هێز و ناوەندانەدا، کە باوەڕیان بە دادپەروەری و گێڕانەوەی ماف نییە بۆ خاوەنەکانی، بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان، لە درۆیەکی زل بەولاوە هیچی تر نییە.

تۆمـــارکردن و وەبیرهێنـــانەوەی ئەم ئامـــار و ژمـــارانە کە تـــایبەتن بە کەرکوکی شار و پارێزگا، بۆ ئەوە نییە بکرێن بە بەڵگە بۆ داننان یان دانەنـان بە مافی ئەم پێکهـاتە یـان ئەوی تـردا، باسـکردنی مێـژووی دوور و نزیکـی ئەم ناوچەیەیش بۆ ئەوە نییە پێگەی گرووپێکی دانیشتووان لەسەر حیسابی ئەوانـی تر بەهێز بکرێت و گرنگ پێشان بـدرێت. نـابێ مـافی هاوولاتیـان و پێکهاتەکـان لەسەر بنەمای ژمارە و پاشخانی مێژووییان بێت، بەڵکو دەبێت لە چوارچێوەی هاونیشـتمانی و هاوولاتیبوونـدا بێـت. بەڵام بە دیـوەکەی تریشـدا ڕەوا نیـیە کەمینەیەک یا پێکهاتەیەک، کە بۆ خۆی لە سەردەمێکی مێژوودا هاتبێ بـۆ ئەم ناوچەیە و نیشتەجێ بووبێ، بەتەنیا خۆی بە خاوەن ماڵ بزانێ و کوردیش، کە بەدرێژایی مێژوو لەسەر ئەم خاکە بووە و لە هیچ شوێنێکی تردە نەهاتووە، بە میوان دابنێ و هەبـوونی لە شـارەکەدا بخـاتە ژێـر پرسـیارەوە و لە هەڵمەتێکـی بەردەوامی شێواندنی زانیارییەکانـدا بێـت. وەڵامـدانەوەی ئەم جـۆرە بۆچـوون و لێکدانەوانە بە کارێکی زانستی و پراکتیکی پێویست دەزانم.

دەبوایە لەو زانکـۆ و ناوەنـدانەی لە کوردسـتان هەن بـایەخی زیاتریـان بە کەرکوک بدایە و لەو هەموو کـۆنفرانس و دیـدارانەی ڕۆژانە لەوێ سـاز دەکـرێن، یەکێکیشیان بۆ باس و خواسی کەرکوک تەرخان بکردایە.

نەوت کە بـۆ زۆر وڵات و شـوێن لە دونیـادا بـوو بە مـایەی گەشـەکردنی ئابووری و خۆشگوزەرانیی دانیشتووان، بـۆ کەرکـوک چەنـد سـاڵی یەکەمـی لـێ دەربکەی، هەمیشە هۆی کارەسات، ململانێ و ناسەقامگیری بووە. دانیشـتووانە ڕەسەنەکەی کەمترین سوودیان لە خێر و بێـری بینیـوە. کـوردی کەرکـوک نەک هەر سـوودی لـێ نەبینیـوە، بەڵکـو بە هـۆی نەوتەوە بەزۆر ڕاگـوێزراوە و مـاڵی وێران کراوە.

دیمۆگرافیـایش سـتەمی زۆری لە کەرکـوک کـردووە، ئەوانەی ڕۆژێـک لە ڕۆژان بەدوای ژیانێکی باشتردا ڕوویان لە کەرکـوک کـرد، پێشـوازییان لـێ کـرا، دواتر بوون بە فاکتەرێک بۆ تێکـدانی بـارودۆخی شـار و پارێزگـاکە. کەس نیـیە ئەو ڕاسـتییە مێـژووییە نەزانێـت کە دانیشـتووانی عەرەب و تورکمـان، هەر یەکەیان لە سەردەمێکی مێژووییدا لە شوێنی ترەوە هـاتوون بـۆ کەرکـوک، کەی

هـاتوون و چـۆن هـاتوون ئەوە کێشـە نیـیە. ئەی ئەو خەڵـکەی بەر لەوان بە سەدان ساڵ لێرە دەژیان، کێ بوون؟. ئەمانە هەڵبەتە کورد بوون، پێش ئەوەی ئیتنۆسـی کـوردیش پێکبێـت و دەقـی خـۆی لە دەوروبەری سـەدەی پێنجەمـی زاینیدا وەربگرێـت، بە نـاوی هـۆز و گرووپـی تـرەوە لە کوردسـتان دەناسـران و ناویان لە مێژوودا هاتووە. مێژوو ئەوەی تۆمار نەکردووە کە گەلێکـی دیـکە لەم جوگرافیایەدا ژیابێت و لە ئەنجامی کارەساتێکی سروشتیدا لەناوچووبێت.

لە بـارەی ژمـارە و ئامارەکـانەوە، کە ڕۆژانە دەخـرێنەڕوو و زێـدەڕۆیی زۆریان تیدا دەکرێن، بەپێی سەرژمێرییە گشتییە فەرمییەکـانی دەوڵەتـی عێـراق وردەکارییەکـانم تۆمـار کـردووە، کە زۆر لەو ئامـار و ژمـارانە بەدرۆ دەخەنەوە، ئەوەیش دەردەخەن کە کورد هەمیشـە زۆرینـەی هەرە زۆری دانیشـتووان بـووە، تـا ئەو کـاتەی سـەرژمێرییەکان دەسـکاری نەکـران. بەهـۆی ئەوەی لە کەرکـوک لەتەک شـەڕەکانی تـردا، شـەڕی ژمـارە و ئامـاریش زۆر گەرمە، بـۆیە لە چەنـد بەشێکی ئەم کتێبەدا هەندێ لە ئامارەکان دووبارە دەبنەوە.

شـاڵاوەکانی ئەنفـال ئـامێرێکی کـاریگەر بـوون بـۆ وێرانکردنـی پارێزگـای کەرکوک و لاوازکردنی پێگەی کـورد لە سـنووورە مێژوویییەکـانی ئەم پارێزگـایە، لەبەر ئەوە بەشـێکی کتێـبەکە بـۆ باسـکردنی ئەنفـال تەرخـان کـرا، بەڵام وردەکارییەکانی ئەنفـال لە نـاوچەی کەرکـوک بـۆ کتێبـی داهـاتوو هەر لەبـارەی کەرکـوکەوە هەڵگیـران. بابەتەکـان زۆر بـوون و قەبـارەی کتێـبەکە زۆر گەورە دەبوو، بۆیە بەباشم زانی لە دوو کتێبدا بڵاویان بکەمەوە.

دوا بەشـەکانی کتێـبەکە بـۆ پرۆژەکـانی چارەسـەری کێشـەی کەرکـوک لە دوای سـاڵی ٢٠٠٣ تەرخـان کـراون، کە تـا ئێسـتا هـیچ ئەنجامێکیـان نەبـووە و نەبوونەتە هۆی ئاساییکردنەوەی بارودۆخەکە.

ڕووداوەکانی ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ و لێکەوتە کارەساتبارەکانی بـارودۆخی کەرکـوک و هەمـوو نـاوچە کوردسـتانییەکانی دەرەوەی هەرێمـی کوردسـتانی بەشێوەیەک ئاڵۆز کردووە، بـاوەڕ ناکرێـت کـورد بتـوانێ جـارێکی تـر بەئاسـانی ڕۆڵـی سـەرەکی لەم شـوێنانە ببینێـت. ئەوانەی بـوونە هۆکـاری ئەم بـارە ناهەمواوە، مەبەسـتیان هەرچـی بووبێـت، ناویـان لە لاپەڕە ڕەشـەکانی مێـژوودا

تۆمار دەکرێت و ڕۆژێک دێت بەرامبەر بەم تاوانە گەورەیە سزا بدرێن و ببن بەپەندی زەمانە.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەم، کە ئەم کتێبە بەرهەمی زیاتر لە ٢٥ ساڵی خوێندنەوە، بەدواداچوون، وتار بڵاوکردنەوە، بەشداریکردن لە کۆنفرانس، سیمینار سازکردن، دیداری ڕۆژنامەوانی و تەلەفزیۆنییە لە بارەی کەرکوک و کێشەکەیەوە. کتێبەکە بۆ خوێنەری گشتی، نەک شارەزایان و پسپۆران نووسراوە، بۆیە هەوڵ دراوە زمانەکەی سادە و ئاسان بێت و بە لیستی دوور و درێژی سەرچاوە و تێبینی بار نەکرێت.

لە کۆتاییدا دەبێ سوپاسی کاک بەکر شوانی بکەم کە بەشێکی زۆری کتێبەکەی خوێندەوە و لە کۆمەڵێ هەڵە و پەڵەی چاپ و زمانەوانی ئاگاداری کردمەوە. هەروەها سوپاسی کاک سیروان ڕەحیمیش دەکەم کە ئەویش بەشێکی خوێندەوە و هەمان ئەرکی کێشا.

نووسەر

هۆڵەندا، بەهاری ٢٠١٩

کەرکوک، مێژوویەکی دێرین و واقیعێکی تاڵ

ڕەنگبێت باسکردن لە مێژووی دووری پرسێکی پڕ لە ئاڵۆزی و ناکۆکی وەک دۆزی کەرکوک، کە کاریگەرییە کارەساتبارەکانی سەدان هەزار هاوواڵاتیی سڤیلیان گرتووەتەوە، بەڵای هەندێک کەسەوە جۆرێک بێت لە کات بەسەربردن و دەمەتەقێی بێکاری. سەرباری ئەوە پێموایە ئەم گەشتە خێرایە بە مێژووی کەرکوک و دۆزەکەیدا دەشێت هەندێک سوودی هەبێت، چونکە بێ ئاگاداری و تێگەیشتن لە پاشخانی مێژوویی پرسەکان، ئاسان نییە لە گیروگرفتەکانی ئەمڕۆ تێبگەین.

لەم ساڵانەی دواییدا، کەرکوک بەهۆی ئاڵۆزی بارودۆخەکەیەوە، بایەخی تایبەتی پێدراوە، چەندان کتێب، لێکۆڵینەوە و وتاری لەسەر نووسراون، هەندێک لایەن و ڕەهەندی مێژوویی، سیاسی، جوگرافی و ئابووری دۆزەکەی تاوتوێ کراون. لەبەرئەوە، بە پێویستی نازانم دەق و وەرگیراوی دووردرێژ لە ناخی کتێب و لێکۆڵینەوەکانەوە بگوێزمەوە بۆ ئێرە. بەڵکو، ئاماژە بە هەندێک وێستگەی سەرەکیی مێژووی ئەم شارە دەکەم کە بەلای منەوە گرنگن. دەشێت بۆ بەشێک لە خوێنەران ئەوەندەی بۆ من گرنگن، بۆ ئەوان وا نەبن و بۆچوونی جودایان لە بارەیانەوە هەبێت.

ئەگەر ئەو چیرۆک و لێکدانەوە زۆرانە وەلاوەبنێین، کە نوێنەرانی پێکهاتە و گرووپە جیاوازەکانی کەرکوک دەیگێڕنەوە، لەبارەی مێژووی شارەکەیانەوە و ئەو هۆز و گرووپانەی بەشداربیان لە بنیاتنانیدا کردووە، وەک (گوتی، هوری، میتانی...تاد)، یان ئەوانەی تیایدا نیشتەجێبوون، یان فەرماندار و کاربەدەست بوون، چیرۆکگەلێکن ماوەیەکی زۆر لە خۆ دەگرن، کە بۆ هەزارەی سێیەمی (پ.ز) دەگەڕێتەوە و هەندێکجار لەوەش دوورتر دەڕواتە دواوە. ئەمەش یەکێک لە پارادۆکسەکانی خەڵکی ئەم شارەیە. ئەوان باری ناهەمواری ئەوڕۆی خۆیان و شارەکەیان پشتگوێ خستووە و داهاتوویان بە چارەنووس سپاردووە، کەچی عەوداڵی مێژووی چەند هەزار ساڵەی شار و دەڤەرەکەن کە هیچ لە باریان سووک ناکات. ئەم چیرۆکانە هەواڵی ئەو زنجیرە گەل و هۆزانەیان تێدایە، کە لەم ناوچەیە نیشتەجێبوون، وەک (لولوویی، سوباری، گووتی،

هووری یان حووری، کاشی، میتانی ئاشووری و میدی...تاد) و هەندێک گرووپی دیکە کە دواتر ڕۆڵی بنچینەیی و گەورەیان گێڕاوە لە پێکهێنانی نەتەوەی کورددا. سەرەڕای هێزی ئیمپراتۆری دیکە، کە هێرشیان هێناوەتە سەر کەرکوک و بۆ چەندین ساڵ فەرمانڕەواییان تێدا کردووە و شوێنەواری گرنگیان تێدا جێهێشتووە، وەک: (ئاشووری، ساسانی، سەلجووقی و گەلێکی تر)، دەڵێم ئەگەر ئەم چیرۆک و زانیارییە میژووییانە وەلاوەنێین، دەبینین کەرکوک بەلای کەمەوە تەمەنی پێنج هەزار ساڵ دەبێ. بەم جۆرەش یەکێک لە کۆنترین شارەکانی ناوچەکەیە. کەرکوکیش، وەک زۆر شاری دیکەی هاوشێوەی خۆی لە جیهانی کۆندا، لە شێوەی قەڵا لەسەر گردێک دروست کراوە و لە هەموو لایەکەوە بۆ بەرگری لە هێرشی هۆز و سوپای هێرشبەران بە شووڕە دەورەدراوە و چوار دەرگاشی هەبووە. ئەو شوێنەوارە دەوڵەمەندانەی لە نزیک کەرکوک دۆزراونەتەوە، ئاماژە بەم ڕەوتە میژووییە دەوڵەمەندە دەکەن و ڕۆڵی شارەکە و ناوچەکە لە شارستانی میزۆپۆتامیادا دەخەنە ڕوو.

کەرکوک لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، بەشێک بووە لە میزۆپۆتامیا و زۆربەی جاران ناوەندی هەرێمی شارەزوور بووە، کە یەکێک لە بەناوبانگترین هەرێمە میژووییەکانی کوردستان بووە، لە تەک هەردوو هەرێمی جزیرە و چیادا، بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست و تا کۆتاییی سەردەمی عوسمانی[1].

مەبەستی نوێنەرانی پێکهاتە ئەتنیکییەکانی ئەم شارە لە گێڕانەوەی ئەم چیرۆک و ئەفسانانە و گەڕان لە دووتوێی کتێبەکانی میژوودا بۆ ئەوەی زۆرترین چیرۆک بەدەست بێنن، یاخود وەک خۆیان ناویان لێ دەنێن (بەڵگە میژووییەکان) لەسەر بوونی میژووییان لە ناوچەکەدا. ئەم چیرۆکانە لە ململانێی سیاسی و ئەتنیکیدا بەکار دەهێنن، کە سەبارەت بە ناسنامەی میژوویی و نەتەوەیی و کولتووریی شار و پارێزگاکە لە ئاراڕایە. ئەم پێکهاتانە ئەو ڕاستییە لە یاد دەکەن، کە مافەکانیان وەکو هاوواڵاتی و دانیشتووی ئەم شار و پارێزگایە، نابێت تەنیا بەوە پشت قایم بن و بەوەوە گرێ بدرێن، کە چەند لە میژە لێرە دەژین، یاخود ژمارەیان چەندە. هەرچەندە ئەم هۆکارانە گرنگن بۆ دیاریکردنی ناسنامەی نەتەوەیی، جوگرافی و کولتووریی ناوچەکە،

بەڵام نابێت مافە سیاسی، کولتووری و کارگێڕییەکان لەسەر ئەم بنەمایانە دیار بکرێن.

لەگەڵ هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی عەباسی و زاڵبوونی هۆزە شوانکارەکانی مەنگۆلیا و ناوەڕاستی ئاسیا بەسەر ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاستدا، کەرکوکیش وەک هەموو شار و ناوچەکانی دیکەی ڕۆژهەڵات ڕووبەڕووی پشێوی و ناسەقامگیری بووەوە. لەسەر دەستی سەلجووقی، مەگۆل، ئەتابەک، قەرەقۆینلو، ئاق قۆینلو، سەفەوییەکان و عوسمانییەکان، لە تەک ململانێی سەرۆک هۆز و دەرەبەگە خۆجێیەکانی کوردا، خەڵکی ئەم دەڤەرە جەزرەبەی زۆریان کێشا. لەم ململانێ درێژخایەنەدا، کە ماوەی زیاتر لە هەزار ساڵی خایاند، بارودۆخێکی ناهەموار، وێرانکاری ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری باڵی ڕەشی بەسەر ناوچەکەدا کێشابوو. لە نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەمدا داگیرکاری عوسمانی دەستی پێکرد، باری دواکەوتن و داتەپین و سیاسەتی تاڵانکاری بۆ چوار سەدەی تەواو بەردەوام بوو. ناوچەکە لەو ماوەیەدا بەهۆی ململانێی درێژخایەنی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە دووچاری نەهامەتیی گەورە بووەوە، بەتایبەتی، لە ماوەی هەڵمەتەکانی شا عەباسی یەکەم (ساڵی ١٦٢٣) و پەلاماری نادر شا و داگیرکردنی کەرکوک (ساڵی ١٧٤٣) و دووبارە داگیرکردنەوەی عوسمانی لە ساڵی (١٧٤٦). ئەم پەلامار و هەڵمەتانە هەروا بە ئاسانی تێنەدەپەڕین، بەڵکو کاریگەری زۆریان لێ دەکەوتەوە و شوێنەواری زۆر خراپیان لەسەر ژێرخانی ئابووری بەجێدەهێشت، پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتوانیان دەهەژاند و باری کۆمەڵایەتی کەرکوک و دەوروبەریان تێکدەدا.

لە سەدەی هەژدەهەمەوە کەرکوک بوو بە مەیدانی ململانێی نێوان پاشاکانی بەغدا و شارەزوور بۆ سەپاندنی باڵادەستیی خۆیان. بەم جۆرە دەتوانین بڵێین، کە کەرکوک بە درێژایی چەندان سەدەی دوورودرێژ ئاسوودەیی و سەقامگیری بە خۆوە نەبینی. لەگەڵ باڵادەستی ڕووکەشیی دەروازەی باڵا لە کەرکوک لە سەردەمی مێژووی نوێدا، لێ دەسەڵاتی ڕاستەقینە لەم شارە و لە گەلێک شوێنی دیکەی کوردستان بەدەست سەرۆک هۆز و دەرەبەگە کوردەکانەوە بوو، بەتایبەتی میرەکانی بابان و ئەردەڵان.

بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست کەرکوک بریتی بوو لە کۆمەڵە ماڵێک لەسەر تەپۆڵکەیەک لەسەر ڕێگەی نێوان داقووق و هەولێر. واتە داقووقای مێژوویی، کە دواتر کرا بە قەزا، ئەوجا ناحیە و دیسان کرایەوە بە قەزا، لە کەرکوک گرنگتر و بەناوبانگتر بوو. پێشتر و تا سەدەی چواردەهەم کەرکوک لە ڕووی کارگێڕی و ئابوورییەوە سەر بە داقووق بوو، هەر دووکیشیان پەیوەندییان لە هەموو ڕوویەکەوە لەگەڵ هەولێر و شارەزوور دا بوو، زیاتر لە پەیوەندییان بە هەر دەقەرێکی تری ناوچەکەوە [٢].

ناوی کەرکوک بەم شێوەی ئێستای دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی تەیموری لەنگ، بۆ یەکەمین جار لە کتێبی شەرەفەددین عەلی یەزدی (ظفرنامە)، کە لە دەوروبەری ساڵی (١٤٢٤/ ١٤٢٥ز) دا نووسراوە، بەم شێوەی ئێستای ناوی هاتووە [٣]. وا دیارە، قەڵای بە شووڕە دەورەدراو بۆ چەندان سەدەی دوورودرێژ تاکە شوێنی نیشتەجێبوو بووە لە شارەکەدا و ژمارەی خانووەکانی لە نیوەی سەدەی شازدەمدا دەوروبەری (١٧٠) ماڵ بووە. بەپێی هەندێک سەرچاوەی مێژوویی، خانووی پاشاکانی شارەزوور تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم بەرچاوترین خانووەکانی قەڵای کەرکوک بوون.

هەر لەو دەوروبەرەدا خانوو و شوێنی بازرگانیی دی لە دەرەوەی قەڵا دەردەکەون. هەندێک ئاماژە هەن، تایبەتن بە ساڵی (١٥٤٨)، کە باس لە گەڕەکی (ئیمام قاسم) دەکەن، کە ئەو کاتە (٢١) ماڵی لێ بووە لەگەڵ مزگەوتەکەی (ئیمام قاسم)دا، کە لە ساڵانی (١٦١٤، ١٦٩١ و ١٨٩٤) نۆژەن کراوەتەوە. هەر ئەو سەرچاوەیە ئاماژە بە کەنیسەی سووری سەر گردەکەی ڕۆژهەڵاتی قەڵاش دەکات، کە دەکەوێتە سەر ڕێی کەرکوک- سلێمانی [٤]. تەکیەی تاڵەبانی لە دەسپێکی سەدەی هەژدەهەم لە لایەن مەلا مەحمودی زەنگنە بنیاد نراوە و دواتر لە لایەن شێخ عەبدولڕەحمانەوە فراوان کراوە، بۆیە هەندێک نووسەر باس لەوە دەکەن گوایە شێخ عەبدولڕەحمان بنیادی ناوە [٥].

دوای ئەوەی عوسمانییەکان دەستیان بەسەردا گرت، کەرکوک بەپێی سیستەمی دەرەبەگایەتی بەڕێوە دەبرا، ئەرکی بەڕێوەبردنی بە موتەسەلیمێک دەسپێردرا بەرامبەر باج و سەرانەیەکی دیاریکراو، کە دەبوایە بیدات بە

دەروازەی بـالا "بـابی عـالی". لە سـالی (١٨٤٠) دوای ئەوەی سیسـتەمی دەرەبەگـایەتی هەڵوەشـێنرایەوە، کـارگێڕیی کەرکـوک گەڕایەوە بـۆ ویلایەتـی شارەزوور و هەر بە خۆیشی کرا بە ناوەندی ئەم ویلایەتە. لە سالی (١٨٧٩)ش بوو بە سنجەق و خرایە سەر ویلایەتی موسڵ.

لێرەدا جێی خـۆیەتی ئامـاژە بەو راسـتییە مێـژوویییە بـکەم، کە لیـوای کەرکـوک تـا کۆتـایی جەنگـی یەکەمـی جیهـانی ئەم قەزایـانەی دەگـرتە خـۆ: کەرکوک، هەولێر، ڕانیە، ڕەواندز، کۆیسنجەق و کفری و هەمـوو دەوروبەری ئەم شـارۆچکانە. لە سـالی (١٩١٨) بەریتانییەکـان قەزاکـانی سـەرووی زابیـان جیاکردەوە و لیوایەکی نوێیان لێ دروستکرد بە ناوی لیوای اربیل/ هەولێر.

واتە لیـوای کەرکـوک لەو کـاتەدا زۆربەی خـاکی باشـووری کوردسـتانی ئێستای لە خۆ گرتبوو، بێجگە لە قەزا کوردییەکانی سـەر بە موسـڵ، کە دواتـر لە سـالی (١٩٦٩) پارێزگـای دهۆکیـان لـێ پێکهێنـرا، و سـلێمانی و قەزای خانەقین و دەوروبەری، کە بەهۆی گرنگیـی پـێگەی جـوگرافییەوە لە پەیوەنـدی لەگەڵ ئێراندا ئەمەی دواییان خرابووە سەر بەغدا و دواتـر خـرایە سـەر دیـالە. پەیوەسـتی ئەم ناوچـانە لەڕووی کـارگێڕییەوە بە کەرکـوکەوە و بەڕێـوەبردنی کاروبارەکانیـان لە کەرکـوکەوە بـۆ خۆیـان ئامـاژەن بە ناسـنامەی مێژوویـی و جـوگرافیی ڕاسـتەقینەی شـار و پارێزگـاکە، کە ئەمـڕۆ زۆر لایەن بەمەبەسـتی سیاسی هەوڵ دەدەن نکۆڵی لێ بکەن.

وادیـارە کەرکـوک لە سـایەی فەرمـانڕەوایی هەردوو میرنشـینی کـوردی ئەردەڵان و بابانداً لە جاران فراوانتـر بـووبێ، ئەوەتـا ئـۆتێر، یەکەم گەشـتیاری فەڕەنسی، کە لە سالانی ١٧٣٥ و ١٧٣٩ بۆ دوو جار سەردانی کـردووە، ئامـاژە بەوە دەکـات کە لە نیـوەی یەکەمـی سـەدەی هەژدەهەمـدا شـارێکی قەبـارە ناوەنجی و پڕ لە گردۆڵکە بووە، شوورەیەکی هەبووە و قەڵاکەی سەخت و لێوار تیژی لێژ و دژوار بووە، زێیەکی بەخواردا دەڕۆیشت کە ناوی "خاسە" بووە. ئەو ناوەش واتا "خاس و خاسە" بە وشـەیەکی ڕەسـەنی کـوردی نـاوچەی کەرکـوک دادەنـرێ، کە وەک بـاوە بە واتـای بـاش دێـت. گەشـتیارەکەش هەر بەو واتـایە ئاماژەی پێکردووە، واتـا ئـاوی خاسـە لە چـاو ئـاوی بیـر ئـاوەکەی بە خـاس و سازگار دانراوە.

ئـۆتێر ئامـاژەی بەوەش کـردووە، قەڵاکە بـۆ چاخەکـانی زۆر کـۆن دەگەڕێـتەوە. شـارەکە، لەو کـاتەدا کە ئەو سـەردانی کـردووە، لە دوو بەش پێکهـاتبوو: بەشـی یەکەم، قەڵاکە بـوو، ژمـارەیەکی زۆری دانیشـتووان لەوێ نیشتەجێ بـوون. بەشـی دووەم، نـاوچەی دەوروبەری قەڵاکە بـووە کە ناوەنـدی بازرگانیی شار بووە و تا ئێستاش هەر وایە. ئۆتێر ئەوەی دووپـات کـردووەتەوە کە کەرکـوک پـایتەختی پاشـایەتی (پاشـالق) شـارەزوور بـووە و بە بەشـێکی گرنگـی کوردسـتانی دانـاوە. بەڕای ئەو حکـومەتی شـارەزوور ٣٢ کەرت یـان نـاوچەی دەگـرتەوە. ویـلایەت و نـاوچە هاوسـنوورەکانی پاشـایەتی شـارەزوور هەریەک لە ئازەربایجان، بابان، بەغدا، موسڵ، ئامێدی و هەکـاری بـوون. ئـۆتێر ئەوەشـی بـاس کـردووە کە پادشـای شـارەزوور ئەو کـاتە لە کەرکـوک دادەنیشت[٦].

دوا سـەدەی تەمەنـی دەوڵەتـی عوسـمانی ململانێیەکـی زۆر لە نێـوان پاشاکانی بەغدا و شارەزوور لەسەر دەستگرتن بەسەر کەرکوکدا لە ئـارادا بـوو. والییەکانی شارەزوور ڕاستەوخۆ لەلایەن دەروازەی باڵاوە دادەنـران و لەناوەنـدی ویـلایەتەکەوە، کە کەرکـوک بـوو، بە سـەربەخۆییەکی تەواو لە دەسـەڵاتی پاشـایانی ویلایەتەکـانی دەوروبەر، کارەکانیـان بەڕێـوەدەبرد. بەڵام پاشـاکانی بەغـدا لە ناوەڕاستی سـەدەی هەژدەمەوە دەسـتیان بەوە کـرد پیـاوانی خۆیـان وەک موتەسـەلیم لە کەرکـوک دابنـێن، ئەمەش لە لای پاشـایانی شـارەزوور پەسەند نەبوو، ئەوان قەت دەستیان لەوە هەڵنەگرت، کە هەوڵ بدەن پایتەختی ویلایەتەکەیـان لە پاشـایانی بەغـدا وەربگـرنەوە، بـۆیە هەمیشـە هەڕەشـە بـوون لەسەر دەسەڵاتی پاشایانی بەغدا لە کەرکوک. دەشـێت بپرسـین، تـۆ بڵێـی ئەم ململانێـیەی ئێسـتای فەرمانڕەوایـانی نـوێی بەغـدا لە دژی هەرێمـی کوردسـتان لەسەر کەرکوک، لەو کانیاوەوە سەرچاوەی نەگرتبێ؟!.

کەرکـوک لە ڕابـردوودا زۆر سـەرنجی گەڕیـدە بیانییەکـانی بـۆ خـۆی ڕانەکێشاوە. گەڕیدەکان کە لە پایتەختی ئالی عوسمانەوە دەهـاتن و ڕوویـان لە بەغـدا دەکـرد یـاخود بە پـێچەوانەوە، دەیـانتوانی بەچەنـد کیلۆمەترێـک لە ڕۆژئـاوایی شـارەکەوە ڕەت بـن، بـێ ئەوەی پێیـدا تێـپەڕن و یادداشـتی لەسـەر

تۆمـار بـکەن. ئەوان کە بە رێـگەی موسـڵدا دەهـاتن بە تکریـت و سـامەڕادا تێدەپەڕین بۆ ئەوەی بگەنە بەغدا، لەوێشەوە ئەگەر بچووبانـایە بـۆ ئێـران، ئەوا ڕوویـان لە خـانەقین و قەسـری شـیرین دەکـرد. بـۆیە کەرکـوک لە سـەردەمی هاتوچۆی گەڕیدە و گەشـتیارانی بیانیـدا ناوەنـدێکی گرنـگ نەبـوو کە لە هـزر و بیریاندا بێت و ڕووی تێبکەن، واتا شوێنێکی وا نەبوو گەڕیدەکان هەست بـکەن، ئەگەر پێیدا تێنەپەڕن شتێکی زۆر لە دەست دەدەن. ڕێگایەکی دیـکەش هەبـوو کە دەرفەتـی کەرکـوکی زێـدە دەکـرد بـۆ ئەوەی ببێـت بە وێسـتگەیەک لەو گەشتانەی بەو ڕێگەدا دەکران. ئەو ڕێیەی بە ناوەندی کوردستاندا تێدەپەڕی لە سلێمانییەوە بۆ سنە (سەنەندەج) و هەمەدان و دواتریش بۆ ئەسفەهان و تاران، ئەگەر ڕێبـوار لە موسـڵەوە یـان لە بەغـداوە بهاتبـا یـان لە تـاران و هەمەدانەوە بگەڕابایەتەوە بۆ ئەوێ [٧].

هەر لەبەر ئەمەیە، ئەو زانیارییانەی لەبەردەسـتدان لەبـارەی کەرکـوکەوە، بە بەراورد لەگەڵ شـار و ئاوەدانییەکـانی دیـکەی ڕۆژهەڵاتـدا، کە گەڕیـدە و بازرگـان و سـەرەڕۆکان پێیانـدا تێپەڕیـون زۆر هەژار و پەرت و بـڵاون. بـۆیە توێژەران ناتوانن وێنەیەکی باش لە بارەی کەرکـوکەوە لە سـەردەمی دەسـەڵاتی عوسمانیدا دروست بکەن.

لەبەرامبەردا، ئەو ڕێگەی بە کەرکوکدا تێدەپەڕی زۆر بەکارهێنرا لەلایەن سـوپای داگیـرکەران و هێـزە سـەربازییە پەلاماردەرەکـان بـۆ داگیرکردنـی ئەم نـاوچەیە، یـاخود بـۆ خۆپاراسـتن لە پەلامـاری هێزانـی نەیـار و دوژمنکـار. لە ئەنجـامی ئەم ململانـێ درێژخایەنـانەدا بەدرێژایـی سـەدەکان بـۆ دەسـتگرتن و خۆسـەپاندن بەسـەر ئەم دەڤەرەدا، ئەو هەمـوو هێـرش و هێرشـکارییە بـوون بەهـۆی مـاڵوێرانی و کـاولبوونی نـاوچەکە لەسـەر هەمـوو ئاسـتەکان، سیاسـی، ئـابووری، کـۆمەڵایەتی و کولتـووری کە تـا ئێسـتاش شـوێنەوارەکانیان بەسـەر کەرکوکەوە ماون.

کۆتـایی سـەدەی هەژدەم و نیـوەی یەکەمـی سـەدەی نـۆزدەهەم خـاڵێکی وەرچەرخـانی گرنـگ بـوو لە مێـژووی کەرکـوک و هەمـوو کوردسـتاندا. لەو سـەردەمەدا، کە بەسـەردەمی تەنزیمـاتی عوسـمانی نـاودەبرێ، دەروازەی بـاڵا

دەستبەردارى سياسەتى كۆنينەى خۆى بوو لە كوردستان، كە بريتى بوو لە هێشتنەوەى دەسەلاتى سەرەک هۆز و مير و دەرەبەگە خۆجێيە كوردەكان بۆ بەڕێوەبردنى ناوچە جياوازەكانى كوردستان، بەرامبەر بە ناردنى باجى سالانە بۆ دەروازەى بالا و ناردنى سەرباز بۆ بەشداريكردن لە شەڕەكانى دەوڵەتى عوسمانيدا و ناوبردنى پادشاى عوسمانى لە وتارى نوێژى هەينيدا. دەوڵەتى عوسمانى لە كاتى شەڕى چالدێرانەوە (١٥١٤) لە دژى دەوڵەتى سەفەوى، ئەم سياسەتەى لە كوردستاندا پەيڕەو دەكرد. لێ لە كۆتايى سەدەى هەژدەهەم و دەسپێكى سەدەى نۆزدەهەم پێشكەوتن و گەشەكردنى ئەوروپاى ڕۆژئاوا كاربەدەستانى عوسمانييان لەو ڕاستييە بەئاگا هێنا، كە ئەوان لە كاروانى پێشكەوتنى ئەوروپا زۆر بەجێماون و ئەگەر بەو شێوەيە بەردەوام بن ئەوا سەريان تێدا دەچێت. بۆيە بير لە ئەنجامدانى هەندێک چاكسازى كرايەوە بەمەبەستى درێژەدان بەتەمەنى دەوڵەتى عوسمانى و مانەوەى دەسەلاتى و بالادەستييان بەسەر ئەو هەموو گەل و ووڵاتانەدا. ئا لێرەوە دەروازەى بالا بڕيارى دا ويلايەتەكانى كوردستان ڕاستەوخۆ بەڕێوەببات و پاشا و والييان لە ئەستەمووڵەوە بۆ ڕەوانە بكات، هەڵبەتە لە هەمان كاتيشدا دەسەلاتى سەرەک هۆز و مير و دەرەبەگە كوردەكان ڕامالێت و لەناويان ببات.

ئەو سياسەتەى عوسمانييەكان لە كوردستان، لە ماوەى سێ سەدەدا پەيڕەويان كردبوو، كاريگەرى قووڵ و ناكۆكى لەسەر بارودۆخى وڵاتى كوردان دانابوو. لەلايەكەوە هۆكارێک بوو بۆ مانەوەى كورد لەسەر خاكى خۆى و بالادەستى سەرەک هۆز و ميرەكانى و لەناو نەچوونى زمان و كولتووره ميللييەكەى. بەڵام لەلايەكەى ديكەوە، بوو بەهۆى پەرتەوازەيى كورد و سەپاندنى حاڵەتى دابەشبوونى سياسى و كۆمەڵايەتى لەسەر بنەماى هۆز، خێڵ، ناوچە و زاراوە. بە وتەيەكى ديكە بوو بەهۆى جێگيركردنى بونيادى خێڵەكى و دەرەبەگايەتى لە كوردستان بۆ دەمێكى دوورودرێژ، كە كۆسپى گەورەى لە بەردەم پرۆسەى بەنەتەوەبوونى كورددا دروست كرد. پێموايە كۆمەڵگەى كوردى تا ئەمڕۆش لە كاريگەرييە كۆمەڵايەتى، سياسى، ئابووری و كولتوورييە وێرانكەرەكانى ڕزگارى نەبووە. ئەم پرۆسەيە ئەوەندەى پەيوەندى

به کەرکـــوکەوە هەبـــوو ئەوە بـــوو، کە ئەم شـــارە لە ناوەڕاســـتی ســـەدەی نۆزدەهەمەوە دەسەڵاتی کوردی تێدا نەما و بوو بە ناوەندێکی گرنگـی کـارگێڕی و سـەربازیی عوسـمانی و مەڵبەنـدێک بـۆ کـۆکردنەوەی سـەرباز و فەرمـانبەری کارگێڕی بۆ دەوڵەتی عوسمانی. لەو چرکەساتەوە کـاریگەریی عوسـمانی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لەسـەر کەرکـوک و دانیشـتووانی پەرەی دەسـەند و شـوێنەوارەکانی بەدەردەکەوتن، سیمای کولتووری و ئەتنیکی شارەکە گۆڕانیان بەسەردا دەهـات و دیموگرافیـاکەی دەکەوتە ژێـر کـاریگەریی کولتـووری باڵادەسـتەوە، بەشـێکی دانیشتووانی ڕەسەنیشی زمان و نەزمی ژیـانی خۆیـان لەگەڵیـدا دەگونجانـد. بە وتەیەکـی دیـکە کەوڵـی خۆیـان دەگـۆڕی و لاسـایی کاربەدەسـتانی عوسـمانی و دەست و پێوەندەکانیان دەکردەوە و بە زمانی ئەوان قسەیان دەکرد.

لەگەڵ جێگیربوونی دەسەڵاتی کـارگێڕی و سـەربازی عوسـمانیدا، ژمـارەی فەرمانبەری سەربازی و مەدەنی عوسـمانی زۆر دەبـوون و سـیمای شـار گـۆڕانی بەسەردا دەهات. پرۆسەی بەعوسمانیکردن (تۆ بڵێ بە تورککردن)ی بەشێک لە دانیشتووانی ڕەسەنی کەرکوک دەستی پێکرد. هاوتەریب لەگەڵ ئەم پرۆسـەیەدا باری دیمۆگرافی شار و دەڤەر گۆڕانی بەسەردا دێت. ئەم پرۆسـەیە لە سـەدە و نیـوی داهـاتوودا دەبێـتە سـیمایەکی سـەرەکی ژیـانی کولتـووری، کـۆمەڵایەتی، ئـابووری و سیاسـی شـاری کەرکـوک و شـارۆچکەکانی دەوروبەری[٨]. لەگەڵ ئەوەشدا تا کۆتایی سـەدەی نـۆزدەهەم، سـەرچاوەیەکی گرنـگ و متمـانەبەخش نـابینین، ئامـاژە بە گۆڕانکـاریی دراماـتیکی بکـات لە پێکهـاتەی ئەتنیکیـی دانیشتووانداـ.

لێرەدا پێویستە ئامـاژە بەو ڕاستییەش بـکەم، کە ناکرێـت زۆر پشـت بەو ئامـار و ژمـارانە ببەسـتین، کە لە نووسـینی هەنـدێک گەڕیـدە و گەشـتیار و سەرچاوەدا هاتوون. لە بارەی نەبوونی سـەرژمێری و داتـای متمانەبەخشـدا ئەو ئامارانە تەنیا خەملاندن بوون، زۆر جـاریش هـی کەسـانێک بـوون کە تەنیـا بەو ناوەدا تێپەڕیـون، یـان لە باشـترین حاڵەتـدا چەنـد ڕۆژێـک لە کەرکـوک یـان لە یەکێک لە شارۆچکەکان مـاونەتەوە. بـۆیە جیـاوازی و نـاکۆکی زۆر لەو ژمـارە و زانیارییانەدا بەرچاو دەکەون.

ڕەنگبێت کلیمان، کە لە ساڵی (١٨٥٦) سەردانی کەرکوکی کردووە، یەکەم گەڕیدەی بیانی بێت کە خەملاندنێکی بۆ دانیشتووانی شارەکە ئەنجام دابێت و ئاماژەی بە ژمارە و پێکهاتەی دانیشتووانەکەی کردبێت. کلیمان ژمارەی دانیشتووانی بە (٢٥) هەزار کەس خەملاندووە. پێدەچێت سەربازە عوسمانییەکانی، کە دەمێکی کورت بوو لە کەرکوک جێگیر کرابوون، لەگەڵ خەڵکی شاردا حیساب نەکردووە و بە بێگانەی داناون. کلیمان کوردانی شارەکەی بە سێ لەسەر چواری دانیشتووان خەملاندووە[٩]. بەپێی ئەو لێکدانەوەیە کوردانی کەرکوک زیاتر لە هەژدە هەزار کەس بوون، ئەوانی دی بە هەموویانەوە، جوو، کرستیان بەهەموو ڕێبازەکانیانەوە، تورک و عەرەب دەوروبەری شەش هەزار کەس بوون. پێموایە شەمسەدین سامیش لە ڕێی ئەم زانیارییانەوە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا ڕێژەی کورد لە کەرکوک بە سێ لە چواری دانیشتووان دادەنێ.

شایانی تێبینییە، زۆربەی گەڕیدە و گەشتیاران، ئەوانەی بە کەرکوکدا ڕەت بوون و باسی پێکهاتەی دانیشتووانەکەیان کردووە، سەرباز و زۆربەی جارانیش فەرمانبەرە شارستانییە عوسمانییەکانیان لەگەڵ دانیشتووانی شاردا نەژماردووە. ئەوانەیان بە بیانی و نیشتەجێی کاتی داناوە، کە لە دوای کۆتاییهاتنی خزمەتی سەربازی و مەدەنییان گەڕاونەتەوە بۆ ئەو شوێنانەی لێوەی هاتوون، جگە لە هەندێکیان کە بەهۆی پەیوەندی کۆمەڵایەتیی نوێوە، یاخود بەرژەوەندیی ئابوورییەوە دەمانەوە. ئەندازیاری ڕووسی "یۆسیپ چێرنیک"، دوای کلیمان بە دەوروبەری بیست ساڵێک، لە ساڵی (١٨٧٣ – ١٨٧٤) سەردانی کەرکوکی کردووە بە ئامانجی تۆژینەوە لە بارەی کەشتیوانییەوە لە ڕووباری دیجلە و زێ و ڕووبارەکانی، بەڵام ئەمیان ژمارەی دانیشتووانی شارەکەی بە (١٢– ١٥) هەزار کەس خەملاندووە، هەموویانی بە کورد لە قەڵەم داوە، جگە لە (٤٠) خێزانی کرستیان، کە ئەو بە هەڵە بە ئەرمەنی داناون. ئا بەم جۆرە دەبینین ئەو ئامار و خەملاندنانە چەندێک ناکۆک و لە یەکەوە دوورن، بەتایبەتی، سەبارەت بە ژمارەی دانیشتووان و بەڕادەیەکی کەمتر لە بارەی پێکهاتەی ئیتنیکییانەوە. شەمسەدین سامی، نووسەری

بەناوبانگی عوسمانی و بە بنەچە ئەلبانی و یەکێک لە پێشەنگانی نوێخوازی لە ئەدەبی تورکیدا، لە سەرچاوەیەکی جێی باوەڕ و متمانەی وەک "قاموس الأعلام"دا، واتا فەرهەنگی ناوداراندا، ژمارەی دانیشتووانی کەرکوکی بەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم بە چەند سالێک بە (٣٠) هەزار کەس خەملاندووە، ئەمیش ئەوە دووپات دەکاتەوە کە سێ لە چواری دانیشتووانی شاری کەرکوک کوردن[١٠].

لە سەدەی بیستەم لەسەر دەستی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق، گەورەترین پڕۆسەی یاریکردن بە دیمۆگرافیای کەرکوک کرا، تا لەسەر دەستی ڕژێمی سەدام حوسێن گەیشتە ترۆپک، کاتێک سیاسەتی پاکتاوکردنی کورد و بەعەرەبکردنی کەرکوک بوو بە خاڵی سەرەکی لە ستراتیژی حکومەتی بەعسی عێراقدا لەو شارە و زۆر دەڤەری تری باشووری کوردستان. ڕێژەی کورد لە لیوای کەرکوک لە کۆتایی سەردەمی پاشایەتی دابەزیبوو بۆ ٤٨%ی دانیشتووان. واتا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە ڕێژەی کورد لە سێ لەسەر چواری دانیشتووانەوە دابەزیبوو بۆ کەمتر لە دوو لەسەر چوار. ڕۆڵی دۆزینەوە، دەرکردن و هەناردەکردنی نەوت لە کەرکوک کەم نەبوو لە گۆڕینی دیمۆگرافیای شار و لیواکە لە سەردەمی پاشایەتی. هەر لە ناوەڕاستی سییەکانی سەدەی ڕابردووەوە شارەکە بوو بە ناوەندێکی ڕاکێشانی دانیشتووان لە لیواکانی تری عێراقەوە. زێدەبوونی دانیشتووانی شار ڕێژەیەکی بەرزی بەخۆوە بینی، بەهۆی کۆچی بەردەوام لەو ناوچانەی کە بە دەڤەری تورپەدری دانیشتووان دادەنرێن. لێرەدا ئاماژە بە نموونەیەک دەکەم، کە دەتوانێت سەرتاپای وێنەکە ڕوون بکاتەوە، ژمارەی دانیشتووانی ناوەندی قەزای کەرکوک بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ بریتی بوو لە (٦٧٧٥٦) کەس، کە زیاتر لە (١٨) هەزاریان، واتا زیاتر لە چواریەکیان لەدایکبووی لیواکانی تری عێراق بوون. لە ئامارەکانی سەرژمێری ١٩٥٧دا ئەم ژمارەیە گەلێک زیاتر بوو، کە هاوواڵاتی هەندێک لە واڵاتانی عەرەبیشیان تێدا بوون. ئەمە بەرهەمی تەنیا دە پازدە ساڵی دوای دەرهێنان و هەناردەکردنی نەوت بوو. لەو بەشانەی باس لە ڕێژەی دانیشتووان لە کەرکوک دەکەم لە سەرژمێرییەکانی ١٩٤٧ و ١٩٥٧، ئامارەکان بە فراوانی دەخەمە ڕوو.

جێی خۆیەتی لێرەدا ئاماژە بە هەندێک ڕاستیی تر بکەم. دوای بەسەرچوونی چوار دەیەی تەواو بەسەر نەمانی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی عوسمانیدا لە کەرکوک و عێراق، لە ناوەندی قەزای کەرکوک و بەپێی ئامارەکانی سەرژمێری ساڵی (١٩٥٧)، هێشتا (١٣٥٣) کەس لە ژیاندا مابوون کە لە تورکیا لە دایک ببوون. ئەم ژمارەیەی دوایی ئەو ڕاستییە دووپات دەکاتەوە، کە چەندین ساڵە هەندێک لایەن نکۆڵی لێ دەکەن، مەبەستم سیاسەتی جێنشینکردنی فەرمانبەرانی شارستانی و سەربازی تورکە لە کەرکوک لەلایەن دەسەڵاتی داگیرکەری بەریتانییەوە لە دوای شکستی دەوڵەتی عوسمانی و داگیرکردنی شارەکە لەلایەن ئینگلیزەوە لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا[١١].

پاساوی بەریتانییەکان ئەوە بوو، کە پێویستییان بەو فەرمانبەرانە هەیە و سوودیان لێ دەبینن لە بەڕێوەبردنی کاروباری لیواکەدا. ئینگلیزەکان بەمەبەستی پەراوێزخستنی دانیشتووانی کورد لە شارەکە ئەم کارەیان دەکرد، چونکە دروشمی کورد و خەباتی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بوو. ئەو داخوازییەی کورد تەواو ناکۆک بوو لەگەڵ ستراتیژ و بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا، بۆیە ئەوە کرا بە بنەمایەکی سەرەکی بۆ پەراوێزخستنی کورد لە شار و لیوای کەرکوک و تا دەهات باری کورد سەختتر دەکرا و ناچار دەکرا بە هاوولاتی پلە دوو قایل بێت.

پرۆسەی کۆچکردن و ڕووکردنە کەرکوک لە دەیەکانی دواتر بە ژمارەیەکی زۆر بەردەوام بوو، سەرچاوە فەرمییەکان ئاماژە بە ٣٩ هەزار کەس دەکەن کە لە ساڵانی (١٩٤٧- ١٩٥٧) بۆ کەرکوک کۆچیان کردووە[١٢]. ئەم ژمارەیە ئەوانەش دەگرێتەوە کە لە شارۆچکە و گوندەکانی خودی لیوای کەرکوکەوە بۆ ناو شارەکە هاتوون.

ڕاستییەکی دیکەش هەیە ئەویش ئەوەیە، هەموو سەرچاوە و ژێدەرە ڕەسەن و متمانەبەخشەکان ئاماژەیان بەوە کردووە کە کەرکوک بەشێکە لە خاکی کوردستان. بۆ نموونە، ئینسایکلۆپیدیای بەریتانی ئاماژەی بەوە کردووە کە کەرکوک دەکەوێتە دامێنی چیای زاگرۆس لە کوردستانی عێراق[١٣].

هەروەها ئینسایکلۆپیدیای گەورەی فەرەنسی کەرکوکی بە یەکێک لە گرنگترین شارەکانی باشووری کوردستان داناوە و باسی لە بەپیتی زەوییەکەی و سەرچاوە ئاوییە دەولەمەندەکانی کردووە[١٤].

لە چل ساڵی ڕابردوودا و لەگەڵ زێدەبوونی هەڵمەتەکانی بە عەرەبکردن و شاڵاوەکانی ئەنفال و جینۆسایدا، هەوڵەکان زۆر بوون بۆ جیاکردنەوەی کەرکوک لە دەوروبەرە سروشتییە جوگرافی و کولتوورییەکەی لە ڕێگەی ستەم و زۆرداری و شێواندنی ڕاستییە مێژوویی و جوگرافییەکانەوە.

ئەزموونەکانی مێژوو سەلماندوویانە، ئەم جۆرە هەوڵانە سەرکەوتن بەدەست ناهێنن و هەمیشە بەشیان شکستە. ئەمە بۆ کەرکوک و بۆ زۆر شوێنی تریش دروستە. لە بەرامبەردا دانیشتووانی ڕەسەنی کەرکوک، ئاستێکی بەرزی لێبووردەیی و مرۆڤدۆستییان پیشان دا و هەموو ئەو هەوڵانەیان لە گۆڕنا، کە دەیانویست شارەکەیان بکەنە گۆڕەپانی ململانێ و تووندوتیژی و خوێنڕشتن.

پەراوێز و سەرچاوەکان:

(*) ئەم باسە لە کۆڕی کەرکوک لە لەندەن لە ٢٤ ئەیلولی ٢٠٠٥ پێشکەش کرا.

1. J. H. Kramers & Th. Bois, Kirkuk, The Encyclopaedia of Islam, new edition, Vol. V, Leiden 1989, PP. 144-147.

هەروەها بڕوانە: د. كمال مظهر أحمد، كركوك وتوابعها – حكم التأريخ والضمير، دراسة وثائقية عن القضية الكردية في العراق، الجزء الأول، بلا.م، صص ٥- ٢٦.

٢. د. كمال مظهر أحمد، المصدر نفسه، ص١٩.

3. Kramers J.H, Th.Bois, Kirkuk, the Incyclopaedia of Islam. Vol. p.144

٤. صبحي ساعتجي، شذى التأريخ فى أحياء كركوك، إيلاف ١٤ تموز ٢٠٠٥. بۆ كتێبەکەشی بڕوانە: Subhi Saatci, Kerkuk Evleri, Istanbul 2003.

٥. الدكتور نوري طالباني، شيوخ الإرشاد الديني في الأسرة الطالبانية، ترجمة و تقديم كمال غمبار، أربيل ٢٠١٢، ص.٧. هەروەها بڕوانە: گۆران فەتحی، شاری

کەرکوک، بەشێک لە مێژووی (مزگەوت، تەکیە، خانەقا، زانا و پیاوە ئایینی) یە ناوداڕەکانی، ئینستیتوتی کەلەپووری کورد، سلێمانی ٢٠١٢، ل.٦٥.

٦. ج. أوتير، رحلة إلى تركيا و بلاد فارس، باريس ١٧٤٨، ص١٥٠، وەرگیراوە لە: د.هلكوت حكيم، كركوك في كتابات الرحالة الفرنسيين في كتاب: كركوك مدينة القوميات المتآخيه، ص.١٤٣

٧. د. هلكوت حكيم، المصدر نفسه، ص ١٤١-١٤٢

٨. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە ئەم وتارانەم: كركوك: قرن ونصف من التتريک والتعريب، (الملف العراقي)، العدد ٩٩، آذار ٢٠٠٠، ص ص٤٢-٤٦؛ هەروەها ئەم وتارەم: السياسات الحكومية في كركوك خلال العهد الملكي (١٩٢١- ١٩٥٨)، لە کتێبی: كركوك ، مدينة القوميات المتآخية، لندن ٢٠٠٢، ص١٥١ – ١٨٩.

٩. أ. كليمان، رحلة إلى كوردستان العثمانية، من كركوك إلى رواندوز، مجلة كلوب، باريس ١٨٦٦، المجلد الخامس. ص١٩٩، لە: د. هلكوت حكيم، نفس المصدر، ص١٤٣.

١٠. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە ئەم وتارەم: التكوين الأثني لسكان كركوك (خلال الفترة ١٨٥٠ – ١٩٥٨)، لە کتێبی : كركوك مدينة القوميات المتآخية، ص٢٥٦ - ٢٧٢.

١١. وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الإحصائية لتسجيل السكان لسنة ١٩٥٧ مطبعة العاني، بغداد ١٩٦٣، لوائي السليمانية و كركوك ، ص ٢٤١.

١٢. الدكتور أحمد نجم الدين، أحوال السكان فى العراق، القاهرة ١٩٧٠، ص ١٠٩، لە کتێبی : الدكتور نوري طالباني، منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، بلا.م، ١٩٩٩، ص ٤٩.

13. Encyclopaedia Briannica, Kirkuk

١٤. الموسوعة الكبرى، الجزء ٣١، تور ١٨٨٥، ص٤٨٥، له د. هلكوت حكيم، المصدر نفسه، ص ١٤٢.

دانیشتووانی کەرکوک بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧

چەند وتەیەک لە بارەی سەرژمێرییەکەوە:

سەرژمێری لە عێراق لە ڕۆژی دروستبوونییەوە کێشە بووە، ئەوەتا لە سەدەی بیست و یەکدا زیاتر لە دوو دەیەیە ناتوانێت سەرژمێرییەکی دانیشتووانەکەی بکات. لە بواری سەرژمێریدا عێراق سەدە و نیوێک تا دوو سەدە و نیو لە وڵاتانی وەک ئەمریکا (١٧٩٠)، ئەڵمانیا (١٨٧١)، ژاپۆن (١٨٦١) و هیندستان (١٨٨١) وەدوا کەوتووە. لە نیسانی ١٩٢٠ دەسەڵاتی کۆڵۆنیاڵی بەریتانی لە عێراق هەندێک ئامار و زانیاری لە بارەی عێراقەوە کۆ کردەوە و ڕایگەیاند کە ژمارەی دانیشتووان ٢٨٤٩٢٨٢ کەسن. بەپێی ئەم داتایانە کۆی دانیشتووانی لیوای کەرکوکیش بە ٩٢ هەزار کەس خەمڵێنرا. هەرچی حکومەتی عێراقە لە ساڵی ١٩٢٧ هەوڵێکی ناسەرکەوتووی دا سەرژمێرییەک ڕێک بخات، بەڵام زۆر زوو بۆی دەرکەوت کە ئەو کارەی بۆ ناکرێت، بۆیە هیچ ئەنجامێکی نەدا بە دەستەوە و ئامارەکانی پشتگوێ خران. لەگەڵ ئەوەشدا ڕاگەیەندرا کە دانیشتووانی عێراق ٢٩٦٨٠٥٤ کەس بوون. سەرژمێری ساڵی ١٩٣٤یش زیاتر خەملاندن بوو، نەک زانیاری و داتای ورد و دروست. لێژنەکانی سەرژمێری لە شوێنێکی دیاریکراو دادەنیشتن و موختارەکان سەرۆک خێزانەکانیان بانگ دەکرد بۆ ئەوەی لە بارەی ئەندامانی خێزانەکانیانەوە زانیارییان لێ وەربگرن. سەرژمێرییەکە بەمەبەستی خزمەتی سەربازی و ئەنجامدانی هەڵبژاردن بوو. زۆر کەس زانیاریی تەواویان لەبارەی نێرینەکانی خێزانەکانیانەوە دەشاردەوە بۆ ئەوەی نەبڕێن بۆ سەربازی. بەپێی ئەم سەرژمێرییە دانیشتووانی عێراق ٣٢١٣١٧٤ کەس بوون.

لە ١٩ ئۆکتۆبەری ١٩٤٧ لە یەک کاتدا و لە هەموو عێراق سەرژمێری کرا. هەرچەندە سەرژمێرییەکە ورد نەبوو، بەڵام لە چاو ئەوانەی پێشوو هەنگاوێک بوو بۆ پێشەوە. بۆ یەکەمین جار ناونووسەکان دەچوونە ماڵان، ئەنجامەکانی سەرژمێرییەکە لە سێ بەرگدا لە ساڵی ١٩٥٤ بڵاو کرانەوە. ئەوەی بۆ ئەم توێژینەوەیە بەکارهاتووە بەرگی دووەمی ئەو سەرژمێرییەیە کە لیواکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێری گرتووەتەوە و لە ساڵی ١٩٥٤ لە بەغدا لە چاپ دراوە و بڵاو کراوەتەوە.

زانیارییەکانی ئەم سەرژمێرییە هەژارن و لەگەڵ ئەوانەی دواتردا، واتا ساڵی ١٩٥٧ بەهیچ شێوەیەک بەراورد ناکرێن. لەمەی ١٩٤٧ هۆز و خێڵە کۆچەرەکان تۆمار نەکراون، کە ژمارەی ئەندامانیان بە ١٧٠ هەزار کەس خەمڵێنراون. یەکێک لە ناتەواوییەکانی ئەم سەرژمێرییە لەوەدایە لە کاتێکدا ئاماژەی بە ژمارەی هەموو ئاواییەکانی سەر بە یەکە کارگێڕییەکان داوە، بەڵام لەو ژمارەیە ناو و ژمارەی دانیشتووانی بەشێکی کەمیانی تۆمار کردووە. لەو بەرگەی لە بەردەستمدایە ئەوە ڕوون نەکراوەتەوە، بۆچی و لەسەر چی بنەمایەک ژمارەی دانیشتووانی هەندێک گوندی سەر بەم یەکە کارگێڕییە یان ئەوی دیکە تۆمار کراوە، هی ئەوانی دیکە نەکراوە. لە باسی یەکە کارگێڕییەکاندا ئاماژە بە ژمارەی ئاواییەکان دەکەم، باسی ئەوەش دەکەم چەندیان لێ تۆمار کراون و چەندی دیکەیان باسیان لێوە نەکراوە. خاڵێکی تر کە لەم سەرژمێرییەدا سەرنجی ڕاکێشام ئەوەیە کە کۆی ژمارەی دانیشتووان لە هەندێک لە یەکە کارگێڕییەکان لەگەڵ ئەو ژمارانەدا یەک ناگرنەوە کە سەرژمێرییەکە تۆماری کردوون، ئەمەش بەگشتی بەشێکە لە کەم و کوڕییە زۆرەکانی. لە کاتی باسکردنی یەکە کارگێڕییەکانی کەرکوکدا ئاماژە بەم جیاوازییانە دەکەم.

بەڵگە و زانیاریی زۆر لە بەردەستدان کە سەرژمێرییەکە ناتەواویی زۆری تێدایە. وەک نموونەیەکی پڕ واتا ئاماژە بە وتەکانی خوالێخۆشبوو عەلائەدین سوجادی دەدەم لە کتێبی "مێژووی ئەدەبی کوردی"دا، کە لە ساڵی ١٩٥٢ لە بەغدا لە چاپ دراوە، لە لاپەڕەکانی ٦٥-٦٦. ئەو کاتە ماڵی لە بەغدا بوو و دەڵێت: تا ئێوارەی ئەو ڕۆژەی سەرژمێرییەکەی تێدا کرا، لە ماڵەوە چاوەڕوانی ماڵنووسەکانی کردووە، بەڵام کەس سەری بە ماڵیاندا نەکردووە بۆ ئەوەی ناویان بنووسێت، ئەوجا دەپرسێت: ئەگەر ئەمە حاڵی پایتەخت بێت، ئەی دەبێت لە شوێنە دوورەدەستەکان کارەکە چۆن بەڕێوە چووبێت؟. لەلایەکی دیکەوە، سەرژمێرییەکە دانیشتووانی تەنیا لەسەر بنەمای ئاین پۆلێن کردووە و بەلای پێکهاتەی نەتەوەییاندا نەچووە، تەنانەت وەک ئەوەی ١٩٥٧ لەسەر بنەمای زمانی دایکیش تۆماری نەکردوون. ڕەنگبێت هۆکاری ئەمە بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە ئەو کاتە هێشتا ژمارەی عەرەب لە عێراق زۆر زۆر نەبوو.

یەکە کارگێڕییەکانی لیوای کەرکوک لە کاتی سەرژمێری ١٩٤٧دا

لە ساڵی سەرژمێرییەکەدا لیوای کەرکوک لە چوار قەزا و ١١ ناحیە پێکهاتبوو:

١. قەزای ناوەندی کەرکوک و هەر چوار شارەدێی "ناحیە"ی: قەرەحەسەن، ئاڵتون کۆپری، مەلحە و شوان.

٢. قەزای داقووق و هەردوو شارەدێی قادرکەرەم و دوزخورماتوو.

٣. قەزای چەمچەماڵ و هەردوو شارەدێی ئاغجەلەر و سەنگاو.

٤. قەزای کفری و شارەدێکانی پێباز و قەرەتەپە و شێراونە. هەر یەکەیەکی کارگێڕیش دەیان ئاوایی پێوە گرێدرابوو.

قەزای ناوەندی کەرکوک لە ساڵی ١٩٤٧دا:

لە کاتی سەرژمێرییەکەدا قەزای ناوەندی کەرکوک لە شاری کەرکوک و شارەدێکانی قەرەحەسەن، پردێ (ئاڵتون کۆپری)، شوان و مەلحە پێکهاتبوو. شارەکە بۆ خۆی لەم ١٧ گەڕەکە پێکهاتبوو: ساری کەهیە، شاترلو، بەگلەر، ئیمام قاسم، بولاق، ئاخوڕ حوسێن، مەیدان، ئاغالق، حەمام موسلیم، حەمام مەسیحی، پریادی موسلیم، پریادی موسەوی (یەهودی)، شۆرجە، چقور، ئاوچی و چای. کۆی دانیشتووانی ئەم گەڕەکانە ٦٤٥١٤ کەس بوون. لە سەرژمێرییەکەدا دانیشتووانی ئاواییەکانی تۆپزاوای حوسێن بەگ، تسن، بەشیر و کۆمپانیای نەوت لەگەڵ ئەوانەی گەڕەکەکانی شاردا تۆمارکراون، بۆیە کۆی ژمارەکە بووە بە ٧٣٩٨٤ کەس. لە ڕاستیدا هۆی هەژمارکردنی دانیشتووانی ئەم ئاواییانە لەگەڵ گەڕەکەکانی شاردا و ئەژمارنەکردنی ئەوانی دیکە دیار نییە چییە، چونکە لە تەک ئەمانەدا ٨٣ گوندی دیکەش سەر بە قەزای ناوەند بوون، کە کۆی دانیشتووانیان بەپێی سەرژمێرییەکە ١٤٣٥٦ کەس بوون. ئەم ئامارانە زۆر جێگەی باوەڕ نین، چونکە سەرژمێرییەکە لەو ٨٣ ئاواییە تەنیا ناوی ٢٧ یانی لەگەڵ ژمارەی دانیشتووانیاندا تۆمار کردووە، کە کردیانەتە ١٠٢١٩ کەس. لێرەدا دەکرێت بپرسین: ئەگەر ژمارەی دانیشتووانی ئەو ٢٧ ئاواییە ١٠٢١٩ کەس بووبێت، چۆن دەکرێت ئەو ٥٦ ئاواییەی تر، کە ناویان

تۆمـار نەکـراوە تەنیـا ٤١٣٧ دانیشـتوویان هەبووبێـت؟. بەم پێـیە بێـت هەر ئاواییەک تەنیا ٧٤ دانیشتووی بەردەکەوێت، کە ئەمەش بۆ باری دیمـۆگرافی و کـۆمەڵایەتی خێزانەکـانی ئەو سـەردەمە مـایەی گومـان و تێڕامـانە. ئەمە نەک تەنیـا لە ئامارەکـانی قەزای ناوەنـدی کەرکوکـدا بەرچـاو دەکەون، بەڵکـو لە گونـدەکانی هەمـوو یەکە کارگێڕییەکـانی تریشـدا هەمـان دیـاردە دەبینـین. ئەم شـێوازەی تۆمـارکردنی دانیشـتووانی گونـدەکان کـۆی ئامارەکـان دەخـاتە ژێـر پرسـیارەوە. تـۆ بڵێـی ئەمە هەوڵێـک بووبێـت لەو سـەردەمە زووەی دەسـەڵاتی ناوەندی عێراقـدا بـۆ کەمکـردنەوەی ژمـارەی کـورد لە لیـوای کەرکـوک، کە ئەو کـاتە نـزیکەی ٩٠٪ ئاواییەکـانی کوردنشـین بـوون؟!. ئەوەی دەبێـت لێـرەدا ئامـاژەی پێـبکەم ئەوەیە کە ژمـارەی ئاواییەکـانی لیـوای کەرکـوک لەو کـاتەدا بەپێـی زانیاریـیەکـانی سـەرژمێرییەکە ١٠٠٧ ئـاوایی بـوون. وردبـوونەوە و بەدواداچـوون لە شـوێن، هەڵـکەوتە و ناوەکانیـان ئەوە تێـدەگەین کە زیـاتر لە ٨٥٠یان کوردنشین بوون.

نـاتەواوییەکی دیـکەی ئەم سـەرژمێرییە لە بـارەی دانیشـتووانی قەزای ناوەندی کەرکوکەوە ئەوەیە، کاتێک ژمارەکانی دانیشتووانی نـاو شـار و دێکـانی کـۆ دەکەیـنەوە ئەنجامەکـانی ٨٨٣٤٠ کەسـن، نەک ٩١٥٨٢ کەس وەک لە سەرژمێرییەکەدا هاتووە. من پسپۆری بواری ئامـار و سـەرژمێری نـیم و نـاتوانم لەم بارەیەوە شتێکی ئەوتـۆ بڵـێم، بـۆیە هیـوادارم شـارەزایان و پسـپۆرانی ئەم بواره ئەو پرسانەمان بۆ لێکبدەنەوە.

شـارەدێی قەرەحەسـەن کە سـەر بە قەزای ناوەنـدی کەرکـوک بـوو، مەڵبەندەکەی شارەدێی لەیـلان بـوو. ژمـارەی دانیشـتووانی لەیـلان ١٤٤٧ کەس بوو، ٥٥ ئاواییش سەر بەم ناحیەیە بوون. سەرژمێرییەکە تەنیـا نـاوی ٢١ یـانی بۆمـان تۆمـار کـردووە: بـاوا، مامشـە، یەحیـاوە، خاڵۆبازیـانی، حەسـاری خـاڵۆ بازیـانی، کەوەڵە، چیمەنـی بچـووک، سـاڵەیی، قەرەهەنجیـر، هەیـبە، چیمەنـی گەورە، سیامەنسـوری خـواروو، زەنگـنە، فەرقـان، تەپەلـو، شـێخ جگـری، ئـۆمەرگەدە، تڕکەشـکانی گەورەی خـواروو، تەرجـل، یـارمجە و بەیـانلو. کـۆی دانیشتووانی ئەم ٢١ گوندانە ١١٠٤٠ کەس بوون. هەموو دانیشـتووانی شـارەدێی

قەرەحەسەن ١٣٨٧٨ کەس بووە. لێرەش بەهەمان شێوە جیاوازی ژمارە و ئامارەکان دەبینین. کاتێک ژمارەی دانیشتووانی ئەم ٢١ گوندەم کۆ کردەوە ئەنجامەکەی ٩٢٠٥ کەس بووە، نەک ١١٠٤٠ وەک لە سەرژمێرییەکەدا هاتووە. ئەی چۆن دانیشتووانی ئەو گوندانەی ناویان تۆمار نەکراون و ژمارەیان ٣٤ گوند بوون، تەنیا ١٨٣٥ کەس بوون؟. بەم ژمارانە بێت ئەوا هەر ئاوایییەک لەو ئاواییانە تەنیا ٥٤ دانیشتووی بەردەکەوێت!!!.

هەرچی شارەدێی ئالتون کۆپری یان پردێیە کە ئالتون کۆپری ناوەندەکەی بوو لە گەڕەکەکانی سەرای، بازاڕ، سەلاحیە، مزگەوت، تسن و قەرەبەگ پێکهاتبوو. کۆی دانیشتووانی گەڕەکەکانی پردێ ٣٧٢٩ کەس بوون. ئاواییەکانی سەر بە شارەدێی پردێ ٥٠ ئاوایی بوون و ژمارەی دانیشتووانیان ١١٢١١ کەس بووە. گرنگترین ئاواییەکانی پردێ ئەمانە بوون: کوزرەبی، کتکە، یارمجە، زەردەلی، حەساری گەورە، قادر باغر، نەبیاوا، دارەمانی بچووک، دارەمانی گەورە، بیبانی گەورە، سرید (!)، سابوونچی، کلۆزی، قەرەدەرە، قوشقایە، بای حەسەن، کۆردەرەی گەورە، دبز، خورمالجە، میر ئەسفەهانی بچووک، میر ئەسفەهانی گەورە و حەساری بچووک. کۆی دانیشتووانی ناحیەکە ١٤٩٤٠ بوون. ژمارەیەکی بەرچاوی دانیشتووانی ئالتون کۆپری تورکمان بوون، دانیشتووانی ئاواییەکان کورد بوون و هەندێک خێزانی عەرەب و تورکمانیش لێرە و لەوێ هەبوون.

ناحیەی مەلحە لەو کاتەدا تاکە ناحیەی سەر بە قەزای ناوەندی کەرکوک بوو، کە دانیشتووانەکەی عەرەب بوون. شارەدێی فاروق ناوەندی ناحیەی مەلحە بوو و ژمارەی دانیشتووانی ٩٠٢ کەس بوون. مەلحە ٧٦ ئاوایی هەبوو، کە ماحوز (١٠١٣) و غەریب (١٠٥٨) لە هەرە گەورەکانیان بوون. ئەوانی دیکە فەتحە، عوبەیدیە، عەبباسیە، سەلاحیە، جبوریە، تەلزەهەب، غازیە، دبس، مامسە، مەلحة عەرەب، دغێلەی بچووک، تەلعەلی، سەجرە...تاد. ژمارەی دانیشتووانیان بەسەریەکەوە ١٢٣٥٣ کەس بوون. کۆی دانیشتووانی ناحیەکە بەهەموو گوندەکانییەوە ١٥٣٢٦ کەس بوون، کە لە ٢٥٢٨ خێزان پێکهاتبوون. لێرەش لە کۆی ٧٦ ئاوایی تەنیا ناو و ژمارەی دانیشتووانی ١٦ ئاوایی تۆمار کراون، بۆیە مرۆڤ ناتوانێت ڕاستی و دروستیی ژمارەکان پشتڕاست بکاتەوە.

پەیدابوون و گەشەکردنی ئەم ناحیە، کە دواتر بوو بە قەزای حەویجە بەرهەمی سیاسەتی نیشتەجێکردنی هۆزەکانی عوبێد و جبور و ئەوانی دیکە بوو لەسەر ئەو خاکە. ئەمە دەسپێکی سیاسەتی بەعەرەبکردنی بەشێک لە خاکی کوردستان بوو، کە لە سییەکانی سەدەی ڕابردوو دەستی پێکرد. ئەم ژمارە زۆرەی عەرەب کە پێش سەرژمێرییەکە بە دە ساڵ لە سنوورەکانی لیوای کەرکوک پەیدابووون، لە ماوەی نیو سەدەدا بوون بە ژمارەیەکی یەگجار گەورە و ڕۆڵێکی زۆریان لە گۆڕینی دیمۆگرافی هەموو لیوای کەرکوکدا بینی. ئەم ناحیە و دواتر قەزای حەویجە بوو بە ناوەندێکی بەهێزی نەیارێتی کورد و داخوازییە ڕەواکانی، هەروەها لەم ساڵانەی دواییدا بوو بە بنکەیەکی سەرەکی تیرۆریستانی داعش و هەڕەشەیەکی گەورە لەسەر ئاسایشی هەموو کەرکوک.

ناحیەی شوانیش هەر سەر بە قەزای ناوەندی کەرکوک بوو، شارەدێی ڕێدار ناوەندی ناحیەی شوان بوو کە ژمارەی دانیشتووانی تەنیا ٣٨٢ کەس بوون. زیاتر لە ٧٦ ئاوایی سەر بەم ناحیە هەبوون. کۆی دانیشتووانی ئەم ئاواییانە ١٠٨١٨ کەس بوون. بەم شێوەیە کۆی دانیشتووانی ناحیەکە ١١٢٠٠ کەس بوون. ئەو گوندانەی ناو شوان کە سەرژمێرییەکە ناویانی تۆمار کردووە ئەمانەن: مەرزیجەی ژوورو، عەلی بەبان، حەمدوون، مامەڕەش، چۆلمان، قەرەناو، کارێزی خاڵخاڵان، تازلوجەی جمبلە، گوڵمکەوە، کڵاوقوت، ئۆمەر مەندان، ئیلینجاغ، قەفار، تلکی شوکیر و بابلان. لێرەش لەو ٧٦ گوند تەنیا ناو و ژمارەی دانیشتووانی ١٦ یان تۆمار کراون و پەنجا ئاواییەکەی تر پشتگوێ خراون.

خشتەی دانیشتووانی قەزای ناوەندی کەرکوک لە ساڵی ١٩٤٧دا.

یەکەی کارگێڕی	ناوەندی	ژمارەی دانیشتووانی	ژمارەی ئاواییەکانی	ژمارەی دانیشتووانیان
کەرکوک	کەرکوک	٦٤٥١٤	٨٣	٢٣٨٢٦
قەرەحەسەن	لەیلان	١٤٤٧	٥٥	١١٠٤٠
مەلحە	فارووق	٩٠٢	٧٦	١٢٣٥٣
شوان	ڕێدار	٣٨٢	٧٦	١٠٨١٨
کۆی گشتی	٤ شار و شارەدێ	٦٧٢٤٥	٢٩٠	٥٨٠٣٧

قەزای داقووق لە سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧

داقـووق ئەو کـاتە قەزا بـوو، هەر بە خۆیشـی ناوەنـدی قەزاکە بـوو و لە هەردوو شارەدێی قـادرکەرەم و خورمـاتوو پێکهـاتبوو. هەرچەنـدە دانیشـتووانی شارۆچکەی خورماتوو (٦٣٧٤) کەس بـوون، واتـا سـێ ئەوەنـدەی دانیشـتووانی شارۆچکەی داقووق بوون، کە ژمارەیان تەنیا (١٩٨٧) کەس بـوو، بەڵام داقـووق کـرا بە قەزا و خورمـاتوو بە نـاحیە. ڕەنگبێـت هۆکـارەکەی ئەوە بووبێـت کە داقووق لە مێژوودا نـاوێکی گەورە و دیـار بـوو، لە سـەردەمی عەبباسـییەکانەوە پێگەیەکـی گرنگـی هەبـوو، تەنـانەت کاتێـک سـەرچاوە مێژووییـەکـان باسـی کەرکوکیـان دەکـرد ئاماژەیـان بەوە دەکـرد، کە قەڵایەکە لەسـەر تەپـۆڵکەیەک کەوتۆتە نێوان داقووق یان داقووقا و هەولێرەوە (اربل دواتـر اربیـل). خورمـاتوو دواتـر کـرا بە قەزا و داقـووقیش بە نـاحیە. لە حەفتاکـان کاتێـک پارێزگـای کەرکوک لەتوپەت کرا داقووق کرایەوە بە قەزا.

لەو کاتەدا دانیشتووانی شارۆچکەی داقـووق دەتـوانم بڵـێم چەنـد مـاڵێکی لـێ دەربکەیـت، ئەوانـی تـر هەموویـان تورکمـانی شـیعە بـوون، بەڵام ئەو ئاوایییانەی سەر بە ناوەنـدی قەزاکە بـوون و ژمارەیـان ٦٩ ئـاوایی بـوو هەمـوو کورد بوون لەگەڵ چەند مـاڵێکی عەرەب لە یەک دوو گونـدی سـەر بە داقـووق. تەنیـا دانیشـتووانی ئـاوایی ئیمـام زەینەلعابـدین، کە هەر بەئیمـام نێـودەبرا، تورکمان بوون و ژمارەی دانیشتووانی تەنیا ٣٥٥ کەس بوون. هەندێک ئـاواییش وەک ئەلبومحەمەد، ئەلبونەجم، دەلس...تاد دانیشتووانیان کـورد و هەر کـامەی چەند ماڵێکی عەرەبی تێـدا نیشـتەجێ ببـوون ، ئەوانـی دیـکە هەموویـان کـورد بوون. دانیشتووانی ئاواییـە کوردییەکان بەژمـارە زۆر بـوون، تەنیـا بـۆ نمـوونە، دانیشـتووانی ئـاوایی ئێنگـیجە (١٠٦٦) کەس و زەنـد مەلا یوسـف (٩١٧) کەس بـوون، واتـا بە هەردووکیـانەوە ئەوەنـدەی دانیشـتووانی شـارۆچکەی داقـووق دەبوون. من بە منداڵی لە ئێنگـیجە ژیـاوم، تەنیـا یەک مـاڵی عەرەبـی لـێ بـوو لەگەڵ سێ چوار ماڵی بەیاتی کە کەس نەیـدەتوانی لە کـورد جیایـان بکـاتەوە. بەگشتی ژمـارەی دانیشـتووانی ئاواییـەکـانی داقـووق ١٢٦٥٤ کەس بـوون، واتـا شەش جار هێندەی دانیشتووانی داقووق بوون. لەو ٦٩ ئاواییـە، سەرژمێرییـەکە

ناو و ژمارەی دانیشتووانی تەنیا ٢٢ یانی بۆ تۆمار کردووین، کە ئەمانەن: ئێنگیجە، ئیمام زەینەلعابدین، کلیسە، عەولاغانم گەورە، عەولاغانم بچووک، عەلی سەرای، زەنقڕ، جنگلاوە، ئەلبومحەمەد، سنوور، مەتیق، تۆپزاوا، عەربکۆیی، حەوز ١٦، زەند مەلایوسف، ئەلبونەجم، دەلس، زەند نەبسر (وادەزانم هەر زەند بنعێزە!)، گولی تەپە یان کولی تەپە، چەورکە، هەفتەغار، زەند بنعێز. دانیشتووانی ئەم ٢٢ ئاوایییە بەسەریەکەوە ٥٢٣٥ کەس بوون، ئەو ٤٧ گوندەشی کە تۆمار نەکراون، دەبێت ژمارەی دانیشتووانیان ٧٤١٩ کەس بووبێت.

ناحیەی قادرکەرەم ژمارەی دانیشتووانی شارۆچکەکەی ٦٢٠ کەس بوو، ٨٦ ئاوایيش سەر بە ناحیەکە بوون، کە ژمارەی دانیشتووانیان ١٤٠٦٩ کەس بوون و لەگەڵ دانیشتووانی شارۆچکەکەدا دەیانکردە ١٤٦٨٩ کەس. دانیشتووانی قادرکەرەم و ئاوایییەکانی هەموو کورد بوون. لەو ٨٦ ئاوایییە سەرژمێرییەکە تەنیا ناوی ٢٥یانی تۆمار کردووە، کە ئەمانەن: قەڵخانلو گەورە، قەڵخانلو بچووک، چەم سورخاو، کونەکانی، تاونێر بەرز، جمک، تەکیە، جان وەیس بەگ، عەلی خان، داریسرە، نەورۆز، قەڵای میکایلی سەروو، قەشقە، بانگۆل، کۆکمە، مەلا ئۆمەر، هەرنییە، گوڵباغ، ڕەشید ئاغا، قەیتول، قرجە، کانی قادر، ژاڵەدێوانە، بەهرام بەگ، ئاوباریک و مەلا ناسر. کۆی دانیشتووانی ئەم ئاوایيانەش ٧٨٦٧ کەس بوون.

هەرچی شارەدێی خورماتوو بوو، وەک لەسەرەوە ئاماژەمان پێکرد، ژمارەی دانیشتووانی شارۆچکەکە٦٣٧٠ کەس بوو، ٨٨ ئاوایيش سەر بەو ناحیەیە بوون، کە ژمارەی دانیشتووانیان بە گوندەکانی ئامرلی، بەستاملی، ئەلبوسەباح و بابلانەوە دەیکردە ٢٣٣٠٥ کەس. لێرەش بە هەمان شێوە، لەو ٨٨ گوندە تەنیا ناوی ٢٦یانی تۆمار کردووە، کە ئەمانەن: یەنگیجە، بساسی، شێخ هەوازی، نەوجول، زنکۆبی، چەرداخلی، لەک، حەفریە، لقوم، عەبود یان غبود، شاهسیوان، ڕوباری عەبسە، ڕوباری حەیدەر، مرادلی، قەڵا، جلێوەی گەورە، تەپە حرمکی سەروو، جوری، زندانە، کرمک یان گەرمک، مەفتولی بچووک و خاسەداڕلی. کۆی دانیشتووانی ناحیەی خورماتوو دەیانکردە ٢٩٦٨٦

کەس. بەم شێوەیە ژمارەی ئەوانەی لە شارۆچکەکانی سەر بە قەزای داقووق دەژیان ٨٣٥٧ کەس بوون و دانیشتووانی ئاواییەکانیش ٥٠٦٠٧ کەس بوون. هەموو بەسەریەکەوە ئەو کاتە لە قەزای داقووق ٥٩٠٠٥ کەس دەژیان. هەندێک جار سەرژمێرییەکە ژمارەی هەندێک جیاواز لە مانە دەدات، کە پێموایە ئەمەش بەشێکە لە ناتەواوی و هەڵە و پەڵەکانی. ژمارەی موسوڵمانان لە قەزای داقووق بە ٥٨٣٨١ دانراوە، جووش ٥٨٥ کەس بوون کە زۆربەی هەرە زۆریان لە شارۆچکەی خورماتوو دەژیان، کرستیانەکان تەنیا ٦٣ کەس بوون. وادیارە کاکەییەکانی داقووق لەگەڵ موسوڵمانەکاندا ناونووس کراون.

دانیشتووانی ناو شارۆچکەکانی داقووق و خورماتوو زۆربەی هەرە زۆریان تورکمان بوون. من لە پەنجاکان لە قوتابخانەی ناوەندی داقووق خوێندوومە و فەرمانگەی بەسەربازیکردنیشمان لە خورماتوو بوو، ئەو دەمە دانیشتووانی داقووق هەموو تورکمانی شیعە بوون چەند ماڵێکی کەمی بەکتاشی و کورد و عەرەبی لێ دەربچێ. بەڵام دانیشتووانی ئاواییەکانی بە ڕێژەی ٩٠٪ کورد بوون، هەرچی قادرکەرەمە بە ناوەند و گوندەوە هەموو کورد بوون. لە بەر ئەوەی لە سەرژمێرییەکە باسی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتووان نەکراوە، بۆیە ئاسان نییە لێرەدا بەژمارە باسی کورد و تورکمان و عەرەب بکەین. لە کۆتایی ئەم بەشەدا و لە بەر ڕۆشنایی ئامارەکانی سەرژمێرییەکە هەوڵ دەدەم ڕێژەی پێکهاتەکان بخەملێنم. لێرەدا جارێکی دیکە هەندێک جیاوازی لە ژمارەکاندا بەرچاو دەکەون. بۆ چەندین جار بە ژمارەکاندا چوومەتەوە و کۆیانم کردووەتەوە هێشتا ڕەنگبێت خوێنەری ورد لێرە و لەوێ هەڵە و ناتەواوی تر بدۆزێتەوە.

خشتەی دانیشتووانی قەزای داقووق لە ساڵی ١٩٤٧

یەکەی ئیداری	ژمارەی دانیشتووانیان	ژمارەی ئاواییەکانی	ژمارەی دانیشتووانیان	کۆی گشتی
داقووق	١٩٨٧	٦٩	١٢٦٥٤	١٤٦٤١
قادرکەرەم	٦٢٠	٨٦	١٤٠٦٩	١٤٦٨٩
خورماتوو	٦٣٧٠	٨٨	٢٣٣٠٥	٢٩٦٧٥
کۆی گشتی	٨٩٧٧	٢٤٣	٥٠٠٢٨	٥٩٠٠٥

قەزای کفری لە ساڵی ١٩٤٧دا

قەزای کفری، لە سەردەمی عوسمانیدا بە سەڵاحیە ناوی دەبرا. لە کاتی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧دا لە ناوەندی قەزا و شارەدێکانی پێباز، قەرەتەپە و شێروانە پێکهاتبوو. شارۆچکەی کفری بەپێی سەرژمێرییەکە دوو گەڕەکی دەگرتە خۆ: ئیسماعیل بەگ، کە ژمارەی دانیشتووانی ٢٧٨٠ کەس بوون و گەڕەکی سەیدەکان (السادة) کە ١٩٠١ کەسی تێدا دەژیان. بەم شێوەیە کۆی گشتی دانیشتووانی شارۆچکەی کفری تەنیا ٤٦٨١ کەس بوون. هیچ ئاوایی‌یەک لەگەڵ ناوەندی قەزاکەدا لەم سەرژمێرییە تۆمار نەکراوە.

ناحیەی پێبازە (پێواز) بە هەر ٦١ ئاوایی‌یەکەیەوە ژمارەی دانیشتووانی ٥٩٥٩ کەس بوون. گرنگترین ئاوایی‌یەکانی ئەم ناحیەیە: تەپەکروز، زەردەلیکاو، جرجەقەڵا، بەکر بایف، کولیتەپە و کۆکس بوون.

ناحیەی قەرەتەپە بەگەورەترین ناحیەی قەزای کفری دادەنرا. ئەمیش لە دوو گەڕەک پێکهاتبوو؛ گەڕەکی مزگەوت و گەڕەکی بازاڕ. ژمارەی دانیشتووانی هەردوو گەڕەکەکە دەیکردە ٢٧١٤ کەس، ئاوایی‌یەکانی قەرەتەپە ٩٨ ئاوایی بوون و کۆی دانیشتووانیان ١٨٣٣٢ کەس بوون. گرنگترین گوندەکانی قەرەتەپە ئەمانە بوون: کوڵەجۆ، مەحمولە، عەلی سەرای سەروو، عەلی سەرای خواروو، کارێزەکۆن، کۆشک، ئۆمەر مەندان، گاوری ساڵح محەمەد، گاوری بچووک، کۆکس، شیبان، کاوخۆر، ساریتەپە، خزران، کەشکۆڵی کۆن، کەشکۆڵی تازە، سیبان، شێخ بابا، سەیدەڵان و گلیتەپە. هەموو بەسەریەکەوە لەو ساڵەدا ٢١٠٦٩ کەس لە ناحیەی قەرەتەپە دەژیان.

هەرچی ناحیەی شێروانەیە ناوەندەکەی سەرقەڵا بوو. دانیشتووانی سەرقەڵا زۆر کەم بوون و تەنیا ٢٧٣ کەس بوون، لە کاتێکدا لە کەلار کە ئاوایی‌یەکی سەر بەم ناحیە بوو ١٠٦٤ کەس دەژیان. لە تەک کەلاردا ١٣٠ ئاوایی سەر بە شێروانە هەبوون، کە ژمارەی دانیشتووانیان دەیکردە ١٦٢٢٩ کەس. هەموو بەسەریەکەوە ١٧٥٦٦ کەس لە ناحیەی شێروانە دەژیان. بەم شێوەیە کۆی دانیشتووانی قەزای کفری ٤٩٣٣٦ کەس بوون. لەم ژمارەیە ٤٢٦ جوو، ٢١ کرستیان و ٢ سوببی هەبوون، ئەوانی دیکە هەموو موسوڵمان بوون.

زۆربەی هەرە زۆری جووەکان کە ٣٣٦ کەس بوون لە شارۆچکەی کفری دەژیان و ٨٧ یانیش لە قەرەتەپە و تەنیا ٣ یان لە ناحیەی شێروانە دەژیان. هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە جووەکان زیاتر لە شار و شارۆچکەکان دەژیان و خەریکی بازرگانی و پیشەگەری بوون. شێروانە وەک دەڤەرێکی کشتوکاڵی بۆ ئەوان دەستی نەدەدا، بەڵام پەیوەندیی بازرگانی و ئابووریان لەگەڵ خەڵکەکەیدا زۆر بوو.

ئەو دەمە ڕێژەیەکی دیاریکراوی دانیشتووانی ناو شارۆچکەی کفری تورکمان بوون و لە ناو قەرەتەپەش بارەکە زۆر جیاواز نەبوو. لە هەندێ لە گوندەکان عەرەبیش هەبوون، بەڵام زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانیان کورد بوون. لە نزیکەی ئەو پەنجا هەزار کەسەی کە کۆی دانیشتووانی قەزای کفرییان پێکهدەهێنا، دەتوانین بڵێین زیاتر لە چل هەزاریان کورد بوون.

پێش ٢٠٠٣ کۆمەڵێک وتار و تۆێژینەوەم لە بارەی پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی کەرکوک و قەزا و ناحیەکانییەوە بە زمانی عەرەبی بڵاو کردەوە، بەشێکیانم لە کۆنفرانس و سیمپۆزیۆمدا لە لەندەن و هەندێک لە پایتەختەکانی تری ئەورووپا پێشکەش کرد. بەداخەوە ئەو کاتە دەستمان نەدەگەیشت بەسەرچاوە و بەڵگە فەرمییەکانی دەوڵەتی عێراق، بۆیە ئاسان نەبوو داتا و ئاماری ورد بخەینە ڕوو و بۆچوونەکانمان بە خەڵکی دی بدەین بەقەبووڵکردن، بەتایبەتی هەڵمەتی نەیارانی کورد زۆر بەرفراوان بوو. ئێستا هەندێک لەو بەڵگانەمان لە بەردەستن، بۆیە دەتوانین زۆر وردتر لەو بارەیەوە بدوێین. بەداخەوە بەڵگەکان کەوتوونەتە دەستی خەڵکانێک کە نەدەتوانن بۆ خۆیان کەڵکیان لێ وەربگرن و نە ڕێگەش دەدەن بە کەسانی پسپۆر و شارەزا کاریان لەسەر بکەن. دەبوایە ناوەندەکانی تۆژینەوە و میدیای کوردی لەبەر ڕۆشنایی ئەو بەڵگە و دەکیومێنتە فەرمییانەدا بەشێوەیەکی زانستییانە تیشکی زۆریان بە زمانی عەرەبی و زمانەکانی دیکە بخستایەتە سەر ئەم بابەتانە، لێ مخابن ئەو بواره هێشتا کێڵگەیەکی نەکێڵدراوە.

ئەم جۆرە باسانە بۆیە بە زمانی کوردی دەکەم، چونکە دەبینم ژمارەیەک لە خوێنەران و سیاسەتمەدارانی کورد شتێکی ئەوتۆ لە بارەی ڕابردووی

کەرکوکەوە نازانن و تا ئاستێک باوەڕیان بە لێکدانەوە و بۆچوونەکانی نەیارانی کورد هێناوە. هەڵبەتە ئەمە بەرهەمی بێئاگایی و نەشارەزاییە لەم بوارانەدا، بۆیە وا بە ئاسانی زانیاری و لێکدانەوە نادروستەکان بەسەریاندا تێدەپەڕن. کێشە گەورەکە لەوەدایە کە ئەمانەن بڕیار لەسەر چارەنووس و پرسەکانی کەرکوک دەدەن. زۆر بەکەیفی خۆیان و لەسەر حیسابی کوردی کەرکوک پێگە و ڕێژە بەپێکهاتەکانی دیکە دەبەخشن بۆ ئەوەی بە "کوڕی باش" خۆیان دەربخەن. بە قەولی ئەهلی شار ئەمانە "پیاوەتی بە ئاوی حەمامەوە دەکەن". ئەم خوێندەوار و سیاسەتبازانە، کە بۆ خۆیان ڕۆژێک لە کەرکوک نەژیاون، بەچاوی گومانەوە سەیری ئەم نووسینانەی ئێمەومانان دەکەن و بەلێکدانەوەی ناسیۆنالیستانەی توندڕەو لە قەڵەمیان دەدەن. ئەمە بەرهەمی تێکەڵەیەکە لە خۆ بەکەمزانین، دووڕوویی و بێئاگایی. ئێمە لە کاتێکدا لەگەڵ مافی تەواوی هەموو پێکهاتەکانی کەرکوکداین، قەت قایل نابین بەوەی ئەو مافانە لەسەر حیسابی کوردی ئەو شارە بن.

خشتەی دانیشتووانی قەزای کفری لە ساڵی ١٩٤٧

یەکەی کارگێڕی	ناوی شارۆچکە	ژمارەی دانیشتووان	ژمارەی ئاوایەکان	ژمارەی دانیشتووانیان	موسوڵمان	جوو	کۆی گشتی
قەزای کفری	کفری	٤٦٨١	–	–	٤٤١٥	٣٣٦	٤٧٥١
ناحیەی پێباز	پێباز	٥٩٥٩	٦١	٥٩٥٩	٥٩٥٩	–	٥٩٥٩
ناحیەی قەرەتەپە	قەرەتەپە	٢٧١٤	٩٨	١٨٣٣٢	٢٠٩٨٢	٨٧	٢١٠٦٩
ناحیەی شێروانە	سەرقەڵا	٢٧٢	١٣٠	١٦٢٢٩	١٧٥٤٥	٣	١٧٥٥٧
کۆی گشتی	٤	٧٦٦٨ بێ پێباز	٢٨٩	٤٠٥٢٠	٤٨٩٠١	٤٢٦	٤٩٣٣٦

قەزای چەمچەماڵ

قەزای چەمچەماڵ لە کاتی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧دا یەکێک لە قەزا گرنگەکانی لیوای کەرکوک بوو، بریتی بوو لە ناوەندی قەزا و هەردوو شارەدێی ئاغجەلەر و سەنگاو. ژمارەی دانیشتووانی ناوەندی قەزاکە، کە شارۆچکەی چەمچەماڵ بوو، تەنیا ١٨١١ کەس بوو. ژمارەی ئاواییەکانی ٦٤ ئاوایی بوو، کە کۆی دانیشتووانیان ١٠١٢٥ کەس بوون. دانیشتووانی چەمچەماڵ و ئاواییەکانی بەسەریەکەوە دەیانکردە ١١٩٣٦ کەس. گرنگترین ئاواییەکانی چەمچەماڵ لەو کاتەدا ئەمانە بوون: تەکیەی کاکەمەند، بنگرد، گورگەیی خاسە، پریادی، گورگەیی شامار، دانەسۆفی، سەیدانی سەروو، نووڕە، عەلی مەنسوور، قەرەتامۆر، تاڵەبان، ژاڵەی بەردەربەند، شێرەدەرە، قەرەوەیس، ئەحمەد لەوەند، قەڵاچوغە، چراغەڕووتە، هەڕاوە، خاڵدان، ماروولە و فەرقە (؟).

لە ناحیەی ئاغجەلەریش دانیشتووانی ناو شارەدێکە تەنیا ٦٢٧ کەس بوون، ٥٥ ئاواییش سەر بە ناحیەکە بوون، کە ژمارەی دانیشتووانیان ٨٩٤٠ کەس بوون و بەسەریەکەوە دەیانکردە ٩٥٦٧ کەس. گرنگترین گوندەکانی ئاغجەلەریش ئەمانە بوون: یاوەفەنەری سەروو، قۆجەلەر، قەسرۆک، تلیان، گەزەڵان، جەلەمۆرد، دلاوەرونە، کەڕاد، عەسکەر، نۆکەل، کوێرەدێ، بکۆکی، گۆکتەپە (ناوی گوندەکان زۆر جار بەهەڵە و بە عەرەبی نووسراون).

هەرچی ناحیەی سەنگاوە دانیشتووانی شارەدێکە تەنیا ٥٢٤ کەس بوون، ٦٦ ئاواییش سەر بەم ناحیە بوون، کە ژمارەی دانیشتووانیان ٧٧٧٧ کەس بوو، لەگەڵ دانیشتووانی شارەدێکەدا هەموو دەیانکردە ٨٣٠١ کەس. گرنگترین ئاواییەکانی سەنگاو وەک لە سەرژمێرییەکەدا ناویان هاتووە، ئەمانەن: درۆزنە، کچان، دەرەوار، هەشەزینی، ژاڵە مەملەحە، دێ ڕەشە، ژاڵە و رەبات.

ئەو دەمە لە چەمچەماڵ تەنیا پێنج کرستیان و دوو جوو دەژیان. ئەوانی دیکە هەموویان موسوڵمان بوون و کۆی گشتیی دانیشتووانی قەزای چەمچەماڵ بە هەردوو ناحیە و ئاواییەکانیانەوە ٣٠٣٢٨ کەس بوون و هەمووییان کورد بوون.

خشتەی دانیشتووانی قەزای چەمچەماڵ بەپێی سەرژمێری ١٩٤٧

یەکەی ئیداری	دانیشتووانی شارۆچکە	ژمارەی ئاوایییەکانی	ژمارەی دانیشتووانیان	ژمارەی مسوڵمان	ژمارەی جوو	ژمارەی کرستیان
چەمچەماڵ	١٨١١	٦٤	١٠١٢٥	١١٩٤٦	٢	٥
ئاغجەلەر	٦٢٧	٥٥	٨٩٤٠	٩٥٦٧	—	—
سەنگاو	٥٢٤	٦٦	٨٣٠١	٨٣٠١	—	—
کۆی گشتی	٢٩٦٢	١٨٥	٢٧٣٦٦	٢٩٨١٤	٢	٥

کۆی دانیشتووانی لیوای کەرکوک لە ساڵی ١٩٤٧دا

بەپێی ئامارەکانی سەرژمێری ١٩٤٧ بێت، قەزای ناوەندی کەرکوک لەو کاتەدا کۆی دانیشتووانی ١٢٥٢٨٢ کەس بووون. وەک ئاماژەی پێکرا ٢٩٠ ئاواییش سەر بەم قەزایە بوون. لەکاتێکدا دانیشتووانی قەزای داقووق بە هەر ٢٤٣ ئاوایی و (٥٩٥٨٩) دانیشتووانەکەیەوە و قەزای کفری بە هەر ٢٨٩ گوندەکەی و (٤٩٣٣٦) دانیشتووانەکەیەوە و قەزای چەمچەماڵیش بە هەر ١٨٥ گوند و ٣٠٣٢٨ دانیشتووانەکەیەوە بەیەکەوە کۆ دەکەینەوە، کۆی گوندەکانی لیواکە دەکاتە ١٠٠٧ گوند و کۆی دانیشتووانی لیوای کەرکوکیش دەکاتە ٢٦٤٥٣٥ کەس. ئەم وردەکارییانە لەم خشتەی خوارەوە خراونەتە ڕوو:

خشتەی دانیشتووانی لیوای کەرکوک لە ساڵی ١٩٤٧ دا

قەزاکانی کەرکوک	گوندەکانی	ژمارەی دانیشتووان
کەرکوک	٢٩٠	١٢٥٢٨٢
داقووق	٢٤٣	٥٩٥٨٩
کفری	٢٨٩	٤٩٣٣٦
چەمچەماڵ	١٨٥	٣٠٣٢٨
کۆی گشتی	١٠٠٧	٢٦٤٥٣٥

ئەم ئامارانە جیاوازن لەگەڵ ئەوانەی لە سەرژمێرییەکەدا هاتوون. بۆ نموونە، لەوێ ژمارەی دانیشتووانی لیوای کەرکوک بە٢٨٥٦٠٨ کەس لە قەڵەم دراون، واتا ٢١٠٧٣ کەس زیاتر لەمەی لە خشتەدا خراوەتەڕوو. لە ئامارە فەرمییەکاندا باس لە ژمارەیەک کەس کراوە کە بەشێوەی کاتی لە کەرکوک بوون یان بەسەردان هاتوونەتە شارەکە. بەڵام ژمارەی ئەوانە هاوتا نییە لەگەڵ ئەم جیاوازییە گەورەیەدا، واتا بەشێک لە پرسەکە ڕوون دەکاتەوە نەک هەمووی. من بۆ خۆم سەرم لێ دەرنەکرد، هیوادارم تۆێژەران و پسپۆرانی بواری ئامار ئەو پرسانەمان بەشێوەیەکی زانستی بۆ لێکبدەنەوە. لێکدانەوەی من بۆ ئەم پرسە و زۆر پرسی دیکەش ئەوەیە کە ئەمانە هەموو بەشێکن لەو ناتەواوییانەی لەم سەرژمێرییەدا بەدی دەکرێن.

هەوڵێک بۆ خەملاندنی ژمارە و ڕێژەی پێکهاتەکانی کەرکوک لە ساڵی ١٩٤٧دا

وەک لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا، لە سەرژمێری ١٩٤٧دا دانیشتووان تەنیا بەپێی ئاین پۆلێن کراون و باس لە پێکهاتەی ئەتنیکییان نەکراوە، بۆیە لە توانای کەسدا نییە ژمارە و ڕێژەیان بەوردی دیاری بکات. لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ دەدەم بەپێی داتاکانی سەرژمێرییەکە و زانیاریی جۆراوجۆر ژمارە و ڕێژەی کورد و عەرەب و تورکمان لە کەرکوکی ئەو ڕۆژانەدا بەمەزەنە بخەمەڕوو. یەکسەر دەبێت ئەوە بڵێم کە ئەم ئامارانە لە کۆتاییدا خەملاندنن.

لەم ڕۆژانەدا بە کتێبێکی پڕ لە زانیاریی بەسوودا دەچوومەوە، کە کاک هۆشیار بەکر عەزیز لەسەر گەڕەکی شۆرجەی کەرکوک ئامادەی کردووە. لەوێدا ڕستەیەک سەرنجی ڕاکێشام کاتێک ئاماژە بە بۆچوونی نووسەرێکی تورکمان دەکات کە وتوویەتی، گوایە ناوی گەڕەکی شۆرجە لە سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧دا نەهاتووە. ئەم وتانە بەشێکن لە هەڵمەتێکی فراوان کە دەمێکە کەسانی توندڕەوی تورکمان و عەرەب لە دژی کوردی کەرکوک بەڕپایان کردووە. ئەوانە هەوڵ دەدەن هەموو ڕاستییە مێژوویی و جوگرافییەکان سەروژێر بکەن و بیانشێوێنن. لەباتی ئەوەی باسی بەعەرەبکردنی کەرکوک بکرێت، دێن باسی

ئەوە دەکەن گوایە کورد لە پەنجاکانەوە هاتوونەتە ناو شار. ئەمانە ئاگاداری ڕاستییە مێژوویییەکان نین و بێ بەڵگە لێکدانەوە دەکەن. بۆ نموونە، بەپێی بەڵگەنامەی عوسمانی گەڕەکی ئیمام قاسم لە نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەمدا لە دەرەوەی قەڵای کەرکوک تەنیا گەڕەک بووە و هەموو گەڕەکەکانی تری کەرکوک لە دەرەوەی قەڵا دوای ئەو کاتە بەچەند سەدەیەک پەیدا بوون. گەڕەکی شۆرجەش لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا، نەک پەنجاکاندا ئاوەدان کراوەتەوە و لە کاتی سەرژمێرییەکەدا ژمارەی دانیشتووانی ٢٣٦٥ کەس بووە. ئیمام قاسمیش ژمارەی دانیشتووانی هەر بەپێی سەرژمێرییەکە ٤٦٥٤ کەس بووە، ئاخوڕحوسێنیش ٢٠٢٧ کەس بووە. سەرباری هەموو ئەمانە و هەر بەپێی ئامارەکانی سەرژمێریی ١٩٤٧ ئەو کاتە ٥٦٤٦ کەس کە لەدایکبووی لیواکانی سلێمانی و هەولێر بوون، لە کەرکوک دەژیان، بەشێک لەمانە کرستیان بوون و بۆ کارکردن لە کۆمپانیای نەوت کۆچیان کردبوو بۆ کەرکوک. ئەگەر باسی کوردانی گەڕەکەکانی دیکە نەکەین، ئەوا تەنیا ئەمانە دەکەنە نزیکەی دە هەزار کەس. ئەگەر ڕێژەیەکیش لەو پێنج هەزار کەسەی لە دیالە و موسڵەوە هاتبوونە کەرکوک بخەینە سەر ئەوانە، ئەوا ژمارەکە خۆی لە بیست هەزار کورد دەدات لە نێو شاردا. کەواتە ئەو قسانەی گوایە کورد لە پەنجاکانەوە هاتوونە کەرکوک هیچ واتا و بایەخێکی زانستی نییە و هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی پشتڕاستیان ناکاتەوە. ئەگەر ئەو ڕاستییە لەبەرچاو بگرین، کە ژمارەی لەدایکبووانی لیوای کەرکوک لە نێو شار بەپێی سەرژمێرییەکە تەنیا ٤٩٤٤١ کەس بوون، ئەوا ژمارەی کورد ڕێژەیەکی سەنگین و بەرچاو بووە. هەر بەپێی سەرژمێرییەکە نزیکەی دە هەزار کەسیش لە دانیشتووانی ناو شار کرستیان و جوو بوون، ئەمانەش هیچیان تورکمان نەبوون. بۆیە بەپێی هەموو ئەم ئامارانە ڕێژەی تورکمان ئەو کاتەش دەوروبەری سێیەکی دانیشتووانی ناو شار بووە. هەندێک لەو ڕێژەیە زیاتری دانیشتووانی ناو شار بەتورکمانی قسەیان کردووە بێ ئەوەی هەموویان بەڕەچەڵەک تورکمان بن. ئەمە لە سەرژمێری ١٩٥٧دا کە زمانی دایکی کردووە بە بنەما بۆ پۆلێنکردنی دانیشتووان بە ڕوونی دەردەکەوێ. ئەوەش درۆیەکی زلە، گوایە

کەرکوک شارێکی تورکمانی یان سیمایەکی تورکمانی هەبووە. ئەو قسەیە زۆر دووبارە دەکرێتەوە کە دەڵێت، بەهاتنی بەلێشاوی کورد و دواتریش عەرەب سیمای شارەکە گۆڕاوە، ئەمەیان هەندێک ڕاستی تێدایە، بەڵام نەک بە قازانجی کورد. جارێ زۆربەی هەرە زۆری کورد لە ئاوایییەکانی کەرکوکەوە هاتوونەتە ناو شار، نەک لە لیواکانی دیکەوە. ئەمەش دیاردەیەکی سروشتیی سەدەی بیستەمە لەسەر گۆی زەوی. هیچ یەکێک لە شارەکانی دونیا بە شارەکانی عێراق و کوردستانیشەوە بەر لە نیو سەدە چواریەکی دانیشتووانی ئێستای نەبووە. کەرکوکیش وەک شارێکی پیشەسازی نەوت و دەرفەتی گەورەی کار و بژێوی پەیداکردن خەڵکی بەلێشاو بەرەو خۆی ڕاکێشاوە. تەنیا لە ماوەی دە ساڵدا پاش دەرکردن و هەناردەکردنی نەوت زیاتر لە ١٥ هەزار عەرەب، کە لە لیوا عەرەبییەکانی عێراق لە دایک بوون، هاتوونەتە شاری کەرکوک. توندڕەوانی تورکمان نایانەوێت ئەم ڕاستییانە ببینن و تەنیا باس لە هاتنی کورد دەکەن. لە ساڵی سەرژمێرییەکەدا هەموو دانیشتووانی شاری کەرکوک هەندێک زیاتر بوون لە ژمارەی دانیشتووانی ئەمڕۆی شۆرجە، کە بەپێی هەندێک ئاماری نافەرمی نزیکەی ٩٠ هەزار کەس دەبن.

بەپێی پێوەرە دیمۆگرافییەکان ژمارەی ئەوانەی کە لەو کاتەدا بە تورکمانی قسەیان کردووە، کە مەرج نیە بە ڕەچەڵەک تورکمان بووبن، لە نێوان پازدە بۆ بیست هەزار کەس بوون. هەڵبەتە ئەم ژمارەیە بۆ ئەو کاتە دەیکردە ڕێژەیەکی بەرچاو لە دانیشتووانی شار. ئەگەر باڵادەستی زمانی تورکمانی بەهۆی دەسەڵاتی پێشووی عوسمانییەوە لە بازاڕ و دەزگاکانی دەوڵەتدا بخرێتە سەر ئەو ژمارەیە، ئەوا ڕێژەکە ئەوەندەی تر بەرچاو و گرنگ دەبێت. هەر ئەمەشە وای لە هەندێک لە چاودێران و گەڕیدە بیانییەکان کردووە باس لە سیمای تورکمانی دانیشتووانی شاری کەرکوک بکەن. دانیشتووانی شار و لادێکان لە لیوای کەرکوک ئەو کاتە هاوتا بوون. کۆی دانیشتووانی شاری کەرکوک و مەڵبەندی شارەدێکان و قەزاکانی ٧١٠٠٣ کەس بوون، لە کاتێکدا سەرجەم دانیشتووانی دێکانی لیوای کەرکوک ٧٢٩٥٠ کەس بوون.

ڕاستییەکی دیکە کە تۆندڕەوەکان نایانەوێت بیبینن ئەوەیە، کە لە سییەکانی سەدەی ڕابردووەوە هەرچی گەشەی دیمۆگرافی ڕووی داوە لە کەرکوک بە پلەی یەکەم بە قازانجی عەرەب بووە، لە دوای عەرەب ئەمجا کورد، واتا لە هەردوو حاڵەتەکەدا بە زیانی ڕێژەی دانیشتووانی تورکمان بووە. کۆچی کوردان لە ئاوایییەکانی کەرکوکەوە بۆ ناو شار جووڵەیەکی سروشتیی دانیشتووان بووە لە سەدەی ڕابردوودا. کەرکوک کە لە هەموو عێراق و تەنانەت دەرەوەی عێراقیشەوە خەڵکی ڕاکێشاوە، زۆر ئاساییە دانیشتووانی گوندەکانی خۆی، کە ٩٠٪یان کورد بوون، ڕابکێشێ.

ئەو کاتە تەنیا یەک ناحیەیان عەرەب هەبوو لە هەموو لیوای کەرکوک کە سەر بەقەزای ناوەند بوو، کە دەتوانین بڵێین تەواو عەرەبنشین بوو، ئەویش ناحیەی مەلحە بوو، کە شارەدێی فاروق ناوەندەکەی بوو. شارەدێی فاروق تەنیا ٩٠٢ کەسی تێدا دەژیا. ژمارەی ئاوایییەکانی ناحیەکە ٧٦ ئاوایی، کە ژمارەی دانیشتووانیان بەسەریەکەوە ١٢٣٥٣ کەس بوون. کۆی دانیشتووانی ناحیەکە بەهەموو گوندەکانییەوە ١٥٣٢٦ کەس بوون و لە ٢٥٢٨ خێزان پێکهاتبوون.

ئەم ناحیە و دانیشتووانی بەرهەمی نیشتەجێکردنی هۆزەکانی عوبێد، جبور و ئەوانی دیکە بوون لە سییەکانی سەدەی ڕابردوودا. لە ماوەی چەند ساڵێکی کەمدا بوون بەو ژمارە بەرچاوە. دواتر حەوێجەی لێ پەیدا بوو و کرا بە قەزا و ژمارەی دانیشتووانی بەشێوەیەکی زۆر نائاسایی گەشەی دەکرد، ئێستا باس لە چوارسەد هەزار عەرەب دەکرێت لەو قەزایە. لە تەک ئەم ناحیەدا لە قەزاکانی داقووق و کفریش چەند گوندێکی تێکەڵاو هەبوون کە دانیشتووانیان عەرەب و کورد بوون. هەموو عەرەبەکانی ئەو گوندانە کاتی خۆی پەنایان هێنابووە بەر ئاغا و شێخەکانی ئەم گوندانە، یان لەبنەڕەتدا ماڵە سەید و شێخ بوون هاتبوونە ئەو ناوانە و دواتر خەڵک لێیان کۆبووبوونەوە و ئاوایییان دروست کردبوو. هەموو ئەمانە لە دەرەوەی شاری کەرکوک دەژیان و ژمارەیان نەدەگەیشتە بیست هەزار کەس.

هەرچی شاری کەرکوکە تەنیا یەک دوو گەڕەکی بچووک هەبوون، کە دەکرێت وەک گەڕەکی عەرەبی ناویان ببرێت، حەدیدییەکان کە وەک ئاوایییەکی قەراخی شار بوو، سەرژمێرییەکە لەگەڵ ئاوایییەکانی بەشیر و تازەدا ئاماژەی پێکردووە و ژمارەی دانیشتووانەکەی تەنیا ٣٩٥ کەس بوو. کەسە بەتەمەنەکانی کەرکوک دەزانن کە گەڕەکی حەدیدییەکان بریتی بوو لە کۆمەڵێک ماڵ کە بە تەنەکە و دار و دەوەن دروست کرابوون، کاتێک مەلیک فەیسەڵ لە ساڵی ١٩٢٤ سەردانی کەرکوک دەکات و گەڕەکەکە بەو حاڵە شیرزەیە دەبینێت، فەرمان دەدا هەندێک خانووی قوڕیان بۆ دروست بکرێت. لەوە بترازێت لە یەک دوو کەڕەگی کەرکوک کۆڵان هەبوون بە ناوی کۆڵانی عەرەبەکان وەک شۆرجە، قەسابخانە و عەرەسەکان. زۆربەی هەرە زۆری عەرەبەکانی دیکە ئەوانە بوون کە وەک فەرمانبەر و سەرباز دەهاتنە ئەم شارە، یان وەک کرێکار لە دوای دەرکردنی نەوت و هەنارەکردنییەوە لە لیوا عەرەبییەکانی عێراقەوە وەک بەغدا، موسڵ، بەسرە، دیالە، دلێم (ڕومادی)، کوت، عەمارە، حلە، کەربەلا، دیوانیە و مونتەفیک (ناسریة)وە ڕوویان کردە کەرکوک، کە ژمارەیان بەسەریەکەوە بەپێی سەرژمێرییەکە ١٠٩٥٩ کەس بوون. هەڵبەتە لە ناو ئەمانەدا بەتایبەتی ئەوانەی لە موسڵ، دیالە و کوتەوە هاتبوون، کوردیش هەبوون، بەڵام پێدەچێت بەڕێژەیەکی کەم بووبن. هەر لەو سەرژمێرییەدا باس لە ٣٨٦١ کەس کراوە کە بەشێوەیەکی کاتی لە کەرکوک بوون، نەک هەمیشەیی. ئەوانەش بەشێکی کەمیان هەر لەو لیوایانەوە هاتبوون. لە تەک هەموو ئەمانەدا ١٣٢٧ کەسیش لە کەرکوک بوون کە هەڵگری ڕەگەزنامەی بیانی بوون و بەشێکی ئەمانەش خەڵکی وڵاتە عەرەبییەکان بوون. بەعەرەبەکانی ناو شارەوە ژمارەی عەرەب دەیکردە نزیکەی سی هەزار کەس، کە هەندێک زیاتر لە ١٠٪ دانیشتووانی لیوای کەرکوکیان پێکدەهێنا. لە ناو شاریش تەنیا یەک لەسەر شەش بۆ یەک لەسەر حەوتی دانیشتووان بوون.

تورکمان لە ناو شاردا ڕێژەیان لە دەوروبەری ٤٠٪دا بوو. لە دەرەوەی شاریش لە ناو شارۆچکەکانی داقووق، خورماتوو، کفری و قەرەتەپە دە هەزار کەسێک دەبوون. بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین ئەو کاتە ١٥—٢٠٪ دانیشتووانی

لیـوای کەرکـوک تورکمـان بـوون. ڕێـژەی ٥٪ دانیشـتووانیش کرسـتیان، جـوو و ئەوانی دیکە بوون. بەم پێیە کـورد ڕێـژەی ٥٥٪ دانیشـتووانی لیـوای کەرکـوکی پێکـدەهێنا. لە لادێ ڕێـژەکە لە هەنـدێک لە قەزاکـان و ناحیەکـان گەیشـتووەتە ١٠٠٪ و لە هەنـــدێکی دیـــکە ٩٠٪ و لە هەنـــدێکیش لە ٨٠٪ کەمتـــر نەبـــووە. بەڵگەیەکی گرنگ لەم بارەیەوە ئەوەیە لەو ١٠٠٧ ئاوایییەی کەرکـوک تەنیـا ٧٦ ئـاوایی مەلـحە و دە پـازدە گونـدی دیـکەی لێـدەرکەیت لە دوبـز، قەرەتەپە و داقـووق و خورمـاتوو کە عەرەب بـوون، بە هەموویـانەوە لە سـەد گونـد زیـاتر نەبـوون، نـزیکەی بیست بـۆ سـی گونـدیش تورکمـان بـوون لە قەزای ناوەنـد و ناحیەکانی خورماتوو و قەرەتەپە، ئەوانی دیکە هەموویان ئاوایی کـورد بـوون ، کە زیاتر لە ٨٥٠ ئاوایی بوون.

ئەم ڕێژانە لە ساڵانی دواتر گۆڕانکاری دراماتیکییـان بەسـەرهات. ژمـارەی عەرەب ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە هەڵکشاندا بوو، هەرچـی ژمـارەی کـورد و تورکمـان بوو لە کەمی دەدا. بەپێی سەرژمێری ١٩٥٧، کە زمانی دایکی کردبوو بە بنەمـا بۆ پۆلێنکردنی دانیشتووان، کـورد ٤٨٪ و تورکمـان ٢١٪ی دانیشـتووانی لیـوای کەرکوکیـان پێکـدەهێنا، بەڵام عەرەب ببـوو بە ٢٨٪ی دانیشـتووانی لیـواکە. لە سـەرژمێرییەکانی دواتـردا ڕەوشـەکە خراپتـر بـوو، بـۆ نمـوونە، لە سـەرژمێری ١٩٧٧دا ڕێـژەی تورکمـان دابەزی بـۆ ١٦٪ و کـوردیش بـۆ ٣٨٪، لە کاتێکـدا ڕێـژەی عەرەب بەرزبـووەوە بـۆ ٤٤٪ دانیشـتووان. دابەزینـی ڕێـژەی کـورد بەو شێوە دراماتیکییە بەشێکی گرنگی دەگەڕێتەوە بۆ دابڕاندنی چەمچەمـاڵ، کەلار، کفری و خورماتوو لە کەرکوک و لکاندنیان بە سلێمانی و دیالە و تکـریتەوە. لە هەشتاکان و نەوەدەکانی سەدەی ڕابردوو و تا ڕووخـانی ڕژێمـی بەعـس بـارەکە زۆر لەوەش خراپتـر بـوو. ئەم گۆڕانکـارییە دراماتیکییـانە لە ژمـارە و ڕێـژەی پێکهاتەکانـدا بەرهەمـی کۆمەڵێـک هەنگـاو و سیاسـەتی دژ بە کـورد بـوو: لەلایەکەوە هێنـانی بەلێشـاوی عەرەب بـۆ کەرکـوک لە چوارچێـوەی سیاسـەتی بەعەرەبکردندا و لەهەمان کاتدا ڕاگوێزانی زۆرەملێی کورد بۆ دەرەوەی کەرکـوک و وێرانکردنی ئاوایییەکانی کورد و لەتـوپەتکردنی پارێزگـای کەرکـوک لە سـاڵی ١٩٧٦دا. هەرچی دابەزینـی ڕێـژەی تورکمانەکـانە، بـۆ دوو هۆکـار دەگەڕێتەوە،

یەکەمیان بەرزبوونەوەی ناسروشتیی ژمارە و پێژەی عەرەب و دووەمیش ناونووسکردنی بەشێک لە تورکمانەکان بە عەرەب. ئەم خشتەیەی خوارەوە بەشێک لەو گۆڕانکارییە دراماتیکییە دەخاتە ڕوو کە بەسەر دیمۆگرافیای کەرکوکدا هێنراوە.

خشتەی دانیشتووانی لیوای (پارێزگای) کەرکوک
لە سەرژمێرییەکانی سالانی ١٩٤٧- ١٩٧٧

سالّ	کۆی دانیشتووان	پێژەی کورد	پێژەی عەرەب	پێژەی تورکمان	کەمینەکان
١٩٤٧	٢٨٥٦٠٨	٪٥٥	٪١٢	٪٢٦	٪٧
١٩٥٧	٣٨٨٨٣٩	٪٤٨	٪٢٨	٪٢١	٪٣
١٩٧٧	٤٨٣٩٧٧	٪٣٨	٪٤٤	٪١٦	٪٢

سەرچاوەی داتا و زانیارییەکان کە لەم بەشەدا ئاماژەیان پێکراوە سەرژمێری سالّی ١٩٤٧، بڕوانە :

المملكة العراقية، وزارة الشؤون الإجتماعية، مديرية النفوس العامة، إحصاء السكان لعام ١٩٤٧، الجزء الثاني، لواء الموصل- لواء كركوك - لواء السليمانية- لواء أربيل، بغداد ١٩٥٤، الصفحات ١٠١- ١٥١.

چۆن ژمارەی کورد لە کەرکوک لە سەرژمێری ١٩٥٧ کەم کرایەوە؟

هەرچەندە سەرژمێری ١٩٥٧ لەوانەی پێش و پاش خۆی باشترە و داتا و زانیارییەکانی تا ئاستێکی دیار متمانەیان پێدەکرێت، کوردیش زۆر جار وەک بەڵگەیەکی مێژوویی بۆ ڕەوایی داخوازییەکانی خۆی لە کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێم پشتیان پێدەبەستێت، لێ لە ڕاستیدا ئەمیش بەشی خۆی هەڵەی تێدایە و لە کەرکوک و هەندێک شوێنی دیکە لە شێواندنی ڕاستییەکان بەدوور نییە. پێموایە ئەو کارە بە جۆرێک لە هەماهەنگی لە نێوان هەندێک لە کاربەدەستانی عێراق و بەشێک لە مالّنووسەکاندا ئەنجام دراوە.

لەم بەشەدا لە ڕێگەی داتا و زانیارییەکانی خودی سەرژمێرییەکەوە هەندێک لەو دەستێوەردان و فێڵانە دەخەمە ڕوو. ئامانجی سەرەکی ئەو دەسکارییانە بۆ ئەوە بووە ژمارەی دانیشتووانی تورکمان و بە ئەندازەیەکی کەمتر عەرەبیش لە کەرکوک زیاد بکەن و لە بەرامبەریشدا ژمارەی کوردی شارەکە کەم پیشان بدەن.

بە پێویستی دەزانم هەرچەندە بە کورتیش بێت هەندێک زانیاری لەسەر سەرژمێری دانیشتووان لە عێراق بەر لەوەی ساڵی ١٩٥٧ بخەمەڕوو. سەرچاوەی هەموو ئەم زانیارییانە بڵاوکراوەی فەرمی دەوڵەتی عێراقە لە هەردوو سەرژمێری ١٩٤٧ و ١٩٥٧دا. ئەنجامەکانی سەرژمێری گشتی ساڵی ١٩٥٧ لە (١٣) بەرگدا لە ساڵی ١٩٦٣ بڵاو کرانەوە. گەلێک زانیاری لە بارەی سەرژمێرییەکانی عێراقەوە لە پێشەکی بەرگەکانی سەرژمێرییەکەدا بڵاو کراونەتەوە. پێشەکییەکە شارەزایەکی میسری بواری سەرژمێری دانیشتووان لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بە ناوی دکتۆر محمەد ڕیاز ئەلشەنەوانی نووسیویەتی. وادیارە ئەو پێشەکییە لە هەموو بەرگەکانی سەرژمێرییەکەدا بڵاو کراوەتەوە. ئەو بەرگەی لە بەردەستی منداید و تایبەتە بە کەرکوک و سلێمانی پێشەکییەکەی تێدایە. دوای هەوڵی زۆر بۆ پەیداکردنی ئەم بەرگە و دەیان سۆز و پەیمانی بێ ئەنجام، وێنەیەکی ئەم بەرگەم لە هاوڕێ و هاوپیشەیەکی دڵسۆزی کەرکوکییەوە بە دەست گەیشت، سەد جار مالّی ئاوا بێت.

بەر لەم سەرژمێرییە گشتییە لە ساڵانی ١٩٢٧، ١٩٣٤ و ١٩٤٧ لە عێراق سێ سەرژمێری تر ئەنجام درابوون. یەکەمیان زیاتر لە ساڵێکی خایەند، لە ئۆکتۆبەری ١٩٢٧ تا کۆتایی ساڵی ١٩٢٨. لێژنەکانی سەرژمێری لە مزگەوت، قوتابخانە و دامەزراوەکانی حکومەتدا دادەنیشتن و لێژنە مەیدانییەکانیش دەگەڕان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری لە بارەی دانیشتووانەوە. دوای چەند مانگێک حکومەت بۆی دەرکەوت کارەکە سەرکەوتوو نەبووە، بۆیە ئەنجامەکانی پشتگوێ خران و لە بیر کران. لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەی دانیشتووان بە ٢،٩٦٨،٠٥٤ کەس خەملێنرا. بەپێی ئەو خەملاندنە نێرینەکان ١،٥١٢،٠٧٧ کەس و مێینەکان ١،٤٥٥،٩٧٧ کەس بوون. نازانرێت ئەم خەملاندنە لەسەر چی بنەمایەک بووە، وادیارە سەرچاوەی هەموو زانیارییەکان بەرپرسانی حکومەت بوون لە یەکە کارگێڕییەکاندا.

دووەم سەرژمێری لە ساڵی ١٩٣٤ کرا، ئەمەیان بە دوو خول تەواو کرا، جاری یەکەم لە ئەیلول و ئۆکتۆبەری ئەو ساڵە، جاری دووەمیش لە ئاب و ئەیلولی ساڵی دواتر واتا ١٩٣٥ بۆ ئەوانەی دواکەوتبوون و لە ساڵی پێشوودا خۆیان تۆمار نەکردبوو. لێژنەکان لە شوێنە گشتییەکان دادەنیشتن و موختارەکان سەرۆک خێزانەکانیان بانگ دەکرد بۆ ئەوەی زانیاریی پێویست لە بارەی خێزانەکانیانەوە بدەن بەو لێژنانە. ئەم سەرژمێرییە هەموو عێراقی گرتەوە، ئامانجی سەرەکی لە سەرژمێرییەکە خزمەتی سەربازی و ئەنجامدانی هەڵبژاردن بوو. هەروەها سەرژمێرییەکە بوو بە بنەمایەک بۆ پێدانی ڕەگەزنامەی عێراقی کە ئەو کاتە بە "دفتر جنسية" دەناسرا، بەڵام لە ساڵی ١٩٤٢ ناوەکەی گۆڕدرا بۆ دەفتەر نفوس. ئەم دەفتەرە وەک ناسنامە و بەڵگەنامەی فەرمی لە دامەزراوە حکومی و ناحکومییەکاندا کاری پێدەکرا. تا ١٣ ئابی ١٩٥٣ بۆ ئەم مەبەستە هەر کار بە زانیاریەکانی سەرژمێری ساڵی ١٩٣٤ دەکرا. لەو ڕۆژە بەدواوە ئیتر بۆ پێدانی ڕەگەزنامەی عێراقی کار بە ئامار و داتاکانی سەرژمێری ١٩٤٧ کرا، بە وتەیەکی دیکە شەش ساڵی ویست تا ئەنجامەکانی سەرژمێری ١٩٤٧ تەواو کران. لەم سەرژمێرییەدا ئەوەی گرنگ بوو ژمارەی دانیشتووان بوو، بۆیە هەموو مەرجە زانستییەکانی دیکەی سەرژمێری

پشـتگوێ خـران. بەپێـی سـەرژمێری ١٩٣٤ ژمـارەی دانیشـتووانی عێـراق ٣،٢١٣،١٧٣ کەس بـوون، کە ١،٦٣٦،٠٥٦ یـان نێـرینە و ١،٥٧٧،١١٧یـانیش مێینە بوون.

سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ بە یەکەمـین سـەرژمێری دادەنرێت کە لە ڕێـگەی مـاڵنووس و دەسـتەی ناونووسـییەوە ئەنجـام درا. ئەمـانە دەچـوونە مـاڵان و ڕاستەوخۆ بەپێی پرسیارەکانی نێو فۆرمەکان زانیـاری و داتایـان لە خێزانەکـان وەردەگـرت. ئەم سـەرژمێرییەش عێراقییەکـانی دەرەوە و هـۆزە کـۆچەر و نیشتەجێکراوەکانی نەگرتەوە. کارەکان لە یەک ڕۆژدا ئەنجـام دران کە ڕۆژی ١٩ ئۆکتۆبەری ١٩٤٧ بوو. لە ناوچە دوورەدەسـت و زۆنگاوەکـانی باشـوور مانگێـک بەر لەو ڕۆژە دەست کرابوو بە ماڵنووسـی، بـۆیە لەو نـاوانەش لە هەمـان ڕۆژدا پرۆسـەکە کۆتـایی هـات. لە دێهـات و ئاوایـیەکـان پرۆسـەکە وەک نـاو شـار و شارۆچکەکان سەرکەوتوو نەبوو. دواتر لە ڕێی سـەرژمێری ١٩٥٧ ئەوە زانـرا کە لەوەی سـاڵی ١٩٤٧دا ژمـارەیەکی زۆر لە خەڵـک تۆمـار نەکرابـوون. لێـرەدا جارێکی دیکەش وتەکەی مامۆستا عەلائەدین سوجادیم بیـر دەکەوێـتەوە کە ئەو ئەو کاتە ماڵی لە بەغدا بووە و کەس نەهاتووە ناونووسیان بکات.

ژمـارەی دانیشـتووانی عێـراق بەپێـی سـەرژمێری سـاڵی ١٩٤٧ بە ٤،٨١٦،١٨٥ کەس خەملێنرا، ٢،٢٥٧،٣٤٥ کەسیان نێرینە بوون و ٢،٥٥٨،٨٨٠ کەسیشیان مێینە. ئەمە یەکەمین سـەرژمێری بـوو داتـا و زانیاریـیەکـانی بەپێـی خشتەی تایبەتی پۆلین کرابوون و ئەنجامەکانی لە سـێ بەرگـدا لە سـاڵی ١٩٥٤ لە بەغدا بڵاو کرانەوە. خشـتەی تـایبەت بـۆ دانیشـتووانی هەر یەک لە چـواردە لیـواکەی عێـراق دروسـت کرابـوو، بەڵام داتـا گشـتییەکانی هەمـوو عێـراق لە بەرگێکـی سـەربەخۆدا بـڵاو نەکـرانەوە. داتاکـانی ئەم سـەرژمێرییە بـۆ پێـدانی ڕەگەزنامەی عێراقی لە ساڵی ١٩٥٣وە کاریان پێکرا. لە بەشـی پێشـوودا باسـی کەرکوکم لە سەرژمێری ١٩٤٧ کرد، بۆیە لێرە بە پێویستی نازانم ئەو زانیارییانە دووبـارە بـکەمەوە. لەم سـەرژمێرییەدا ئامـاژە بە دابەشـبوون و پـۆلینکردنی دانیشتووان لەسەر بنەمای ئەتنیکی و زمانی دایک نەکراوە، تەنیا باس لە ئایینی دانیشتووان کراوە.

سەرژمێری ١٩٥٧ ئامادەیی باشی بۆ کرا، بەڕێوەبەرایەتی گشتی دانیشتووان قانوونی تۆمارکردنی دانیشتووانی ژمارە ٥٩ لە ساڵی ١٩٥٥ دەرچواند و ڕێنماییەکانی بەڕێوەبردنی پرۆسەکەشی دەرکرد. بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی پرۆسەکە زانیاریی سەرەتایی کۆکرانەوە. لیستی پرسیار، کارمەندی پێویست بۆ یەکە کارگێڕییەکان، فۆرم و ڕێنمایی بۆ ماڵنووسەکان لە چاپ دران. هەروەها ئامێرەکانی گواستنەوە، کارمەندانی پاراستنی ئاسایش و دادوەری پێویست بۆ کارە مەیدانییەکان دابین کران. هەموو ڕێنمایی و وردەکارییەکان لە کتێبێکی گەورەدا لەژێر ناونیشانی "ڕێنمایی گشتی بۆ سەرژمێری گشتیی دانیشتووانی ساڵی ١٩٥٧" لە چاپ درا و بڵاو کرایەوە.

ئەم جارەیان میتۆدی زانستی لە بواری سەرژمێریی دانیشتووانداپەیڕەو کرا، ئامادەکاری زۆر و هەمە چەشنە کران، داوای یارمەتی لە دامەزراوە تایبەتمەندەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان کرا، بەتایبەتی کۆمسیۆنی هاوکاری هونەری سەر بەو ڕێکخراوە، کە نوێنەرێکی تایبەتی لە بەغدا دانابوو، شارەزایەکی بواری سەرژمێریشی بۆ پرۆسەکە دیاری کردبوو کە دکتۆر محەمەد ڕیاز ئەلشەنەوانی بوو. ئەلشەنەوانی پسپۆرێکی جوگرافیای مرۆیی میسری بوو. ڕۆڵی نەتەوە یەکگرتووەکان لە سەرکەوتنی سەرژمێری ١٩٥٧دا کەم نەبوو. شارەزاکەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ماوەی مانگ و نیوێکدا سەردانی هەر چوارده لیواکەی عێراقی کرد. لە هەموو لیواکان بە ئامادەبوونی موتەسەڕیف، قایمقامی قەزاکانی سەر بە لیواکە و بەرپرسانی باری شارستانی کۆبوونەوە و سیمیناری تایبەتی پێشکەش دەکرد. لەو کۆبوونەوانە ئەلشەنەوانی بە دوورودرێژی باسی گرنگی و پێویستیی سەرژمێریی دانیشتووانی دەکرد، هێڵە گشتییەکانی بۆیان دیاری دەکرد و وردەکاری چۆنێتی ئەنجامدانی سەرژمێرییەکی سەرکەوتووی بۆ ئامادەبووان ڕوون دەکردەوە. لە بەغدا خولی ڕاهێنان بۆ لایەنە پەیوەندارەکان کرانەوە بەتایبەتی بۆ بەڕێوەبەرانی فەرمانگەکانی نفوس لە لیواکان. خولەکە لە مارتی ١٩٥٧دا ڕێکخرا، ماوەکەی سێ ڕۆژ بوو و هەر ڕۆژەی لە ماوەی پێنج کاتژمێردا زانیاری و ڕێنمایی پێویست بە بەشدارانی خولەکە دەدران. کارمەندانی فەرمانگەی گشتیی

نفوسیش بەشداریيان تێدا دەکرد، بەگشتی ٣٥ کەس بەشداریيان تێدا کرد. بۆ هەمان مەبەست خولی ڕاهێنان بۆ کارمەندانی نفوس و فەرمانبەرانی خۆجێیی لە قەزا و ناحیەکانیش ڕێکخرا، لەم خولانەشدا ٢٩٢ کەس بەشداریيان کرد.

بۆ دڵنیابوون لە دروستی و کارامەیی ئامادەکارییەکان، تاقیکردنەوەیەکی ئەزموونیی سەرژمێری لە قەزای میقدادیە لە ١٤ حوزەیرانی ١٩٥٧ ئەنجام درا. ئەنجامەکانی ئەزموونەکە لە ژمارە (١-٢)ی "گۆڤاری وەزارەتی کاروباری کۆمەڵاتی" لە لاپەڕەکانی ١١٦ — ١٤٠ بڵاو کرانەوە. بە بۆچوونی شارەزاکەی نەتەوە یەکگرتووەکان، دەبوایە ئەزموونەکە پێش ئامادەکردنی فۆرمەکانی سەرژمێری بکرابایە و لە بەر ڕۆشنایی ئەنجامەکانی پرسیارەکان دابڕێژرانایە، بەڵام تازە درەنگ بوو و نەدەکرا ئەو کێشەیە چارەسەر بکرێت.

بەر لە سەرژمێرییەکە هەڵمەتێکی ڕاگەیاندنی بەرفراوان دەستی پێکرابوو لە ڕێگەی ڕۆژنامە، ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەوە کە سێ چوار ساڵێک دەبوو لە عێراق پەیدا ببوو بەر لە هەموو ووڵاتانی تری ناوچەکە. لەو هەڵمەتەدا باس لە گرنگیی سەرژمێری دەکرا و هانی هاووڵاتیان دەدرا هاوکاری ماڵنووسەکان بکەن و زانیاریی دروستیان پێبدەن. لە هەمان کاتدا ڕێنماییەکان بە چاپکراوی لە شەقام و گۆڕەپانەکان بەسەر خەڵکدا دابەش دەکران و لە ڕێگەی فڕۆکەشەوە فڕێدەدرانە خوارەوە. بڵندگۆش خرابوونە سەر ئۆتۆمبیل و بە شەقامەکاندا دەسووڕانەوە و هانی خەڵکیان دەدا خۆیان ناونووس بکەن و چالاکانە لە پرۆسەکەدا بەشداری بکەن. باس و خواسەکانی گرنگیی سەرژمێری، ڕێنماییەکان و هاندانی هاووڵاتیان بۆ هەماهەنگی لەگەڵ لایەنە پەیوەندارەکان بۆ سەرخستنی پرۆسەکە لە هەمان گۆڤاری ئاماژە پێکراو لە لاپەڕەکانی (١٨٦ - ٢٢٦)دا بڵاو کرانەوە.

بەپێی ئەو پلان و پرۆگرامەی بۆ ئەنجامدانی سەرژمێری گشتیی ساڵی ١٩٥٧ دانرابوون، دەبوایە پرۆسەکە لە یەک ڕۆژدا لە هەموو عێراق جێبەجێ بکرێت، کە ڕۆژی ١٢ ئۆکتۆبەری ١٩٥٧ بوو. فۆرمەکانی تۆمارکردنی ناوەکان سێ ڕۆژ بەر لەوە لە ڕێگەی ناونووسەکانەوە بەسەر خێزانەکاندا دابەش کرابوون. هەر ناونووسێک ٤٠ خێزانی بەرکەوتبوو. ئەو سەرۆک خێزانانەی بە

خۆیان دەیانتوانی فۆرمەکان پڕ بکەنەوە، ئەوا پڕیان دەکردنەوە، ئەوانەشی نەیاندەتوانی یان نەخوێندەوار بوون، ئەوا مالّنووسەکان بۆیان پڕ دەکردنەوە. هەڵبەتە لەسەر بنەمای ئەو زانیاری و داتایانەی لە سەرۆک خێزانەکان وەریاندەگرت. لێرەدا ناونووسەکان بە هەڵە هەندێک زانیارییان تۆمار کردووە و لە هەندێک شوێنیش، وەک کەرکوک، فێڵی زۆریان کردووە کە لە خوارەوە باسیان لێوە دەکەم.

لە ڕۆژی سەرژمێرییەکەدا، واتا لە ١٢ ئۆکتۆبەری ١٩٥٧ قەدەغەکردنی هاتوچۆ لە سەرانسەری عێراق لە کاتژمێر پێنجی بەیانییەوە تا پێنجی ئێوارە ڕاگەیەندرا. مالّنووسەکان بەسەرپەرشتی بەڕێوەبەرانی تۆماری دانیشتووان توانیان لەو ڕۆژە و لە کاتی دیاریکراودا کارەکانیان تەواو بکەن. لە هەموو عێراق ١٣٢١٣ ناونووس بەشداریان لە پرۆسەکەدا کرد، ئەوانەشی ئەرکی سەرپەرشتی و بەڕێوەبردنی پرۆسەکەیان کەوتبووە ئەستۆ، ٧٢٨ کەس بوون. ژمارەی چاودێرانیش ٣٦٨ کەس بوون. پرۆسەکە لە شار و شارۆچکەکان بەم شێوەیە بوو. بەڵام لە ئاوایی و بیابانەکان شێوازێکی دیکەی وەرگرت. بۆ ئەنجامدانی سەرژمێری لەو شوێنانە لێژنە و دەستەی سێ کەسی تایبەت دیاری کران، کە دەبوایە زانیاری و داتاکان لە ڕەشنووسەکانی تۆماری گشتیدا تۆمار بکەن. ئەم ڕەشنووسانە سەدان بەرگ بوون و هەر یەکەیان ٢٠٠ فۆرمی تۆمارکردنی لەخۆدەگرت. ئەم لێژنە و دەستانە کارەکانیان لە هەمان ڕۆژی ١٢ ئۆکتۆبەر دەست پێکرد و بە ئاواییەکاندا دەگەڕان تا لە ١٥ دیسەمبەری هەمان ساڵدا، واتا دوای دوو مانگ و سێ ڕۆژ کارەکانیان تەواو کرد. ژمارەی ئەم دەستە و لێژنانە ٢٠٢٨ بوو. لە سەرژمێری گشتیی ساڵی ١٩٥٧ سێ جۆر فۆرمی تۆمارکردن بەکارهێنران: سپی: بۆ تۆمارکردنی هاووڵاتیان لە شار و شارۆچکەکان؛ کەوە یان شین: بۆ تۆمارکردنی ئەو کەسانەی لە ناونووسین دواکەوتبوون و جۆری سێیەمیش ڕەشنووسەکان بوون کە لە جۆری دەفتەری تۆمار بۆ ناونووسکردنی دانیشتووانی لادێ و هۆزەکان بەکارهێنران.

سەرژمێری ١٩٥٧ هەموو کەسێکی گرتەوە، کە ئەو کاتە لە عێراق دەژیا بە بیانییەکانیشەوە، هێزە سەربازییە بیانییەکان نەبێت، کە ئەو کاتە لە عێراق

جێگیـــر کرابـــوون. هەروەهـــا عێراقییەکـــانی دەرەوەی عێراقشـــی گـــرتەوە. سـەرژمێرییەکە بە پرۆسـەیەکی سـەرکەوتوو لە قەڵەم درا. دوای دوو مانـگ لە ڕۆژی ١٨ دیسـەمبەری ١٩٥٧ وەزیـری کاروبـاری کـۆمەڵایەتی بە ئامـادەبوونی نـوێنەرانی نەتەوە یەکگرتووەکـان لە کۆنفرانسـێکی ڕۆژنامەوانیـدا ئەنجـامە بەراییەکـانی ڕاگەیانـد. بەپێـی ئەو ئەنجامـانە ژمـارەی دانیشـتووانی عێـراق گەیشتبووە ٦٥٣٨١٠٩ کەس و لەمانە ٣٢٩٤٠٧٣ یان نێرینە و ٣٢٤٤٠٣٦ شـیان مێینە بوون.

لە هەمـــان کاتـــدا دەســـت کـــرا بە کـــارکردن لەســـەر ئەنجامەکـــانی سەرژمێرییەکە بۆ ئامادەکردنی خشتەی تایبەت لەسەر بنەمای داتـا و زانیـارییە کۆکراوەکان لە کاتی پرۆسەکەدا، بۆ ئەوەی ببنە بناغەی پێدانی دەفـتەر نفـوس بە هاوواڵتیانی عێراقی. بۆ ئەم ئامانجە ٨٠ فەرمانبەری تـایبەتی دامەزرێنـدران، کە بە دوو شـیفتی هەشـت کـاتژمێری کاریـان دەکـرد. بەشـێکی گرنـگ لە کارەکەیان پێداچوونەوە بوو بە زانیاری و داتاکاندا. ئەم کارە تـا هـاوینی ١٩٦١ بەردەوام بـوو. ئەمە ئەوە دەگەیەنێـت کە ئەم کـارانە دوو سـاڵ کەمتریـان لە سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ خایاند. خشتەکان کران بە دوو بەشەوە، بەشـی یەکەم بریتی بـوو لە بیسـت خشـتەی جیـاواز کە بـۆ هەمـوو لیواکـان بەهەمـان شـێواز ئامادە کران. ئەم بەشەیان لە ساڵی ١٩٦١ تەواو بوو. بەشەکەی تر بریتـی بـوو لە کۆمەڵێک خشتەی گشتی بۆ هەمـوو عێـراق و ئەمـیش لە سـاڵی ١٩٦٢ تەواو کـرا و لە بەرگێکـی سـەربەخۆدا بـڵاو کـرایەوە. ژمـارەی تۆمارەکـان (سـجلات) ٦٤٩٥ تۆمار بوون و هەموو نێردران بۆ بەڕێوەبەرایەتییەکانی نفـوس لە لیواکـان و کۆپی ئەو تۆمارانەش لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی نفوس لە بەغـدا پـارێزران. لە ١٥ مایسی ١٩٦١ەوە بەپێی ئەم تۆمارانە دەست کـرا بە پێـدانی دەفـتەر نفـوس بە هاوواڵتیـانی عێـراق. دواتـر لە سـاڵی ١٩٦٣ هەمـوو ئەنجـام و داتـا و زانیارییەکانی سەرژمێری ١٩٥٧ لە ١٣ بەرگدا لە بەغدا چاپ کران.

فێڵ و شێواندنی جۆراوجـۆر لە سـەرژمێری گشـتیی سـاڵی ١٩٥٧ ئەنجـام دراون. بەڵام زۆربەی هەرە زۆریـان لە یەک خـاڵی سـەرەکییەوە سـەرچاوەیان گرتبوو، ئەویش پۆلینکردنی دانیشتووان بوو لەسـەر بنەمـای زمـانی دایـک. ئەم

بنەمایە لە هەندێک ناوچەی تێکەڵاو و فرە پێکهاتە لێکەوتەی خراپی لێ کەوتەوە. بوو بە مایەی شەڕی ئامار و بگرە و بەردەی زۆر، کە تا ئێستاش خەڵکی ئەو ناوچانە لێیان ڕزگار نەبوون . زمانی دایک بنەمایەکی دروست نییە بۆ دەستنیشانکردنی ئینتیمای ئەتنیکی دانیشتووان، لە هەمان کاتدا هەوڵێکە بۆ خۆدزینەوە لە ناوهێنانی گەل و گرووپی ئەتنیکی بە ناوی ڕاستەقینەی خۆیان بەمەبەستی دانانەنان بە مافە سیاسی و کولتوورییەکانیاندا. دەکرێت لێرەدا ئاماژە بە هەندێک نموونەی سادە بکەین. ئەمڕۆ سەدان هەزار کوردی دیاسپۆرا، وەک گەلێک لە گەلانی دیکە لە وڵاتانی دونیا دەژین. زمانی ئەو وڵاتانە بوون بە زمانی دەربڕین و بگرە زمانی دایک بۆ بەشی هەرە زۆری منداڵ و نەوەکانیان، لە کاتێکدا لە باری ئەتنیکییەوە خۆیان بە کورد دەزانن. لە تورکیا زمانی تورکی بووە بە زمانی دایک، دروستتر زمانی دەربڕین بۆ ملیۆنان کورد، بەڵام لە باری ئەتنیکییەوە خۆیان بە کورد دادەنێن. لە ئێران، سوریا و عێراقیش زمانی فارسی و عەرەبی بۆ بەشێکی گرنگی کورد هەمان ڕۆڵ دەبینن.

لە شاری کەرکوک لە بەر کۆمەڵێک هۆکاری مێژوویی، ئابووری و کارگێڕی، زمانی تورکمانی، کە زیاتر لە زمانی تورکی عوسمانی و ئازەرییەوە نزیکە وەک لە زمانی تورکیی نوێوە، ڕۆڵێکی زۆر گەورەتری لە پێگە و پانتایی جوگرافی کەمینەی تورکمان لەو شارەدا دەبینی. ئاخر لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانیدا ڕۆڵی زمانی فەرمی لە دامودەزگا و قوتابخانە و دامەزراوەکانی دەوڵەتدا دەبینی. هەر دەسەڵاتی عوسمانیش بوو هەندێک لە بنەماڵە تورکمانەکانی بەسەر بازاڕ و ژیانی ئابووری شاردا زاڵ و باڵادەست کردبوو. لکاندنی سەنجەقی کەرکوک بە عێراقەوە لە چوارچێوەی چارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتی موسڵدا لە دەسپێکدا شتێکی ئەوتۆی لەم بارە نەگۆڕی. لە دامودەزگا و قوتابخانە و دامەزراوەکانی دەوڵەتدا باڵادەستیی کەمینەی تورکمان و زمانی تورکمانی بێ دەستکاری مایەوە. ئەم کارە بەمەبەستی بەکارهێنانی فاکتەری تورکمانی بوو لە تەک عەرەبدا، کە ئەو کاتە بە ژمارە زۆر کەم بوون لە کەرکوک، بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی لە بەرامبەر زۆرینەی کورددا، کە داوای سەربەخۆیی وڵاتەکەی دەکرد. بەگشتی تا دەسەڵاتی بەعس بەتەواوی نەچەسپا

و پرۆسەی بەعەرەبکردنی ئاشکرا و ڕاگەیەندراو دەستی پێ نەکرد، زمانی بازاڕ و زۆربەی دامەزراوەکانی دەوڵەت، بەتایبەتی لەناو جەرگەی شاردا هەر تورکمانی بوو. ئەم بارە بالآدەستەی زمانی تورکمانی لە شارەکە و هەندێک شارۆچکەی سەر بە لیواکە نەدەکرا لە تۆمارەکانی سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧دا بە زەقی ڕەنگ نەداتەوە.

تا ساڵی ١٩٥٧ لە عێراق سێ سەرژمێریی ناتەواو ئەنجام درابوون. لە هیچ کام لەو سەرژمێرییانە باسی زمانی دایک لە ئارادا نەبوو. دەبێت کردنی زمانی دایک بە بنەمایەک بۆ پۆلینکردنی دانیشتووانی عێراق لە کوێوە هاتبێت؟. بەڵگەی مێژوویی متمانە پێکراوم لە بەردەستدا نین، بەڵام گومانی زۆرم هەیە کە سەرچاوەکەی تورکیا بووبێت، جا بە ڕێنمایی کاربەدەستانی تورک بووبێت یان بە چاولێکەری عێراق ئەم کارەی کردبێت. کۆماری تورکیا لە یەکەمین سەرژمێرییەوە، کە لە ساڵی ١٩٢٧ ئەنجامدرا، زمانی دایکی کردبوو بە بنەما بۆ پۆلینکردنی دانیشتووان. لە ڕێگەی سیاسەتی تواندنەوەی کوردەوە (ئەسیمیلاسیۆن) ژمارەی ئەوانەی زمانی کوردییان بە زمانی دایکی خۆیان دادەنا ساڵ لە دوای ساڵ کەمتر دەبوون. بۆ نموونە، بەپێی ئامارە فەرمییەکانی سەرژمێرییەکانی تورکیا، ژمارەی ئەوانەی زمانی کوردییان لە ساڵی ١٩٢٧ بە زمانی دایکی خۆیان دانابوو، ١١٨٤٤٤٦ کەس بوون، لە ساڵی ١٩٣٥ ژمارەکە گەیشتە ١٤٨٠٢٤٦، کە لە هەردوو حاڵەتەکەدا دەیکردە ١٠٪ دانیشتووانی ئەو وڵاتە. سەیرەکە لەوەدایە لە ساڵی ١٩٤٥ ژمارەکەیان دابەزی بۆ ١٣٦٢٨٩٥ کەس، واتا ١١٧٣٥١ کەس کەمتر لە دە ساڵ لەوەو بەر، ئەمە لە کاتێکدا هەر لەو ماوەیەدا ژمارەی دانیشتووانی تورکیا دوو ملیۆن و نیو کەس زیادی کردبوو. ئەم ژمارە و داتایانەم لە سەرژمێرییە ڕەسمییەکانی تورکیا وەرگرتووە و زیاتر لە چل ساڵ بەر لە ئێستا لە تێزی دکتۆراکەم بڵاوم کردوونەتەوە.

لە پەنجاکانی سەدەی ڕابردوودا عێراق و تورکیا پەیوەندییەکی توند و تۆڵیان لە نێواندا هەبوو. لە چوارچێوەی پەیمانی سێنتۆدا هاوپەیمان و هاوکاری یەکدی بوون، یەکێک لە تەوەرە سەرەکییەکانی هاوکاری و

هاوئاهەنگیشیان ڕووبەڕووبوونەوەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کوردستان بوو. نابێت زۆرمان بەلاوە سەیر بێت کە کاربەدەستانی عێراق چاویان لە سیاسەتەکانی تورکیای هاوپەیمان کردبێت و هەوڵی جێبەجێکردنی مۆدێلە "سەرکەوتووە"کەیان دابێت بۆ بێدەنگکردنی کورد و پێشێلکردنی مافەکانی. نابێت ئەوەش لە بیر بکەین کە تا ئەو کاتەش هێشتا کاربەدەستانێکی زۆری عێراقی کە لە ترۆپکی دەسەڵات دانیشتبوون، کاتی خۆی لە قوتابخانە سەربازی و مەدەنییەکانی دەروازەی باڵا (بابی عالی) خوێندنیان تەواو کردبوو و زۆر جار لە نێوان خۆیاندا هەر بە تورکی قسەیان دەکرد. هەرچەندە بەریتانیای هاوپەیمان دەوڵەتی بۆ دروستکردن و لە چنگی تورک ڕزگاری کردن، بەڵام هەمیشە دڵیان بۆ ئەستەمووڵ لێی دەدا. لە کاتێکدا تورکیا لە سەرەوە دۆست و هاوپەیمانی عێراق بوو، بەڵام لەژێرەوە تۆڕە سیخوڕییەکانی، بەتایبەت لە کەرکوک، زۆر بەهێز بوون و لە پشتی هەندێک گرووپی تۆندڕەوی تورکمانەوە خۆیان حەشار دابوو و بەردەوام لە دژی کورد هانیان دەدان و ڕێنماییان دەکردن. هەر بە هاندانی ئەوان بوو کاتێک لە میانەی سەرژمێرییەکەدا هەندێک کێشە و ئاڵۆزی لە نێوان کورد و تورکمانەکان دروست بوون. دواتر لە دوای کودەتای ١٤ تەممووز ١٩٥٨ و بۆ تێکدانی بارودۆخی سیاسی کەرکوک و هەموو عێراق و زەمینە خۆشکردن بۆ دەستێوەردانی دەوڵەتانی سێنتۆ ئاژاوەیەکی گەورەیان لە تەممووزی ١٩٥٩ نایەوە، کە ٣٢ کەس تێیدا بوون بە قوربانی، ٢٨ یان تورکمان و ٤ کەی دیکەشیان کورد بوون. ئەو ڕووداوە دڵتەزێنانە بوون بەهۆی دووبەرەکی و ڕق و کینەیەکی زۆر لە نێو پێکهاتەکانی شاردا، کە تا ئەمڕۆش هەموو لایەک باجی دەدەن.

پەنابردنە بەر بنەمای زمانی دایک کارێکی دروست نییە و ناتوانێت باری ڕاستەقینەی دانیشتووانی دەڤەرە تێکەڵەکان بە دروستی دەربخات، زۆر هۆکاریش دەتوانن کاریگەری لەسەر ئەنجامەکانی دابنێن. بە دیوێکی دیکەشدا جۆرێکە لە خۆدزینەوە لە دانان بە مافی پێکهاتەکاندا. سەرباری هەموو ئەمانە، ئەوەی مایەی نیگەرانییە داتاکانی بۆ مەبەستی سیاسی دیاریکراو بە خراپی بەکاردەهێنرێن و وەک بەڵگەی مێژوویی بۆ ژمارەی ئەم پێکهاتە و ئەوی

دیـکه پیشـان دەدرێـن. کـۆمەڵێ وتـار و لێکـدانەوەی نووسـەرانی عەرەب و تورکمـانم لەم بـارەوە بینیـوە، وەڵامـی هەندێکیشـیانم داوەتەوە، کە ئەنجـامی سەرژمێرییەکان تەنیا بەڵگەیانە بۆ ئەوەی نەیاریی داخوازییە ڕەواکانی کـورد لە کەرکوک بکەن و بەکاریان بێنن. .

ئەوەی مایەی تێڕامانە و پرسیارە لە فۆرم و خشـتەکانی سـەرژمێرییەکەدا لە جێگەی ئەوەی بنووسرێت زمانی تورکمانی زمانی تـورکی نووسـراوە. ئەمەش فێڵێکی ڕوونە و پێدەچێت لەژێر فشاری تورکیـادا کرابێـت. زمـانی تورکمـانی و تورکی دوو زمـانی جیـاوازن، بەڵام سـەر بە هەمـان خێزانـی زمـانن. لە کاتێکدا زمانی تورکی بە پیتی لاتینـی دەنووسـرێت، زمـانی تورکمـانی تـا ئەم سـاڵانەی دوایی هەر بە پیتی عەرەبی دەنووسـرا و تورکمـان و تـورک بە ئاسـانی لە یەک تێناگەن. چەندێک دەتوانین زمانی کوردی و فارسـی، پشـتۆ، تاجیکی...تـاد بە یەک زمـان دابنێـین، هەر ئەوەنـدەش دەتـوانین تـورکی و تورکمـانی، ئـازەری، کـازاخی، ئۆزبەکی...تـاد بە یەک زمـان بژمێـرین. ئەگەر بەو شـێوەیە مـامەڵە لەگەڵ زمانەکانـدا بکرابـایە دەبـوایە لە جـێگەی زمانەکـانی ئـازەری، کـازاخی، قیرگیزی، تورکمەنی، ئۆزبەکی و تەتاری بنووسـرایە زمـانی تـورکی، لە کاتێکدا ئەو زمانانە هەموو بە زمانی سەربەخۆ و جیاواز لە دونیادا ناسـراون. ئەم فـێڵە بۆ ئەوە کراوە کە ئەو کاتە هێشتا کۆمەڵێک خەڵـک لە کەرکـوک دەژیـان کە لە بنەچەدا خەڵکی تورکیا بوون و بە تورکی نەک تورکمـانی قسـەیان دەکـرد و لە دوای کۆتاییهـاتنی شـەڕی یەکەمـی جیهـانی لە کەرکـوک مـانەوە. تەنیـا وەک نموونە لە سـاڵی ١٩٥٧، واتـا چـل سـاڵ دوای نەمـانی دەسـەڵاتی عوسـمانی لە کەرکوک، هێشتا لەو شارە بەپێی زانیارییەکـانی سـەرژمێرییەکە ١٣٥٣ کەس لە ژیاندا مابوون، کە لە کاتی خۆیدا لە تورکیا هاتبوونە دونیاوە. دەبێت لە ماوەی ئەو چل ساڵەدا چەند تورکی دیکە کۆچی دوایی کردبێـت، ئەی دەبێـت ژمـارەی نەوەکانیان چەند بن، کە ئێستا خۆیان بە تـاقە خـاوەنی شـار دەزانـن؟!!!. لەو باوەڕەدا نـیم ئەوانەی لە تورکیـا هـاتبوونە دونیـاوە ئامـادە بوونـایە لە جـێگەی زمانی تورکی، تورکمانی بە زمانی دایکی خۆیـان قەبـوڵ بـکەن. بە لێکـدانەوەی من ئەمە یەکێک لە هۆکارەکان بووە بۆ ئەوەی لە خانەی زمـانی دایکـدا تـورکی

بنووسرێت نەک تورکمانی. بۆ کاربەدەستانی تورک هەبوونی کەمینەیەک بە ناوی تورک نەک تورکمان لە عێراق، یان لە هەر شوێنێکی دیکە زۆر گرنگە چونکە دەکرێت ببێتە ئامێرێک بۆ دەستێوەردان. تورکیا لە ماوەی سەد ساڵی ڕابردوودا بۆ چەندین جار ئەم ئامێرەی بەکارهێناوە و ئێستاش هەر بەردەوامە لەسەر ئەم ڕەفتارەی.

ئەوەی گوایە لەو سەد و بیست هەزار کەسە، کە لە ساڵی ١٩٥٧دا هەموو دانیشتووانی شاری کەرکوکیان پێکدەهێنا، چل و پێنج هەزاریان زمانی تورکییان بە زمانی دایکی خۆیان داناوە و تەنیا چل هەزار کەس کوردییان بە زمانی دایکی خۆیان زانیوە، بۆ من هەمیشە مایەی پرسیار و تێڕامان بوو. ئێستا کە لە خشتە و داتاکان ورد دەبمەوە و بە سەرژمێرییەکەدا دەچمەوە هەندێک وەڵامم دەست دەکەون، کە ڕاستیی گومان و بۆچوونەکانم دەردەخەن.

باش دەزانم دەرخستنی ئەم ڕاستییانە کێشە و مەینەتییەکانی کەرکوک چارەسەر ناکات، مەبەستیشم نییە لە پێگەی هیچ پێکهاتە و گرووپێک کەم بکەمەوە، بەڵام باوەڕی تەواوم بەوە هەیە کە تۆمارکردنی ڕاستییەکان بۆ مێژوو ئەرکێکی زانستی و ئەخلاقییە.

زانیاریی سەیر و سەمەرە لە سەرژمێریی ١٩٥٧دا دەبیندرێن، بەتایبەتی لە بواری پۆلینکردنی دانیشتووانی کەرکوکدا لەسەر بنەمای زمانی دایک. لە شوێنە تێکەڵاوەکانی تریش فرت و فێڵ ئەنجام دراون، بەڵام لە بەر ئەوەی من هەر ئەم بەشەی کەرکوکم لە بەردەستدایە، بۆیە ناتوانم باسی شوێنەکانی دیکە بکەم. داتاکان ئەوەش دەردەخەن، کە ئەوانەی فێڵەکانیان کردووە زۆر سەرکەوتوو نەبوون، هەرچەندە بۆ ماوەیەک بەسەر خەڵکدا تێپەڕیون. ڕەنگبێت بەختیان لەوەدا بێت کە ئەو کارەیان لە دژی کورد کردووە، کە کەس ئامادە نەبووە لە سەری بکاتەوە. کورد بۆ خۆیشی زۆر گوێی بە شتەکان نەداوە و هەوڵی نەداوە تیشک بخاتە سەر فێڵەکان و ڕاستییەکان بە پشتبەستن بە بەڵگە و دەکیومێنت بخاتە ڕوو.

فاکتەرێکی گرنگ کە ڕۆڵێکی گەورەی بینی لە ئەنجامدانی فێڵەکاندا، زۆریی ژمارەی ماڵنووسە تورکمانەکان بوو بە بەراورد بە ماڵنووسە کوردەکان.

ئەو سەردەمە ئەوان خوێندەواریان لە کورد زۆرتر بوو، بەتایبەتی ئەوانەی لە ئاستێکی خوێندەواریی وادا بوون کە لە پرۆسەی سەرژمێریدا بەشداری بکەن. بەهۆی ئەوەشەوە کە هەموو جومگەکانی دەسەڵات لە کەرکوک لە دەستی ئەواندا بوون، توانیان زۆرترین خەڵکی خۆیان بخزێننە نێو کارەکەوە. ئەم بارە ڕاستەوخۆ کاری کردە سەر ئەنجامەکان بەتایبەتی لە پرسی زمانی دایکدا. مالّنووسە تورکمانەکان فرەزمانی دانیشتووانی کەرکوکیان بەشێوەیەکی خراپ بەکارهێنا بۆ ئەوەی ژمارەی پێکهاتەکەی خۆیان گەورە پیشان بدەن.

یەکێک لەو زانیارییە سەیرانەی لەو خشتەیەدا تۆمار کراوە، کە باس لە پۆلینکردنی دانیشتووان لەسەر بنەمای زمانی دایک دەکات و لە لاپەڕەی ١٤٢ ئەم بەرگە تایبەتەی بە کەرکوک و سلێمانی بلّاو کراوەتەوە، ئەوەیە کە دەڵێت لە شاری کەرکوک، کە ئەو کاتە هەموو دانیشتووانی تەنیا ١٢٠٤٠٢ کەس بوون، زمانی دایکی ٥١٤٦ کەس نەزانراوە!!!. ئەمە بابەتێکی ئەوەندە سەیرە تۆڕەر لە بەرامبەریدا دۆش دادەمێنێ، دەبێت ئەم بوونەوەرانە بە چی زمانێک قسەیان کردبێت، وا کەس نەیتوانیوە دیاری بکات؟!!!. تو بڵێی ئەمانە لە جەنگەڵەکانی ئەفریقاوە هاتبێتن بۆ کەرکوک وا کەس لێیان تێنەگەیشتووە؟!!!. چۆن دەکرێت ئەم ژمارە زۆرەی خەڵک نەیانزانیبێت بە چی زمانێک لە مالّی خۆیاندا قسە دەکەن؟ ئەگەر لەم ژمارەیە، کە پێمووایە ڕێژەیەکی گرنگیان کورد بوون، بەشێکیان بخرێنە سەر ژمارەی ئەوانەی زمانی کوردییان بە زمانی دایکی خۆیان داناوە، ئەوا دیمەن و خشتەکە بەتەواوی دەگۆڕێت. ئەوەشی کە ئەو ژمارەیە یەکسانە بە ژمارەی جیاوازی نێوان تورکی زوبان و کوردی زوبان مایەی پرسیار و تێڕامانی زۆرە. جیاوازییەکە ٥٢٥٨ کەسە و ئەوانەشی کە زمانیان نەزانراوە لە ناو شار ٥١٤٦ و لەسەر ئاستی لیوا ٥٢٨٤ کەس بوون. پێموا نییە ئەم داتا و ژمارانە هەروا بە هەڵکەوت وا دەرچوونە. بۆچی جیاوازییەکان چوار هەزار یان شەش هەزار کەس نەبوون؟.

خاڵێکی تری سەیر و سەرنج ڕاکێش لەم سەرژمێرییەدا تایبەتە بە زمانی دایکی مەسیحییەکانی کەرکوک. بەپێی ئامارەکانی سەرژمێرییەکە ئەو کاتە لە شاری کەرکوک ١٢٦٩١ مەسیحی دەژیان و لە هەموو لیوای کەرکوک ژمارەکەیان

١٣١٥٠ کەس بوو. لەو ژمارە زۆرەی ناو شار تەنیا ١٥٠٩ کەسیان سریانی و کلدانیان بە زمانی دایک بۆ تۆمار کراوە، ئەمەش جێگەی باوەڕی کەس نییە. هەموو کەسێک دەزانێت کە مەسیحییەکان لە باری ئاینی، زمان و کولتوورەوە لە دانیشتووانی دیکەی شار جیاوازن و ڕیتوێل و سروودتە ئاینییەکانیان بە زمانی خۆیان بەجێ دێنن و کەم کەسیان تێدا هەڵدەکەوێت کە زمانی دایکی خۆیان نەزانێ. ئەگەر وەڵامەکە ئەوە بێت کە بڵێن کلدانەکانی قەڵا بە تورکمانی قسەیان دەکرد، ئەوا ژمارەکەیان لە چاو مەسیحییەکانی تری شارەکە زۆر کەم بوو و باوەڕ ناکرێت تەنانەت ئەوانیش تورکییان بە زمانی دایکی خۆیان تۆمار کردبێت.

ئەگەر باسی فێڵەکانی دیکە نەکەین، وەک ئەوەی ناونووسەکان لەگەڵ خەڵکدا بە تورکمانی قسەیان کردووە و هەر کەسێک چەند وشەیەکی تورکمانی زانیبێت، ئەوا یەکسەر بە تورکمان ناونووسیان کردووە، یان ئەوەی زۆربەی خەڵک نەخوێندەوار بوون و ماڵنووسەکان بۆ خۆیان فۆرمەکانیان پڕ کردووەتەوە و ئەگەر بێویژدانیان کردبێت، ئەوا بە ئاسانی بۆیان چووەتە سەر، دەڵێم ئەگەر باسی ئەو فێڵانە نەکەین و تەنیا لەم دوو ژمارەیە بکۆڵینەوە، واتا ژمارەی ئەوانەی گوایە زمانی دایکیان نەزانراوە، کە (٥١٤٦) کەس بوون و ئەو مەسیحییانەی زمانی دایکیان بۆ تۆمار نەکراوە، کە دەکەنە (١١١٨٢) کەس، ئەوا دیمەنێکی زۆر جیاواز لەوەی لە خشتەکان تۆمار کراون، دەبینین. بە وتەیەکی دیکە (١٦٣٢٨) کەس زمانی دایکیان بە دروستی بۆ تۆمار نەکراوە. ئەمانەش دەکەنە نزیکەی شەش یەکی هەموو دانیشتووانی شار لەو ڕۆژانەدا. ئەگەر لە ئەنجامی پیلان و ڕێکەوتنێکی ژێربەژێریش ژمارەی ئەم مەسیحییانە نیوە بە نیوە بەسەر پێکهاتەی عەرەب و تورکمانی شاری کەرکوکدا دابەش کرابێتن، ئەوا دەبێت لە هەر یەک لەو دوو پێکهاتە ٥٥٩١ کەس کەم بکەینەوە. لەو بارەدا ژمارەکان بەپێی زمانی دایک بەم شێوەیەیان لێدێت کوردی: ٤٠٠٤٧، عەرەبی: ٢١٥٢٦ و تورکمانیش دەبێتە: ٣٩٧١٥ کەس، خۆ ئەگەر ڕێژەیەک لەوانەی گوایە زمانیان نەزانراوە کورد بووبێتن، ئەوا ژمارەی کوردانی کەرکوک زۆر لەوەش زیاتر دەبن.

لەو سەردەمانە ژمارەی خوێندەوار زۆر کەم بوون بەتایبەتی لە نێو دانیشتووانی گەڕەکە کوردییەکاندا، بۆیە مامۆستایەکان بە خۆیان فۆرمەکانیان بۆیان پڕ کردووەتەوە و زۆر زانیاریی نادروستیان تۆمار کردووە. بەمەبەست هەوڵی زیادکردنی ژمارەی پێکهاتەی تورکمان و تا ئاستێک عەرەبیشیان لەسەر حیسابی زۆرینەی کورد داوە. من بۆ خۆم لەگەڵ چەند برادەرێکدا قسەم کردووە، کە لەو سەرژمێرییەدا وەک ناونووس بەشداریان کردووە، زۆر شتیان بۆ گێڕاومەتەوە، کە ئەوە دەسەلمێنن فێڵی زۆر لە پرسی زمانی دایکدا کراوە. وردە شتی دیکەش هەبووە، وەک ئەوەی لە یەک ماڵدا باوک و منداڵان لەسەر زمانی دایک بووبێت بە شەڕیان، باوک کورد بووە و ویستوویەتی زمانی کوردی بنووسرێت، بەڵام منداڵان و زۆر جار دایکیشیان پێیان لەسەر ئەوە داگرتووە کە ئەوان تورکمانن.

هەندێک لەو شێواندن و فێڵانە هەر لەو ساڵەدا پەردەیان لەسەر هەڵماڵدرا و هەندێکی دیکەیان دوای بڵاوکردنەوەی ئەنجامەکانی سەرژمێرییەکە خەڵک پێی زانی. زۆر جار و لە چەندین دۆست و برادەر گوێم لێ بووە کە ژمارەیەک لە کوردانی کەرکوک چوونەتە دادگا و لە دژی ئەوەی لە سەرژمێری ١٩٥٧دا بە تورکمان ناونووس کراون، داوایان تۆمار کردووە.

هاوڕێی نووسەر و شارەزام کاک عەونی داودی بۆی گێڕامەوە کە کاتی خۆی کۆمەڵێ زانیاری لە کاک جەمیل سەبری داروگا وەرگرتووە، کە لە کاتی سەرژمێرییەکەدا لە کەرکوک قومیسێری پۆلیس (مفوض) بووە. کاک عەونی لە وتارێکدا بە زمانی عەرەبی ئەو یادگاری و زانیارییانەی لە دەمی کاک جەمیلەوە گێڕاوەتەوە. وتەکانی کاک جەمیل و شایەتی کاک عەونی دەچنە چوارچێوەی مێژووی زارەکییەوە کە گرنگیی تایبەتی خۆی هەیە، بۆ منیش بەڵگە و سەرچاوەی متمانە پێکراون. کاک جەمیل سەبری بۆ کاک عەونی گێڕاوەتەوە، کە هەر لە ساڵی ١٩٥٧ بەشێک لە فێڵ و شێواندنەکان ئاشکرا بوون، بەتایبەتی ئەوەی هەندێک خەڵک بە تورکمان تۆمار کرابوون، لە کاتێکدا ئەوان کورد بوون. کاک جەمیل ئەوەشی گێڕاوەتەوە کە وەزیری نێوخۆی ئەو کاتەی عێراق سەعید قەزاز هاتووەتە کەرکوک و زۆر لەو کردەوانە تووڕە بووە و ڕووی

دەمـی کـردووەتە بەرپرسـەکان، بەتـایبەتی تورکمانەکـان و وتـوویەتی: ئـێمە لە بەغـدا خەریکـی دروسـتکردنی "نەتەوەی عێـراقین و ئێـوەش لێـرە خەریکـی بڵاوکردنەوەی جوداکاری و پەگەزپەرستین".

ئەگەر ئاسـتی پەیوەنـدییە بەهێزەکـانی تورکیـا و عێـراق لەو سـەردەمەدا لەبەرچاو بگرین و ئاگاداری چالاکیی دەزگـا هەواڵگـری و سیاسـییەکانی تورکیـا بین لە نێـو هەنـدێک گرووپـی تونـدڕەوی تورکمـانی کەرکـوک، ئەوا لە هۆکـاری ئاژاوەکانی کاتی سەرژمێرییەکە و ئەوانەشی لە ١٤ تەممووزی ١٩٥٩دا ڕوویان دا، تێدەگەین و دەتـوانین بڵێـین ئەم ئاینوئێوینـانە بـۆنی دەسـتێوەردانی تورکیایـان لێدێت.

زانیـاریی دیـکەی نادروسـتیش لە سـەرژمێرییەکەدا هەن، کە هەنـدێکیان وادیارە بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵە و پەڵەکانی سـەرژمێریی پێشـووی سـاڵی ١٩٤٧ بوون. بۆ نمـوونە، لە مـاوەی دە سـاڵدا ١٩٤٧ — ١٩٥٧ دانیشـتووانی کەرکـوک ١٠٢٨٣٤ کەس زیادیـان کـردووە، واتـا بە ڕێـژەی ٣٦٪ کە ئەمەش ڕێژەیەکـی نائاساییە. ئەوەی لێرەدا مایەی سەرسوڕمانە جیاوازی ڕێژەی زیـادکردنی ژنـان و پیـاوانە. زیـادکردنی پیـاوان لەو دە سـاڵەدا بە ڕێـژەی ٥٣،١٪ بـووە، بەڵام ڕێژەی زیادکردنی ژنان تەنیا ٨,٢١٪. ئەم جیـاوازییە گەورەیە جـێگەی بـاوەڕ و متمانە نییە و مـایەی پرسـیاری زۆرن، بەڵام نـاچنە چوارچێـوەی ئەم وتـارەوە. کـاری دیـکەش کـراوە وەک ئەوەی بەشـێک لە کچـان و ژنـان داوایـان کـردووە تەمەنیان بچووک بکرێتەوە بە بیانووی ئەوەی لە سەرژمێریی پێشوودا تەمەنیان بە گەورە نووسراوە.

لە بەر ڕۆشنایی ئەو زانیارییانەی سەرەوە دەکرێت بڵێین کە ڕێژەی کـورد چ لە نـاو شـار و چ لە سـەرتاپای لیـواکە، لەوە زیـاتر بـووە کە تۆمـار کـراوە. کەمکردنەوەی ژمـارە و ڕێـژەی دانیشـتووانی کـوردی کەرکـوکیش بـێ مەبەسـت نەکراوە.

سەرچاوەکان:

١. الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي كركوك والسليمانية، طبعت بمطبعة العاني، بغداد، بلا.ت

٢. المملكة العراقية، وزارة الشؤون الإجتماعية، مديرية النفوس العامة، إحصاء السكان لعام ١٩٤٧، الجزء الثاني، لواء الموصل – لواء كركوك – لواء السليمانية – لواء أربيل، بغداد ١٩٥٤.

٣. الدكتور نوري طالباني، منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، د.م، ١٩٩٩.

٤. دكتور جبار قادر، قضايا كردية معاصرة، كركوك – الأنفال – الكرد وتركيا، أربيل ٢٠٠٦.

٥. دكتور جبار قادرمع آخر، قرارات مجلس قيادة الثورة المنحل الخاصة بالكرد وكوردستان، أربيل ٢٠١٣.

٦. **جەبار قادر، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە تورکیا لە نێوان هەردوو شەڕی جیهانیدا ١٩١٨-١٩٣٩، مۆسکۆ ١٩٧٧. (تێزی دکتۆرای بڵاونەکراوە- بە زمانی ڕووسی).**

کەرکوک و نەفرەتی نەوت

بە سەدان کتێب و توێژینەوەی زانستی لەسەر وزە بەگشتی و نەوت و غاز بەتایبەتی لە دونیادا بڵاو کراونەتەوە و بە بەردەوامی بڵاو دەکرێنەوە. بەشێکی گرنگی ئەم بەرهەمانە باس لە پەیوەندیی توندی سامانی نەوت و سیستەمی دیکتاتۆری لە وڵاتان دەکەن. تیشکی زۆر دەخەنە سەر دیاردەی نەبوونی دیموکراسی لە بەشێکی زۆری وڵاتانی خاوەن نەوتدا. ئەو توێژینەوانە ئاماژە بەوە دەکەن کە داهاتی زۆری نەوت کۆمەڵگەکانی ئەو وڵاتانە تەمەڵ دەکەن و خەڵکەکانی دەستپێشخەری تاکە کەسی لە بیر دەکەن و دەست لە کار و چالاکی ئابووری بەردەدەن و تەنیا سەیری دەستی حکومەت دەکەن. لێرەشەوە ئەو وتە ناماقوولە دەبێتە باو لەو کۆمەڵگەیانە کە دەڵێت "حکومەت باوکی میللەتە"، نەک خزمەتکاری هاووڵاتیان وەک ئەوەی بنەمای سیستەمی سیاسی لە وڵاتانی دیموکراتیدا لەسەری دامەزراوە. ئایا نەوت و سامانە سروشتییەکان تەنیا مایەی ناز و نیعمەتن یان دەبنە مایەی نەفرەت و تاڵاو؟. ئەم پرسە پانتاییەکی فراوانی لە بەرهەمی توێژەران و نووسەراندا گرتووەتەوە. وەڵامەکان هەڵبەتە ڕێژەیین و کەس ناتوانێت بە ڕەهایی قسە لەسەر پرسەکە بکات و یەک وەڵامی کۆنکرێتی بۆی هەبێت. سامانە سروشتییەکان و داهاتە زۆرەکانیان لەو وڵاتانەی پێش دۆزینەوە و دەرهێنانی نەوت، سیستەمی سیاسی دیموکراتی و دامودەزگا و دامەزراوەی جێگیریان هەبووە، بوون بە مایەی بەختەوەری و پێشکەوتن وەک نۆرویژ، ئەمریکا، بەریتانیا و کەنەدا. لە بەرامبەریشدا لەو وڵاتانەی سیستەمی دیموکراتییان بە خۆیانەوە نەبینیوە و دامودەزگا و دامەزراوەی جێگیریان نەبووە، دۆزینەوەی نەوت و داهاتەکانی بوون بە نەفرەت بۆیان و هۆکاری کودەتا، ڕژێمی دیکتاتۆری، شەڕی ناوخۆ، گەندەڵی و مالوێرانی، عێراق، لیبیا، نەیجیریا، ڤێنزوێلا، جەزایر و ئێران..تاد نموونەی دیاری ئەم جۆرەی دووەمن. لە نێوان ئەو دوو مۆدێلەدا باس لە وڵاتانێکی دیکەش دەکرێت کە لەسەر ئاستی ئابووری خۆشگوزەرانییان بۆ خەڵکەکانیان دابین کردووە و سیماکانی گەشەکردن بە شارەکانیانەوە دیارە، بەڵام لەسەر ئاستی سیاسی و کولتووری دەسەڵاتی بنەماڵەیی دیسپۆت، ڕێزنەگرتن لە مافەکانی مرۆڤ، کۆمەڵگەی خێڵەکی و داخراویان بەرهەم هێناوە.

پرۆفیسـۆر مایکـڵ ڕۆس لە کتێبی"نەفرەتـی نەوت، سـامانی نەوت چـۆن فۆرمـولەی گەشـەی نەتەوەکـان دەکـات؟" پرسـیاری ئەوە دەکـات، بـۆچی وڵاتە دەوڵەمەنـدەکان بە نەوت کەمتـر گەشـە دەکەن، دیموکراسـی و سـەقامگیری سیاسی بە خۆیانەوە نابینن و زیاتر خەریکی شەڕ و شۆڕ و ئاژاوەنانەوەن، چـی ئەم نەفـرەتە ڕوون دەکـاتەوە؟. ئەی بـۆچی وڵاتـانی وەک نـۆروێژ، ئەمریکـا، کەنەدا و بەریتانیا تواناییان ئەم سامانە بکەن بە مایەی خۆشـگوزەرانی و نـاز و نیعمەت، لە کاتێکدا بۆ وڵاتانی وەک عێراق، ئێران، لیبیا، جەزایـر ...تـاد بـووە بە نەفرەت و مایەی دەردەسەری بۆ گەلەکانیان؟. بیرۆکەی نەفرەتـی نەوت لەم سااڵنەی دواییدا باڵی کێشاوە بەسەر پانتاییەکی فراوانی دانیشـتووانی وڵاتـانی خاوەن نەوتدا. زۆر لە گەلانی ئەو وڵاتانە سەد خۆزگە دەخوازن ئەو سـامانەیان نەبوایە. لایەنگرانی ئەم بیرۆکەیە ئامـاژە بەوە دەکەن کە لە دەوڵەتـانی خـاوەن نەوت دەزگـا سیاسـییەکان لاواز دەکـرێن، دەسپێشـخەری تاکەکـان دەکـوژرێن، پارەی زۆر لە بەردەستی سەرکردە دیکتاتۆرەکاندایە بۆ نـانەوەی ئـاژاوە و شـەڕ لە ناوخۆ و دەرەوەی وڵات. دەستگرتنی گرووپێکـی ئۆلیگـارکی بچـووک بەسـەر دەسەاڵت و سامانی وڵاتـدا زۆر جـار دەبێتە هـۆی شـەڕی نێوخـۆیی خوێنـاوی. هەروەها کۆسپ دروست دەکات لە بەردەم پێشکەوتنی پیشەسازی و کشتوکاڵ، کە ژنـان چاالکـانە بەشـداری تێـدا دەکەن. ڕۆس نمـوونەی ئەوە دێنێـتەوە کە بەشداری ژنانی جەزایری خاوەن نەوت لەم دوو بوارەدا لە دەستە خوشکەکانیان لە مەغریب و تونس کەمترە. کۆکردنەوە و کەڵەکەبـوونی داهـات و سـەروەتێکی زەبەالح لە دەسـتی دەوڵەتـدا دەبێـتە هـۆی ئەوەی هەمـوو خەڵـک لە بژێـویی ژیانیاندا چاوێـان لە دەسـتی دەوڵەت بێـت. ئەمەش دەبێـتە هـۆی سـەرهەڵدانی بنەمـای نـاکۆک بە ئەرکـی سـەرەکی حکـومەت کە خزمەتکردنـی دانیشـتووانە، چـونکە پشـت بە بـاجی هاووڵاتییـان نابەسـتێت بـۆ ڕاپەڕانـدنی ئەرکەکـانی. هاوتەریب لەگەڵ ئەم پرۆسەیەدا ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی لاواز دەبـن و حکـومەت گـوێ بە بیـر و ڕای گشـتی نـادات و ئەوانـیش لە بەرامـبەر توانـا زەبەالحەکانی دەوڵەتدا شتێکی ئەوتۆیان پێ ناکرێت.

لە بـــواری ئاکـــامە خراپەکـــانی داهـــاتی زۆر و لە ناکـــاوی ســـامانە سروشـتییەکاندا زۆر جـار وەک نمـوونە ئامـاژە بە دەردە هۆڵەنـدی " Dutch Disease" دەکرێـت، کاتێـک لە شەسـتەکانی سـەدەی ڕابـردوو نەوت و غـاز لە دەریای بـاکور دۆزرانەوە و دەسـت بە هەناردەکردنیـان بـۆ دەرەوە کـرا، بەهـای گوڵدن یان گیڵدەری هۆڵەنـدی بەرز بـووەوە و ڕێـژەی هەڵاوسـان و بـێ کـاریش هەمیشە لە هەڵکشـاندا بـوو. ئەم بـارودۆخە بەشـێوەیەکی نەرێنـی کـاری کـردە سەر هەناردەی بەرهەمە پشەسازی و کشتوکاڵییەکان کە لە ئەنجامـدا پشـتگوێ خـران. سـاڵی ١٩٧٧ گۆڤـاری "The Economist" بـۆ یەکەمـین جـار ئەم دەستەواژەیەی بەکارهێنا. بەرهەمێکی ڕاستەوخۆی دیـکەی داهـاتی غـاز و نەوت تەمەڵکردنی کۆمەڵگەی هۆڵەندی بوو. دواتر کاتێک بیرە نەوتەکان وشکیان کرد خەڵـک بە ئاگـا هـاتنەوە و هەوڵیـان دا خۆیـان لە ئاکامەکـانی ئەو نەخۆشـییە ڕزگار بکەن. بەرهەمەکەی ئەوە بوو کە خەڵکی هۆڵەندا بە یەکێک لە چالاکترین گەلانی دونیا دەژمێردرێت لە بوارەکانی پیشەسازی، کشـتوکاڵ و خزمەتگـوزاری ...تاد.

ئەوەی بیەوێـت لەم باسـە قـووڵ ببێـتەوە، ئەوا دونیـایەک سـەرچاوە و زانیاری لە بەردەستدان. من ئەوەندە ئامـاژە بەم تێـزانە دەکەم کە پەیوەنـدییان بە نەوتـی کەرکـوکەوە هەیە، ئەویـش زیـاتر لە دیـدی مێژوویـی و سیاسـەتی داگیرکاری بەریتانی و عێراقی لەم بوارەدا.

هێشتا سەدەی نۆزدەهەم کۆتایی نەهاتبوو بـاس و خواسـی دەوڵەمەنـدیی چـاڵە نەوتە دەرنەهێنراوەکـانی بابـاگورگور و باشـووری کەرکـوک تـا دەگـاتە خـانەقین کەوتبـووە سـەر زمـانی زانایـانی جیۆلـۆجی ڕۆژئـاوا. زانیارییەکـانی مۆرگانی فرەنسی J. De Morgan ، کە سـاڵی ١٨٩٥ بـڵاوی کـردنەوە، ڕۆڵێکـی گەورەیان لەم بوارەدا بینی. ئەوە مۆرگـان بـوو سـنووری دەریـاچەی نەوتیـی لە باکوری کەرکوکەوە بۆ خانەقین و قەسری شیرین بە نزیکەی ٣٠٠ کم دیار کـرد. هەر کە سەدەی بیستەم دەستی پێکرد، ململانێی سەخت بۆ دەستگرتن بەسـەر ئەو سامانەدا لە نێوان ئەڵمانیا، بەریتانیا، فرەنسا و ئەمریکا دەستی پێکرد. ئا لێرەوە بەدبەختی و دەردەسەریی کورد و کەرکوک دەستیان پێکرد.

لە وتووێژەکانی سایکس – پیکۆ دا خاڵێکی سەرەکی ململانێکان نەوتی ویلایەتی موسڵ "تۆ بڵێ کەرکوک"بوو. بەشێکی زۆری ویلایەتی موسڵ بۆ فرەنسا دانرا و بەشەکەی تری بە کەرکوکیشەوە، بۆ بەریتانیا. واتا لە باکوری کەرکوکەوە و تا دەگەیشتە خانەقین و مەندەلی و خوارتر لە ویلایەتی موسڵ جودا کرانەوە. ئەگەر خاڵەکانی ڕێکەوتننامەی سایکس – پیکۆ وەک خۆیان جێبەجێ بکرابانایە، ئەوا هەموو ئەو ناوچانە لە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان دادەبڕێندران. بە وتەیەکی دیکە باشووری کوردستان دەکرا بە دوو لەتەوە، بەشێکی لەگەڵ موسڵدا دەخرایە ژێر مەندەیتی فرەنساوە و بەشەکەی تری بە عێراقەوە دەلکێندرا و لەژێر مەندەیتی بەریتانیا دەبوو. ڕاستە خاڵەکانی سایکس – پیکۆ وەک خۆیان جێبەجێ نەکران، بەڵام ڕوحی ڕێکەوتننامەکە بۆ دابەشکردنی میراتەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەک لە شێوەکان جێبەجێ کرا. ئالۆگۆڕە گەورەکانی ناوچەکە و جیهان لە بەرچاو گیران، وەک شۆڕشی ئوکتۆبەر و دەرچوونی ڕووسیا لە ڕێکەوتننامەکە، سەرهەڵدانی بزووتنەوەی کەمالی، داهێنانی سیستەمی مەندەیت و دەستهەڵگرتنی فرەنسا لە ویلایەتی موسڵ بە قازانجی بەریتانیا. لە کۆتاییدا ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستانەوە بە دەوڵەتی تازە دروستبووی عێراقەوە لکێنرا. ئەوەی گرنگە لێرەدا ئاماژەی پێبکرێت ئەوەیە کە بەریتانیا ئامادە نەبوو بە هیچ شێوەیەک دەست لە نەوتی کەرکوک هەڵبگرێت. هەر نەوتی کەرکوک بوو لە کۆتاییدا چارەنووسی ویلایەتی موسڵ و هەموو باشووری کوردستانی دیاری کرد.

هەرچەندە کۆمپانیا ئەڵمانی و بەریتانییەکان بە خۆیَنی سەری یەک تینوو بوون، لەگەڵ ئەوەشدا بۆ ئەوەی دەستیان لەو نەوتە گیر بێت، ساڵی ١٩١١ کۆمپانیایەکی تایبەتییان دامەزراند بە ناوی "کۆمپانیای ئیمتیازاتی ڕۆژهەڵاتی و ئەفریقی سنووردار" کە ساڵی دواتر (١٩١٢) ناوەکەی گۆڕا بۆ" کۆمپانیای نەوتی تورکی". کۆمپانیاکە بەم ناوە مایەوە تا ساڵی ١٩٢٩ کاتێک ناوەکەی بوو بە "کۆمپانیای نەوتی عێراق IPC".

فاکتەری نەوتی کەرکوک لە پشت هەموو سیاسەتەکانی بەریتانیاوە بوو بەرامبەر بە کورد لە ماوەی زیاتر لە نیو سەدەدا. هەوڵی گەلی باشووری

کوردستان بۆ دامەزراندنی دەوڵەت لەو سەردەمەدا کاربەدەستانی ئینگلیزیان نیگەران کردبوو، بۆیە بەهەموو شێوەیەک هەوڵیان دا ڕێگە لەم پێشهاتە بگرن. لەم ڕێگەدا تا بۆیان کرا کوردیان لە عێراق بەگشتی و لە کەرکوک بەتایبەتی پەراوێز خست و کوردستانیان وەک پەڕگەیەکی دواکەوتوو و هەژار هێشتەوە. هەرچییان لە توانادا بوو کردیان بۆ هێشتنەوەی بونیادی خێڵەکی کۆمەڵگەی کوردی. بەم هەنگاوانە و گەلێک کردەوەی دیکە بەریتانییەکان پرۆسەی بە گەلبوون و نەتەوەبوونی خێڵ و هۆز و تیرە پرش و بڵاوەکانی باشووری کوردستانیان بەتەواوی پەکخست. هەموو حکومەتە بە نێو نیشتمانییەکانی دوای دەسەڵاتی کۆڵۆنیاڵی بەریتانیش لەسەر هەمان سیاسەت بەرامبەر بە کورد بەردەوام بوون و بەدەگمەن لە هێڵە گشتییەکانی لایان دا. ڕەنگبێت جیاوازییەکە تەنیا لە شێوازی جێبەجێکردنی ئەو سیاسەتانەدا بووبێت، خوا هەڵناگرێت ئەمان زۆر دڕندانەتر ئەو سیاسەتەیان پەیڕەو کردووە و خوێنڕێژی و ماڵوێرانی و کارەساتی زیاتریان بەسەر گەلی کوردا هێناوە.

سیاسەتە دژە کوردەکانی ئینگلیز و حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق لە هەڵسوکەوتیاندا لەگەڵ کوردی کەرکوک بە زەقی بەرجەستە دەبوون. هەر لە دەسپێکەوە کەمترین کوردیان لە کۆمپانیای نەوت دادەمەزراند و بەدەگمەن کۆنتراکتەکانی کۆمپانیا بەر کورد دەکەوتن، تەنانەت ئەو کارانەشی کە هیچ زانیاری و شارەزاییەکیان نەدەویست، وەک پاککردنەوەی دەوروبەری بیرەکان لە گڕ و گیاو پووش و پەڵاش. بەڵگەی نووسراوم لەبەردەستدا نییە، بەڵام لە کەسانی بەتەمەنی ئەو سەردەمەم بیستووە، گوایە هەندێک مەلا و شێخی کورد کارکردنیان لە کۆمپانیای نەوت لە خەڵک حەرام کردبوو، بۆیە کوردیش بۆ خۆی زۆر دڵگەرم نەبووە بۆ کارکردن لە لای "کافرەکان". ئەمەش بۆ ئینگلیز دەرفەتێکی باش بوو بۆ ئەوەی لە لیواکانی دیکەی عێراقەوە، نەک تەنیا کرێکاری شارەزا و پیشەوەر بێنن، بەڵکو تەنانەت کرێکاری ناشارەزا و بێ ئەزموونیشیان بەلێشاو بۆ کارکردن لە کۆمپانیای نەوت دەهێنایە کەرکوک.

بەرهەمی ئەم کارەی ئینگلیز و هاتنی خەڵک بە دوای دەرفەتی کار و بژێویی ژیاندا بوون بەهۆی هەڵکشانی ژمارەی دانیشتووانی شار و لیوای

کەرکوک. بەپێی شارەزایانی بوارەکانی دیمۆگرافیا ڕێژەی دانیشتووانی کەرکوک لە ماوەی ١٩١٩ — ١٩٥٧ بۆ پێنج ئەوەندە زیادی کرد. ژمارەی ئەوانەشی لە لیواکانی دیکەی عێراقەوە هاتنە کەرکوک تا ساڵی ١٩٧٢، کە هێشتا شاڵاوی بەعەرەبکردن بەشێوەی ئاشکرا و ڕاگەیەندراو بە توندی دەستی پێ نەکردبوو، گەیشتە نزیکەی چل هەزار کەس. ئەگەر نەوەکانی ئەمانە، کە ئێتر دەبنە خەڵکی کەرکوک و وەک باو و باپیرانیان باسی ئەوە ناکرێت کە لە دەرەوەی لیوا و پاشان پارێزگای کەرکوک هاتوونەتە دونیاوە، حسێب بکەین، ئەوا ژمارەکە دەبێت بە دەیان هەزار کەس. ئەم بارە بەشێک لە وردەکارییەکانی گۆڕینی دیمۆگرافیا و پێکهاتەی دانیشتووانی کەرکوکمان بۆ ڕوون دەکاتەوە. ئەوەی سەیرێکی سەرژمێرییەکانی ١٩٤٧ و ١٩٥٧ و ١٩٧٧ بکات، هەموو ئەم ئامار و ژمارانە بە زەقی دەبینێت. لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژە بە بەشێکی گرنگی ئەم پرۆسەیە کراوە.

دواتر بە وردی باسی کردەوەکانی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق دەکەم، بەتایبەتی حکومەتی بەعس وەک وێرانکردنی ئاواییە کوردییەکانی نزیک کۆمپانیای نەوت و ڕاگوێزانی دانیشتووانیان. دەرکردنی کارمەندانی کورد لە کۆمپانیای نەوت و گواستنەوەی فەرمانبەرانی کوردی کەرکوک بۆ دەرەوەی شار و پارێزگا دوو کردەوەی دیکەی کاربەدەستانی بەغدا بوون بۆ لاوازکردنی پێگەی کورد لەم شارە. هەموو ئەم هەنگاوانە بە هاوتەریبی لەگەڵ هێنانی عەرەبدا بۆ کەرکوک فاکتەری گرنگ بوون بۆ دابەزینی ژمارە و ڕێژەی کورد و بەرزبوونەوەی ژمارە و ڕێژەی عەرەب.

بیرۆکەی ئەم بەشە لەوێوە سەرچاوەی گرت کاتێک لە ڕۆژی ٣ دیسەمبەری ٢٠١٤ ئەندامی لێژنەی گفتوگۆی تێزی دکتۆرای کاک دڵشاد عومەر عەبدولعەزیز بووم "ئێستا دکتۆر و سەرۆکی بەشی مێژووە لە زانکۆی کەرکوک". تێزەکەی بەم ناونیشانە بوو: "کۆمپانیای نەوتی عێراقی سنووردار: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سەبارەت بە چالاکییە ئابووری و خزمەتگوزارییەکانی (١٩٢٧ — ١٩٧٢)". دکتۆر دڵشاد تێزەکەی لە زانکۆی موسڵ بە زمانی عەرەبی ئامادە کردبوو. سەرپەرشتیاری تێزەکەشی دکتۆر

زوهێر نەحاس بوو، کە لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا یەکێک لە قوتابییەکانم بوو لە بەشی مێژووی ئەو زانکۆیە. بەهۆی ئەوەی ئەو دەمە داعش موسڵی داگیر کردبوو، گفتوگۆکە لە زانکۆی کەرکوک کرا. بۆ من دەرفەتێکی خۆش بوو کە بۆ یەکەمین جار گفتوگۆی تێزێکی دکتۆرا لە زانکۆی کەرکوک بکەم. دواتر دکتۆر دڵشاد عومەر داوای لێم کرد پێشەکییەکی بۆ بنووسم بۆ ئەوەی تێزەکەی وەک کتێب بڵاو بکاتەوە. بەپێی ئەوەی کتێبەکە بە زمانی عەرەبی بڵاو دەکرێتەوە، بۆیە منیش دەبوایە پێشەکییەکەم بەو زمانە بنووسم. ئەم بەشە پوختەیەکی کورتی ئەو پێشەکییەیە.

زۆربەی زانیارییەکانی ئەم بەشە لەو تێزەوە وەرگیراون. لێرەدا باس لەو چالاکی و خزمەتگوزارییانە دەکەم کە کۆمپانیاکە لە سەردەمی "کۆڵۆنیاڵی بەریتانی"دا پێشکەش بە شاری کەرکوک و دانیشتووانەکەی کردووە. دواتر کاتێک دەسەڵاتی بە ناو "نیشتمانی!!!" دەست بەسەر ئەم سامانەدا دەگرێت ئەوەی پێشکەشی کەرکوک و کوردی دەکات تەنیا وێرانکاری، پاکتاوی ڕەگەزی، میلیتاریزەکردنی کۆمەڵگە، هەڵگیرساندنی شەڕ و شۆڕ و مااڵوێرانییە. ئەمە خێر و بێری دەسەڵاتی "نیشتمانی" بوو بۆ کەرکوک و کوردستان و بگرە هەموو عێراق. بە وتەیەکی دیکە بیست ساڵی یەکەمی لێ دەرکەیت، کە ئەویش زۆربەی جارەکان بە قازانجی کورد نەبوو، ئەوا ساڵانی دواتر و تا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت، هەموو دیاردە نەرێنی و دەردەکانی سامانی نەوت زۆر بە زەقی لە کەرکوکدا بەرجەستە دەبن.

لە پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی ڕابردوو خەڵک و پسپۆرانی بواری وزە بە گەشبینییەوە دەیانڕوانیە دۆزینەوە و هەناردەکردنی نەوت لە وڵاتانی هەژار و کەم دەرامەتدا، پێیان وابوو ئەمە دەبێت بەهۆی گەشەکردنی ئەو وڵاتانە. داهاتی نەوت و هێزی کاری هەرزان لەو وڵاتانە دەبوایە ببنە کەرەستە و فاکتەری گرنگی بنیاتنانی ژێرخانێکی تۆکمە. دەبوایە دروستکردنی ڕێگەوبان، قوتابخانە، نەخۆشخانە و پیشەسازی کارە لە پێشینەکانی ئەو دەوڵەتانە بوونایە. لە چوارچێوەی ئەم لێکدانەوەیەدا لە عێراقیش ئەنجوومەنی ئاوەدانکردنەوە دامەزرا و پلانێکی باشی دانا بۆ کۆمەڵێک پڕۆژەی گرنگ و

هیوابەخش. ئەم پرۆژە و گەشەکردنە ئەنجامی ڕاستەوخۆی ڕێککەوتنی عێراق و کۆمپانیاکانی نەوت بوون لە ساڵی ١٩٥١ سەبارەت بە دابەشکردنی یەکسانیی قازانجەکانی نەوت لە نێوان هەردوولادا. لە ئەنجامی ئەم ڕێککەوتنەدا داهاتی عێراق لە سێ ملیۆن دینارەوە لە ساڵی ١٩٤٩ بۆ پەنجا ملیۆن دینار لە ساڵی ١٩٥٣ بەرزبووەوە. لە ناوەڕاستی پەنجاکاندا کۆمەڵێک پرۆژەی گرنگ لە سەرانسەری عێراق کرانەوە.

لە کەرکوکیش هەموو ئاماژەکان لەسەر زەوی ئەو هیوایەیان بەخەڵک دەبەخشی، هەرچەندە لێرە زۆربەی پرۆژەکان کۆمپانیای نەوت دروستی دەکردن، نەک دەوڵەتی عێراق. تەنیا بۆ نموونە، لە ڕێگەی کۆمپانیای نەوتەوە کەرکوک بۆ یەکەمین جار کارەبا، ئاوی خواردنەوەی پاک، نەخۆشخانەی کەیوان، یاریگا، سینەماو...تاد بەخۆوە بینی. هەر لە ڕێگەی پرۆژەکانی کۆمپانیای نەوتیشەوە بوو سەدان کرێکار ڕاهێنانی پیشەییان لە بواره جیاوازەکاندا پێکرا. دەرچووانی ئەم خولانە ئەزموونەکانیان بۆ هاوپیشەکانیان لە بازاڕ دەگواستەوە ئەویش لە ڕێگەی کردنەوەی دووکانی تایبەت بە خۆیان لە تەک کارکردنیاندا لە کۆمپانیای نەوت. لە گەلێک بواری پیشەییدا وەستاکانی کەرکوک لە سەرانسەری عێراق ناوبانگیان دەرکرد. هەر بەهۆی پرۆژە و پلانەکانی کۆمپانیای نەوتەوە بۆ دروستکردنی سەدان خانوو بۆ کارمەندەکانی سەرباری تەلارەکانی ناو کۆمپانیا، کەرتی بیناسازی و کەرەستەکانی لە کەرکوک پێشکەوتنی زۆریان بەخۆیانەوە بینی، باشترین وەستا و کرێکار لەم کەرتەدا پەیدا بوون. پێویستیی ڕۆژانەی ئەو هەموو کارمەندە بە خۆراک و جلوبەرگ و پێداویستی دیکە، جموجوولێکی زۆری خستە بازاڕەوە. هاوتەریب لەگەڵ ئەم بوارانەدا کەرتی کشتوکاڵ و خزمەتگوزاریش گەشەیان کرد. بە کورتی کەرکوک لە پەنجاکاندا جلوبەرگی سەدەکانی ناوەڕاستی فڕێ دەدا و هێدی هێدی سیمای شارێکی هاوچەرخی دەپۆشی. باشم لە بیرە ئەو دەمە وتەی شار لە لای ئێمە یەک واتای هەبوو، ئەویش کەرکوک بوو.

لایەنێکی دیاری ئەم گەشەکردنە ئابووریی‌ەی کەرکوک گۆڕانی دیمۆگرافیا و پێکهاتەی دانیشتووانی شارەکە بوو. لە ساڵی ١٩٢٧ەوە و بەتایبەتی لە کاتی

هەناردەکردنی نەوتەوە لە ١٩٣٤ ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتووانی هەموو لیواکانی عێراق بۆ پەیداکردنی کار و دابینکردنی بژێویی ژیان ڕوویان دەکردە کەرکوک. سەرژمێرییەکانی ١٩٤٧ و ١٩٥٧ ڕەهەندەکانی ئەم دیاردەیە بە ڕوونی دەخەنە ڕوو. گەشەکردنی دانیشتووانی کەرکوک بە ڕێژەی ٣٦٪ بوو، واتا جار و نیوێک زیاتر لە هەموو لیواکانی تری عێراق. ئەم گەشەکردنە ناسروشتییە لەسەر حیسابی دانیشتووانی ڕەسەنی شارەکە بوو. بۆ نموونە، بەپێی سەرژمێری ١٩٤٧ لە کۆی ٦٧٧٥٦ دانیشتووی شاری کەرکوک ١٨٣١٥ کەسیان لە دەرەوەی لیوای کەرکوک لە دایک ببوون، واتا زیاتر لە چواریەکی دانیشتووانی شار لە دەرەوەی لیوای کەرکوکەوە هاتبوون. ئەم ژمارەیە لە ساڵانی دواتردا هەر لە هەڵکشاندا بوو، بۆ نموونە، لە ساڵی ١٩٥٧ ژمارەیان گەیشتە ٢٦٦٩٧ و بیست ساڵ دواتر واتا لە ساڵی ١٩٧٧ ژمارەکە گەیشتە ٣٩ هەزار کەس. لەم بارەوە لە بەشەکانی پێشوودا ئامار و ژمارەی زۆرم خستۆتە ڕوو. لە تەک هەموو ئەمانەدا ژمارەیەکی بەرچاوی بیانیش لە کۆمپانیای نەوتی کەرکوک کاریان دەکرد. ئەو ژمارە زۆرەی خەڵکی لیواکانی عێراق و بیانی سیمایەکی فرە کولتووری بە کەرکوک دەبەخشی، کاریگەری لەسەر ژیانی دانیشتووان دادەنا و دیاردەی نوێی لەگەڵ خۆیدا دەهێنا.

ئەو کاتە کەم کەس بیری لەوە دەکردەوە، کە ئەم هاتنە بەلێشاوەی عەرەب لە لیواکانی دیکەی عێراقەوە بۆ کەرکوک، لە داهاتوودا دەبێتە مایەی سەرئێشە و دەردەسەری بۆ کوردی شارەکە. دواتر لەگەڵ گەیشتنی بەعس بە دەسەڵات لە ٨ شوباتی ١٩٦٣ و ١٧ تەممووزی ١٩٦٨ بەشێکی زۆر لەمانە بوون بە کەرەستە و ئامێری جێبەجێکردنی سیاسەتی چەوسانەوەی نەتەوەیی و پاکتاوکردنی ڕەگەزی کورد لە شار و پارێزگای کەرکوک.

دەبوایە خۆماڵیکردنی نەوت ئەو کێشانە چارەسەر بکات کە کۆمپانیا بیانییەکان دروستیان کردبوو، بەڵام ئەزموونەکان دەریانخست کە پڕۆسەکە بە پێچەوانەوە بوو. پرسیارە سەرەکییەکە لێرەدا ئەوە بوو: ئایا کاتێک گرووپێکی بچووک دەست بەسەر داهاتی نەوتدا دەگرێت، تەنیا بە قازانجی خۆی و دەوروبەرەکەی بەکاری دەهێنێت یان دەیخاتە خزمەتی گەل و نیشتمانەوە؟.

ئایا هۆشمەندانە ئەو داهاتە لە پێناوی پێشکەوتنی ولّات خەرج دەکات، یان بە ملهوڕی ئاژاوەی پێ دەنێتەوە و شەڕی پێ هەلّدەگیرسێنێت و بە فیڕۆی دەدات؟. ئەگەر زۆر نەگەڕێینە دواوە هیچ نەبێت لە ساڵی ١٩٦٣ تا ئەمڕۆش لە عێراق داهاتی نەوت بە دیوە هەرە خراپەکەیدا بەکارهێنراوە و بەکاردەهێنرێت.

بەگشتی ولّاتی دواکەوتووی خاوەن نەوت بەوە ناسراوە حکومەتی زەبەلاح دروست دەکات و بەشێکی زۆری داهاتی ولّاتی تێدا خەرج دەکات. بەشێکی دیکەی داهاتەکەش بۆ بێدەنگکردنی نەیاران و بەرهەلّستکاران و کڕینی خەلّک بەکاردێنێت، ئەمە ئەگەر بۆ میلیتاریزەکردن و شەڕ و شۆڕ هەلّگیرساندن بەکارنەهێنێت. ئەو حکومەتانەی پشت بە باجی دانیشتووان دەبەستن، نەک داهاتی نەوت، ناچارن گوێ لە خەلّک بگرن و هیچ نەبێت هەندێک دیموکرات بن و خۆیان بە خزمەتکار، نەک باوکی خەلّک دابنێن. لە بەرامبەردا ئەو حکومەتانەی لەسەر داهاتی نەوت دەژین، بەتایبەتی لە ولّاتانی ڕۆژهەلّاتی ناوەڕاست، تا بڵێی ملهوڕ و ستەمکارن و ئامادە نین گوێ بۆ داخوازییەکانی خەلّک شل بکەن. یەکێک لە سیما و خەسڵەتە سەرەکییەکانی دیکەی دەوڵەتانی خاوەن نەوت لە ڕۆژهەلّاتدا گەندەلّی و خراپ بەکارهێنانی داهاتی نەوتە، نەک تەنیا لە نێوخۆی ولّات، بەلّکو لە گرێدانی کۆنتراکت و ڕێککەوتنی گوماناوی لەگەلّ کۆمپانیا بیانییەکانیشدا.

دەبێت لێرەدا ئاماژە بەو خاڵەش بکەم کە لە سەردەمی داگیرکاریی بەریتانی و پاشایەتیشدا کەمترین ناز و نیعمەتی نەوت بەر کوردی کەرکوک کەوتووە. داگیرکاریی بەریتانی سیاسەتێکی جوداکارانەی لە دژی کورد بەگشتی و کوردی کەرکوک بەتایبەتی پەیڕەو دەکرد. ئاخر ئەو دەمە کورد وەک گەلانی دیکەی ناوچەکە داوای دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی دەکرد، ئەمەش تەواو ناکۆک بوو لەگەلّ پلان و ستراتیژ و بەرژەوەندییەکانی ئیمپریالیزمی بەریتانیدا. هەر کاربەدەستانی کۆلۆنیالّی بەریتانی بوون هێڵە گشتییەکانی ئەو سیاسەتەیان داڕشت کە تا ئەمڕۆش حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق لە دژی گەلی کورد بەگشتی و کوردی کەرکوک بەتایبەتی پەیڕەوی دەکەن. ڕەنگبێت دەرکەوتنی بەپەلەی "بریتیش پیترۆلیۆم" لە کێڵگە نەوتییەکانی

کەرکـوک چەنـد رۆژێـک لە دوای ١٦ ئۆکتـۆبەری ٢٠١٧ بەرجەسـتەکردنی ئەو ستراتیژییە کۆنە نوێیەی بەریتانیا بێت.

دەرکـردن و هەنـاردەکردنی نەوت پێویسـتی بە هێـزی کـاری زۆر هەبـوو، هەروەها کەرەستە و ئامێری تەکنیکی زۆری پێویسـت بـوو، کە لەو سـەردەمەدا ئەمانەی دواییان لە عێراق دەست نەدەکەوتن، بۆیە زیاتر پشت بە هێـزی کـاری هەرزانـی کرێکـاران بەسـترا. کرێکـارانی عێراقـی ئەو کارانەیـان دەکـرد کە پێویسـتیان بە شـارەزایی و بەهـرەی تـایبەت نەبـوو. بـۆ کـارە هـونەری و تەکنیکییەکان کۆمپانیای نەوت کارمەندێکی زۆری لە وڵاتانی ئەورووپا، ئەمریکـا، هندستان، ئێران و هەندێک لە وڵاتانی عەرەبییەوە دەهێنا. هەرچەنـدە کـارکردن لە پرۆژەکانی کۆمپانیای نەوتدا زۆر سەخت بوون، بەڵام لە بارودۆخی هەژاری و بێ کاری دانیشتووواندا بە دەرفەتێکی باش دادەنرا بۆ پەیداکردنی بژێویی ژیـان. ژمارەی کرێکاران رۆژ لە دوای رۆژ لە هەڵکشاندا بوو. تا ساڵی ١٩٤٥ ژمارەیـان گەیشـتبووە ٤٦٤٤ کرێکـار، دوو سـاڵ دواتـر واتـا لە سـاڵی ١٩٤٧ ژمـارەکە بەرزبووەوە بۆ ١١٧٣٦ کرێکار. ئەو ژمارەیە لە کرێکـار بـۆ شـارێکی رۆژهەڵاتـی ٧٥ هەزار کەسی رێژەیەکی بەرز و سەرچاوەی داهاتێکی ئابووری بـاش بـوو بـۆ دانیشـتووانی شـارەکە. ئەو داهاتـانەی کرێکـاران جموجـوولێی زۆریـان خسـتە بازارەوە. رۆڵی کۆمپانیای نەوت تا بڵێی گرنگ بوو لە ڕاهێنان و بەرزکردنەوەی توانای پیشەیی و هونەری کرێکار و کارمەندەکان. یەکێـک لە بنەماکانی کـاری کۆمپانیـای نەوت ئەوە بـوو کرێکـار و کارمەنـدی ئەو وڵاتـانەی نەوتیـان تێـدا دەدۆزرێـتەوە ڕابهێـنن و ئامادەیـان بـکەن بـۆ ڕاپەڕاندنی ئەرکەکـان، نەک لە وڵاتانی دیکەوە کرێکاریان بۆ بهێنن کە خەرجـی زۆر بـوو. بـۆ ئەم مەبەسـتە لە ساڵی ١٩٥٦ "ناوەندی ڕاهێنانی پیشەسازی" لە عەرەفە کـرایەوە. ئەو سـەنتەرە دەیان خولی هونەری بۆ کرێکاران لە بوارەکـانی بیناسـازی، کارەبـا، بـۆڕپچێتی، لەحیم، فیتەری و دارتاشی...تاد دەکردەوە. کۆمپانیا دەرچووە بەتواناکانی ئەم خولانەی دەنارد بەریتانیا بۆ فێربوونی پیشە جیاوازەکان بەشێوەیەکی زانستی و پراکتیکـی. لە سـاڵانی ١٩٤٨ — ١٩٦٠ نـزیکەی ٦٠٠ کرێکـار لەم سـەنتەرە ڕاهێنـانی هونەرییـان بینـی و بەرە بەرە جـێگەی کارمەنـدە بیانییەکانیـان لە

کۆمپانیای نەوت دەگرتەوە. سالانی دواتر کۆمپانیاکانی نەوتی موسڵ و بەسرە کەڵکی زۆریان لەمانە بینی. کۆمپانیاکە ژمارەیەکی باشی خوێندکاری عێراقیشی نارد بەریتانیا بۆ تەواوکردنی خوێندن لە بوارەکانی ئەندازیاری و پیشەسازیی نەوت و ئابووریدا. سالی ١٩٥٣ یەکەمین دەستەی خوێندکاران بەڕێ کران، کە ژمارەیان ٣٨ قوتابی بوو. لەو سالەوە تا سالی ١٩٦٦ بەپێی ئەو پرۆگرامە ٥٠٠ قوتابی خوێندنیان لە زانکۆکانی بەریتانیا تەواو کرد. ئەمانە کاتێک دەگەڕانەوە بۆ عێراق لە کۆمپانیای نەوت، وەزارەتی نەوت، پالاوگەی دۆرە و دەزگا حکومییەکانی دیکە، بەتایبەتی لە وەزارەتەکانی ئابووری و فێرکردن دەستیان بە کارکردن دەکرد و پۆلێی بەرچاویان هەبوو لە پێشکەوتنی عێراقدا.

ئەم سیاسەتەی کۆمپانیای نەوت پۆلێکی بەرچاوی بینی لە گەشەکردنی پیشەسازی و فێربوونی پیشەکان لەسەر بنەمای زانستی و پراکتیکی. دەرچووانی خولەکانی سەنتەری ڕاهێنان لە تەک کارکردنیان لە کۆمپانیای نەوت لە ناو بازاڕدا دووکانیان بۆ خۆیان دەکردەوە و لە دوای دەوام کاریان تێدا دەکرد. لە ڕێگەی دووکانەکانیانەوە سەدان شاگرد و کرێکاری دیکەیان فێری ئەو پیشانە دەکرد. ئەنجامی ڕاستەوخۆی ئەم پرۆژە و کارانە بەشداریکردنی چالاکانەی ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتووانی کەرکوک بوو لە بواری پیشەسازیدا لە هەردوو کەرتی گشتی و تایبەتی. لە کۆتایی چلەکان و دەسپێکی پەنجاکان لە کەرکوک هەست بە چالاکییەکی ئابووریی بەرچاو دەکرا، کە هەزارەها خەڵک بەشداریان تێدا دەکرد. شار گەشەی دەکرد و گەورە دەبوو.

دروستکردنی خانوو و بەرە بۆ کارمەندان و کرێکارانی کۆمپانیا بووە هۆی خواستی زۆر لەسەر کەرەستەی بینا، کرێکار، وەستا، کارەباچی، بۆڕیچی..تاد. ماڵە تازەکانیش پێویستییان بە دروستکردنی ئامێری فێنککەرەوە و مۆبیلیای ناو ماڵ و زۆر پێداویستیی دیکە هەبوو. پیشەسازیی چاپ و بلاوکردنەوەش لایەنێکی دیکەی ژیانی تازەی کەرکوک بوو، کە لە پەنجاکاندا هەنگاوی بەرچاوی دەنا. بەپێی یەکەمین سەرژمێری پیشەسازی، کە وەزارەتی ئابووری عێراق لە ساڵی ١٩٥٤ ئەنجامیدا، ژمارەی دامەزراوە پیشەسازییە گەورە و بچووکەکان لە کەرکوک گەیشتبووە ١٣٢٨ کە ٣٥٢٧ کرێکار کاریان تێیاندا

دەکرد. ئەو ژمارانە دامەزراوەکانی کۆمپانیای نەوتیان نەدەگرتەوە. کرێکاران و کارمەندانی کۆمپانیای نەوت پۆشاکی تایبەت بە خۆیان هەبوو، خواست لەسەر ئەمەش بووە هۆی گەشەکردنی پیشەسازی جلوبەرگ لە کەرکوک. هەروەها بۆ دابینکردنی خواستە زۆرەکانی کۆمپانیای نەوت بۆ خۆراک و پێداویستیی تری پیشەسازی خۆراک، بەرهەمی کانزایی، کیمیاوی گەشەی باشیان بەخۆوە بینی. هەر کۆمپانیای نەوتیش بوو کۆگای ساردکەرەوەی دروست کرد. پێداویستییەکانی کۆمپانیای نەوت کەرکوکی کرد بە یەکەمین شار لەسەر ئاستی هەموو عێراق لە بەکارهێنانی کارەبادا و بە دووەمین شار لە دوای بەغدای پایتەخت لە بەکاربردنی ئاوی پاکدا. لە زۆر بواردا کەرکوک بەغدای لێ دەرچێت لەگەڵ هیچ یەکێک لە شارەکانی دیکەی عێراقدا بەراورد نەدەکرا.

وادیارە بەمەبەست کۆمپانیای نەوت کاری نەکرد بۆ پێشخستنی پیشەسازی پیترۆکیمیاوی لە کەرکوک، هەرچەندە تا ساڵی ١٩٧٢ زیاتر لە ٧٠٪ نەوتی هەموو عێراق لە کەرکوک دەردەهێنرا. ئەو جۆرە کارگانەی لە حومس، بانیاس و لوبنان، دواتریش لە دۆرەی بەغدا لە ساڵی ١٩٥٥ دروست دەکرد، کە بە سەدان کیلۆمەتر لە کەرکوکەوە دوور بوون، نزیکترینیان ئەوەی دۆرە بوو کە دوو سەد و پەنجا کیلۆمتر لە کەرکوکەوە دوور بوو. ئەم هەنگاوەی کۆمپانیای نەوت هەروا بێ هۆکاری سیاسی و ستراتیژی نەبووە.

کۆمپانیای نەوت پێویستی زۆری بە جێگە و رێگا بوو، بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانی و نیشتەجێکردنی کارمەندەکانی. لە کەرکوکی ئەو سەردەمەش هیچ باڵەخانەیەک نەبوو دەست بدات بۆ ئەو مەبەستانە، بۆیە بیر لە دروستکردنی ناوچەی پیشەسازی کەیوان و دواتریش سێ کۆمەڵگەی نیشتەجێبوون کرایەوە. لە چلەکاندا کۆمپانیای نەوت کاری زۆری لەم بوارەدا ئەنجامدا و باڵەخانەی پێویستی لە کەیوان دروست کرد. تا ساڵی ١٩٥١سێ کۆمەڵگەی نیشتەجێبوونی دروست کرد، کە ژمارەی خانووەکانی ٥٠٢ خانوو بوون. پێموایە لەو خانووانە تاک و تەراکیان بەر کورد کەوتن، زۆرترینیان بەسەر کرێکار و کارمەندە کرستیانەکاندا دابەش کران. وردبوونەوە لە ژمارە و رێژەی دانیشتووانی گەڕەکە تازەکانی کەرکوک کە لە نزیک کۆمپانیای نەوت بوون، لە سەرژمێری ١٩٥٧دا ئەو ڕاستییە بە زەقی دەردەخات.

پێشتریش کۆمپانیای نەوت لە ساڵی ١٩٣٠ یەکەمین وێستگەی کارەبای لە کەرکوک دروست کردبوو، هەر لەوێوە کارەبای دەدا بە پڕۆژەی ئاوی کەرکوک لەسەر زێی بچووک. ساڵی ١٩٤٩یش وێستگەیەکی نوێی گەورەتری کارەبای دروست کرد، کە لێوەی کارەبای دەدا بە شاری کەرکوک. لە هەمان کاتدا کۆگا، خواردنگە، یاریگا و ناوەندی کولتووریشی دروست کرد. لە بواری تەندروستیشدا لە ساڵی ١٩٣٧ نەخۆشخانەی کەیوانی دروست کرد و دواتر لە کۆتایی چلەکان تازەی کردەوە و فراوانی کرد.

لە ساڵانی یەکەمی دەرهێنان و هەناردەکردنی نەوتدا پشکی حکومەتی عێراق لە داهاتی نەوت زۆر کەم بوو، تەنیا چوار شلنی ئاڵتونی بوو بۆ هەر تەنێک نەوت. ئەو چوار شلنە دەیانکردە دە سێنتی ئەمریکی، لە کاتێکدا هەر بەرمیلێکی نەوت بە ٦٥ سێنت دەفرۆشرا. ئەم بارە تا ساڵی ١٩٥١ بەردەوام بوو، بەڵام لە ساڵی ١٩٥٢ بەهۆی ڕێککەوتنی هەردوو لا لەسەر دابەشکردنی یەکسانی قازانجەکان لە نێوان حکومەت و کۆمپانیای نەوتدا، داهاتی عێراق بەشێوەیەکی بەرچاو بەرزبووەوە. لەم بارەوە ژمارەکان بۆ خۆیان دەدوێن، لە هەموو ساڵانی ١٩٣٤ — ١٩٤٥ حکومەتی عێراق تەنیا ٢١،١٧ ملیۆن دیناری لە داهاتی نەوت دەست کەوتبوو، بەڵام تەنیا لە ساڵی ١٩٥٢ داهاتەکەی گەیشتە ٤٠،٧٤ ملیۆن دینار و لە ساڵی ١٩٥٨ گەیشتە ٧٩،٨٩ ملیۆن دینار. تا ساڵی ١٩٤٥ نزیکەی ٩٤٪ هەموو نەوتی عێراق لە کەرکوک دەردەهێنرا. لە ساڵی خۆماڵیکردنی نەوتیشدا (١٩٧٢) ڕێژەی نەوتی کەرکوک هێشتا زیاتر لە ٧٠٪ هەموو بەرهەمی نەوتی عێراق بوو. تا ئەو ساڵەش حکومەتی عێراق بەسەریەکەوە زیاتر لە دوو ملیار دینار، واتا زیاتر لە شەش ملیار و نیو دۆلاری لە داهاتی نەوت دەست کەوتبوو، ئەم ژمارەیە بۆ ئەو سەردەمانە پارەیەکی یەگجار زۆر بوو.

لەگەڵ بەرزبوونەوەی داهاتی عێراقدا لە سامانی نەوت، داهاتی تاکیش بەرزبووەوە کە لە ساڵی ١٩٥٠تەنیا ٣٠ دینار بوو، بەڵام لە ساڵی ١٩٥٦ بوو بە ٥٥ دینار و لە ساڵی ١٩٦٩ گەیشتە ١٠٠ دینار. توانای دارایی بەشێک لە دانیشتووانی کەرکوک زیادی کرد و ئەمەش بوو بەهۆی گەشەکردنی چالاکی

ئابووری و بازرگانی له ناو شاردا. خواستەکانی ڕۆژانەی کۆمپانیا بۆ خۆراک و بەرهەمە کشتوکاڵییەکان گەشەکردنی کشتوکاڵیشی لێکەوتەوە. چالاکی ئابووریی شار لە زۆریی ژمارەی دووکان و کۆگاکاندا خۆی دەنوان، کە ژمارەیان لە لیوای کەرکوک گەیشتە ٢٦٨٤ دووکان کە ٣٢٣٥ کەس کاریان تێیاندا دەکرد. ئەو کۆگایانەش کە بە جومله شتیان دەفرۆشت، ژمارەیان گەیشتە ٣٢ کۆگا. لە ساڵی ١٩٥٦ دا سێ بانک لقیان لە کەرکوک کردەوە. ژووری بازرگانیش لە ساڵی ١٩٥٧ لە شارەکە کرایەوە.

خۆشگوزەرانیی خەڵک لە ژمارەی ئۆتۆمبیلەکانیشدا ڕەنگی دابووەوە، کە لە ١٣٢٨ ئۆتۆمبیلەوە لە ساڵی ١٩٤٩دا گەیشتە ٧٤٩٣ ئۆتۆمبیل لە ساڵی ١٩٧١دا. دیاردەی پاسکیل (بایسکڵ) و پاسکیلسواری لە کەرکوک یەکێک لەو دیاردانەیە کە کارمەندانی کۆمپانیای نەوت هێنایانە کەرکوکەوە. ساڵی ١٩٥٠ ژمارەی پاسکیل ١٩٣٧ دانە بوو، بەڵام لە ساڵی ١٩٧١ ئەو ژمارەیە گەیشتە ٩٣٠٨ پاسکیل. بەسەریەکەوە ژمارەی ئەو خانووانەی کۆمپانیای نەوت دروستی کردن گەیشتە ٢١٤٢ خانوو. ئەمەش ژمارەیەکی یەگجار زۆر بوو بۆ ئەو سەردەمەی شار و چەندین گەڕەکی نوێی پێکدەهێنا.

کۆمپانیای نەوت گەلێک خزمەتگوزاری پێشکەش بە کارمەندان و کەسوکاریان دەکرد، لەوانە نەخۆشخانەی کەیوان، کە لە ساڵی ١٩٣٧ کرایەوە و ئەو کاتە تەنیا ٤٤ قەرەوێڵەی تێدا بوو، بەڵام لە ساڵی ١٩٥٣ ژمارەیان گەیشتە ١٢٥ قەرەوێڵە. تازەترین ئامێر و پێداویستییە پزیشکییەکانی بۆ دابین کرابوو و بە یەکێک لە باشترین نەخۆشخانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دادەنرا. لە ساڵی ١٩٦٧ ژمارەی قەرەوێڵەکانی گەیشتە ١٤٠. لە تەک ئەمەدا سێ بنکەی تەندروستی لە عەرەفە کرانەوە. بنکەیەکیش لە ناوچەی پیشەسازی کە پێداویستی بەهاناوەچوونی بەپەلەی بۆ دابین کرابوو. ئەو نەخۆشخانە و بنکە تەندروستییانە داتای وردیان تۆمار کردووە سەبارەت بە ژمارەی ئەو نەخۆشانەی سەردانیان کردوون و ئەو نەشتەرگەرییانەی بۆیان ئەنجام دراون. شایانی باسە ساڵی ١٩٤٧ تەنیا ١٠ نەخۆشخانە لە هەموو عێراقدا هەبوون، حەوتیان لە بەغدا بوون و ئەو سیانەکەی دیکەیان لە کەرکوک و موسڵ و بەسرە بوون، لیواکانی دیکەی عێراق هیچ نەخۆشخانەیەکیان تێدا نەبوو.

کۆمپانیای نەوت گرنگی بە سەلامەتی کرێکاران لە کاتی کارکردندا دەدا و سەنتەری تایبەتی لە ساڵی ١٩٤٦ بۆ ئەو مەبەستە و بۆ ڕێگەگرتن لە ڕوودواوی سەر کار کردەوە. لە ساڵی ١٩٤٦ ژەمی خۆراکی هەرزانی (٣٠ فلس) بۆ کرێکاران لەو خواردنگەیەی کە ٥٠٠ کەسی دەگرت، دابین کردبوو. لە تەک ئەو کار و چالاکییانەدا یانەی کارمەندان، هۆڵی وەرزش، کتێبخانە، هۆڵی بۆنەکان، یاریگا و مەلەوانگە و یانەی کرێکارانیشی دامەزراند. پرۆژەیەکیشی دانا بۆ پاشەکەوتکردن بۆ کارمەندان، کە زۆریان تواناییان بەو پارەی کۆیان دەکردەوە خانوو بکڕن. هەندێکیشیان بەو پاشەکەوتە منداڵەکانیان نارد بۆ خوێندن بۆ دەرەوەی وڵات. کارێکی دیکەی کۆمپانیا هاندانی بزووتنەوی ڕۆشنبیری بوو لە ڕێگەی نامیلکە، گۆڤار و بڵاوکراوەی ترەوە کە باسی ئاوەدانکردنەوەیان لە کەرکوک دەکرد. ئەم کارانە ڕۆڵی گەورەیان بینی لە بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری لە شارەکە. گۆڤاری "خەڵکی نەوت — اهل النفط" لە ساڵی ١٩٥٢/١٩٥١ نزیکەی ٧٥٠٠ دانەی لێ دەردەچوو و پەنجا هەزار کەس دەیانخوێندەوە. لە دوای سێ ساڵ تیراژەکەی گەیشتە ١٨ هەزار دانە، لە ساڵی ١٩٥٥/١٩٥٤ یش گەیشتە ٣١ هەزار دانە و ساڵی دواتر ١٩٥٧/١٩٥٦ تیراژەکەی گەیشتە ٤٥ هەزار دانە. پێمواید ئێستاش نە لە کوردستان و نە لە عێراق هیچ بڵاوکراوەیەک بەو تیراژە لە چاپ نادرێت. ژمارەیەکی زۆری ئەو گۆڤارە لە کەرکوک دابەش دەکرا. لە حەوتەمین ساڵی دەرچوونیدا ژمارەی لاپەڕەکانی لە ٤٢ بوو بە ٧٢ لاپەڕە. ساڵی ١٩٥٣ هۆڵێکی سینەماش لە بابای ڕۆژئاوا کرایەوە و فیلم و شانۆگەری تێدا پێشکەش دەکرا و تیپی هونەری بەرهەمەکانی خۆیانیان تێدا نمایش دەکرد. بۆ بزاڤی وەرزشیش لە ساڵی ١٩٤٧ یاریگای وەرزشی کە چوار گۆڕەپانی تۆپی پێ، دووی سەبەتە، دوو بۆ تێنس و گۆڕەپانێکی گشتیش بۆ کێبرکێی ساڵانە دروست کران. یاریگاکە هەر بە یاریگای کۆمپانیا یا (شەریکە) ناسراوە. کۆمپانیا پاسی تایبەتی تەرخان کردبوو بۆ گواستنەوەی کرێکاران لە ماڵەوە بۆ سەر کار و بە پێچەوانەوە.

کورد بەشداریەکی کەمی لە کار و چالاکییەکانی کۆمپانیای نەوتدا هەبوو. ژمارەی کرێکار و کارمەندانی کورد لەو دامەزراوەیە لە چاو ژمارەیان لە

کەرکـوک زۆر کەم بـوو. ئەوانەشـی کە کاریـان تێـدا دەکـرد، لە شەسـتەکانی سـەدەی ڕابـردووەوە وەبەر شـاڵاوی دەرکـردن و دوورخسـتنەوە و گواسـتنەوە کەوتن. ئەمەش وای کردووە زۆر جار کورد بڵێـت نەوتـی کەرکـوک هـیچ خێـر و بێرێکـی بـۆ کـورد نەبـووە. بەڵام ڕاسـتییەکی مێژوویـی هەیە دەبێـت لەبەرچـاو بگیرێت، ئەویش ئەوەیە کە لەو گەشەکردنە ئابووریـیەی کەرکوکدا لە پەنجاکـانی سەدەی ڕابردوودا ئەو شارە بە خـۆیەوە بینـی، کـوردیش پریشـکێکی بەرکەوت. باشـترین بەڵـگەش ئەوەیە کە بەهـۆی ئەو گەشـەکردنەوە ژمـارەیەکی زۆر لە دانیشتووانی دێهاتەکانی کەرکوک باریان کرد بۆ شار و لە هەڵکشـانی نائاسـایی ژمـارەی دانیشـتووانی کەرکوکـدا ڕێژەیەکـی باشـیان پێکـدەهێنا و چالاکـانە بەشداریـیان لە ژیانی ئابووریی شاردا دەکرد.

ئەمە پـوختەیەکی کـورتی دەسـتکەوتەکانی کەرکـوک بـوو لە کۆمپانیـای نەوتی عێراق لەو سەردەمەدا، کە ئیمپریالیزمی بەریتانی دەستی بەسەر سامانی نەوتدا گرتبـوو. بەشـێک لە خزمەتگوزارییەکـان، کە ڕاسـتەوخۆ پەیوەنـدییان بە کرێکارانەوە هەبوو، بەرهەمی خەباتی کرێکارانی کۆمپانیای نەت بوون بەتایبەتی لە مانگرتنی گاورباخیدا.

ئەوەی تا ئێرە باسم لێوە کرد ئەوە بوو کە کۆمپانیای نەوت لە سەردەمی دەسەڵاتی بیانیدا پێشکەشی کەرکـوکی کـرد. وەک لە سـەرەوە ئامـاژەم پێکـرد لەو سەردەمەشدا بەهۆی کۆمەڵێک هۆکارەوە کوردانی کەرکوک لە خێـر و بێـری نەوت پشکی کەمیان بەرکەوت. بەڵام ئەنجـامی گەشـەکردنی ئـابووری و ژیـاریی شار نەدەکرا کـاریگەریی خـۆی لەسـەر کـوردیش دانەنێـت. بەڵام سـاڵانی دواتـر کاتێک دەسەڵاتی "نیشتمانی!!!" دەسـتی بەسـەر سـامانی نەوتـدا گـرت، بەشـی کـورد هەر پەراوێزخسـتن و بێبەشـکردن نەبـوو لە خێـر و بێـری نەوت، بەڵکـو وێرانکردنـی ئاوایـیەکـانی، تێکـدانی هەزاران خـانوو لە گەڕەکـی کۆمـاری، پاکتـاوکردنی ڕەگەزی، پەرەسـەندنی میلیتـاریزم و دیکتـاتۆری، هەڵگیرسـاندنی شەڕ و شۆڕ و دەیان کارەسات و مااڵوێرانیی دیکە بوو کە بەسەر کورد بەگشتی و کوردی کەرکوک بەتایبەتی هێندران.

چارەکە سەدەی یەکەمی دەرهێنان و هەناردەکردنی نەوتی کەرکوکی لێ دەرکەیت، ئەوا سالانی دواتر ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت هەموو لێکەوتە نەرێنی و وێرانکەرەکانی نەفرەتی نەوت لە ژیانی کوردی کەرکوکدا بە زەقی بەرجەستە بوون. پێموایە ئەو بەکارهێنانە عەقڵانییەی نەوت لە سەردەمی پاشایەتیدا و بەکارهێنانی داهاتەکانی بۆ ئاوەدانکردنەوە دەگەڕێتەوە بۆ شارەزایی و فرەزانیی کۆڵۆنیالیزمی بەریتانی، نەک هۆشمەندی و دووربینیی کاربەدەستانی عێراق. لەو سەردەمەدا لە عێراق بە هاوکاری داگیرکەری بەریتانی، کە لە دوای سالی ١٩٣٢ فۆرمی هاوپەیمانی ستراتیژی وەرگرتبوو، هەندێک دەزگا و دامەزراوە لە ماوەی چل سالدا دامەزرێندران، کە زەمینەیان بۆ ئەو بەکارهێنانە عەقڵانییە خۆش کردبوو. لە سەردەمی کودەتا سەربازییەکان و بەتایبەتی لە سالانی دەسەڵاتی بەعسدا هەموو ئەو دامەزراوانە یان بەتەواوی لەناوبران یان لە ناوەڕۆک و جەوهەری خۆیان خاڵی کرانەوە. ئیدی لەو ساتەوە بەکارهێنانی ملهوڕانە و ناهۆشمەندانەی داهاتی نەوت دەستی پێکرد. ئاکامەکانی ئەو بەکارهێنانە دامەزراندنی سیستەمی تۆتالیتاری خوێنڕێژ، بەهەدەردانی پارەیەکی زۆر بۆ چەککرین، ملیتاریزەکردنی کۆمەڵگە، بەهێزکردنی تۆڕی سیخوڕی و هەواڵگری، ئاژاوە نانەوە و شەڕ هەڵگیرساندن لە نێوخۆی عێراق و لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ.

هەندێک کەس بەراوردی عێراق و میرنشینە عەرەبییەکانی کەنداو دەکەن و دەپرسن: ئەی بۆچی نەفرەتی نەوت ئەو وڵاتانەی وەک عێراق نەگرتەوە؟. بۆچی لەوێ داهاتی زۆری نەوت بوو بە مایەی خۆشگوزەرانی و سەقامگیری؟. دەکرێت لەم بارەیەوە ئاماژە بە هەندێک فاکتەر بکەین. سەربەخۆیی ئەو وڵاتانە لە دەسپێکی حەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا بوو، لە کاتێکدا عێراق، ئەگەر بە ناویش بێت لە سالی ١٩٣٢وە دەوڵەتێکی سەربەخۆ و ئەندامی کۆمەڵەی گەلان بوو. واتا چل سالّ جیاوازییان لە نێواندا بوو. کشانەوەی بەریتانیا لە میرنشینەکانی کەنداو بە ڕێکەوتن بوو، واتا لەوێ داگیرکەری ڕابردوو بوو بە هاوپەیمان و ڕێنماییکەر. بە ڕاوێژ و ڕێنمایی و پاراستنی ڕۆژئاوا ئەو دەوڵەتۆکانە لەگەڵ داهاتی نەوتدا هەڵسوکەوتیان کرد و کردیان بە مایەی

گەشەکردنی ئابووری و سەقامگیری سیاسی. بە پارەی زۆر و خۆشگوزەرانی کۆمەڵگەکانی خۆیان ملکەچ و تەمەڵ کردووە. لەو میرنشینانە ئازادی ڕادەربڕین و دیموکراسی و مافی مرۆڤ لە ئاستێکی زۆر دواکەوتوودان. کرێکار و کارمەندە بیانییەکان زۆر نامرۆڤانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکرێت، بونیادی دواکەوتووی خێڵەکی بە توندی پارێزراوە. لە کاتێکدا سیستەمی سیاسی لە عێراق بە هێز و کودەتای سەربازی سەروژێر کرا. لەو کاتەوە نا سەقامگیری و پێکدادانی هێزە جیاوازەکان بوو بە دیاردەی سەرەکی لە ژیانی سیاسی گەلانی عێراقدا. لە کاتێکدا میرنشینەکانی کەنداو چارەنووسی خۆیان بە بەریتانیا و دواتریش بە ئەمریکاوە گرێدا، عێراق لە ماوەی پەنجا ساڵی ڕابردوودا بە دروشم و دروشمبازی دوژمنایەتی ڕۆژئاوای دەکرد و لە هەڵبەز و دابەزدا بوو لە نێوان بلۆکی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا. سەربەخۆیی میرنشینەکانی کەنداو هاوتەریب بوو لەگەڵ هەڵکشانی نرخی نەوتدا. ئەو هەڵکشانەی نرخی نەوت داهاتێکی زۆری بۆیان دابین دەکرد لەگەڵ ژمارەیەکی کەمی دانیشتووانداً. بەریتانیا هاوپەیمانی هۆز و بنەماڵە خاوەن پێگەکان بوو لە کەنداو، دوای کشانەوەشی دەسەڵاتی ڕادەستی ئەوان کرد، تا ئێستاش ئەو هۆز و بنەماڵانە خاوەن هەموو دەسەڵاتەکانن لەو میرنشینانە. بە کورتی بونیادی بەهێزی خێڵەکی، کرێنی خەڵک بە پارە و خۆشگوزەرانی و داهاتی زۆر باری ئەو میرنشینانەی ڕاگرتووە. لە بەرامبەردا عێراق لە کۆمەڵێک خەڵکی خاوەن خەون و خولیای جیاواز و ناکۆک و تەنانەت دژ بە یەک پێکهاتووە، کە هەمیشە سەنگەریان لە یەک گرتووە. پەیڕەوکردنی سیاسەتی ڕەگەزپەرستی و بەرزکردنەوەی دروشمەکانی ناسیۆنالیزمی تونڕەوی عەرەبی لە وڵاتێکی فرەنەتەوەدا دەبوایە کاردانەوەی توندی کورد و پێکهاتەکانی دیکەی لێ بکەوتایەتەوە. قۆرخکردنی دەسەڵاتی سیاسیش لە لایەن کەمینەیەکی عەرەبی سوننەوە نەدەکرا ناڕەزایی و تووڕەبوونی شیعە و کوردی لێ نەکەوێتەوە.

لە سەردەمی کۆلۆنیاڵی و پاشایەتیدا کۆمپانیای نەوت هاوکاری ئەو خاوەن زەوییانەیان دەکرد کە نەوتیان تێدا دەدۆزرایەوە، قەرەبوو دەکرانەوە، دانیشتووان وەک پاسەوان و کرێکار دادەمەزرێندران. بەڵام لە کاتی دەسەڵاتی

به ناو نیشتمانیدا نەک هەر قەرەبوو نەدەکران و دانەدەمەزرێندران، بەڵکو ئاوابیەکانیان وێران دەکران و خۆشیان سەرگەردان دەبوون. دەسەڵاتی بەعس ئاوابیگەلێکی ڕووخان نە نەوتیان تێدا بوو و نە نزیکی ئەو شوێنانەش بوون کە نەوتیان لێ دەردەهێنرا. لە قەزای دوبز (دبس) "٢٢" ئاوایی کاولکران و دانیشتووانەکانیان ڕاگوێزران، کە ئەمانە بوون: (قەرەدەرە، عەمشە، مەرعی، قەڵاعەربەت، کتکە، قوتان خەلیفە، قوتانی ئەکراد، شێخان، نادر ئاوا، درکە لوردەکان، تەرهیبە، عەلانجیر، مامە، شیرناو، تەق تەق، کونەڕێوی، چەخماخە، مەلحە و سمایل ئاوا). ئەو ئاوابیانەشی کە سەر بە قەزای ناوەندی کەرکوک بوون و ڕووخێندران، ئەمانە بوون: (شۆراو، گورگەچال، سونەگولی، یاروەلی، پەنجاعەلی، وەلی پاشا، قزڵقایە، جەوەڵ بۆر، هەنجیرە، قوتان، قوشقایە و بجوان). بەعس هەرەسی ١٩٧٥ی بە دەرفەتێکی زێڕین زانی بۆ ئەوەی پڕۆسەی بەعەرەبکردنی کەرکوک بە ئاشکرا و بە بەرچاوی دونیاوە جێبەجێ بکات. بۆ نموونە، بەپێی بڕیاری (٣٦٩)ی ئەنجوومەنی هەڵوەشاوەی سەرکردایەتی شۆڕش لە ٣١ ئازاری ١٩٧٥ دەست گیرا بەسەر زەویوزارێکی زۆردا و هەموو کران بە ناوی کارگێڕی خۆجێی پارێزگای کەرکوکەوە "الإدارة المحلية" بەرامبەر بە دوو دینار و نیو بۆ هەر دۆنمێک. بەعس ئەم کارە ناڕەوایەی بە پاساوی نزیکی ئەو زەوییانە لە ناوچە قەدەغەکراوەکانی کۆمپانیای نەوتی عێراق دەکرد و گوایە بۆ بەرژەوەندی گشتیی تایبەت بە دەرکردنی نەوت و دامەزراوەی سەربازی ئەو کارەی کردووە. ڕووبەری ئەو زەوییانەی بەر ئەم بڕیارە کەوتن"٢٧٠٠٤٤" دۆنم بوو لە دوبز، کەرکوک و قەرەحەسەن، یایچی، تازە و خورماتوو.

کاربەدەستانی بەعس داهاتی نەوتیان بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتێکی دیکتاتۆر و ستەمکار بەکارهێنا، گەلی کوردیش یەکێک لە ئامانجە سەرەکییەکانی هەموو سیاسەت و کردەوەکانیان بوو. لە بواری دوژمنایەتی کورددا بەعس هەموو سنوورەکانی بەزاند. هەر لە ساڵی ١٩٦٣ دوای ئەوەی لە ٨ شوباتی ئەو ساڵەدا دەسەڵاتی گرتەدەست، ژمارەی ئەو گوندانەی وێرانی کرد لە هەردوو کێڵگەی کەرکوک و بای حەسەن گەیشتە (٣٨) ئاوایی. لەگەڵ

وێرانکردنی ئاوایییەکانیاندا ئەوانەشی وەک پاسەوان و کرێکار کاریان دەکرد، دوورخرانەوە و ڕاگوێزران. لە هەمان کاتدا دەست کرا بە دەرکردنی کرێکار و کارمەندانی کورد لە کۆمپانیای نەوت، لە ماوەی پێنج ساڵدا (١٩٦٣-١٩٦٨) زیاتر لە (١١٥٢) کرێکاری کورد لە کۆمپانیای نەوتی کەرکوک دەرکران. لە کاتێکدا کرێکارە کوردەکان دەردەکران یان بۆ شوێنی دیکە دەگوێزرانەوە، خەڵکی تر لە دەرەوەی پارێزگای کەرکوکەوە دەهێنران و جێگەیانیان دەگرتەوە. بەعس تا دوا ڕۆژەکانی دەسەڵاتی لە عێراق دەستی لەو سیاسەتە چەپەڵە هەڵنەگرت. لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بە بڕیارێ (٧٦) ی ئەنجوومەنی هەڵوەشاوەی سەرکردایەتی شۆڕش بکەم لە ٧ شوباتی ٢٠٠٠، واتا تەنیا سێ ساڵ بەر لە نێوچوونی. لەو بڕیارەدا سەدام داوا لە بەڕێوەبەرایەتی کۆمپانیای نەوتی باکور دەکات کارمەندانی کۆمپانیاکە لە "کەمینە ناعەرەبییەکان" بەتایبەتی "کورد و تورکمان" لە ١ نیسانی هەمان ساڵەوە خانەنشین بکرێن. .

لە تەک دەرکردن و گوند وێرانکردن، کردەوە خراپەکانی گاردی نەتەوەیی بەعس "حرس قومي" لە دژی کورد لە ساڵی ١٩٦٣ گەلێک کرێکار و کارمەندی کوردیان ناچار کرد دەستبەرداری کارەکانیان بن و لە کەرکوک نەمێنن. بەپێی هەندێک سەرچاوە لەو ساڵەوە تا ناوەڕاستی هەشتاکان ژمارەی ئەو گوندانەی لە نزیک بیرە نەوتەکان بوون و وێران کران گەیشتە (٧١) گوند. هەر لە ساڵی ١٩٦٣دا سەدان ماڵی کورد لە گەڕەکی کۆماری"عەرەسە" وێران کران و خەڵکەکەی ناچار کران لە شار دەربچن و بەشێکیان پەنا بەبەنە بەر ئاوایییەکانی پارێزگای کەرکوک و بەشێکی دیکەیان ڕوو لە شارەکانی دیکە بکەن.

هەر نەوت و داهاتەکانی بوو هەردوو بلۆکی دژ بەیەکی کردبوو بە دۆست و هاوپەیمانی سەدام حوسێن و ڕژێمەکەی، دونیای بەرژەوەندیخواز لە بەرامبەر تاوانەکانی بەعس لە دژی گەلی کورد بێدەنگ بوو. کرپینی چەکی زۆر لە ڕووسیا و فرەنسا هەر دوو بەرەی ناکۆکی کردبووە هاوکار و پاڵپشتی ڕژێمی سەدام حوسێن بەتایبەتی لە ساڵانی شەڕی ئێران و عێراق. هەر بە داهاتی نەوتیش

بوو سەدام هەزاران رۆژنامەوان و سیاسەتمەداری بێویژدانی لە وڵاتانی عەرەبی و رۆژئاوا کرپبوو، کە تا دوا رۆژی رژێمەکەی بەرگرییان لێ دەکرد، تەنانەت لە نەوەتەکانی سەدەی ڕابردوودا، کاتێک گەمارۆی ئابووری خەڵکی عێراقی دەهاڕی، سەدام لە ڕێگەی کۆبۆنی نەوتەوە خەریکی کرپینی رۆژنامەوان و سیاسەتمەداران بوو لەو وڵاتانە.

لە ناوخۆی عێراقیش هەر داهاتی نەوت بوو رژێمی بەعسی کرد بە خاوەن سوپایەکی زەبەلاح کە دوا بەرهەمەکانی پیشەسازی جەنگ و وێرانکاری لەبەردەستدا بوو. لەسەر ئاستی دەزگاکانی ئاسایش و تۆڕی هەواڵگریش رژێمەکەی سەدام نموونەی لە دونیا دەگمەن بوو. ئەو داهاتە زۆرە یارمەتی دابوو دەسەڵاتی ترسناکی خۆی بەسەر هەموو کونجێکی عێراقدا بسەپێنێت و هەموو نەیار و دەنگە جیاوازەکان لەنێوببات. لەم کارەدا دەیان جۆر دەزگای ئاسایش، هەواڵگری و ڕێکخستنەکانی حیزبی بەعس ئامێری بەهێز بوون بۆ چەسپاندنی باری ترس و تۆقاندن بەسەر کۆمەڵگەدا.

ئەوە داهاتی نەوت بوو دەستی رژێمی کردەوە لە ماوەی چارەکە سەدەیەکدا (٣٦) گەڕەکی تازە بۆ عەرەبی هاورده لە شاری کەرکوک و دەیان کۆمەڵگەی عەرەبی لە پارێزگاکە دروست بکات. ئەمە لە کاتێکدا بەر لە گەیشتنی بەعس بە دەسەڵات تەنیا گەڕەک و نیوێکی عەرەبی لە شاری کەرکوکدا هەبوو. بەعس بۆ ئەوەی سیمای ڕاستەقینەی کەرکوک تێکبدات و بشێوێنێ، هەرچی ناوی تۆخی عەرەبی و دروشمی تایبەت بە خۆی هەبوو لەو گەڕەکانەی نا وەک: "كرامة، البعث، ١٧ تموز، الوحدة، الحرية، العروبة، النصر، القادسية، واحد آذار، واحد حزيران، الميلاد، المنصور، ٨نيسان، قرطبة، تونس، عدن، صدام، المعتصم، الأمين، الشهداء، الواسطي، النخوة، الصقور، الرشيد، المأمون، الحجاج، المجزرة، الفاروق، الخضراء، الزوراء، غرناطة، الخلفاء، بدر، عدنان، تسعين و سعد".

هەر داهاتی نەوت بوو ئەوەی بۆ رژێمی سەدام مەیسەر دەکرد دەیان هەزار خێزانی عەرەب لە پارێزگاکانی تری عێراقەوە بهێنێتە کەرکوک. هەر خێزانێک پارچە زەویەک و دە هەزار دیناری دەدرایە کە ئەو کاتە دەیکردە

زیـاتر له سـی هەزار دۆلار. ئەوە ئەگەر فەرمـانبەریش بـوایە، ئەوا جـێگەی کارەکەی دەگوێزرایەوە بۆ فەرمانگەکانی کەرکوک، بێ کارەکانیش لە دامەزراوە و فەرمانگەکـانی کەرکـوک دادەمەزرێنـدران. ئەمـانە لە نـاو خەڵکـدا بە "دە هەزارییەکان" ناسرابوون. لە بەرامبەر ئەو جیـاوک و دەستکەوتانە دەبـوایە ئەم عەرەبە هاوردانە تۆمارەکـانی بـاری شارستانی خێزانەکانیـان "سـجلات الأحـوال المدنية" بۆ کەرکوک بگـوێزنەوە، واتـا بە فەرمـی بـبن بە خەڵکـی کەرکـوک. بە بڕیـاری تـایبەتیش ڕێگەیـان لـێ دەگیـرا کەرکـوک بە جێبـێڵن و بگەڕێنـەوە بـۆ شـوێنە کۆنەکـانی خۆیـان. هەمـوو ئەم کـار و کـردەوانە بـێ داهـاتی نەوت نەدەکران. لەم عەرەبە هاوردانەش ڕژێم سوپایەکی سیخوڕ و لایەنگری بۆ خـۆی لە کەرکـوک دروسـت کـرد، کە ئەرکـی سـەرەکییان ئەوە بـوو ژیـان لە کـوردانی کەرکوک تاڵ بکەن و ناچاریان بـکەن شـارەکە بەجێبـێڵن. ئەمـانە کە ئەو کـاتە دارددەستی بەعس بوون، ئێستا بەسەر گـرووپ و ڕێکخـراوە سیاسـییە تونـدڕەوە عەرەبییەکانـدا دابەش بـوون و بەشـێکی زۆریـان چـوونەتە ڕیـزی حەشـدی شەعبییەوە و سوننەکانیش لە ڕیزەکانی حەشدی عەشـایەریدان. واتـا وەک مـار کەژی خۆیان دەگۆڕن. ئەمانە تا دەستیان بڕوات دوژمنایەتـی کـورد دەکەن و لە دژی هەر هەنگاوێک دەوەستنەوە کە بـاری کەرکـوک ئاسـایی بکـاتەوە و قەبـوڵ ناکەن شوێنەوارەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن بسڕدرێتەوە.

هەر داهـاتی نەوتـیش بـوو دەرفەتـی ڕەخسـاند کە ڕژێـم ئەو هەمـوو گۆڕانکـارییە کـارگێڕییە زۆرە لە پارێزگـای کەرکوکـدا بکـات. ئەنجـوومەنی هەڵوەشـاوەی سـەرکردایەتی شـۆڕش بە درێژایـی سـاڵانی ١٩٦٨- ٢٠٠٣ دەیـان بڕیاری بۆ ئەو مەبەستە دەرکرد. بڕیارەکانی ئەو ئەنجوومەنە هێـزی قانوونییـان هەبوو، چونکە ئەو دەزگا ناقانوونییە مافی دەرکردن و جێبەجێکردنـی قـانوونی بەخـۆی دابـوو. لەو کتێـبەدا کە بە ناونیشـانی "بڕیارەکـانی ئەنجـوومەنی هەڵوەشاوەی سەرکردایەتی شۆڕش سـەبارەت بە کـورد و کوردسـتان" لە سـاڵی ٢٠١٣ بە زمـانی عەرەبـی بڵاومـان کـردەوە، زیـاتر لە (٦٠) بڕیـاری ئەو ئەنجـوومەنەم تۆمـار کـردووە کە تـایبەتن بە کەرکـوک، ئەو بڕیـارانە پارێزگـای کەرکوکیان لەتوپەت کـرد. تەنیـا وەک نمـوونە ئامـاژە بە بڕیـاری (٤١) دەکەم،

که له ٢٩ کانونی دووەمی ١٩٧٦ دەرچووە و له دوو خاڵ پێکهاتووە. خاڵی یەکەمی تایبەتە بە دروستکردنی پارێزگایەک بە ناوی سەلاحەدین، کە لە قەزاکانی تکریت، سامەڕا، بەلەد و خورماتوو پێکدێت، لە خاڵی دووەمیشدا دەڵێت: گۆڕینی ناوی پارێزگای کەرکوک بۆ پارێزگای تەئمیم، کە لە هەردوو قەزای ناوەندی کەرکوک و حەویجە پێکدێت. گۆڕینی ناوێکی دێرین و پارێزگایەکی گرنگی وەک کەرکوک بەو شێوە گاڵتەجاڕییە مایەی پێکەنینە. بەعس گۆڕینی ناوی کەرکوک و دابڕاندنی قەزا کوردییەکانی وەک ڕووداوگەلێکی کارگێڕی زۆر بێ بایەخ ڕادەگەیاند. پێشتر بەپێی بڕیاری (٦٠٨) قەزاکانی چەمچەماڵ و کەلار و کفری لە کەرکوک دابڕاندبوو، یەکەم و دووەمیانی خستبووە سەر سلێمانی و کفریشی بە دیالەوە لکاندبوو. بڕیارەکانی دیکەی ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی هەڵوەشاوەی سەبارەت بە کەرکوک هەموو بواڕێکیان گرتووەتەوە، لە دەستگرتن بەسەر زەویوزاری کورددا تا دەگاتە دروستکردنی قەزا و ناحیەی تازە لە پارێزگای کەرکوک. بڕیارەکان ئەم ژمارانەیان هەڵگرتووە: ١٣٦، ١٣٧، ٤٣٩، ٤٤٠، ٤٠٣، ٣٨٤، ٤٦٠، ٤٦١، ١٣٩١، ٣١، ٣٥٤، ٢٢٦، ٣٦٩، ٦٠٦، ٦٠٧، ٦٠٨، ١٣٨١، ٣٢، ٣٣، ٤١، ٧٢، ١٨١، ٣١٨٦، ١١٩٤٤، ٢٥٦، ٨٢٤، ٩٤٥، ٤٨٩، ٩٠٠، ٩٠١، ٩٤٩، ٦٥٢، ١٣٤، ٣٤٧، ٥٧٣، ٦٤٦، ٩٧٤، ٤٧٥، ٤٨٠، ٢٣٢، ٢٣٣، ٦٦٨، ٧٣٧، ٩٧٢، ٦٥٠، ١٢٥١، ٤٣٧٦، ١٢٢، ٤١٨، ١٢٥٥، ٤٢، ٥٢٩، ٤٣٤، ٩٧، ٧٤، ٢٣٥، ٧٦، ١٣٧،٢٤٥، خوێنەر دەتوانێت وردەکارییەکان لەو کتێبەماندا ببینێ.

کاربەدەستانی عەرەبی عێراق لە کوردستان و بەتایبەتی لە کەرکوک هەموو "شکستەکانی!!" مێژووی دوور و نزیکی خۆیان بیر دەکەوتەوە و هەمیشە دەیانویست تۆڵەی ئەو شکستانەیان لە کورد بکەنەوە. هەزاران ناوی عەرەبی قوحیان بەسەر گەڕەک، شەقام، قوتابخانە، نەخۆشخانە و دامەزراوەکانی دیکەی کوردستاندا سەپاند، ئامادەیی کوردستان لە کەرکوک کرا بە "عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان". لە گەڕەکی ڕەحیماوای کوردیش، لەدەستدانی ئەندەلوسیان بیر کەوتەوە، بۆیە بۆ ماوەیەک ڕەحیم ئاوا کرا بە ئەندەلوس. خۆزگە یەک لە سەدی ئەوەی لە ئەندەلوس هەیە، بۆ ڕەحیماوایان بکردبایە. کەرکوکیان بەشێوەیەک شێواند و سیمایان گۆڕی، بەئەستەم دەناسرێتەوە.

پێش شاڵاوی ئاشکرا و ڕاگەیەندراوی بەعەرەبکردن، وەبەرهێنان لە بواری نەوتدا بووە هۆی گەشەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی شار و هاتنی بە لێشاوی دەیان هەزار کرێکار و کارمەندی عەرەب و ئاسوری. بەرهەمی ئەم پرۆسەیە گۆڕینی دیمۆگرافیای شار بوو کە ئاکامی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئەتنیکی زۆری لێ کەوتەوە.

لە کارەساتی ئەنفالیشدا پارێزگای کەرکوک بەشی شێری بەرکەوت، ئەنفالی سێ لە "٧ نیسان بۆ ٢٠ نیسانی ١٩٨٨"، کە سنووره جوگرافی و مێژوویییەکانی پارێزگای کەرکوکی گرتەوە، سامناکترین قۆناغەکانی ئەنفال بوو. دەیان هەزار کەس بێ سەروشوێن کران و هەزارانیش لە کاتی پەلاماردانی کوژران، زیاتر لە هەزار ئاواییش تاڵان و وێران کران. کەرکوک و ئەنفال بابەتێکی دوورودرێژە و لاپەڕەکانی داهاتووی بۆ تەرخان دەکەم. لێرەدا تەنیا ئاماژە بەوە دەکەم، کە ئەنفالیش بە هەموو پێوەرەکان بەرهەمی ڕاستەوخۆی نەفرەتی نەوت بوو کە کورد و کەرکوکی گرتەوە.

سەرچاوەکان:

1. Ross, Michael (2012). The Oil Curse : How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nations, Princeton University Press.

٢. دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٥.

٣. دلشاد عمرد عبدالعزيز، شركة نفط العراق المحدودة – دراسة تاريخية في نشاطها الإقتصادي والخدمي في كركوك ١٩٢٧ – ١٩٧٢، أطروحة دكتوراه غير منشورة في التاريخ الحديث، جامعة الموصل ٢٠١٤.

٤. دكتور جبار قادر، قضايا كردية معاصرة – كركوك الأنفال. الكرد وتركيا، دار آراس، أربيل ٢٠٠٦.

٥. قرارات مجلس قيادة الثورة المنحل الخاصة بالكورد و كوردستان، إعداد و ترتيب د. جبار قادر و طارق جامباز، أربيل ٢٠١٣. ص ١٠٦ – ١٠٨.

کەرکوک و ئەنفال :
دەرهاویشتەی ڕەگەزپەرستی، تۆتالیتاری و کولتووری تووندوتیژی

ئەنفال لە کۆبیری کورددا هاوواتای قڕکردن و تەفکوژییە. ئەنفال کۆدێکی سەربازی بوو بۆ زنجیرەیەک شالاو و پەلامار، کە سوپای عێراق لە ٢٣ شوبات ١٩٨٨ تا ٦ ئەیلولی هەمان ساڵ لە دژی کورد ئەنجامیدان لەو ناوچانەی لە لایەن دەزگاکانی دەوڵەتەوە بە ناوچەی قەدەغەکراو ڕاگەیاندرابوون. ژمارەی شالاوەکانی ئەنفال هەشت بوون و دەڤەرێکی فراوانیان گرتەوە، ئاکامەکانی لەسەر ڕەوشی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، دەروونی و کولتووری گەلی کورد لە باشووری کوردستان لە ڕادەبەدەر سامناک و ترسناک بوون، ئازار و شوێنەوارەکانی زیندوون و بریندارەکانی بە ئاسانی ساڕێژ نابنەوە. یادەوەرییەکانی وەک کارەساتێکی نەتەوەیی و کردەوەیەکی بێبەزەییانەی ڕژێمی داگیرکەر بۆ هەمیشە دەمێننەوە.

پێموایە لێکۆڵینەوەی زانستی کەممان لەسەر ئەم کارەساتە کردووە، وەک زۆر لە کارەساتەکانی تری مێژووی دوور و نزیکمان. هەروەها نەمانتوانی بیکەین بە سەرمایە و فاکتەرێکی گرنگ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و دەزگاکانی مافی مرۆڤ بۆ وەدەستهێنانی مافە ڕەواکانمان و سزادان و ڕووڕەشکردنی دوژمنە سەرسەختەکانمان، کە بەو کردەوانەیان تاوانیان لە دژی مرۆڤایەتی ئەنجام دا.

لێکدانەوەی هەمەلایەنەی شالاوەکانی ئەنفال کارێکی پێویستە، نەک تەنیا بۆ یادکردنەوە لە کارەساتەکە، بەڵکو گرنگیی زانستی و سیاسیشی بۆ ئێستا و دوا ڕۆژی دۆز و نەتەوەی کورد هەیە.

ئەم باسە بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارێکی سەرەکی تەرخان کراوە، ئەویش ئەوەیە چۆن کردەوەیەکی بەو ئەندازەیە ترسناک و ڕەشەکوژییەکی بەربڵاوی وەکو ئەنفال لە کۆتایی سەدەی بیستەمیندا توانی ڕوو بدات؟. هەڵبەتە کۆمەڵێک پرسیاری تر لەو پرسیارە سەرەکییەوە سەرچاوە دەگرن، وەک: دەبێت ئەو دید و بۆچوونە فکری و سیاسییانە چی بن کە زەمینەیان بۆ ئەنجامدانی ئەنفال خۆش کرد؟، ئەی ئەو هێزانەی ڕەشەکوژی ئەنفالیان

جێبەجێ کرد، چۆن پەروەردە کران و گەیشتنە ئەو بارە دەروونییە کە بەو خوێن ساردییە ئەو هەموو مرۆڤە قەڵاچۆ بکەن؟، ئایا ئەنفال کردەوەیەکی جینۆسایدە؟، رۆڵی کۆمەڵگەی داخراو و تۆقێنراو لە بەرهەمهێنانی ئەنفالدا چی بوو؟، ئایا رۆڵی مۆدێرنیتە لە ئاسانکردنی ئەنجامدانی تاوانی ئەنفالدا چی بوو؟. هەڵبەتە لێرەدا لە توانادا نییە وەڵامی هەموو ئەو پرسیارانە بە دوورودرێژی بدرێنەوە، ئەگەر ئەم بەشە توانیبێتی تیشکێک بخاتە سەر خاڵە سەرەکییەکانیان، ئەوا پێموایە ئەرکی خۆی بەجێهێناوە. هەموو ئەو پرسیارانە پەیوەندییان بە ئەوی دییەوە هەیە، واتە ئەوەی تاوانی ئەنفالی ئەنجام داوە و لێی بەرپرسیارە. من لێرەدا خۆم لە باسی باری سیاسی و سەربازی بزاڤی کورد و هەموو ئەو پرسانەی پەیوەندییان بە شەڕی ئێران و عێراق و هەڵوێستی لایەنە سیاسییەکانی کوردستانەوە هەیە دەبوێرم، کە بۆ خۆیان پرسگەلی گرنگن و پێویستییان بە لێکدانەوەی قوواڵ و هەمەلایەنە هەیە و دەکرێت پەندیان لێ وەربگیرێت.

لە رێگەی لێکدانەوەی هەندێک لە پرسە سەرەکییەکانی ناسیۆنالیزمی عەرەبییەوە لە عێراق، کە بەعس نموونە هەرە تووندڕەو و رەگەزپەرستەکەیەتی، بەتایبەتی ئەو پرسانەی پەیوەندییان بە هەڵوێستی ئەو ناسیۆنالیزمەوە هەیە بەرامبەر بە دۆزی کورد و مافە نەتەوەییەکانی، دەکرێت لە کەش و هەوا و فەزای ئەنجامدانی ئەنفال تێبگەین. هەڵبەتە ناکرێت پرۆسەی قۆرخکردن و تەسککردنەوەی دەسەڵاتی سیاسی لە عێراقدا لە بیر بکەین، کە یەکێک لە خەسڵەتە هەرە زەقەکانی ژیانی سیاسی ئەم دەوڵەتەیە لە رۆژی دامەزراندنییەوە. مەبەستم لە قۆرخکردنی دەسەڵات و باڵادەستکردنی کەمینەی سوننەی عەرەبە و دەستگرتنێتی بەسەر هەموو پۆستە گرنگ و جومگە هەستیارەکانی دەسەڵاتدا لە هەموو دەزگاکانی دەوڵەتدا، بەتایبەتی لە سوپا، دەزگاکانی ئاسایش، پۆلیس و دەزگا تایبەتییەکاندا. ئەم پرۆسەیە لە کۆتاییدا هەموو دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری و سەربازی لە هۆز و بنەماڵەیەکدا کۆکردەوە کە سەدام حوسێن لە ترۆپکەکەیدا پاڵی لێدابووەوە. هەموو ئەم باسانە بۆ ئەوەیە ئەو بارودۆخە بخرێتە ڕوو کە ئەنفال تێیدا ڕووی دا.

بەعس وەک هەموو دەسەڵاتێکی تۆتالیتاری کەمینەی دوور لە خواستی زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووان، دەبوایە لە پێناوی مانەوە و دەستگرتن بەسەر هەموو داهات و بەرهەمی عێراقدا، پەنا ببات بەر تووندترین شێوازی سەرکوتکردن و سەپاندنی سیستەمی ترس و تۆقاندن بەسەر کۆمەڵگەدا. کەش و هەوای ترس و تۆقاندن، چاندنی گومان و بێ متمانەیی لە نێو خەڵکدا ئەو کەش و هەوایە بوو کە کۆمەڵگەیەکی داخراو و نەخۆشی هێنایە کایەوە. تەنیا لە کۆمەڵگەی لەو جۆرەدا دەکرێت کردەوەی ترسناکی وەک ئەنفال ڕوو بدات بێ ئەوەی کەس بوێرێت هیچ کاردانەوەیەکی هەبێ.

دەزگا کارگێڕییەکانی دەوڵەت لە سەردەمی بەعسدا گەیشتبوونە هەموو کونجێکی عێراق و کوردستان. داهاتی زۆری نەوت، سوپای زەبەلاح، تۆڕی بەربڵاوی ڕێکخستنەکانی حیزبی بەعس، تۆڕە سیخوڕی و هەواڵگرییە ترسناکەکان، هێزی چەکداری کرێگرتە و ڕێکخراوی بەنێو جەماوەری...تاد، دوا بەرهەمەکانی پیشەسازی جەنگ لە فڕۆکە، تانک و چەکی کیمیاوی، ئەو ئامێرە کاریگەرییانە بوون کە ئەنجامدانی کردەوەی ڕەشەکوژیی کوردیان بۆ ڕژێم ئاسان کرد.

کولتووری توندوتیژی مێژووی هاوچەرخی عێراقی داپۆشیوە، بەڵام لە ١٤ تەممووزی ١٩٥٨ دیاردەی توندوتیژی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە هەڵکشاندا بوو. هەموو لایەنە سیاسییەکان، هەر لایەنەی بە ئەندازەیەک، بەشداریان لە پەرەسەندنیدا کردووە. هەڵبەتە بەعس لە هەموو لایەنەکانی تر زیاتر دەستی بە خوێنی نەیارە سیاسییەکانی سوور بوو، لەو کاتەشەوە دەسەڵاتی گرتە دەست هەموو سنوورەکانی بەزاند و هێزگەلێکی کوێری وای ئەفراند کە بتوانن تاوانەکانی ئەنفال، کیمیابارانی هەڵەبجە و وێرانکردنی کوردستان ئەنجام بدەن.

تۆێژینەوەی زانستی لە پرسەکان پێویستی بە ڕێککەوتن هەیە لەسەر زاراوە و دەستەواژەکان و دیاریکردنی چوارچێوەکان. دەبێت یەک پێناسەمان بۆ کردەوەی ئەنفال هەبێ، کە هەموو لە سەری ڕێک کەوتبێتین. ئایا ئەنفال "ئۆپەراسیۆن"ێکی سەربازی بوو وەکو دەزگاکانی ڕاگەیاندنی حکومەتی عێراق بۆ چەواشەکردنی بیر و ڕای گشتی بانگەشەیان بۆ دەکرد؟، و هەوڵیان دەدا

وەک هەڵمەتێـک لە دژی ئێـران و بە وتەی خۆیـان "دەسـت و پێوەنـدەکانی لە باکوری وڵات" پیشانی بـدەن؟. یـان کردەوەیەکـی قڕکردنـی کـوردان بـوو لەژێـر پەردەی بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ دوژمنی دەرەکیدا؟.

زاراوەی ئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفـال، کە بە وتەی نووسـەری عێراقـی دکتـۆر فالح عبدالجبار زۆر بێگوناە و بێلایەنە، قەت بۆ پێناسەکردنی دایکـی تاوانەکـان ناگونجێـت و لە جـێگەی خۆیـدا نیـیە. بەداخەوە بە خشـکەیی ئەم دەسـتەواژە بەعسییە خزاوەتە نێو زمانی میدیا، لێکۆڵینەوە و گوتاری سیاسی کوردیشـەوە. دکتۆر فالح داوامان لێ دەکات لە جێگەی ئەو دەستەواژەیە هیچ نەبێت نێـوێکی تر لە کارەساتی ئەنفال بنێین، کە درێـندەیی و هـۆڤێتی کـردەوەکە دەخـاتە ڕوو وەک قەڵاچۆکردن، قەسابخانەکانی ئەنفال، ڕەشەکوژی، قڕکردن، ڕەشـە ئەنفـال یان ئەنفالە غەمگینەکان[1].

ئەنفال بۆ کورد کارەساتێکی نەتەوەیی بـوو کە کردەوەکـانی ڕەشـەکوژی، قەڵاچۆ و تاڵانکردن، بە کـۆیلەکردنی کـورد و تێکـدان و وێرانکردنـی کوردسـتان سەردێڕ و لاپەڕە ڕەش و ترسناکەکانی بوون. بۆیە لە جێگەی خۆیـدایە یەکێـک لەو دەسـتەواژانە بەکـار بێنـین و دەسـت لە بەکارهێنـانی زاراوەی ئۆپەراسـیۆن "عملیات" هەڵبگرین.

پرسـێکی تـری گرنگـی ئەم بـوارە دیـاریکردنی پێناسـەی ئەنفـالە وەک کردەوەیەکـی جینۆسـاید و چوارچێـوەی شـوێن و کـاتەکەیەتی. گەلێـک جـار هەندێک نووسەر و ڕۆژنامەوانی کورد دەستەواژەی ئەنفال بۆ ناسـاندنی تـاوان و کردەوەی دیکە بەکار دێنن، کە ناچنە چوارچێوەی شالاوەکانی ئەنفالەوە. ئەوان لەم ڕێگەوە دەیانەوێت ئەو کردەوانەش وەک تاوانی ترسـناک پیشـان بـدەن، کە دەسـەڵاتدارانی داگیـرکەر لە دژی کـورد ئەنجامیـان داوە، بـۆیە دەسـتەواژەی ئەنفال بەکاردەهێنن. ئەمە کارێکی دروست نییە و ناکرێـت زنجیـرە شـالاوەکانی ئەنفال، کە چوارچێوەی جوگرافی و زەمەنی دیـاری کـراون، تـێکەڵ بە ڕووداوی دیـکە بکـرێن. ڕاسـتە کردەوەکـان هەموویـان تـاوان و کـردەوەی ترسـناکن و لە هەمان دید و بۆچوونەوە سەرچاوەیان گرتووە و لە هەموو بارەکاندا هەر کورد و کوردسـتان ئامـانجن، لـێ هەمـوو ئەمـانە پاسـاو نـین بـۆ ئەو تێکەڵاوکـردنە و پاکانەی بۆ ناکەن.

لێکدانەوەی کردەوەی ئەنفال لە بەر رۆشنایی قانوونی نێودەوڵەتی کاری قانووناسانە، بۆیە من لێرە ئەوەندە ئاماژەی پێدەکەم، کە پەیوەندیی راستەوخۆی بەم باسەوە هەیە و ئەو پەیوەندییە روون دەکاتەوە.

لە ساڵی ١٩٣٣ ڕافائیل لێمکین (Raphael Lemkin) لە کۆنفرانسێک لە مەدرید بۆ یەکەمین جار دەستەواژەی جینۆسایدی بەکارهێنا، بە نووسینیش لە ساڵی ١٩٤٤دا بوو. هەڵبەتە ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە پێش ئەوەی لێمکین دەستەواژەکە بەکاربێنێ، کردەوەی جینۆساید لە ئارادا نەبووە. بە درێژایی مێژوو مرۆڤ مرۆڤی کوشتووە، ئەشکەنجەی داوە، کردوویەتی بە کۆیلە و جەنگ و کوشتاری کردووە. لە سەدەی بیستەمدا، بەتایبەتی لە دوا ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهانیدا، پێویستی پێناسەکردن و نێولێنانی ڕەشەکوژییەکانی کاتی ئەو شەڕە بە تۆندی هاتە کایەوە. کە واتا ئەمە دەستەواژەیەکی نوێ بوو بۆ پێناسەکردنی کردەوەگەلێک کە سەدان جار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ڕوویانداوە.

ئەم زاراوەیە لە دوو وشە پێکهاتووە کە یەکەمیان (genos) یۆنانییە، بە واتای ڕەگەز یان هۆز، دووەمیشیان (cide) وشەیەکی لاتینییە بە واتای کوشتن یان فەوتاندن دێت. بەلێکدانی هەردوو وشەکە دەبێتە جینۆساید واتا (قەڵاچۆکردنی گەلێک یان گرووپێکی ئەتنیکی)[٢].

لە بەر ڕۆشنایی ئەو پێوەر و پێوانانەی لە (پەیماننامەی پێشگرتن و سزادانی تاوانکاریی جینۆساید)دا هاتوون کە لە ٩ دیسەمبەری ١٩٤٨ لە لایەن جڤاتی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە وەکو بڕیارێکی تایبەت لەژێر ژمارە (٢٦٠ A) بڵاو کرایەوە، دەتوانین ئەنفال بە کردەوەیەکی جینۆساید پێناسە بکەین. لە ماددەی دووەمی ئەو پەیماننامەیە بەم شێوەیە باس لە جینۆساید کراوە (لەم پەیماننامەدا جینۆساید هەموو ئەم کردەوانەی خوارەوە دەگرێتەوە کە بەمەبەستی لەنێوبردنی تەواوی یان بەشێک لە گرووپێکی نەتەوەیی، ئەتنیکی، ڕەگەزی یان ئایینی ئەنجام دەدرێن:

a. کوشتنی ئەندامانی گرووپەکە.

b. زیانگەیاندنی گیانی یان ڕۆحیی ترسناک بە ئەندامانی گرووپەکە.

c. دانانی ئەندامانی گرووپەکە بەمەبەست لە بارودۆخێکی وادا کە ببێتە هۆی فەوتاندنی بەشێک یان تەواوی ئەندامەکانی .

d. پێشگرتن لە زاو زێکردن لە نێو گرووپەکەدا.

e. جیاکردنەوەی منداڵانی گرووپەکە و گواستنەوەیان بۆ ناو گرووپێکی دیکە)[٣].

حکومەتی بەعس و دامەزراوە فەرمییەکانی هەموو ئەو تاوانانەیان لە کاتی ئەنفالدا ئەنجامدا کە لەو مادەیە ئاماژەیان پێکراون. بەر لە ئەنفالەکان و دوای ئەوانیش گەلێک تاوانی تریان لە دژی گەلی کورد ئەنجامداوە وەک سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژادی، بەعەرەبکردن، راگوێزانی زۆرەملێ، تێکدانی شیرازەی کۆمەڵایەتی و هەڵتەکاندنی ژێرخانی ئابووری و...تاد، کە دەچنە خانەی جۆرەکانی جینۆسایدەوە وەکو ئیتنۆ ساید، جینۆسایدی کولتووری یان کولتوور کوژی و پیسکردنی ژینگە و گەلێک جۆری تر.

زۆربەی ئەوانەی لە ئەنفال کۆڵیونەتەوە لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەنفالەکان کردەوەیەکی جینۆسایدە، دەزگایەکی مافی مرۆڤی بە نێوبانگ وەکو هیومان ڕایتس ۆچ Middle East Wach - A Division of Human Rights Watch نێونیشانی جینۆسایدی هەڵبژاردووە بۆ ئەو کتێبەی کە لەسەر شالاوەکانی ئەنفال، لەسەر بناغەی لێکۆڵینەوە لە بەڵگە ڕەسمییەکانی دەوڵەتی عێراق ئەنجامی داوە و بڵاوی کردووەتەوە[٤].

میتۆد و هەنگاوەکانی ئەنجامدانی تاوانەکە ئەوە دووپات دەکەنەوە کە ئەنفال کردەوەیەکی جینۆسایدە. دیاریکردنی ئەو گرووپەی کە بڕیار بوو لە نێوببرێت لە ڕێگەی سەرژمێری ١٩٨٧، شێوازی کۆکردنەوە و گواستنەوەیان، دابڕانیان لە کۆمەڵگە و جیهان و لە کۆتاییدا لەنێوبردنیان بەو شێوەیەی ئەنجام درا، هەموو ئەوە دەردەخەن کە ئەنفال کردەوەیەکی نەخشە بۆکێشراو بوو و دەقا و دەق یەکدەگرێتەوە لەگەڵ پێناسەکەی راول هیلبێرگدا بۆ جینۆسایدی جووەکان لە کاتی شەڕی دووەمی جیهانیدا لەسەر دەستی نازییەکانی ئەڵمانیا[٥].

تـا ئێسـتاش له دوای تێپەڕبـوونی ١٤ سـاڵ (وتـارەکه له سـاڵی ٢٠٠٢ نووسراوه) بەسـەر ئەنفالـدا و سـەرباری هەمـوو شکسـتەکانی رژێـم و هەڵهـاتنی سـەدان ئەفسـەر و کاربەدەسـتی بـاڵای عێـراق، هێشـتا زانیارییەکانمـان لەسـەر ئەنفـال و چارەنووسـی قوربانییەکـان ئەوەنـدە هەژارن کە نـاتوانین وێنەیەکـی رووڕی بکێشین .

هەنـدێک جـار لێـرە و لەوێ نووسـەری وا پەیـدا دەبـن کە پێیـان وایە ئەنفالەکان ناچنە خانەی کردەوەی جینۆسایدەوە، تەنیا پاکانەشـیان ئەوەیە کە گـوایە بەڵـگەی فەرمـی عێراقـی وایـان لەبەردەسـتدا نیـیە کە ئەوە پشتڕاسـت بکاتەوە کە حکومەتی عێراق خەریکی پلان و نەخشەکێشانی لەنێوبردنی هەمـوو گەلی کورد بووە لە عێراق[٦] . بەڵای هەندێک نووسەری رەگەزپەرستیشەوە ئەمە هەوڵێکە بۆ هۆلۆکۆستکردنی دۆزی کورد لە عێراق .

لەم سەردەمەدا لەنێوبردنی گەلێکی چوار پێـنج ملیـۆنی کـارێکی ئەوەنـدە ئاسـان نیـیە بە یەک هەڵـمەت ئەنجـام بـدرێت، بەڵکـو پێویسـتی بە پـلان و نەخشەی جۆراوجۆر هەیە، کە لە باری ئاساییدا رەنگبێت دەیان ساڵی بـوێ، لە کاتی شەڕ و ئاژاوەشدا لە توانای هیچ دەوڵەتێکدا نییە، چەندێک دەزگا و چەک و ئامێری مۆدێرنی لە بەردەستدا بێت وا بەئاسانی و لە ماوەیەکی کورتدا و بـێ ئەوەی کـۆمەڵگەی نێـونەتەوەیی لـێ ئاگـادار بێـتەوە ئەنجـامی بـدات. ئەوەی گومانی لێ ناکرێت ئەوەیە، کە حکومەتی عێراق نیازێکی لەو جۆرەی هەبـووە و هەیە، کردەوەکانی لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە دژی خەڵکی مەدەنی، بێ سەروشـوێنکردنی سـەدان هەزار مرۆڤـی گونـدەکان، پەیڕەوکردنـی سیاسـەتی پاکتـاوی نەژادی و پرۆسـەی بەعەرەبکردنـی کوردسـتان تەوەر و سـەردێڕی سەرەکی ئەو پلانە ترسناکە بوون.

لە بەر رۆشـنایی ئەو خـاڵانەی لە سـەرەوە ئامـاژەم پێکـردن و، بە لەبەرچـاوگرتنی پێناسـە نوێیەکـان، بەتـایبەتی دوای رووداوەکـانی بۆسـنە – هێرزەگۆفینـا، کەمبۆدیـا، رواندا، تەیموری رۆژهەڵات و کۆسـۆڤۆ و، سـامناکیی کردەوەکە و فراوانی ئەو ناوچـانەی وەبەری کەوتـن، ژمـارەی ئەو کەسـانەی کە بوون بە قوربانی، شێوازی نەخشە بـۆ کێشـان و جێبەجێکردنـی هـیچ گومانێـک

لەوەدا ناهێڵنەوە کە شاڵاوەکانی ئەنفال کردەوەیەکی جینۆسایدە و پێویستە بەو شێوەیە چاوی لێ بکرێت و لێی بکۆڵدرێتەوە. من لەم باسەدا هەر بەو پێیە مامەڵەی لەتەکدا دەکەم.

بیر و بۆچوونی تۆندڕەو و رەگەزپەرستی نەتەوەیی رۆڵێکی گەورەی بینیوە لە زەمینە خۆشکردندا بۆ ئەنجامدانی ئەنفال. رەنگبێت لێرەدا پێویستی بەوە نەکات زۆر خۆمان بە بۆچوون و لێکدانەوەی رابەرانی بیری نەتەوەیی عەرەبییەوە خەریک بکەین، چونکە لە ماوەی پەنجا ساڵی رابردوودا، خەڵک لە سێبەری رەشی ئەو دیدو بۆچوونانە ژیانیان بەسەر بردووە و مامەڵەیان لە تەکدا کراوە و ئاگاداری زۆر لە وردەکارییەکانین.

باوەڕ ناکەم لێرەدا، ئەوەندەی پەیوەندی بەم باسەوە هەیە، لێکدانەوە و بۆچوونەکانی ساتیعولحوسەری، میشێل عەفلەق و ناجی مەعروف و هاوبیرەکانیان لەم ٥٠ ساڵەی دواییدا شتێکی نوێ بخاتە سەر ئەوەی تاوەکو ئێستا لەم بارەیەوە نووسراوە. بەرهەمی ئەو بۆچوونانە لەم دوو وتە کورت و پڕ واتایە لە مەڵوێستی ناسیۆنالیزمی عەرەب لە دۆز و مافی نەتەوەیی کورد کورت دەکەمەوە. یەکەمیان ئەوەی رابەرێکی خوێندەواری حیزبی بەعس و کودەتای ٨ شوباتی ١٩٦٣ تالیب شەبیبە، کە دەڵێ (ئەستەمە هەڵوێستی رێبازی نەتەوەیی عەرەب بەگشتی و هەڵوێستی بەعس بەتایبەتی بەرامبەر بە دۆزی کورد تێبگەین. تێگەیشتنی گشتیمان لەسەر کورد ئەوە بوو کە گەلێکن هاتوونەتە خاکی عەرەب و بوون بە میوان لە نیشتمانەکەیدا)[٧]. هەرچەندە تالیب شەبیب لە کۆتایی ژیانیدا ئەوەی درکاندووە کە ئەو بۆچوونە راست نەبووە و نابێت سەیری کورد وەکو ئەرمەن، تورک و ئەو گرووپانەی تر بکرێت کە بەهۆی شەڕ و ئاژاوە و چەوسانەوەی نەتەوەیی و ئاینی عوسمانییەوە رایان کردووە و پەنایان هێناوەتە بەر عێراق و لەم بارەیەوە دەڵێ (کورد گەلێکی رەسەنە لەسەر ئەم خاکە و بەر لە عوسمانییەکان بە دەمێکی زۆر لەم ناوچەیە ژیاوە، تەنانەت پێش هەندێک لە شەپۆلەکانی کۆچکردنی عەرەب بۆ ئەم وڵاتە، کورد لەسەر ئەم خاکە ژیاوە)[٨]. مخابن ئەم وتانەی تالیب شەبیب لە دوا رۆژەکانی ژیانیدا نەیاندەتوانی تازە هیچ لە رەوتی کارەساتەکان بگۆڕن.

وتەی دووەمیش هی بەرپرسیاری یەکەمی هەموو کارەسات و نەهامەتەکانی کوردە لە چل ساڵی ڕابردوودا، واتا سەدام حوسێن، کە لە (بەهاری کورتی ئۆتۆنۆمیدا!!) لە دوای ڕێکەوتنامەی ١١ ئازای ١٩٧٠ لە دیمانەیەکیدا لەگەڵ ڕۆژنامەی (لۆمۆند)ی فەرەنسی، لە وەڵامی پرسیارێکی پەیامنێری ئەو ڕۆژنامەیە کە لێی پرسیبوو (ئایا ئێوە گەلی کورد بە بەشێک لە نەتەوەی عەرەب دادەنێن؟، سەددام دەڵێ: عێراق لەسەر نەخشەی وڵاتانی عەرەبییە. ئێمە دژی ئەوە نین کە کەمینەی نەتەوەیی[٩] لە وڵاتانی عەرەبیدا بژین، بەڵام ئێمە ئەگەر خاکیان بۆ دابین بکەین ئەوا جیا دەبنەوە، بۆیە ئێمە ڕێگە بەوە نادەین... حکومەتی عێراق و حیزبی بەعس ئۆتۆنۆمییان بە خەڵک داوە نەک بە خاک)[١٠].

ئەمە بۆچوونی دوو کەسی خاوەن بڕیار و پێگەی گرنگ بوون لە نێو دەسەڵاتی بەعسدا، ئەمان ڕۆژانە لەگەڵ دۆزی کورددا مامەڵەیان دەکرد. ناسیۆنالیستانی عەرەب سەیری کوردیان وەک نەتەوەیەکی خاوەن خاک نەدەکرد، بەڵکو وەک خەڵکێک کە لەسەر خاکی عەرەب دەژین و دەتوانن هەندێک مافیان هەبێت، بەڵام نابێت بیر لە سەربەخۆیی بکەنەوە چونکە ئەوە زیان بە نەتەوەی عەرەب دەگەیەنێ. ئەگەر کورد داخوازی و دروشمی لەو جۆرەیان بەرز کردەوە، ئەوا دەبێت بە تووندترین شێوە سەرکوت بکرێن. ئەمە هەڵوێستی ناسیۆنالیستانی عەرەب لە هەبوون و دۆز و داخوازییەکانی گەلی کورد، جینۆسایدی کوردیش لە ناوەڕۆک و بنەمادا لە بەرنامە و سیاسەت و ئایدیۆلۆژی ناسیونالیزمی تووندڕەوی عەرەبییەوە سەرچاوەی گرتبوو.

پێموایە یەکێک لە گرێ کوێرەکانی پەیوەندیی کورد و ناسیۆنالیستانی عەرەب لەسەر ئاستی سیاسیدا لەو جودایییەی دید و بۆچوونەوە سەرچاوە دەگرێ. کورد لە کوردستان خۆی نەک هەر بە خاوەن ماڵ دەزانێ، کە ڕاستییەکانی مێژوو و جوگرافیاش ئەوە پشت ڕاست دەکەنەوە، بەڵکو خۆی لە عەرەب و تورک زۆر بە کۆنتر دادەنێت لەو وڵاتانەی کە ئەوڕۆ بە عێراق و تورکیا نێو دەبرێن. لە بەرامبەردا ناسیۆنالیستانی عەرەب بە ئاشکرا و بەپێچەوانەی هەموو ئەو فاکتانەوە، دەیانەوێت پلەی میوان بە کورد ببەخشن،

زۆر جاریش ئەوە ناشارنەوە کە بـزووتنەوەی سیاسـی کـورد دەبێـت لە خـزمەت خواست و هیوا بالاکانی نەتەوەی عەرەبدا بێ، هەر کاتێک ئەو بزاڤە بووە هـۆی مەترسی لەسەر ئاسایشی نەتەوەیی و یەکێتی خاکی نیشتمانی عەرەب، ئەوا بـۆ خۆیان بە رەوای دەزانن بە تونـدی سەرکوتی بکەن و هەوڵی لەنێـوبردنی بـدەن. لە وتـاری سیاسـیی عەرەبیـدا لەم سـەدەی دواییـدا ئەم بۆچوونـانە ئەوەنـدە دووپـات کـراونەتەوە و باسـیان لێـوە کـراوە، رەنگبێـت پێویسـت بە بەڵـگە هێنانەوەی زۆر نەکات[11].

لێـرەوە سیاسـەتی بندەسـتکردن دەسـت پێـدەکات، کاتێـک زۆرینەیەکـی نەتەوەیی خۆی بە زیاتر لەوانی دیکە دادەنێت و بە مافی خۆی دەزانێت دەسـت بەسەر جوگرافیاکەیاندا بگرێ و بونیاد و تایبەتمەندییەکانیان دەسکاری بکات و رێگەی دەستنیشانکردنی مافی چارە نووسینیان لێبگـرێ، ئەمەش دەبێـتە هـۆی کـاردانەوەی تونـدی گەلـی بندەسـت بـۆ ئەوەی خـۆی لە بەرامـبەر ئەم شـالاوە وێرانکەرە بپارێزێ. ئەم کاردانەوەیە زۆر جار دەگاتە ئاستی بەیەکـدادان و شـەڕ و شۆڕ .

یەکێـک لە دیـاردە و سـیما سـەرەکییەکانی ناسـیۆنالیزمی تونـدڕەوی نەتەوەی سەردەسـت ئەوەیە کە بیـرۆکە و ئایـدیۆلۆژیای بندەسـتکردن لە سەردەمی شکستی سیاسی و داتەپینی ئابووری و کۆمەڵایەتیدا گەشـە دەکـات. ئەم ئایـدیۆلۆژیایە هەوڵ دەدا خـۆی بکـا بە چوارچێـوەیەک بـۆ لێکـدانەوە و رووبکـردنەوەی هۆیەکـانی شکسـتی نەتەوەیـی لەلایەکەوە و کێشـانی وێنەیەکـی درەوشاوەی رابردووی نەتەوە لەلایەکـی دیـکەوە وەک پردێـک بـۆ پەڕینـەوە بـۆ داهاتوویەکی پڕ لە بەختەوەری و کامەرانی کە دەبێت باری نـاهەمواری ئێسـتای ئەو نەتەوەیە بسـپێتەوە. ئەم دیـد و بۆچـوونە ناسـیۆنالیزمانە هەوڵ دەدا دەسەڵاتی بێ سنووری زۆرینە نەتەوەیی بسەپێنێت و کولتوور و زمانی بکات بە کولتووری باوی وڵاتی فرە کولتوور. ئەم ئایدیۆلۆژیایە پێـی وایە هەمـوو ئەمـانە مافی ئەوەی دەدەنێ ببێت بە خاوەن هەمـوو دەسـەڵاتەکان. یەکێـک لە دیـاردە هەر زەقەکانی ئەم جۆرە ئایدیۆلۆژیانە دەستکاریکردنی مێژووە بۆ شـەرعیەتدان بە بالادەستیی خۆی بەوەی ئەو خاوەن ڕابردوویەکی مێژوویـی دوورودرێـژ و پـڕ

لە شانازییە. ڕەنگبێت کەم کەس هەبێت ئاگاداری ئەوە نەبێت کە بەعس چۆن مێژووی کۆن و نوێی عێراقی سەر و بن کرد لەژێر دروشمی درۆیەکی زلدا بە نێوی (سەرلەنوێ نووسینەوەی مێژوو). ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی تونددڕەو و سەردەست هەمیشە لە مێژوودا دەگەڕێت بۆ پاکانەکردن بۆ تێزەکانی خۆی. رووداوە مێژووییەکان پۆلین و بژار دەکات بۆ سەپاندنی دید و بۆچوونەکانی. بۆ ئەو هەبوونی مێژووی دوورودرێژی نەتەوەی سەردەست بژاردەیەکە باڵادەستیی ئەو وەک راستییەکی مێژوویی گومان لێنەکراو دەبینێ. هەڵبەتە ئەم هەبوونە مێژووییەش دەبێت بە دەقەرێکی جوگرافی فراوانەوە گرێ بدرێ، کە ئەم ئایدیۆلۆژیایە وێنەی بۆ کێشاوە، هەموو ئەمانە بۆ سەلماندنی باڵادەستیی نەتەوەی سەردەست و مافی دەستگرتن بەسەر مەودای جوگرافی نەتەوەکانی بندەستدا و پاکانەکردن بۆ هەڵوێستی دڕندانەی بەرامبەریان. هەروەها ئەو ئایدیۆلۆژیایە هەوڵ دەدا لەسەر بنەمای بژاردەی رووداوە مێژووییەکان وێنە و چوارچێوەیەکی مێژوویی بۆ رۆڵێکی بەرچاو و دیار و پێشڕەوانەی نەتەوەی باڵادەست بکێشێ، کە لە کۆتاییدا هەوڵ دەدا ئەو دوو مەبەستە بەسەر باری ئێستا و داهاتوودا بەزۆر بسەپێنێت.

ئەم ئایدیۆلۆژیا ناسیۆنالیزمییە توندڕەوە هەمیشە لەسەر حیسابی مێژوو ئەنجام دەدرێ، چونکە بۆچوونی بژاردە و پۆلینکردنی چەواشەی رووداوە مێژووییەکان ئایدیۆلۆژیا ناچار دەکات بە باری ئێستا قایل نەبێ. بۆ ئەو ئەم بارە بەرهەمی ئەو مێژووە نییە کە ئەو دەیەوێت و لە جێگەی ئەودا جیهانبینییەکی دیکەی بەسەردا دەسەپێنێت کە دەبێت ئایدیۆلۆژیا وێنەی بۆ کۆمەڵگەی داهاتوو بکێشێ. بۆیە ئایدۆلۆژیای نەتەوەی سەردەست بارێکی دابڕاوە لە ئێستا و لە مێژووش لەسەر سێ ئاستە: ئەو دەیەوێت ڕەوتی مێژوو بگۆڕێت و لەسەر ئەو هێڵە دایبنێت کە لەگەڵ دید و بۆچوون و جیهانبینییەکەیدا دەگونجێ، هەروەها هەوڵی وێرانکردنی ئێستا دەدا بەهەموو هەبوون و بونیادەکانییەوە بۆ ئەوەی لە کۆتاییدا نموونەیەکی کۆمەڵایەتی-سیاسی وا بسەپێنێت کە ئەو خەونی پێوە دەبینێ. بەڵام دیالێکتیکی بزاڤی نێوخۆیی سرووشتیی کۆمەڵگە نایجووڵێنێت و کۆنترۆڵی ناکا، بەڵکو ئەوەی کە

ئایدیۆلۆژیا بیری لێدەکاتەوە بە هێزی دەوڵەت دەیسەپێنێ. دەوڵەتیش بڕیتییە لە سەرخانێکی سیاسی و دەسەڵاتی و لە بونیادی کۆمەڵگەوە سەرچاوە دەگرێت و پێیەوە گرێدراوە چ لە بواری بونیادیدا کە ئەو فاکتەرانە دەگرێتە خۆی کە کۆمەڵگە دروست دەکەن و چ لە بواری ئەرک و ئامانجەکانیدا کە دەبێت وەڵامی خواست و بەرژەوەندییەکانی ئەو فاکتەرانە بداتەوە. لۆژیکی ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی توندڕەو ئەم دیالێکتیکە سەر و ژوور دەکەنەوە چونکە دەوڵەتی نەتەوەیی بەلای ئەوەوە بەرهەمی میژوویی کۆمەڵایەتی نییە، بەڵکو بەرهەمێکی سەرخانیی ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی لە واقیعدا بەرجەستە دەکات. ئەو دەوڵەتەش کە ئەم ئایدیۆلۆژیایە بەرهەمی دێنێت دەوڵەتێکە لەگەڵ ئایدیۆلۆژیادا تێکهەڵکێش کراوە، دەسەڵاتێکی مەرکەزی توندی دەوێت کە نابێت کەس هاوبەشیی تێدا بکا، ڕێگە بەکەس نادا و بە ئەرکی خۆیشی نازانێت کار و باری ئەو کۆمەڵگەیە بەڕێوە ببات کە دەسەڵاتی تێدا گرتۆتە ئەستۆ بەڵکو خۆی بە ئامێری جێبەجێکەری ئایدیۆلۆژیا دەزانێت کە دەبێت گۆڕان لە دامەزراوە و زهنیەتەکاندا بێنێتە کایەوە بەو شێوەی کە لەگەڵ بناغەکانی ئیدیۆلۆژیادا دەگونجێن. لێرەوە دەوڵەت وەکو فاکتەرێکی گۆرانی کۆمەڵگە دێتە کایەوە چونکە ئەو بونیادێکی هاوتەریب نییە، بەڵکو سیستەمێکە هەوڵی دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی نوێ لەسەر بناغەی تێکدانی کۆمەڵگە کۆنەکە دەدا، دروشمەکانی ئاوەدانکردنەوە و بنیاتنانەوەی سەر لەنوێی مرۆڤ و نیشتمان و یەکێتی نەتەوە کە ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی بەرزیان دەکاتەوە تەنیا هەوڵێکە بۆ شاردنەوەی پرۆسەی بەزۆر یەکخستنی کۆمەڵگە لەسەر حیسابی کەمینەی زۆرلێکراو و بۆ گەیشتن بە بونیادێکی نەتەوەیی هاوەنگ و یەک ڕەنگ لە کۆتاییدا .

لێرەوە ئەو ناکۆکییە لە نێوان دەوڵەتی نەتەوەیی مەرکەزی و کۆمەڵگەی فرەڕەنگدا پەیدا دەبێ. زۆرینەی نەتەوەیی کە ئایدیۆلۆژیایەکی ڕەگەزپەرستی دەیجوولێنێت و دەیەوێت مەودای جوگرافی کەمینە هەڵلووشێ، بونیادی کۆمەڵگە تێکداو و بگۆڕێت لە بواری کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە لە گۆڕ خواستەکانی نەتەوەی سەردەست و دوور لە هەموو نموونەیەکی تر کە لە

هەمـان جوگرافیـادا لە ئـارادایە سـازی بکـاتەوە. بـۆیە کـۆمەڵگەی دابـڕاو و پەراوێزکراو کە فرێ دەدرێتە دەرەوەی قەوارە و چوارچێوەکەوە دەبێتە هێزێکـی بەرگری بۆ چاو خشاندنەوە بە باری دەوڵەتدا کە وەکو تەنیا رێگە دەیبینێت بۆ ئەوەی لەو دابڕاوییە رزگاری ببێ. حیزبی بەعـس بەرجەستەترین نمـوونەی ئەم جـۆرە ئایـدیۆلۆژیایە و ئەو رژێـمەی لە عێـراق سـازی کـرد درێـندەترین مـۆدێلی رژێمەکانی ئایـدیۆلۆژیای تونـدڕەوی نەتەوەی سەردەسـتە. بەو شـێوە پێکـدادان دەست پێدەکا و دەوڵەت هەوڵ دەدا کەمینە بسرێتەوە و ئەویـش لە بەرامـبەردا هەوڵی پاراستنی هەبوونی خۆی و نیشتمانەکەی دەدا[١٢].

دەبێـت بـۆ بنەمـا و زەمیـنەی فکریـی دۆزەخەکـانی ئەنفـال لەو دیـد و بۆچوونانەدا بگەڕێین کە ئایدیۆلۆژیای بەعس پێکدێنن. لێکدانەوە و وردبـوونەوە لە مێـژووی ناسـیۆنالیزمی عەرەبـی لە عێـراق ئەوەمـان بـۆ دەردەخـا کە لە دەسـپێکی دامەزرانـدنی دەوڵەتـی عێراقـدا هەڵگرانـی ئەو دیـد و بۆچـوونە کەمینەیەکـی بەرتەسـک بـوون و هـیچ کاریگەرییـان لەسـەر ڕەوتـی ڕووداوە سیاسییەکانی عێراق نەبوو. تا کۆتایی سییەکان و سـەرەتای چلەکـانی سـەدەی بیستەمین ئەو هزرە تەنیا لە نێو ئەندامانی یانەی موسـەنا (نـادي المثنـى) بـاو بـوو، کە هەمـان پاشـخانی فیکـری ئەفسـەرە ناسیۆنالیسـتەکانیان هەبـوو. لە دەرەوەی ئەو یـانەیە و ئەفسـەرانی ناسیۆنالیسـتی عەرەب، دوای ئەو سـاڵانەش بە ماوەیەکی زۆر ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی تونـدڕەو هیچ جەماوەرییەکی نەبوو. لە دوای شـــەڕی دووەمـــی جیهـــانییەوە و بەتـــایبەتی دوای شکســـتی عەرەب لە فەلەسـتین، دوو شـــێوازی ناســـیۆنالیزمی عەرەبـــی بەشـــێوەیەکی بەرچـــاو سەرهەڵدەدەن، یەکەمیان ئەوەی بە ناسیۆنالیزمی لە (خوارەوەڕا) نێودەبرێت کە تاوەکو نێوەڕاستی شەسـتەکان بەردەوام دەبێـت و جـۆری دووەمیشـیان ئەوەیە کە ئەنفال وەبەرهەم دێنێت و بە ناسیۆنالیزمی (لە سـەرەوەڕا) ناسـراوە، کە لە لایەن دەوڵەتەوە دەسەپێنرێت و بۆ خزمەتکـردن و پاکـانەکردن و شـەرعیەتدانە بە سیستەمە دیکتاتۆرییەکان و لە لایەن ئەوانەوە بەکاردەهێنرێت و لە ئەنجامدا هەموو کونجە بچووکەکانی کۆمەڵگە داگیر دەکات[١٣].

یەکێک لە دیاردە خراپەکانی ناسیۆنالیستانی عەرەب ئەوە بوو کە نموونەکانی نازیزمی ئەڵمانی و فاشیزمی ئیتاڵییان کرد بە مۆدێل بۆ خۆیان. بەڵای رابەرانی ناسیۆنالیزمی عەرەبەوە باری دابەشبوون و پارچە پارچەبوونی نەتەوەی عەرەب وەک گەلانی ئیتالیا و ئەڵمانیای پێش یەکێتی و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی بوو. وەک مۆدیلە ئەڵمانییەکە کە دەیوت گەلی ئەڵمان یەک رەگەزە و دابەش بووە بەسەر چەند دەوڵەتێکدا و ئەمەش کارەساتێکی مێژوویییە و تەنیا چارەش یەکگرتنەوەی ئەم دەوڵەتانەیە بۆ نوێنەرایەتیکردنی گەلی ئەڵمان و بەرجەستەکردنی مێژوویەکی هاوبەش، رابەرانی ناسیۆنالیزمی عەرەبیش هەمان دروشمیان بەرزکردەوە. بۆیە جێگەی سەرسوڕمان نییە کە بیر و بۆچوونەکانی هایدیگەر و فیختە کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر ساتیعولحوسەری بە ئاشکرا و هەندێک شاراوەتر لەسەر میشێل عەفلەق و لایەنگرانیان بەجێ هێشتووە[١٤].

ئەم ناسیۆنالیزمەی لە سەرەوەڕا دەسەڵاتی گرتە دەست و لەژێر باندۆری شکستی نەتەوەیی عەرەبدا لە ساڵی ١٩٦٧ کەوتە هەوڵی کێشانی ئەو وێنەیەی کە لە سەرەوە باسمان لێوە کرد، کوردیشی وەکو یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەو شکستە لە قەڵەم دەدا، بەتایبەتی لە عێراق، کە بەپێی ئەو لێکدانەوەیە ئەوە کورد بوو رێگەی لە دەوڵەتی عێراق دەگرت ئەرکی نەتەوەیی خۆی بەجێ بهێنێت و شکستی عەرەب بە سەرکەوتن بگۆڕێ. ئێستاش ئەگەر سەیری گوتاری ناسیۆنالیستانی عەرەب، بەتایبەتی ئەوانەی کە عێراقی نین، گوێت لەم بالۆرەیە دەبێت و دەستەواژەی (ئیسرائیلی دووەم) لەسەر دەروازەی رۆژهەڵاتی نیشتمانی عەرەبیدا باشترین بەرجەستەی ئەم دید و بۆچوونەیە. لە سێبەری ئەو دروشمانەدا رژێمی عێراقی کەوتە گیانی کورد و بە هەموو شێوەیەک هەوڵی ئەوەی دا ملکەچی خواستەکانی بن و بە باری کۆیلەیی قایل بن. هەموو ئەمەش بەپێی بۆچوونەکانی بەعس دەبوایە لە پێناوی خواستە باڵاکانی نەتەوەی عەرەبدا بوونایە. نەدەبوو لە دەرەوەی خواستەکانی ئەویش هەڵسوکەوت بکەن، بەپێچەوانەوە دەبوایە کورد ڕووبەڕووی قڕکردن و جینۆساید ببنەوە. ئەم دونیابینییەی ناسیۆنالیزمی تونڕەوی عەرەبی زەمینەی بۆ

کوشتارگەکانی ئەنفال خۆش کرد. لە دوای نەمانی بەعسیش ئەو ناسیۆنالیزمە تونـدرەوەی کە ئەو نـوێنەرایەتی دەکـرد لایەنگـری زۆری لە عێراقـدا هەن. ئەزموونەکـانی ئەم سـالانەی دوایـی و شـەڕی داعـش و ڕووداوەکـانی ١٦ ئوکتۆبەری ٢٠١٧ بالادەستیی ئەو بیرە ژەهراوییەی لە نێو عەرەبەکانی عێراقدا زۆر بە ڕوونی و ڕاشکاوی لە دژی کورد و خواستەکانی دەرخست.

دەبـوایە ئەو هەمـوو کارەسـات و مـاڵوێرانییەی کە رژێمـی بەعـس بەسـەر عەرەبـی عێراقیـدا هێنـا، چ لە کـاتی شـەڕی ئێـران و عێراقـدا و چ شکسـتە ئابڕووبەرەکـانی لە شـەڕی ڕزگـارکردنی کوەیـت (١٩٩١) و شـەڕی ڕامـاڵینی دەسـەلاتەکەیدا (٢٠٠٣)، سـەرباری هەژار و برسـیکردنی خەڵـک و تۆقانـدنیان، دەبوایە ئەم بیـر و بۆچوونـانەی لە لای خەڵـک ڕەش بکـردایە و نەفرەتیـان لـێ بکـردایە. بەداخەوە ئەمە نەک هەر ڕووی نەدا، بەڵکـو ئەم شکسـتە نوێیـانەی ناسیۆنالیزمی عەرەبی ئەوەندەی تر ئاگری ئەم هزرەیان گەرم کـرد. لە ئەمـڕۆدا گوتاری سیاسی عەرەبی عێراق بەرامبەر بە کورد بە ڕادەیەک ژەهراوی بـووە کە زۆر جار خەڵک خۆزگە بە جاران دەبـات. ئێسـتا ئەو هـزرە تونـدڕەوە پۆشـاکی ترسناکی مەزهەبیشی پۆشیوە.

هەروا بەوەشەوە گرێدراو ناسیۆنالیستانی عەرەب لە چەمکـی دامەزراندنی دەوڵەتـی نەتەوەدا (Nation-State) نمـوونە هەرە زۆردار و سـتەمکارەکەیـان هەڵبـژارد. لە جـێگەی ئەوەی هەوڵەکانیـان بە ئاراسـتەی ئەوەدا بـن گـرووپە جیاوازەکانی خەڵکی عێـراق، کە بە وتەی شـای عێـراق فەیسـەڵی یەکەم بریتـی بوون لە کۆمەڵێک خێڵ، هۆز، گرووپ و خەڵکی جیـاواز، پەرش و بـڵاو و بگـرە ناکۆک و دژ بە یەک کە هیچ شتێک کۆیان ناکاتەوە و پێکەوەیان گرێ نـادا، لە چوارچێـوەی گەلێکـدا یـان نەتەوەیەکـدا بە واتـا مـۆدێرنەکەی کـۆبکەنەوە، کە بنەماکـانی دیموکراسـی، مـافی مـرۆڤ، دەوڵەتـی قـانوون، بەشـداری یەکسـانی هاوواڵتیان لە ژیانی سیاسی، ئـابووری، کـۆمەڵایەتی و پاراسـتنی تایبەتمەنـدییە نەتەوەییەکانیـان تێیـدا ببـنە بنـاغە و جێگیـر بکـرێن، ئەوان دەوڵەتـی تـاک نەتەوەی (یـونیتێر)ی نەتەوەی سەردەسـت و دەسـەڵاتی سـتەمی نەتەوەیـی و سیاسـییان هەڵبـژارد. لە جـێگەی ئەوەی کـۆمەڵگەیەکی مەدەنـی دابمەزرێـنن،

پرینسیپەکانی هاوولاتێتی، سەروەریی قانوون، مافی مرۆڤ بکەن بە بنەمای سیستەمەکەیان، مۆدێلی تاک نەتەوە و تاک زمان و تاک کولتوور و تەنانەت تاک جیهانبینی سیاسیشیان کرد بە ئامانج و بژاردەیان. لە پێناوی وەدیهێنانی ئەو ئامانجەشدا دەستیان کرد بە کودەتای سەربازی و دامەزراندنی رژێمی تۆتالیتاری. ئاشکرایە زوربەی سیاسەتمەدارانی عێراق لە نیوەی یەکەمی سەدەی رابردوودا و بگرە بۆ ماوەیەکی زۆر دوای ئەوەش لەژێر کاریگەریی کولتووری سیاسیی عوسمانی و ئیتیحاد و تەرەقیدا بوون. لە دوای نەمانی دەوڵەتی عوسمانیش مۆدێلی کۆماری ستەمکار و یونیتێری مستەفا کەمالیان بۆ خۆیان کرد بە نموونە و هەوڵیان دا لە عێراقیشدا دەوڵەتێک لەو چەشنە دروست بکەن. لەو دید و بۆچوونانەوە کەوتنە گیانی گەلان و گرووپە ناعەرەبەکانی عێراق و دەستیان کرد بە پەیڕەوکردنی سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی، تواندنەوە، بەعەرەبکردن، سەپاندنی زمان و کولتووری عەرەبی بە زۆر بەسەریاندا. کورد وەک گەلێکی بە ژمارە زۆر، خاوەن مێژوو، کولتوورێکی دێرین و تایبەتمەند، کەلەپوورێکی دەوڵەمەندی خەباتی رزگاریخوازی نەتەوەیی بەم بارە قایل نەبوو و بە تۆندی ڕووبەڕووی چەوسانەوەی نەتەوەیی و سیاسەتی پەراوێزکردن بووەوە و لە دژی دەسەڵاتی ناوەندی زنجیرە سەرهەڵدانێکی بەرپا کرد کە بە درێژایی تەمەنی دەوڵەتی عێراق بەردەوام بوو.

حیزبی بەعس لە ترۆپکی ئەو ناسیۆنالیزمە توندڕەوەدا بوو کە پرۆژەی دەوڵەتی یەک نەتەوە، یەک زمان، یەک پارت و یەک سەرکردە لە کەلەی دابوو، شکستی عەرەبان لە ساڵی ١٩٦٧، سەرنەکەوتنی پلان و هەوڵەکانی بۆ کۆیلەکردنی گەلی کورد بزافەکەی، شکستە یەک لە دوای یەکەکانی لە پرۆژەی سازکردنی ئەو جیهانەدا، کە وێنەی بۆ دوا رۆژی نەتەوەی عەرەب تێدا کێشابوو، هەموو ئەوانە وایان لێ دەکرد بە دوای لایەنێکدا بگەڕێت بۆ ئەوەی بیکات بە هۆکاری ئەو شکستانەی عەرەب. ئا لێرەوە کوردی کرد بە قۆچی قوربانی و ئەو تێزەی بڵاو کردەوە گوایە کورد و بزووتنەوەکەی ڕێگرن لەوەی عێراق ڕۆڵی خۆی ببینێت و ڕێگە بەو شکستانە نەدات. بەعس پێی وابوو قڕکردنی کورد کارێکە لە توانایدایە و ئامانجێکی ئاسانە، کاتێک ئەم ئەرکەشی

ئەنجامدا داوا لە عەرەب دەکات خۆیان بۆ سەرکەوتن ئامادە بکەن. ئەم بابەتە پێویستی بە لێکۆڵینەوەی قوولْ و هەمەلایەنە هەیە بۆ ئەوەی هەموو لایەنەکانی بەشێوەیەکی زانستییانە روون بکرێنەوە و بخرێنە بەردەم بیر و رای گشتی و ناچێتە چوارچێوەی ئەم باسەوە.

بۆ ئەوەی کردەوەیەکی بەربڵاوی وەک ئەنفال ئەنجام بدرێ، دەوڵەت پێویستی بە سوپایەکی زەبەلاح و بێبەزەیی هەبوو، کە ئەندامانی ئامادە بن تاوانێکی لەو جۆرە جێبەجێ بکەن. ئەم پرسە دوو لایەنی هەیە، یەکەمیان پەیوەندی بە خودی مرۆڤکوژەکانەوە هەیە، کە دەبێت بەشێوەیەک پەروەردە کرابێتن لە بەرامبەر هیچ تاوان و کردەوەیەکدا نەسڵەمێنەوە. بۆ ئەم مەبەستەش رژێمی بەعس لە دەزگاکانی ئاسایش، سوپا و هێزە تایبەتییەکانیدا ژمارەیەکی زۆر مرۆڤکوژی پێگەیاند کە ئامادە بوون هەرچییان لێ داوا بکا ئەنجامی بدەن. لە میانی دامەزراندنی یەکەمین گرووپی ئاسایشی بەعسدا لە دوای کودەتای ١٧ تەممووزی ١٩٦٨ و بە لە بەرچاوگرتنی ئەزموون و شکستی دەسەلاتی ئەو حیزبە لە ساڵی ١٩٦٣، وێنەی داهاتووی کار و چالاکی هەموو دەزگا و دامەزراوەکانی دەوڵەتی عێراق دەبینین. سەعدون شاکر لەو بارەیەوە دەگێڕێتەوە کە سەددام حوسێن خۆی بەرپرسیاری ئەو دەزگا نوێیە بوو، چونکە ئەزموونی لێکۆڵینەوە و ئەشکەنجەدانی نەیارانی بەعسی لە ساڵی ١٩٦٣دا پەیدا کردبوو. لە بەر ناحەزی و ڕەزا قورسیی نێوی ئاسایش (ئەمن) لە لای خەڵکی عێراق، نێوێکی بێگوناە و بێلایەنیان لەو دەزگا ترسناکە نا ئەویش (نووسینگەی پەیوەندییە گشتییەکان – مکتب العلاقات العامة). سەدام داوای لە سەعدون شاکر کردووە دە کەسی بۆ پەیدا بکا ئەوەندە گوێرایەڵ بن ئەگەر داوایان لێ کرا سەعدون شاکر بە خۆی لە نێوببەن، ئامادە بن ئەو کارە بێ یەک و دوو ئەنجام بدەن. لەسەر ئەو بنەمایە کۆمەڵێک شەلاتی و شەقاوە وەک سەمیر شێخلی، سەعدون شاکر، نازم گزار، جەبار کوردی، عبدالوهاب کریم و سامر تکریتی ...تاد هەڵبژێردران. چارەنووسی زۆر لەمانە، هەرچەندە هەندێک پلە و پایەی بەرزیان لە باڵەخانەی رژێمدا بەدەستهێنا، تەنانەت گاڵتەجاڕی گەیشتە ئەو ئاستە کە شەلاتییەکی وەکو سەمیر شێخلی بکرێت بە

وەزیری فێرکردنی باڵا و لێکۆڵینەوەی زانستی!!، بەڵام لە کۆتاییدا زۆربەی هەرە زۆریان هەر بەدەست پیاوانی رژێم و ئەو دامەزراوە نهێنییانە لە نێوبران، دوای ئەوەی ئەو ئەرکانەی پێیان سپێردران بەجێیان هێنان و ئاگاداری زۆر کەین و بەین و تاوانەکانی رژێم بوون و مانەوەیان دەبووە مایەی نیگەرانی بۆ ئەڵقە تەسکەکەی سەدام حوسێن[١٥].

ئەم شێوازی رێکخستنە بوو بە نموونە و مۆدێل بۆ هەموو دامەزراوەکانی دەوڵەتی بەعس لە عێراق، بەتایبەتی ئاسایش و سوپا و هێزە تایبەتییەکان. لە دواییدا ئەم شێوازە هەموو دەزگاکانی دەوڵەتی عێراقی گرتەوە بە قوتابخانە و زانکۆکانیشەوە، بۆیە ئەفسەری ئاسایش بوو بە یەکێک لە دیاردە زەقەکانی هەموو دەزگایەک لە کۆماری ترسدا.

ئەو هێزە تایبەتەی هەمیشە کردەوەی رەشەکوژی جێبەجێ دەکات بەشێوەیەک ئامادە دەکرێت کە ئەنجامدانی ئەو تاوانانە وەک ئەرکێکی پیرۆز دەبینێ. لە لای ئەندامانی ئەم جۆرە هێزانە هەموو هەستێکی مرۆڤانی وەک هاوسۆزی، هاودەردی و بەزەیی بە خەسڵەتی لاواز و بێبەشەڕی بە پەیامی حیزب و سەرکردە دەبینرێن و لێکدەدرێنەوە، بۆیە دەبێت ئەندامانی ئەو جۆرە هێز و سوپایانە تا دەتوانن دڵڕەقی بنوێنن، بێبەزەیی بن، جانەوەرانە هەڵسوکەوت بکەن. ئەوان دەبێت بێ یەک و دوو داخوازی سەرکردەکانیان نەک تەنیا جێبەجێ بکەن، بەڵکو وەکو پەیامێکی پیرۆزیش سەیریان بکەن و ئامادە بن لەو رێگەیەدا خۆیان بەخت بکەن. ئەندامانی ئەم هێزانە گرووپێکی هاوبەش پێکدێنن، برایەتی خوێن پێکەوەیان گرێدەدا، بەهۆی ئەنجامدانی تاوانەکانیانەوە دەبن بە خاوەن چارەنووس، ئەمەش زیاتر لە دەوری یەک کۆیان دەکاتەوە و پێکەوەیان گرێ دەدا [١٦].

جۆر و ژمارەی ئەو هێزانەی بەعس لە ساڵانی فەرمانڕەواییدا بۆ ئەنجامدانی رەشەکوژی ئامادەی کردن، لە هەژماردن نایەن. لەگەڵ ئەو هەموو هێزەشدا کردەوەیەک بەو بەربڵاوییە بێ پاڵپشتیکردنی کۆمەڵانی بەربڵاوتری کۆمەڵگە وەک هێزەکانی سوپای بە نێو میللی و فەوجەکانی بە نێو بەرگری نیشتمانی و مەفرەزە تایبەتییەکان...تاد لە توانادا نەدەبوو شاڵاوەکانی ئەنفال

ئەنجام بدرێن[١٧]. هەندێک لەم هێزانە لە دوای شالاوەکان ئەندامانیان دەبنەوە بە هاوواڵاتی، فەرمانبەر و کارمەندی ئاسایی. ئەمەش یەکێک لە لایەنە هەرە ترسناک و سامناکەکانی کردەوەی ڕەشەکوژی و جینۆسایدە، کاتێک بە دەیان هەزار مرۆڤ لە دەرەوەی هێزە تایبەتییەکان و دوور لە خواستی خۆیان دەخزێنرێنە نێو کەوانەی تاوانکارییەوە[١٨].

جینۆساید هەمیشە هاوتا و خەسڵەتی رژێمی تۆتالیتارییە، تەنیا لە سێبەری رژێمی دیکتاتۆری و تووندڕەودا، کە تۆوی رق و کینە لە نێو کۆمەڵگەدا دەچێنێ، کردەوەی تەڤکوژی دەتوانێت ڕوو بدات. ئەو رژێمەی ڕەشەکوژی بەڕێ دەخات، هەمیشە تۆتالیتارە، باری گوێڕایەڵیی کوێرانە و ملکەچی و دیسپلین بەسەر کۆمەڵگەدا دەسەپێنێ. هێزی پۆلیس و ئاسایشی سامناکی لەبەردەستدایە کە کۆمەڵگە لە ترسیاندا سڕ دەبێت. خەڵک پێش وەخت بۆ کردەوەی جینۆساید ئامادە دەکرێت، ئەگەر پشتگیریشی لێ نەکا ،ئەوا ناتوانێت هیچ کاردانەوەیەکی لە دژی هەبێ. ئەنجامەکەی هەڵبژاردنی هەڵوێستی گوێ نەدان، تەماشاکردن و دەست بە کلاوەوە گرتن دەبێت و خەڵک تەنیا دەیەوێت خۆی لە گێچەڵی دەوڵەت بەدوور بگرێ. بە پێچەوانەی کۆمەڵگەی داخراو و سڕکراو هیچ کاتێک لە سێبەری کۆمەڵگەی کراوە، مەدەنی، ئازاد و دیموکراسیدا دەرفەت بۆ ڕەشەکوژی هەڵناکەوێ[١٩].

ئەوەی باوە کردەوەی جینۆساید بە نهێنی جێبەجێ دەکرێت. مرۆڤ کوژەکان هەموو هەوڵێک دەدەن بۆ ئەوەی بە دزییەوە تاوانەکانیان ئەنجام بدەن، ترس و تۆقاندن بەکار دێنن بۆ شاردنەوە و پاڕاستنی نهێنییەکان. ئەگەر کۆمەڵگە بگاتە ئەو بارەی نەوێرێت بپرسێت ئەوانەی ون دەبن بۆ کوێ دەبرێن و چییان بەسەردێ، ئەو کاتە ئەنجامدانی تەڤکوژی و جینۆساید ئاسان دەبێ. بە پێچەوانەی خواست و ئارەزووی مرۆڤ کوژەکانەوە کردەوەی جینۆساید بە نهێنی نامێنێتەوە، چونکە کردەوەیەکی بەو ئەندازە بەربڵاوە کە ژمارەیەکی زۆر کەس بەشداری لە ئەنجامدانیدا دەکەن، باس و خواسەکانی بە ڕێگە و شێوازی جیاواز دەگەنە بەر گوێی خەڵک[٢٠].

کـردەوەی ڕەشـەکوژی پەیوەنـدی بە هێـزی بـە کولتـووری تونـدوتیژییەوە هەیە. پیلان لە دژی یەک، هەوڵی لەنێوبردنی یەکـدی لە نێـو ڕیزەکـانی حیزبـی بەعس و دەزگاکانی دەوڵەتی عێراقدا، هەڵمەتەکانی پاکتاوکردنی نەیاران لە نێو حیـزب، سـوپا، دامەزراوەکـانی ئاسـایش و هێـزە تایبەتییەکانـدا بە درێژایـی فەرمـانڕەوایی ئەو حیـزبە بـووں بەهـۆی قەڵاچـۆکردن و لەنێـوبردنی دەیـان هەزارکەس لە عێراق. شالاوەکانی ڕژێـم و کردەوەکـانی تیـرۆری دەوڵەت لە دژی هێـزە سیاسـییەکانی عێـراق، کە هەمـوو تـوێژ و چـین و گرووپێکـی لەو وڵاتەدا گـرتەوە، سـەدان هەزار مرۆڤیـان کـرد بە خـۆراکی ئەو کـردەوانە. کولتـووری توندوتیژی لە دەوڵەتـی عێراقـدا پێشـینەی دوورودرێـژی هەیە، لە ١٤ تەممـوزی ١٩٥٨ ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پەرەی دەسـەند. لە کوشـتنی بنەمـاڵەی شـای عێـراق فەیسـەڵی دووەم و عەبـدولئیلاهی خـاڵی و نـوری سـەعیدەوە بگـرە تـا دەگـاتە دادگاییە شانۆگەرییەکانی (دادگـای شـۆڕش) بە سـەرۆکایەتی فـازڵ مەهـداوی، هەوڵی کوشتنی عەبدولکەریم قاسم، ڕووداوە خوێناوییەکانی کەرکوک و موسڵ و ڕەشـەکوژیی کودەتاچییەکـان لە سـاڵی ١٩٦٣ سـەردێڕی لاپەڕە ڕەشـەکانی ئەو مێژووە خوێناوییەن.

لە شەڕی بەردەوامی دەوڵەتی عێراق لە دژی گەلـی کوردسـتان دژوارتـرین شـێوازەکانی تونـدوتیژی بەکـاردەهێنران. کوشـتن و بـڕین، ئەشـکەنجە و لە سـێدارەدان، تـالانکردنی سـەروەت و سـامانی دانیشـتووان ناونیشـانە سەرەکییەکانی کارنامەی دەوڵەتی عێراق بوون لە کوردستان بە درێژایـی پەنجـا ساڵی ڕابردوو. هەڵـبەتە مێـژووی پـێش چـواردەی تەممـوزیش هەمیشـە ڕۆژانـی ئاشتی و سەقامگیری نەبوون لە کوردستان. بەعس لە بواری توندوتیژیدا هەموو سنوورەکانی بەزانـد. بۆردومـانکردنی لادێکـان، کوشـتنی ژن و منـداڵ و مرۆڤـی پەککەوتە، وێرانکردنی گوند و کێڵگەکان، ئاگربەردانە ماڵ و کـێڵگە، کوشـتن و زیندە بەچاڵکردنی دەیان هەزار مرۆڤ دیاریی بەعس بوون بۆ گەلی کوردسـتان. دیاردەی تونـدوتیژی دوور لە خواسـتی جەمـاوەری فراوانـی خەڵـک ڕۆژ لە دوای ڕۆژ دەبوو بە بەشێک لە ژیان و کۆمەڵگەیەکی نەخۆشی بەرهەم دەهێنا. لەگەڵ گەیشـتنی بەعسـدا بەدەسـەڵات، هەوڵـی لە قاڵبـدانی کـۆمەڵگە و سـەپاندنی

میلیتاریزم بوون به خۆراکی ڕۆژانەی خەڵک. لە کاتی شەڕی هەشت ساڵەی عێراق و ئێراندا تونـدوتیژی گەیشتە ترۆپک، کاتێک ڕۆژانە لەسەر ئیکرانی تەلەفزیۆنەکان دیمەنی سەدان لاشەی شێواو، دەس و پێی پەڕیو، مرۆڤی پارچە پارچەکراو پیشان دەدران. ئەم دیمەنانە و تونـدوتیژییەکانی بەعس باڕێکی دەروونی وایان ساز کرد، کە ڕێژەیەکی زۆری خەڵک ئامادە کرابوو بۆ بەشداریکردن لە کردەوەی تونـدوتیژی و خۆبەختکردن. ئەوانەشی کە ئامادە نەبوون بەشداری لەو کردەوانە بکەن، ئەوا ژیانی خۆیان و کەسوکاریان دەخستە مەترسییەوە. بەو شێوەیە دڕندەیی، ڕق و کینە، قانوونی جەنگەڵ باڵی ڕەشیان بەسەر کۆمەڵگەدا کێشا و مەودای ژیانی شارستانی و کۆمەڵگەی مەدەنی بەشێوەیەکی ترسناک بەرتەسک کرایەوە[٢١].

لایەنی دووەمی کردەوەی ڕەشەکوژی پەیوەندی بەو گرووپەوە هەیە، کە دەکرێت بە ئامانجی کردەوەی جینۆساید و بڕیار دراوە لە نێو ببرێ، کە لەم حاڵەتەدا کوردە. ئەم گرووپە دەبێت لەبەرچاوی بکوژەکاندا سووک بکرێت و وەکو کۆمەڵێک مرۆڤی بێکەڵک و بێ خێر و دواکەوتوو، کە لە توانایاندا نیە هیچ شتێکی گرنگ بە مرۆڤایەتی پێشکەش بکەن، پیشان بدرێن. ئەم کارەش بۆ ئەوە دەکرێت کە هیچ هاوسۆزی و هاودەردییەک لای مرۆڤ کوژەکان بەرامبەر ئەم گرووپە نەمێنێت و بێبەزەییانە لەنێویان ببەن. کاتێک مرۆڤکوژان هەست دەکەن ئەوانەی کە دەبێت بیانکوژن لە مرۆڤی ئاسایی کەمترن، ویژدانیان ئازاریان نادا و لە لایەنی دەروونییەوە هەست بە نارەحەتی زۆر ناکەن. عەلی حەسەن ئەلمەجید، ناسراو بە عەلی کیمیاوی، لە کۆبوونەوەکانیدا لەگەڵ مرۆڤکوژەکاندا هەوڵ دەدا کورد ئەوەندە سووک و بێکەڵک پیشان بدا، کە هیچ بەزەیی و هاوسۆزییەک لە لای بکوژەکانیان نەجووڵێنن، کاتێک دەڵێ (من ئەم بزنانە چی لێبکەم؟ ..... ئەم تێکدەرانە چۆن لە نێو ببەم؟ بە بلدۆزەر دەیانخەمە ژێر خاکەوە .... ئەمانەن ئێوە لێیان دەترسان کێ هەیە شتێک بڵێت؟ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی؟، دەیانگێم و ئەوانەش دەگێم کە گوێیان لێدەگرن ..... پازدە ڕۆژ بە کیمیاوی لێیان دەدەم نەک یەک ڕۆژ ..... وەک مریشکیان لێدەکەم کە جووجەڵەکانی بخاتە ژێربااڵێوە..... بۆچی ڕێگەیان

بدەم وەک کەر کە هیچ شتێک نازانن لەوێ بژێن؟...گەنمیانم ناوێ، کشتوکاڵ، تەماتە و بامیە و خەیاریانم ناوێت ..... ئێمە داوامان لە موسڵ کرد کوردەکان ڕەوانەی چیا بکەن با وەک بزن بژێن ... ژنەکانیان خراپ بکەن...سەریان پان دەکەمەوە ئەم سەگانە سەریان دەهارم...وەک خەیار لەتوپەتیان بکەن. من دەمگوت لەوانەیە چەند کەسێکی چاکیان تێدا پەیدا ببێ، چونکە ئەوانیش هەر میللەتی ئێمەن، بەڵام قەت پیاوێکی باشم تێیاندا بەدی نەکرد[٢٢]. ئەم وتە ڕەگەزپەرستانەیە کە هەموو هاوەردی و هاوسۆزییەک لە دڵی مرۆڤکوژەکاندا بەرامبەر بە قوربانییەکانیان دەکوژن و زەمینەکی لەباریان بۆ ئەنجامدانی ڕەشەکوژی ئەنفال ڕەخساند.

کەسانی وەک ئەم کیمیاوییە کەسایەتییەکی ئاڵۆز و نەخۆشیان هەیە. لە کاتێکدا بەو چاوە سووکە سەیری کورد دەکات و بێ بەزەییانەوە دەیان هەزار ژن و منداڵ و پیر و پەککەوتەی لێ زیندە بەچاڵکردن، بەزەیی بە ژنێکدا دێتەوە کە لە فیلمێکی سینەمادا لە خێزانەکەی گوم دەبێت. لەم بارەیەوە دەڵێت (من بۆ خۆم کاتێک سەیری فلیمێکی تراژیدی دەکەم دەگریم. ڕۆژێک گریام کاتێک لە فلیمێکدا ژنێک گوم ببوو و لە خێزانەکەی دابڕابوو)، بەڵام بە کوشتنی سەدان هەزار ژن و منداڵ و پیاوی کورد ویژدانی ئازاری نادا و هیچ پەشیمانییەک دەرنابڕێت، لەم بارەوە دەڵێت (سوورم لەسەر ئەوەی کردوومە و دەبوایە بیکەم)[٢٣]. دەبێت چی دید و بۆچوون و پاشخانێکی ئایدیۆلۆژی پڕ لە ڕق و کینەی نەتەوەیی و ئاڵۆزی دەروونی وا لە کابرایەکی وەک ئەلمەجید کردبێت، کە فلیمێک بەو شێوەیە سۆزی بجوڵێنێت و بهێنێتە گریان، بەڵام کارەسات و ماڵوێرانی سەدان هەزار ژن و منداڵی کورد هیچ هەستێکی مرۆڤانەی نەجووڵێنن و زیندە بەچاڵکردنیان بەلایەوە مایەی دڵخۆشی، سەربەرزی نەتەوەیی و نیشتمانی بێت؟. ئەمەش بۆ خۆی پێویستی بە لێکۆڵینەوە لە بواری جیاوازەکانی سیاسەت و کۆمەڵناسی و دەروونناسیدا هەیە.

بە چاوی سووک سەیرکردنی گەلی ژێردەستە، هۆنینەوەی نوکتەی گاڵتەپێکردن و چیرۆکی ڕەگەزپەرستانە لەسەر ئەندامانی ئەو گەلە و پیشاندانیان بەگێل و نەفام دەتوانن زەمینەیەکی وا بخوڵقێنن کە لە سێبەریدا

جینۆساید ڕوو بدات. هەڵبەتە دەبێت یەکسەر ئەوە بڵێم کە لە باری ئاساییدا نوکتە گێڕانەوە لەسەر یەکدی لە نێوان گەلانی دراوسێدا و تەنانەت دانیشتووانی نێوچەی جیاوازدا کارێکی ئاساییە، بەڵام کاتێک نوکتە و چیرۆکەکانی گەلی سەردەستە دەبێتە مایەی سووککردن و بە گێل و نەفام پیشاندانی گەلی بن دەست، ئەوا ئەو کاتە دەبنە ئامرازی چەوساندنەوە و ڕووشاندنی هەستی نەتەوەیی و چاندنی ڕق و کینە لە نێوان خەڵکدا. هەر لە بەر ئەوەیە لە زۆر لەوڵاتانی دیموکراتی و دەوڵەتانی قانوندا هەموو ئەو نوکتانەی سووکایەتی بە گرووپێکی نەتەوەیی، ئاینی یان کۆمەڵایەتی دەکەن بە هێزی قانوون قەدەغە دەکرێن و ئەوانەی دەیگێڕنەوە سزا دەدرێن. بە پێچەوانەی ئەو بارەی لەم وڵاتانەدا هەیە، ئەدەبی فۆلکلۆری، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی گەلانی سەردەستەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پڕن لە پەند و نوکتە و بیر و بۆچوونی ڕەگەزپەرستانە کە سووکایەتی بە کورد و گەلانی دیکەی بندەست دەکەن .

دەوڵەت و ڕێکخراوی سیاسی خاوەن پێگە و دەسەڵات لە کۆمەڵگەی داخراودا دەتوانن لە ڕێگەی پروپاگەندەوە ئەو وێنەی دەیانەوێت بەسەر کۆمەڵگەدا بسەپێنن. بە درێژایی تەمەنی دەوڵەتی عێراق کورد وەک گێرەشێوێن، یاخیبوو، پیاوی بێگانە، خۆفرۆش، گێل، دواکەوتوو ... .تاد وێنا کراوە. ئەم وێنەیە نەک تەنیا لای عەرەبە عێراقییەکان بەڵکو لای زۆر لە عەرەبی وڵاتانی تریش تاکو ئێستا و دوای ئەو هەموو تاوانکاری و کارەساتانە هێشتا لە ئارادایە. لە نێو "ڕۆشنبیرانی" عەرەبدا خەڵکی وا پەیدا دەبن کە باسی هەڵەبجە و ئەنفال بە هەوڵێکی کورد بۆ بەهۆلۆکۆستکردنی دۆزی کورد لە قەڵەم بدەن[٢٤]. ڕاستیان کردووە ئەوانەی دەڵێن ئەوە شیعری شاعیران، لێکدانەوەی نووسەران و وتەی گوتاربێژانە کە زەمینە خۆش دەکەن بۆ خوێن ڕشتن و کوشتار و جینۆساید.

لە پروپاگەندەی ڕژێم و دەزگاکانی ڕاگەیاندنی عێراقدا بزاڤی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد بە دژایەتیکردنی بەرژەوەندییە باڵاکانی گەلی عێراق و نەتەوەی عەرەب تاوانبار دەکرێت. کورد بەهۆی سڕکردنی هێزی عێراق دادەنرێ، بەهۆی شەڕی کوردەوە سوپاکەی ناتوانێت بە وتەی خۆیان (ئەرکی

نەتەوەیی خۆی لە دژی ئیسرائیل بەجێبێنێت). ڕابەرانی کورد و سەرکردایەتی بزووتنەوە سیاسییەکانی لە لایەن ڕژێمەوە هەمیشە بە پیاوی بێگانە، خۆفرۆش، هەڵخەڵەتاو و خەنجەری ژاراوی دوژمن پێناسە دەکرێن. مەبەست ئەوەیە ئەم پروپاگەندانە لەسەر ئاستی سیاسی و سەربازی پاکانە بکەن بۆ هێرشی وێرانکەر بۆ سەر کوردستان و قەڵاچۆکردنی گەلەکەی.

مۆدێرنیتە و تیکنۆلۆژیای هاوچەرخ کە لە زۆر شوێنی دونیا بوون بە مایەی پێشکەوتن و خۆشگوزەرانیی گەلان، لە عێراق و وڵاتانی ڕۆژهەڵات بوون بە ئامێری کوشتار و وێرانکاری و مەودا و سنووورەکانی کردەوەی جینۆسایدیان لە جاران زۆر فراوانتر کردووە. ئەوەی ئەوڕۆ چەکی کیمیاوی، بایۆلۆژی، ئاتۆمی، فڕۆکە، تانک، تۆپ و سوپای مۆدێرن دەتوانن بەسەر گەلانیدا بێنن لەگەڵ تواناکانی سەردەمانی پێشوودا بەراورد ناکرێن. دەزگا و دامەزراوە زۆر و ڕێکخراوەکانی دەوڵەتی مۆدێرن دەتوانن هەموو کەرەستەکانی پلاندانان و جێبەجێکردن بۆ قەڵاچۆکردنی سەدان هەزار کەس مەیسەر بکەن. دەتوانن زۆر بە وردی ئەندامانی ئەو گرووپەی کە بڕیارە لە نێوببرێن، دیاری بکەن و هەموو ئامێر و کەرەستەی پێویست بۆ لە نێوبردنیان بخەنە بەردەست مرۆڤکوژان. دەزگای ئاسایشی ترسناک و زەبەلاح و دەزگا تایبەتییەکانیش ئەرکی پاراستنی نهێنیی ئەنجامدانی ڕەشەکوژی دەبینن و تا پێیان بکرێت شوێنەوارەکانی ون دەکەن. ڕژێمی بەعسی عێراق بە ساماناکترین شێوە کەڵکی لە پێشکەوتنی تیکنۆلۆژی سەربازی وەرگرت، داهاتی زۆری نەوتی بۆ ڕاگرتن و چەککردنی سوپایەکی زەبەلاح خەرج کرد، تۆڕی سیخوڕی و ئاسایش، پەیوەندییە نێودەوڵەتی و پشتگیری هێزە گەورەکانی بەدەست هێنا بۆ لە نێوبردنی سەدان هەزار مرۆڤی کورد بێ ئەوەی کۆمەڵگەی نێونەتەوەیی کاردانەوەیەکی ئەوتۆی هەبێ[٢٥].

مۆدێرنیتە و پێشکەوتن بۆ خۆیان گوناهبار نین لەوەی مرۆڤەکان چۆن دەرهاویشتە و ئەنجامەکانیان بەکاردێنن. لەلایەکی دیکەوە هەر ئەو پێشکەوتنە تیکنۆلۆژیەش بوو کە پەردەی لەسەر کردەوەکانی ڕژێمی بەعس هەڵماڵی و ڕامالّی و هەواڵەکانی بە جیهان گەیاند و نەیهێشت وەک جاران بە نهێنی و شاراوەیی بمێننەوە.

لە رێگەی لێکدانەوەی هۆکارەکانی ئەنفالەوە، بەتایبەتی ئەو هۆکارانەی پەیوەندییان بە ئەنجامدەرانی ئەم رەشەکوژییەوە هەیە، دەتوانین ئاماژە بەم چەند ئەنجامەی خوارەوە بکەین :

١. هێشتا لە کردەوەی ئەنفال بەشێوەیەکی زانستی و هەمە لایەنە نەکۆڵراوەتەوە و لەسەر ئاستی نێونەتەوەییش ئەم کارەساتە نەناسێنراوە و نەتوانراوە کەڵکی لێوەربگیرێ.

٢. بەپێی هەموو پێوەر و پێوانەکانی قانوونی نێودەوڵەتی کردەوەی ئەنفال کردەوەیەکی جینۆساید و پێویستە لەسەر ئەم بناغەیە هەڵسوکەوت و مامەڵەی لەتەکدا بکرێ.

٣. بیری ناسیۆنالیزمی رەگەزپەرستی باڵادەست رۆڵێکی زۆری بینیوە بۆ زەمینە خۆشکردن بۆ کارەساتی ئەنفال، بۆیە ئەرکی بزاڤی سیاسی و رۆشنبیرانی کورد و هەموو هێزە دیموکراتییەکان ئەوەیە خەباتێکی سەخت لە دژی ئەو ئایدیالۆژیایە بکەن و رێگە نەدەن لە داهاتوودا هیچ پێگە و جێگەیەکی لە عێراقدا هەبێ.

٤. ئەنفال بەرهەمی دەسەڵاتی تۆتالیتاری، کۆمەڵگەی داخراو، دەزگای سیخوڕیی سامناک و تۆڕی نهێنیی تۆقێنەرە. لە سێبەری کۆمەڵگەی مەدەنی و کراوە و سیستەمی دیموکراتیدا دەرفەت نادرێت بە کردەوەی رەشەکوژی و جینۆساید. لە قازانجی هەموو لایەکە کۆمەڵگەیەکی مەدەنی، ئازاد و کراوە لە عێراقدا بێتە کایەوە و جێگەی خۆی بگرێ.

٥. رژێمە دژە مرۆڤییەکان دەتوانن ئەنجام و دەرهاویشتەکانی مۆدێرنیتە و پێشکەوتنی تیکنۆلۆژی بۆ وێرانکردن و رەشەکوژی بەکاربێنن، بۆیە نابێت کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی رێگە بەو رژێمانە بدات بەشێوەیەکی رەها و بێ چاودێری کەڵکی لێ وەربگرن.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

١. بڕوانە : گۆڤاری (ئەنفال)، ژمارە ١، سلێمانی ٢٠٠٠، ل ل ١٧٩-١٨٠.

2. R.G.Grant , Praten over Genocide , vert.uit Engels, 2000 , p. 4

٣. بۆ دەقی پەیماننامەکە بڕوانە:

Convention on the Preventation and Punishment of the Crime of Genocide. UN documents 1948, P.41.

هەروەها بڕوانە: د. مارف عومەر گوڵ، جینۆسایدی گەلی کورد لە بەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، ئەمستەردام ١٩٩٧ ، ل١٥.

4. Genocide In Iraq - The Anfal Campaign against the Kurds, Middle East Watch, A division of Human Rights Watch, New York 1993.

شایانی باسە ئەم کتێبە بە کوردیش بڵاو کراوەتەوە . بڕوانە:

عێراق و تاوانی جینۆساید- شاڵاوی ئەنفال دژی کورد، ڕێکخراوی چاودێری مافی مرۆڤ/ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، جەمال میرزا عەزیز کردوویە بە کوردی، بەرلین ٢٠٠٠ .

5. Raul Hilberg, the Destruction of the European Jews, New York, 1985.

٦. بۆ نموونە، تاوەکو ئێستا لە چەند کۆڕ و چاوپێکەوتنێکدا هەندێک تۆێژەری ئەورووپایی باس لەوە دەکەن گوایە عێراق بەتەما نەبووە هەموو کورد لە نێو ببات. لە هەشتاکانیشدا گەلێک سیاسەتمەدار و نووسەری ئەورووپایی و ئەمریکایی گومانیان لە هەوڵەکانی ڕەشەکوژی و کیمیابارانی کورد لە عێراق دەکرد وەک میلتۆن ڤیۆرست و ئەدوارد سەعیدی، ئەمریکی بە ڕەچەڵەک فەڵەستینی. لەم بارەیەوە بڕوانە:

Khaled Salih, Anfal: The Kurdish Genocide in Iraq, in (Digest of Middle East Studies), vol.4 no.2, 1995. P 24-39

٧. د.علي كريم سعيد، عراق ٨ شباط ١٩٦٣: من حوار المفاهيم الى حوار الدم. مراجعات فى ذاكرة طالب شبيب، بيروت ٩٩٩ ، ص ٢٤٧ .

٨. نفس المصدر السابق .

٩. زۆر کەس دژی ئەوەن کە زاراوەی کەمینەی نەتەوەیی بۆ گەلێکی وەکو کورد بەو ژمارە زۆرە بەکاربهێنرێ، کە ئەمەش بۆ خۆی ڕاستە و لە کوردستاندا کە وڵاتی کوردانە کورد لەگەڵ هەموو هەوڵەکانی شێواندنی باری دیمۆگرافی و پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتووانیدا هێشتا زۆرینە پێکدێنێ. بەڵام لە باری زانستییەوە کەمینەی نەتەوەیی ئەو گەل و نەتەوانە دەگرێتەوە کە لە مافی بەشداریکردندا لە دەسەڵاتی سیاسی، ئابووری، دارایی و سەربازی ... تاد وڵاتدا بێبەش کراون. بەم واتایە کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستان بە خراپترین شێوە لە هەموو دەسەڵاتەکان بێبەش کراوە. ئەو

گەل و نەتەوانەی زۆریـنەی دانیشـتووانیش پێکـدێنن، بەڵام لە دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابووری ...تاد پەراوێز خراون زۆر جار هەر بە کەمینە دەژمێردرێن. عەرەبـی شـیعە لە عێـراق، کە زۆریـنەی دانیشـتووانی عێـراق پێکـدێنن، بەڵام لە دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابووری و سەربازی و بەڕێوەبەرایەتیدا بێبەش کراون، بۆیە بـۆ ئەوانـیش لە ئەدەبیـاتی سیاسی جیهاندا زاراوەی کەمینە زۆر جار بەکار دەهێنرا.

١٠. کاتی خۆی ئەم بۆچوونانەی سـەددام حوسـێن لە ژمـارە ١٣ گۆڤـاری (کـادر) بەرپـەرچ دراونەوە. لەم بارەیەوە بڕوانە:

شەرەفێ ئەشیری، کێشەی کورد لە عێراق لە حەفتاکان و هەشتاکان، مۆسکۆ ١٩٨٩، ل١٩ (بە زمانی ڕووسی).

١١. بـۆ زانیـاریی زیـاتر لە مەڕ دیـد و بۆچـوونی ناسیۆنالیسـتانی تونـدڕەوی کاربەدەسـت بڕوانە: منذر الموصلي، عرب وأكراد، بيروت ١٩٨٦ و: الحياة السياسية و الحزبية في كوردستان – رؤية عربية للقضية الكردية ، لندن ١٩٩١ .

١٢. بۆ زانیاریی زیـاتر لەم بـارەیەوە بڕوانە: الدكتور جورج شرف، من روسيا ... حتى كاراباغ ، صراع القوميات فى دول آسيا الوسطى والقوقاز، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت ١٩٩٨، صص ١٥ – ١٨ .١٩٨٨

١٣. بڕوانە : نزعة العروبة فى العراق – ماريون – فاروق سلكيت و بيتر سلكيت، مجلة " الثقافة الجديدة" ، العددان ٨ – ٩، السنة ٤٠، ١٩٩٣– اذار ١٩٩٤. صص ٨٦ – ٨٧.

هەروەها بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە :

Marion Farouk- Sluglett and Peter Sluglett, Iraq since 1958, London 1987 .

١٤. سامى زبيدة، نزعتا القومية العربية والإسلام السياسي في المنطقة، مجلة "الثقافة الجديدة، (ندوة: النزعة القومية، الدولة، الأمة و الدين) ، الثقافة الجديدة، نفس العدد السابق، ص ٨٠.

١٥. بڕوانە: زهير الجزائري، الجهاز الأمني و تأطير المجتمع العراقي – الدائرة الزرقاء ..... و الدائرة الحمراء، الثقافة الجديدة، العددان ٢-٣، ١٩٩٥، ص ٩– ٢٦ ؛ هەروەها بڕوانە:

Samir al Khalil, Republic of Fear, University of Californiya Press, 1989.

16. R.G.Grant, ibid, P.33

١٧. لە گۆڕ ئاگادارییەکانیم مامۆستاکانی زانکۆی موسڵ، کە مـن بـۆ خـۆم لەوێ مامۆسـتا بووم و بە هەڵکەوت ئەو ڕۆژە نەچووبوومە سەر کار، لە نیسانی ١٩٨٨ هەمـوو برابـوون بۆ دەوروبەری دۆکان بۆ پاراستنی هێڵەکانی پشـتەوەی بەرەی شـەڕ، ڕەنگبێـت تـاوەکو

ئێستاش بەشێکی زۆریان نەزانن کە بێ ئەوەی بیانەوێت بەشداربیان لە ئەنفالدا کردووە.

17. R.G.Grant, ibid, P.33

19. Ibid, P.34

20. Ibid, P.34

٢١. رەنگبێت ئەو چیرۆکەی تەیمور دەیگێڕێتەوە لە بارەی ئەو سەربازەوە کە ناچار کرابوو تەقەی لێ بکات و چاوی پڕ بوو لە فرمێسک، نموونەیەکی بەرچاوی ئەو بارە دەروونییە بێ کاتێک مرۆڤ ناچار دەکرێت لە دژی خواست و ئارەزووی خۆی منداڵ و ژن و خەڵکی سیڤیل بکوژێ. لەم بارەیەوە و بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

Kanan Makiya, Cruelty and Silence: war, tyranny, uprising, and the Arab World, London 1993.

ئەم کتێبە کراوە بە عەرەبی لەژێر ناونیشانی)(القسوة والصمت).

ئەو چاوپێکەوتنەی کەنعان مەکیە لەگەڵ تەیموردا کراوە بە کوردی و لە گۆڤاری (ئەنفال)، ژمارە 1 بڵاو کراوەتەوە. هەمان سەرچاوە، ل ١١٧ - ١٣١ .

٢٢. بۆ ئەم وتانە و گەلێک وتەی تری لەو جۆرە بڕوانە:

Genocide in Iraq, P 347-353

23.Ibid, P.353

24. Ibid

٢٥. نووسەرێکی عێراقی بە نێوی سەلیم مەتەر ئەم دید و بۆچوونانەی لەسەر لاپەڕەکانی رۆژنامەی (القدس العربي) بڵاو کردەوە و دکتۆر جەمال نەبەزیش لە هەمان رۆژنامەدا وەڵامی داوەتەوە.

٢٦. بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی پەیوەندیی مۆدێرنیتە و رەشەکوژی بروانە:

Zygmunt Bauman, Modernity and the Holocaust. Cambridge 1989.

سیاسەتەکانی حکومەتی پاشایەتی عێراق لە کەرکوک

بە بەراورد لەگەڵ بارودۆخی ناسەقامگیری، ئاڵۆزیی سیاسی، دەسەڵاتی دیکتاتۆری سەربازی و تۆتالیتاری حیزبی لە عێراقی کۆماریدا، زۆر کەس خۆزگە بە سەردەمی پاشایەتی دەخوازن و پێیان وایە کە ژیان لەو سەردەمەدا زۆر باشتر بووە. ئەو کەسانە پێیان وایە کە بارودۆخی کوردی کەرکوکیش لەو سەردەمە خراپ نەبووە. هەڵبەتە دەسەڵاتدارانی سەردەمی کۆماری ستەمی زۆریان لە کوردی ئەو شارە کرد و کارەساتی زۆریان بەسەرهێنان، لێ ڕژێمی پاشایەتیش بێگوناە نییە لەوەی بەسەر کەرکوک هات و دێت. ئەم چەند لاپەڕەیەی ئەم بەشە بۆ لێکدانەوەی ئەم باسە تەرخان دەکەم. ئایا بەڵگە مێژوویییەکان کام لەو بۆچوونانە پشتڕاست دەکەنەوە؟. ئایا دەسەڵاتی پاشایەتی سیاسەتی جوداکاری لە بەرامبەر کوردی کەرکوک پەیڕەو کردووە؟. لێرەدا تیشک دەخەمە سەر سیاسەتەکانی حکومەتی پاشایەتی لە کەرکوک لە ساڵانی ١٩٢١- ١٩٥٨. دەستنیشانکردنی فاکتەر و پاڵنەرە سیاسی، ئابووری و ستراتیژییەکانی ئەو سیاسەتانە و ڕەهەندەکانیان کارێکی پێویستە. بۆ لێکدانەوەی ئەم بابەتە دەبێت ئاماژە بە چەند خاڵ و گریمانە بکەم:

یەکەم: حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق بە درێژایی تەمەنی دەوڵەتەکەیان لە چوارچێوەی ئەو سیاسەتە گشتییەدا کە بەرامبەر گەلی کورد پەیڕەویان دەکرد و خاڵە سەرەکییەکانی بریتی بوون لە: نکۆڵیکردن لە کورد وەک نەتەوە و کوردستان وەک نیشتمان، جوداکاری و پەراوێزخستن، داننەنان بە مافی نەتەوەیی و سەرکوتکردنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی، کە ئامانجی بەدیهێنانی یەکسانی بوو لە نێوان هەموو دانیشتووانداو، بێ گوێدانە ئینتمای نەتەوەیی، ئایینی و مەزهبی و داخوازی دادپەروەری لە دابەشکردنی سامانەکانی وڵات و دەست هەڵگرتن لە سیاسەتی تاڵانکاری لە کوردستان، بێبەشکردنی کورد لە ژیانی سیاسی، ئابووری و کەلتووریی وڵاتدا، دەڵێم لەو چوارچێوە گشتییەدا سیاسەتێکی زۆر تایبەتیشیان بەرامبەر کوردی کەرکوک پەیڕەو دەکرد، کە لە هەموو ساڵانی تەمەنی دەوڵەتی عێراقدا بە فۆرم و شێوازی جودا خۆی نمایش دەکرد تا لەسەر دەستی بەعس گەیشتە ئاستی پاکتاوی نەژادی و جینۆساید.

دووەم: دەوڵەتی عێراق هێڵە سەرەکییەکانی ئەو سیاسەتەی بە میراتی لە دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ مابووەوە. عوسمانییەکان زۆر زوو درکیان بەگرنگی کەرکوک کردبوو، لەبەرئەوەی کەوتبووە سەر ئەو ڕێگا ستراتیژییەی بەندەرەکانی هەردوو دەریای ناوەڕاست و ڕەشی بە سنوورەکانی ئێران و ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرەوە دەبەستەوە. لە مەدا تەنیا عوسمانییەکان نەبوون، بەڵکو هەموو ئەو هێزانەی پێش ئەوانیش ناوچەکەیان داگیر کردبوو درکیان بەو بایەخ و گرنگییە کردبوو، بۆیە هەوڵیان دەدا بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان لەو ناوچەیەدا پێگەیەک بۆ خۆیان پەیدا بکەن. بەڵام، ئەو هێزانە وەک دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی سەرکەوتوو نەبوون لە نیشتەجێکردنی دەست و پێوەند و ڕەعیەتەکانی خۆیان لەناو شاری کەرکوک و هەموو ئەو شارۆچکە سەرەکییانە، کە کەوتبوونە سەر ئەو ڕێگایە. لە تەک دروستکردنی نشینگەدا بۆ ڕەعیەتەکانی، دەوڵەتی عوسمانی لە دوایین دەیەکانی فەرمانڕەوایی خۆیدا سیاسەتی بە عوسمانیکردنی "بە تورککردنی" بەشێک لە دانیشتووانە ڕەسەنەکانی ناوچەکەی پەیڕەو دەکرد. ئەمانە دواتر دەبن بە نەیاری کورد و ئامرازێکی گرنگ بە دەستی دەوڵەتەوە بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتەکانی لەم بەشەی کوردستان. هەندێک لە مانە تا ئێستاش ئەم ڕۆڵە دەبینن، هەڵبەتە لەژێر ناو و ناونیشانی نوێ و بۆ کوێخا و ناوەندی تر.

سێیەم: دەسەڵاتی داگیرکەری بەریتانیایی هەوڵی زۆری دا هەرێمی کەرکوک لە باشووری کوردستان دابڕێت. ئەمەی بە خاڵێکی زۆر گرنگ دادەنا بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتەکانی لە عێراق و کوردستان. هەوڵ و کۆششی بۆ ئەوە بوو ئەم ناوچە دەوڵەمەندە بە عێراقەوە بلکێنێت و لە بەشە چیاییەکانی کوردستانی جیا بکاتەوە، کە لە دەستپێکدا دەیویست لە دەرەوەی عێراق بیانهێڵێتەوە و خۆی لە سەرئێشەی هۆز و خێڵەکان ڕزگار بکات. ڕاوێژکارە سیاسیی و سەربازی و ئابووریەکانی بەریتانیا کە لە عێراقی سەردەمی پاشایدا خاوەن دەسەڵاتی ڕاستەقینە بوون، ئەزموونی دەوڵەمەندیان لە هیندستان بەدەست هێنابوو و زوو زوو پلانەکانیان لەگەڵ گۆڕانکارییاندا

دەگونجانـد. ڕووداو و ئاڵۆگۆڕەکـانی ڕووسـیا و تورکیـا پلانـدانەرانی سیاسـەتە کۆنەپارێزییەکانی بەریتانیایـان ناچـارکرد چـاو بخشـێننەوە بەسـەرجەم سـتراتیژییەکانی خۆیانـدا لە ڕۆژهەڵاتـی نزیـک و ناوەڕاسـت، لە پـێش هەموشـیانەوە، ئەوەی پەیوەنـدی بە سیاسـەتەکانیانەوە هەبـوو سـەبارەت بە کورد و کوردستان.

چوارەم: سیاسـەتەکانی کۆنەپارێزیـالیزمی بەریتـانی و حکـومەتی پاشـایەتی عێراق لە کەرکوک ئەزموونێکی خراپیـان بـۆ حکومەتەکـانی سـەردەمی کۆمـاری بەجێهێشت، کە هەموویان پێوەی پابەند بوون، مەبەسـتم سیاسـەتی جوداکـاری و لاوازکردنی پێگەی کورد لە کەرکوک لە چوارچێوەی سیاسەتە گشـتییەکانیاندا بەرامبەر بە کـورد. ئەم سیاسـەتانە کێشـەی کەرکوکیـان ئـاڵۆز کـرد و کردیـانە یەکێـک لە گـرێ کوێرەکـانی دۆزی کـورد لە عێـراق، هەمیشـەش کۆسـپێکە لەبەردەم دۆزیـنەوەی چارەسـەرێکی ئاشـتییانە بـۆ ئەو دۆزە. بەهـۆی ئەم تێهەڵکێشی و لێکئاڵکانەی دۆزی کورد و کێشەی کەرکوک ناکرێت بە دابـڕاوی و دوور لە یەک توێژینەوەیان لە مەڕ بکرێت. ئەمەش توێژەر ناچـار دەکـات خـۆی لە قەرەی هەنـدێک پرسـی تـر بـدات، کە ڕەنگبێـت بەلای کەسـانێکەوە نەکەونە چوارچێوەی ئەم باسەوە. بێ تیشک خستنەسەر ڕەگ و ڕیشەی ئەو سیاسەتانە و شـیکردنەوەی ڕەهەنـد و پـاڵنەرە سیاسـی، سـتراتیژی و ئابووریـیەکـانی، ئەستەمە مرۆڤ لە سیاسەتەکانی کاربەدەستانی عێـراق لە کەرکـوک تێبگـات بە سیاسەتەکانی بەعس و ئەوانەشی کە لە دوای ئەو هاتن.

کەرکوک پێش دامەزراندنی شانشینی عێراق:

کەرکـوک لە ناوەڕاسـتی سـەدەی شـازدەهەمەوە تـاوەکو کۆتـایی جەنگـی یەکەمـی جیهـانی، بەشـێک بـوو لە دەوڵەتـی عوسـمانی. ئەم چـوار سـەدەیە بە سـەردەمی تاریـک و داتەپـین دادەنـرێن. دواکەوتنـی ئـابووری، سـەرکوتکردنی نەتەوەیی و مەزهەبی، بەهێزکردنی بونیـادی خێڵەکـی و دەرەبەگـی و مەنگـی و دەقگرتوویی ژیانی کولتووری گرنگترین سیماکانی ئەو چوار سەدەیە بوون.

سیستەمی کارگێڕی عوسمانی لەسەر بنەمای ئەیالات (ویلایەتەکان) بوو، کە دابەش دەبوون بەسەر سەنجەقەکاندا (لیوا)کان. پاش داگیرکاری عوسمانی ڕاستەوخۆ ئەو سەرزەمینەی ئەمڕۆ بە عێراق دەناسرێت دابەش کرا بۆ چوار ئەیالەت: بەغدا، موسڵ، بەسرە و شارەزوور. ئەیالەتی شارەزوور کە ناوەندەکەی کەرکوک بوو، بۆ ماوەیەک بووە گۆڕەپانی ململانێی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی. ئەم ئەیالەتە لە سەدەی شانزەهەمدا ١٦ سەنجەقی دەگرتە خۆ، کە ژمارەیان لە ناوەڕاستی سەدەی دواتردا بەرزبووەوە بۆ ٣٢ سەنجەق. زۆرینەیان بریتی بوون لە قەڵا، قولە لەسەر لووتکەی شاخەکان و لە دەربەندە چیاییە گرنگەکان. بەهۆی بەردەوامبوونی جەنگەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، یان شەڕی نێوان میرو دەرەبەگە کوردەکان زۆربەیان داڕووخان و بوون بە وێرانە. لە نێو بەناوبانگترین سەنجەقەکانی ویلایەتی شارەزوور دەکرێت ئاماژە بکەین بە کەرکوک، هەولێر، هەریر، کۆیە، شەمامک، دەشتی مەخمور، شارەزوور، شارباژێڕ، مەرگە، شەمێران، قەرەداغ، قزڵجە و جەوەل حەمرین و ...هتد[1].

پێویستە ئاماژە بەو ڕاستییەش بکرێت کە سنووورەکانی ئەیالەتەکان لە دەوڵەتی عوسمانیدا هەمیشە جێگیر نەبوون، بەردەوام گۆڕانکارییان بەسەردا دەکرا، هەندێکیان وەک بەشێک لە ڕێکخستنەوە کارگێڕی کە دەوڵەتی عوسمانی بە خۆی دەیکردن و هەندێکیشیان لە ئەنجامی جەنگ و ململانێ بەردەوامەکان لەگەڵ ئێراندا. ئاشکرایە کە ئەیالەتی شارەزوور یەکێک لە گۆڕەپانە گرنگەکانی ئەو ململانێیە بوو. ئەوەی پەیوەندی بەم جوگرافیایەی ئێمەوە هەیە ڕێکخستنی ئیداری عوسمانی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بەتەواوی جێگیر بوو. ویلایەتی موسڵ لە ساڵی ١٨٧٩ دوا فۆرمی خۆی وەرگرت و لە سێ سەنجەق پێکدەهات، کە بریتین لە: سەنجەقی ناوەندی موسڵ، قەزاکانی دهۆک، زاخۆ، زێبار، سنجار، ئاکرێ سەر بەم سەنجەقە بوون؛ سەنجەقی شارەزوور (کەرکوک) کە قەزاکانی هەولێر، رانیە، ڕەواندوز، کۆیە، سەڵاحیە (کفری)ی لەسەر بوون؛ سەنجەقی سلێمانیش ئەم قەزایانەی لەسەر بوون: بازیان، شارباژێڕ، قەرەداغ، گوڵعەنبەر و مەرگە[2].

شارەزوور گەورەترین سەنجەقی ویلایەتی موسڵ بوو لە ڕووی ژمارەی ناحیە و گوندەکانییەوە. ٦ قەزا و ١٧ ناحیە و ١٧١٢ گوند لە سنووری سەنجەقی شارەزووردا بوون، لە کاتێکدا سەنجەقی موسڵ ٦ قەزا و ١٥ ناحیە و ١٥٩٨ گوندی لە خۆ گرتبوو. سەنجەقی سلێمانیش ٥ قەزا و ١١ ناحیە و١٠٨٢ گوندی لە سنووردا بوون. کاربەدەستانی عوسمانی وەکو پیشەی هەمیشەییان لە هەموو هەرێم و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان لە سەنجەقی کەرکوکیش بەروبووم و سامانەکەیان بە تاڵان دەبرد، بێ ئەوەی هیچ خزمەتگوزارییەک پێشکەش بە ناوچەکە بکەن بەرامبەر بەو هەموو سامان و بەروبوومەی. بۆ نموونە، داهاتی سەنجەقی کەرکوک لە ساڵی (١٨٨٨) حەوت ملیۆن و نیو قوروش بوو. ئەم داهاتانە لە باجی خانووبەرە لەسەر مووڵکەکان، باجی سەر مەڕومااڵت، بەدەلی سەربازی، باجی داهات یەک لە دە (الأعشار- العشر)، دارستان، تاپۆ و باجی دادگاکانەوە بەدەست دەهاتن و دەستەبەر دەبوون. هەڵبەتە باجی ئەعشار و مەڕومااڵت لە پێشەوەی هەموو داهاتەکان بوو، کە بڕەکەی دەگەیشتە چوار ملیۆن و نیو قوروش. لە بەرامبەردا ئەو بڕە پارەی دەسەڵاتی عوسمانی بۆ کاروباری سەنجەقەکە تەرخانی کردبوو، لە سێ ملیۆن قوروش تێنەدەپەڕی. تەنانەت لەم بڕە پارەیەش زیاتر لە نیوەی بۆ جەندرمە و پۆلیس و زەبتیە سەرف دەکرا. نیو ملیۆن قوروشی تریش بۆ دادگاکان و موچەی فەرمانبەران خەرج دەکرا، لە کاتێکدا کە هیچ پارەیەک بۆ کاروباری پەروەردە و فێربوون، دروستکردنی ڕێگاوبان و پرد، و پێشکەشکردنی خزمەتی تەندروستی و ڕاژەکانی تر بۆ لیوای کەرکوک و قەزا و ناحیەکانی دانەنرابوو[٤].

بارودۆخی خوێندن و فێرکردن لە هەموو ویلایەتی موسڵ کە کەرکوکی لە سنووردا بوو زۆر دواکەوتوو و خراپ بوو. لە هەموو ویلایەتەکە لە ساڵی (١٨٨٨) تەنیا حەوت قوتابخانەی لێ بوو، واتا موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سەلاحیە (کفری)، ئاکرێ، ڕەواندز و سلێمانی هەر یەکەیان یەک قوتابخانەیان بەر دەکەوت، کە بە هەموویانەوە تەنیا ٣١٨ قوتابییان هەبوو[٥].

بەم شێوەیە دواکەوتن و هەژاری و وێرانیی میراتی دەوڵەتی عوسمانی بوو لەم وڵاتە کە کۆسپ و ئاستەنگی گەورە بوون لەبەردەم هەر گەشەسەندنێکی

ڕاستەقینەدا. سەرباری ئەوەش ئەم ناوچەیە، وەکو ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵات لە دواساتەکانی سەردەمی عوسمانیدا، بووبووە ئامانجێک بۆ فراوانخوازیی کۆڵۆنیالیستە ئەوروپاییەکان. لەم ڕووەوە، ڕکابەرییەکی توند لە نێوان بەریتانیا، فەرەنسا، ئەڵمانیا و ڕووسیادا لە ئارادا بوو بۆ دەستگرتن بەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نزیکدا، کوردستانیش وەک خاکێکی دەوڵەمەند و گرنگ لە ڕووی ستراتیژییەوە، شوێنێکی گرنگی هەبوو لەو ڕکابەرییەدا. بۆیە ماوەیەکی زۆر بەر لە هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهانی یەکەم هەر یەک لەو وڵاتانە هەرچی لە تواناياندا هەبوو بە گەڕیان خستبوو بۆ جێگیرکردنی شوێن پێ و پێگەی خۆیان لە کوردستان، بۆ دەستگرتن بەسەر سەروەت و سامانەکانیدا و بەستنەوەی بە بازاڕەکانی جیهانەوە، هەڵبەتە نەوتیش فاکتەرێکی گرنگی ئەو ململانێ و ڕکابەرییە بوو. هەر لەو کاتانەدا بوو ژمارەیەک لە جیۆلۆجیستە ڕۆژئاواییەکان باسیان لە دەریاچەی نەوتی دەرنەهێنراوی بابەگورگور دەکرد. پێشتر ئاماژەم بە مۆرگانی فرەنسی و زانیارییەکانی کرد سەبارەت بە دەریاچەی نەوتی کەرکوک — قەسری شیرین کە درێژییەکەی بە ٣٠٠ کم خەملاند[٦].

هەوڵەکانی کۆمپانیا بەریتانییەکان بۆ دەستگرتن بەسەر کێڵگە نەوتییەکانی باشووری کوردستاندا هۆکارێکی سەرەکی بوون بۆ هەوڵی بێوچانی بەریتانیا بۆ داگیرکردنی سەرتاپای ویلایەتی موسڵ. وینستن چێرچڵ لە لێدوانە بەناوبانگەکەیدا لە ساڵی ١٩١٣ گوزارشتی لەو ئاراستەیە کرد کاتێک بێ پێچ و پەنا ڕایگەیاند "دەبێت خاوەنی سەرچاوەکانی نەوت بین، یان هیچ نەبێت دەست بگرین بەسەر بەشێک لەو نەوتەی پێویستیمان پێی هەیە"[٧].

ڕێکەوتنامەی (سایکس- پیکۆ) کە لە مایسی ١٩١٦ مۆر کرا، هەوڵێک بوو بۆ پێکهاتنی زلهێزە سەرەکییەکان لەسەر دابەشکردنی سەرزەمینە ئاسیاییەکانی دەوڵەتی عوسمانی. بەپێی ڕێکەوتنامەکە باشووری میزۆپۆتامیا لەگەڵ بەغدادا وەک ناوچەی بندەستی بەریتانیا ڕاگەیەندرا، بەڵام ناوچە ناوخۆییەکان بە ناوچەی هێژیمۆنی "نفوذ"ی بەریتانی دانران. ئەوەی پەیوەندی بە ویلایەتی موسڵەوە هەبوو بە ناوچەی هێژیمۆنی، نەک ناوچەی بندەستی

فەرەنسی هەژمار کرا. دواتر بەریتانیا لە کۆنگرەی سان ڕیمۆ (١٩٢٠) فەرەنسای ناچار کرد، واز لە داواکردنی موسڵ بێنێ، لە بەرامبەر ٢٥٪ پشکەکانی کۆمپانیای نەوتی تورکی. بەشی زۆری باشووری کوردستان، ڕۆژئاوای کوردستان لەگەڵ ئەو بەشەی باکوری کوردستان کە دەکەوتنە سەر سنوورەکانی ڕۆژئاوا و باشووری کوردستان بۆ فەرەنسا دانرابوون. لە کاتێکدا لە زێی بچووکەوە لە باکوری کەرکوک و تا خوار چیای حەمرین لەگەڵ بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان وەک ناوچەی هێژیمۆنی بەریتانیا دانران. بەشێکی زۆری باکوری کوردستانیش بۆ ڕووسیا دانرا.

هەرچەندە بەندەکانی ڕێکەوتننامەی سایکس – پیکۆ بە جۆرێکی دیکە لەسەر زەوی جێبەجێ کران، بەڵام ڕوحی سایکس – پیکۆ کە دابەشکردنی سەرزەمینە ئاسیاییەکانی دەوڵەتی عوسمانی خرایە واری ژیانەوە. ڕووداوەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧ لە ڕووسیا و دەرچوونی ئەو وڵاتە لە ڕێکەوتننامەکە، داگیرکردنی ویلایەتی موسڵ لە لایەن سوپای بەریتانیاوە و سەرهەڵدانی بزووتنەوەی کەمالیزم لە تورکیا ئەو گۆڕانکارییانەیان بەسەر زلهێزەکاندا سەپاند. لە دوایین ساڵی جەنگی یەکەمی جیهاندا سوپای بەریتانیا هەوڵی چڕوپڕی بۆ داگیرکردنی باشووری کوردستان دەست پێکرد. ئەوە بوو هێزەکانی بەریتانیا بە ئاراستەی کەرکوک پێشڕەوییان کرد و لە ٢٨ نیسانی ١٩١٨ کفرییان داگیر کرد و ڕۆژی دواتریش خورماتوو و لە ڕۆژی ٧ ئایار / مایس چوونە ناو کەرکوکەوە، بەڵام ناچار کران پاشەکشە بکەن و لەدوای ٢٤ کاتژمێر هێزەکانی عوسمانی بگەڕێنەوە بۆ ناو شار. هێزەکانی بەریتانیا کۆڵیان نەدا و خۆیان بۆ داگیرکردنەوەی کەرکوک ئامادە دەکرد، بەر لەوەی ئاگربەست ڕابگەیەنرێت بە پێنج ڕۆژ. واتە، لە ٢٥ ئۆکتۆبەری ١٩١٨ هێزی تورکیایان لە کەرکوک دەرپەڕاند و تا پردێ ڕاویانان. لە ڕۆژی داگیرکردنی کفرییەوە کاربەدەستانی بەریتانیا دەستیان کرد بە پەیام و نامەنارین بۆ سەردارانی کورد لە کەرکوک و سلێمانی.

ئینگلیزەکان هەر کە پێیان خستە باشووری کوردستانەوە کەوتنە پەرتکردنی ئەم بەشەی کوردستان، کە بە گوزارشتی یەکێک لە کۆڵەکەکانی

کۆڵۆنیالیزمی بەریتانی لە عێراق ئێدمۆندز، موسڵ و کەرکوک و سلێمانی دەگرتەوە. ئەو کاتە هێشتا هەولێر و کۆیە و ڕەواندوز قەزای جیاجیای سەر بە کەرکوک بوون، بەڵام لە ساڵی ١٩١٨ جیاکرانەوە و لیوایەکی سەربەخۆیان لێ پێکهێنرا بەناوی لیوای هەولێر. خانەقین و مەندلییش کە کەوتوونەتە سەر سنووری نێوان عێراق و ئێران و سەر بە ویلایەتی بەغدا بوون و زۆرینەی دانیشتووانیان کورد بوون، خرانە سەر لیوای دیالە کە لە هەمان ساڵدا دامەزرا[٨].

شانشینی عێراق لە سەرەتای دامەزراندنیدا ١٤ لیوای لەخۆگرتبوو، کەرکوک یەکێکیان بوو و لە ٤ قەزا و ١٥ ناحیە پێکدەهات. ئەم دابەشکردنە بە درێژایی پێنج دەیە بێ گۆڕانی گرنگ مایەوە. پەیکەری کارگێڕی پارێزگاکانی عێراق لە حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا گۆڕانکاری زۆریان بە خۆیانەوە بینی. کەرکوک لە هەموو پارێزگاکانی عێراق زیاتر وەبەر شاڵاوی ناڕەوای دەسکاری ناسروشتی کەوت. سەرباری گۆڕینی ناوەکەی لە پارێزگای کەرکوکەوە بۆ تەئمیم، یەکە کارگێڕییەکانی لەتوپەت کران و بەسەر سێ و هەندێک جار چوار پارێزگادا دابەش کران.

ئەو ڕێنماییانەی لە پایزی ساڵی ١٩١٨ دران بە مەیجەر نۆیل، یەکەمین ئەفسەری سیاسی بەریتانیا لە کەرکوک بەم شێوەیە بوون:"ئەوە بە پلەی ئەفسەری سیاسی لە لیوای کەرکوک دامەزرایت و لە یەکەم ڕۆژی ئوکتۆبەرەوە دەستبەکار دەبیت. سنووری لیواکە لە زێی بچووکەوە درێژ دەبێتەوە بۆ دیالە و لەوێشەوە بۆ سنووری ئێران. ئەم لیوایە بەشێکە لە ویلایەتی موسڵ، کە چارەنووسی کۆتایی حکومەتی خاوەن شکۆ بڕیاری لەسەر دەدا. لە ئێستادا ئەو لیوایە لە ڕووی سەربازی و کارگێڕییەوە دەکەوێتە چوارچێوەی ناوچە داگیرکراوەکانەوە، دەبێت دەست بەکار بی و کارەکانت بەپێی ئەم گریمانەیە ڕاپەڕێنیت ... پێویستە بۆ سەردار و سەرکردە ناوچەییەکان ئەوە ڕوون بکەیتەوە، کە هیچ نیازێک لە ئارادا نییە بۆ سەپاندنی ئیدارەیەکی بیانی دژ بە نەریت و ئارەزووەکانیان بێت. هەروەها، لەسەرت پێویستە هانیان بدەیت بۆ ئەوەی یەکێتییەک پێکبهێنن بۆ چارەسەرکردنی پرسە گشتییەکانیان بە ڕێنمایی ئەفسەرە سیاسییە بەریتانییەکان[٩].

کردەوەی سەربازی، کاری سوخرەکێشی، سەپاندنی سەرانە و باج بەسەر خەڵکدا و دەستگرتن بەسەر بەرهەمە کشتوکاڵییەکانیاندا بوون بەهۆی داڕمانی باری ئابووری وڵات لەسەر هەموو ئاستەکان. هەروەها پیشە خۆماڵییەکان دوچاری پاشەکشەیەکی گەورە بوونەوە، ڕێگای پەیوەندی و بازرگانی نەریتیش بەهۆی کردەوە سەربازییەکانەوە کەڵکی هاتوچۆیان نەما. هەموو ئەمانە هاوتەریب بوون لەگەڵ گەمارۆ و سەختیی گواستنەوە و کەمکردنەوەی هاوردەکردنی کاڵا و شمەکی پیشەسازی و کەرەستەی خاو بۆ کارگە ناوخۆییەکان. ئەم بارودۆخە ناهەمواره بووە هۆی بەرزبوونەوەی بەردەوامی نرخی خۆراک و بەرهەمە پیشەسازییەکان. لەو لاشەوە برسێتی و پەتا و نەخۆشی زەبری بەخەڵک بردبوو و دەیان هەزار کەس لە دانیشتووانی ئەم وڵاتە بەو هۆیەوە گیانیان لە دەستدا. هەرچەندە لە دەسپێکدا خەڵک بە چاوی ڕزگارکەر لە جەور و ستەمی عوسمانییان سەیری بەریتانییەکانیان دەکرد، لێ ئەم بارە سەختە دوای ماوەیەکی کورت ڕقی خەڵکی بەرامبەریان ئەستوور کرد. ئەگەر پڕوپاگەندەی تورکیش لە کەرکوک و ویلایەتی موسڵ بخەینە سەر هەموو ئەوەی باس کرا، ئەوا دەتوانین لە هەست و نەستی ڕاستەقینەی خەڵک و هەڵوێستیان بەرامبەر بە داگیرکەرانی نوێی تێبگەین. دانیشتووانی کەرکوک بەگشتی هەڵوێستی دژ بە داگیرکاری بەریتانیایان بۆ شارەکەیان هەبوو و هاوبەشییان لە جموجوڵە دژ بە ئینگلیزەکان دەکرد. لە سەرو بەندی شۆڕشی بیستدا ١٩٢٠ گردبوونەوەی گەورە لەناو کەرکوک بۆ شەرمەزارکردنی سیاسەتەکانی بەریتانیا ڕێکخرا. کوردانی کەرکوکیش لەسەروەختی شۆڕشی بیستدا هێڵی شەمەندەفەریان بڕی [١٠].

هەر لە دەستپێکەوە بەریتانیا بڕیاری خۆی دابوو کە کەرکوک لەژێر دەستی ئینگلیزدا بێت، تەنانەت ئەگەر دەرئەنجامی سیاسەتەکانی لە سلێمانی و لیوا کوردییەکانی تر بە ئاڕاستەیەکی دیکەشدا بوایە. باشترین بەڵگەش بۆ ئەم وتەمان ئەوەیە کە لە تێکڕای پڕۆژە تایبەتەکانی ئینگلیز سەبارەت بە دوا ڕۆژی کورد هیچ ئاماژەیەکی ڕوون نییە بە کەرکوک.

دیارە گەشەسەندنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە باشووری کوردستان دەسەڵاتی بەریتانیای ناچار کرد بیر لە دۆزینەوەی چارەسەرێک بکاتەوە بۆ دۆزی کورد لەم بەشەی کوردستان، هەڵبەتە بە شێوازێک خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی خۆی و دەوڵەتی عێراقی پاشکۆ بکات. ئەو جۆرە چارەسەرانە سادەترین داخوازییە نەتەوەییەکانی کوردیان نەدەهێنایە دی، بۆیە بە توندی ڕەتیان دەکردنەوە و لە دژی جێبەجێکردنیان ڕادەپەڕین. بەریتانیا پلانی ئەوەی دارشتبوو کەرکوک لەو قەوارە کوردییە دابببڕێت کە لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی گفتوگۆ گەرم بوو لەسەر دامەزراندنی. لەو ڕووەوە کۆمیساری باڵای "مەندوبی سامی" بەریتانیا داوای دەکرد ڕووباری زێی بچووک سنووری باکووری دەوڵەتی عێراق بێت، کە بڕیار بوو دابمەزرێندرێت. ئەو پێی وابوو ئەو ناوچانەی دەکەونە خواروووی ئەو ڕووبارەوە دەوڵەمەندن و سامانی نەوت، تووتن، گەنم و خەڵووز و... هتد هەیە و دەبنە مایەی ئەوەی ئەو دەوڵەتە توانای ژیانی هەبێت[11]. لەو کۆبوونەوەیەدا کە لە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا ڕێکخرا و دۆزی کوردی تێدا تاوتوێ کرا، وەزیری کاروباری هیندستان،"ئی، سی مۆنتیگیۆ"، پێشنیازی ئەوەی کرد سنووری نێوان باشووری کوردستان و میزوپۆتامیا لەسەرووی ئەو هێڵەوە بێت کە لە خانەقینەوە درێژ دەبێتەوە بۆ کفری- کەرکوک- پردێ- هەولێر- زاخۆ- فیشخابور. پلانەکەی ئەو بەو شێوەیە بوو کە هەموو ئەو شارانە بخرێنە سەر میزۆپۆتامیا، تەنیا هەولێر نەبێت کە واز لە چارەنووسی بهێنرێت تا ئەو کاتەی دەخرێتە بەردەم پیاو ماقوولّ و سەرکردە خۆجێیەکان[12]. لە پێناوی دەستگرتندا بەسەر سەروەت و سامانی وڵاتدا، بەریتانییەکان هەوڵیان دا ئاگری ناکۆکی و دژایەتی لە نێوان پێکهاتەکانی کەرکوک گەرم بکەن. تەنانەت، دوای دەرچوونیشیان لە عێراق کۆمەڵێ هۆکاری پشێوی و دوژمنایەتییان لە دووی خۆیان لە نێوان خەڵکدا بەجێهێشت. ڕووداوەکەی مایسی ١٩٢٤ لە کەرکوک نموونەیەکی زەقی ئەو سیاسەتە بوو بۆ چاندنی تۆوی دووبەرەکی لە نێوان دانیشتووانی کەرکوکدا، کە نووسەرانی ئینگلیز لە بەرهەمەکانی خۆیاندا پەسنی لێبوردەیی خەڵکەکەیان دەدا. ئەوە بوو لە ٤ی مایسی ١٩٢٤ گرژی و پشێوی لە ناو

بـازاڕی کەرکـوک ڕووی دا، کاتێـک هەنـدێک لە هێزەکـانی "لیژـی ئاشـوری"، کە بەریتانیـا پشـتیوانی لـێ دەکـردن، ئـاژاوەیەکی گەورەیـان نـایەوە. هەڵوێسـتی کاربەدەستانی ئینگلیز لە کاتی ڕووداوەکەدا مایەی گومان بوو، چونکە ڕێگەیـان نەدا پـۆلیس دەسـتوەردان بکـات و ئەو پشـێوییانە ڕابگرێـت. هـۆی سـەرەکی ڕووداوەکە ئەوە بوو کە هەندێک لە ئەندامانی لیژـی لە ڕۆژانـی عارفـاتی جەژنـی قوربانـدا هەوڵیـان دابـوو بچـنە نێـو گەرمـاوی ژنـانەوە کە بە "جـووت حەمـام" ناسـراوە، وەک کـاردانەوە لە دژی ئەو کـردەوە چەپەڵە، خەڵـک ڕوو بە ڕوویـان بوون و ئەوانیش دەسـتیان کـرد بە تەقەکـردن بە نـاو خەڵـکەکەدا. بەهـۆی ئەو ڕووداوەوە ٥٠ کەس کوژران و ٢٠٠ کەسی تریش بریندار بوون. ڕووداوەکە هـۆزە کوردەکانی دەرەوەی شاریان وروژاند و خەریکـی خـۆ سـازدان بـوون پەلامـاری شـار بـدەن و تـۆڵە لە تاوانبـارانی ئەو ڕووداوە بسـێننەوە. شـێخ مەحمـودیش ویستی شارەکە ڕزگار بکات و تاوانبارەکان سزا بدات[١٣].

ڕووداوەکە لەلای خەڵکـی کەرکـوک بە شـەڕی ئەرمەن ناسـراوە. وادیـارە جیاوازی لە نێوان ئاسوری و ئەرمەنەکان نەدەکـرا. پێمـوایە ئاسـوریـیەکان تـازە بوون لە ناوچەکە، چونکە ئەوان لە بنەمادا لە هەکاری دەژیان و دواتـر هێنـرانە ورمێ و لەوێشەوە بۆ عێراق و هێزی لیژییان لێ دروسـت کـردن. لەو ساڵانەشـدا بەهـۆی کوشـتاری ئەرمەنەوە لەسـەر دەسـتی ئیتیحادییەکـان لە کـاتی شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا، بـاس باسـی ئەرمەن بـوو. دانیشـتووانی کەرکـوک نـارەزایی تونـدیان پیشـان دا بەرامـبەر ڕەفتـاری گومانـاوی داگیرکەرانـی ئینگلیـز لەگەڵ هێزەکانی لیژیدا کە ئەو تاوانەیان بەرامبەر دانیشتووانی شار ئەنجام دا.

ئێدمۆندز بە شێوازێکی شێواو باس لەو ڕووداوە دەکات، کاتێک هەوڵـی دا ڕووداوەکە وا پیشان بدات، کە بریتـی بـووە لە نـاکۆکییەک لە نێـوان ئەنـدامانی لیژی و هەندێک لە خاوەن دووکانەکـان لەسـەر نرخـی هەنـدێک شـمەک و کـاڵا. دواتـر ڕووداوەکە گـوایە گەورە کـراوە و ڕەهەنـدێکی ترسـناک و مەترسـیداری وەرگرتـووە و بـووەتە هۆکـاری کوشـتنی ئەو ژمـارە زۆرەی خەڵـک. بـۆ ڕۆژی دواتریش موسـڵمانەکان پەلامـاری مـاڵ و مـوڵکی کرسـتیانەکان و کڵێسـاکانیان داوە و تاڵانیان کردوون. بەڵگە و گەواهـی زۆر لە بەردەسـتن کە دەسـەڵاتدارانی

بەریتانی داگیرکار و ڕاوێژکارە سیاسی و سەربازییەکانیان و دواتریش کۆمپانیای نەوتی عێراق، دەستیان لە خوڵقاندن و قووڵکردنەوەی ناکۆکی و چاندنی ڕق و کینە لە نێوان پێکهاتەکانی کەرکوکدا هەبووە. بەشێکی زۆر لەو کردەوانە بۆ دژایەتیکردنی کورد ئاراستە دەکران. چونکە داخوازییە نەتەوەییەکانی ئەوان مەترسی گەورە بوون لەسەر بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لەو ناوچە دەوڵەمەندە. ئەو دەمە بزووتنەوەی کورد داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی بۆ گەلی کوردستان دەکرد. ئەوەی مایەی نیگەرانیە حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق، لە هەردوو سەردەمی پاشایەتی و کۆماریدا، دەستبەرداری ئەم سیاستەی کاربەدەستانی ئینگلیز نەبوون و درکیان بە مەترسییەکانی لەسەر ئایندەی عێراق نەدەکرد، بەڵکو زۆر پێوەی پابەند بوون و بە شێوازێکی زۆر خراپتر جێبەجێیان کرد. دەرئەنجامەکەی هەمیشە کارەسات و مااڵوێرانی بوو و گەلێک ڕووداوی تراژیدی لێکەوتەوە کە ڕەهەندە مەترسیدارەکانی هێشتا زۆر بە تۆندی لە کەرکوک ئامادەن. ڕووداوە خوێناوی و دڵتەزێنەکەی تەممووزی ١٩٥٩ لاپەڕەیەکی خەمگینی ئەو مێژووە ڕەشەیە و تا ئەمڕۆش جێگەی پرسیار و مشتومڕی زۆرە. ئەو ڕووداوە هەمیشە بەکاردەهێنرێت بۆ چاندنی ڕق و کینەی زیاتر لە نێو پێکهاتە سەرەکییەکانی شارەکەدا.

پەرەسەندنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، کاربەدەستانی بەریتانیای ناچارکرد دوای داگیرکردنی باشووری کوردستان خۆیان زۆر بە ناوچە شاخاوییەکانەوە خەریک نەکەن و چنگ تۆند بکەن لە ناوچە دەشتاییەکان، بەتایبەتی کەرکوک. ئەمە پاش ئەوەی دەسەاڵتی داگیرکەری بەریتانی ڕووبەڕووی ژمارەیەک لە ڕاپەڕینەکانی کورد بووەوە لە دەڤەرە جیاجیاکانی کوردستان. ئەو ئاراستەیە لە کۆنگرەی قاهیرەشدا زاڵ بوو، کە جەختی دەکردەوە لە لکاندنی کەرکوک و موسڵ بە عێراقەوە و وازهێنان لە دەڤەرەکانی تری کوردستان، بەهۆی بەرگری کوردی ئەو دەڤەرانەوە، کە ببووە بارگرانی بەسەر گەنجینە و باجدەری بەریتانیاوە. لەناو خودی بەریتانیاش داوا دەکرا لە ناوچە کوردییەکان پاشەکشە بکرێت، بەهۆی ئەو گوژمە و تێچوونە زەبەاڵحەوە کە بەکاردەهات بۆ سەرکوتکردن و ڕووبەڕوو بوونەوەی سەرهەڵدانە

بەردەوامەکانی کورد. بەم شێوەیە دەبینین کەرکوک پاش داگیرکردنی لەلایەن بەریتانیاوە، خرایە ژێر سیستەمێکی سەربازی و ئیداری توند و تۆکمەوە کە تایبەت بوو بەو سەرزەمینە نەیارانەی داگیر دەکران. بەڕێوەبردنی کاروباری ئەم سەرزەمینانە دەدرایە دەست فەرمانڕەوایانی سەربازی (ئەفسەرانی سیاسی)، کە دەبوایە فەرمان و ڕێنمایی لە کۆمیساری باڵاوە وەربگرن، کە هەموو دەسەڵاتەکان لە عێراق لەژێر دەستی ئەودا بوون[١٤].

ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق ئێدمۆندز ئاماژەی بەو هەوڵە زۆرانەی بەریتانیا داوە کە داوێتی بۆ هێشتنەوەی ویلایەتی موسڵ لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا، کەرکوکیش لەو چوارچێوەیەدا دەبوایە بە عێراقەوە بلکێندرێ. لەو بارەوە، ئێدمۆندز جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی "هیچ گومان لەلای کەسمان نەبوو، کە ئێمە جەنگی ژیان و مردن دەکەین لەبەر عێراق. چونکە، دەمانزانی و لامان ڕوون بوو کە بەسرا و بەغدا بێ موسڵ لە دیدی ئابووری و ستراتیژییەوە ناکرێت دەوڵەتێکی ماقوواڵییان لێ دروست بکرێت". سەرەڕای هەوڵی زۆری ئێدمۆندز بۆ شاردنەوەی تەماح و چاوتێبڕینی بەریتانیا لە نەوتی کەرکوک و موسڵ، ناچار بوو دان بەوەدا بنێت کە میدیای جیهانی هەوڵەکانی بەریتانیای بۆ دەستگرتن بەسەر ئەو ویلایەتەدا وەک جەنگێک لە پێناوی نەوتدا وێنا دەکرد. شا فەیسەڵ گرنگی زۆری دەدا بە دەستگرتن بەسەر موسڵ و کەرکوکدا و بەگوزارشتێکی ڕوون و ڕەوان لەو یاداشت و نامەیدا بۆ لێژنەکەی کۆمەڵەی گەلانی تایبەت بە کێشەی موسڵ نووسیویەتی، دەڵێ: "پێگەی موسڵ بۆ عێراق وەکو پێگەی سەرە بۆ جەستەی مرۆڤ. لەو بڕوایەدام هەرچەندە بابەتەکە، دیاریکردنی سنوورە لە نێوان عێراق و تورکیادا. بەڵام، لە ڕاستیدا بابەتی قەوارەی عێراقە بەگشتی، بۆیە خۆشبەختی و بەدبەختی چوار ملیۆن کەس ئێستا لە دەستی لێژنە باڵاکەتاندایە". لە چارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتی موسڵدا تا ڕادەیەکی زۆر بەرژەوەندییەکانی عێراق و بەریتانیا هاوتەریب بوون. جارێکی دیکە ئێدمۆندز بە ڕاشکاوی لەم بارەیەوە نووسیویەتی و دەڵێ: "فاکتەرێکی تری گرنگ هەیە پاڵ دەنێت بە ئێمەی ئەفسەرانی بچووکی بەریتانیاوە، کە لە پێگەیەکی باشترداین بۆ ئەوەی ئەوە ببینین کە هیچ

جیـاوازییەک نـابینین لە نێـوان دوا بەرژەوەنـدییەکانی عێـراق و بەرژەوەنـدییە ڕاستەوخۆکانی وڵاتەکەماندا"[١٥].

باشووری کوردستان ئامانجی تەماح و چاوتێبڕینی چەندین هێـز بـوو، کە دەیانویست داگیری بکەن و سامانەکانی بەتاڵان بەرن. کەمالیستەکانیش داوایان دەکرد و هەرچی لە تواناياندا بوو کردیان بۆ ئەوەی بیگەڕێننەوە ژێر دەسـەڵاتی تورک. دەیان بەڵگەی مێژوویی لەبەردەستدان، ئەوە دەردەخەن کە کەمالییەکان گێـڕانەوەی ئەم ناوچانەیـان بە ئامـانجێکی سـەرەکی خۆیـان دادەنـا. مسـتەفا کەمـال لە یەکەمـین سـەردانیدا بـۆ ئەنـقەرە لە ٣١ دیسـەمبەری ١٩١٩دا ئەو بۆچوونەی دووپات کردەوە و لەم بـارەوە دەڵێـت "سـنووورەکانی تورکیـا هەمـوو ئەو خاکانە دەگرنەوە کە بە کردەیی لە ڕۆژی ڕاگەیاندنی ئاگربەسـتدا بەدەسـت هێزەکانمـانەوە بـوون. سـنووورەکانمان لەو خـاڵەی کەنـاری باشـووری ئەسکەندەروونەوە دەست پێدەکەن، بەسەر ئەنتاکیـا و حەڵەب و هێڵـی ئاسـنی قەتمە تێدەپەڕن تا دەگاتە کەناری فورات لە باشـووری جەرابلـوس. لە وێشـەوە بەرەو باشوور بۆ دێرەزوور درێژ دەبـنەوە و دوای ئەوەش بەرەو ڕۆژهەڵات و بەو شـێوەیە موسـڵ و کەرکـوک و سـلێمانی دەخەنە نێـو خاکەکەمـانەوە. ئەو سـەرزەمینانە نەک هەر لەلایەن هێزەکانمـانەوە دەپـارێزران، بەڵکـو چەنـدین ناوچەش لە خاکی نیشتمانیمان دەگرنە خۆ کە دانیشتووانیان تـورک و کـوردن. لە خـوار ئەو هـێڵەوە، برایـانی ئاینیمـان کە بە زمـانی عەرەبـی دەدوێـن، نیشتەجێن. ئێمە پێمان وایە هەموو ئەو خاکانەی دەکەونە نیو ئەو سـنوورانەوە یەک یەکەیە و ناکرێـت هـیچ بەشـێکی لـێ دابڕێنـدرێت یـان لـێ جیـا بکرێتەوە"[١٦].

دەسـەڵاتی داگیرکـاری بەریتـانی هاوتەریـب لەگەڵ سـەرکوتکردنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورددا بە ئـاگرو ئاسـن، بێوچـان کـاری بـۆ بەسـتنەوەی تونـدی کەرکـوک دەکـرد بە عێـراقەوە. بـۆ ئەو مەبەسـتە، کۆمیسـاری بـاڵای بەریتانیـا لە نـۆقەمبەری سـاڵی ١٩١٨ پێشـنیازی بیـرۆکەی ڕاکێشـانی هێڵـی ئاسـنینی کفـری – کەرکـوک – پـردێ – هەولێـر – ڕانـیە - سـلێمانی کـرد. پێشنیازەکە لەژێر پەردەی پێشخستن و پەرەپێدانی ئەو نـاوچە دەوڵەمەندانە

بوو به بەروبوومی کشتوکاڵی. بەڵام، ئامانجی سەرەکی پڕۆژەکە بەدیهێنانی باڵادەستی بەریتانیا بوو بەسەر کوردستاندا. لەبەرئەوە، وەزارەتی جەنگی بەریتانیا پڕۆژەکەی بێ هیچ مەرجێک پەسەند کرد. پڕۆژەی هێڵی ئاسنی بەغدا – باقوبە – کنگربان – کەرکوک- هەولێر بەهاتنی ساڵی ١٩٢٥ جێبەجێ کرا. ئەم پڕۆژەیە بە بۆچوونی ویلسن باشترین هۆ بوو بۆ بەستنەوەی کەرکوک و هەموو باشووری کوردستان بە بەغداوە[١٧].

هەڵوێستی دانیشتووانی کەرکوک بەرامبەر داگیرکاری بەریتانیا گۆڕانی بەسەردا نەهات و هەموو هەنگاوە سیاسییەکانی ئینگلیزیان ڕەت دەکردەوە. دژی دانانی فەیسەڵ بە پاشای عێراق دەنگیان دا. هۆکارەکانی ئەم هەڵوێستانە نەیاریی ئینگلیز بوو بەرامبەر بە کورد لەلایەک و پڕوپاگەندەی بە هێزی تورکیا بوو لە دژی لکاندنی موسڵ و کەرکوک بەعێراقەوە لەلایەکی دیکەوە. هیچ نوێنەرێکی کەرکوک لە ئاهەنگی دانانی فەیسەڵدا لە ٢٣ ئابی ١٩٢١ ئامادە نەبوو، سلێمانیش نوێنەری نەنارد بۆ ئەو ئاهەنگە. هەموو ئەمانە کاریگەرییان لەسەر ڕەوتی ڕووداوەکان نەبوو. بەگوێرەی ئەو سیناریۆیەی ئینگلیز ئامادەی کردبوو، تاجیان لەسەر فەیسەڵ نا و دەوڵەتی پاشایەتی عێراقیان ڕاگەیاند. مس بێل دوای دانانی فەیسەڵ بە پاشای عێراق، نووسیویەتی و دەڵێ: "هەفتەیەکی سەختمان بەسەربرد، بەڵام ئێستا خاوەنی پاشای تاج لە سەرین..."[١٨].

کەرکوک لە سەردەمی ماندات یان مەندەیت 'إنتداب"دا

کەرکوک جموجووڵ و سەردانی بەردەوامی بەرپرسەکانی بەریتانیا و عێراقی بە خۆیەوە دەبینی لە سەروەختی کێشەی موسڵدا. خودی فەیسەڵ پاشا لە ٢٠ دیسەمبەری ١٩٢٤ سەردانی کەرکوکی کرد. ئامانجی سەردانەکەی فەیسەڵ هاندانی خەڵک بوو بۆ ئەوەی داوا بکەن ناوچەکانیان ببن بە بەشێک لە دەوڵەتی تازەی عێراق. ئەم سەردانە وەک بۆنەیەک بەکارهێنرا بۆ بەرزکردنەوەی ئالای عێراق لەسەر تەلار و بیناکانی فەرمانگە حکومییەکان لە لیواکە. واتە ساڵێکی تەواو بەر لە بڕیاری کۆمەڵەی گەلان بە لکاندنی موسڵ و

کەرکوک بە فەرمی بە عێراقەوە. ئەو کاتە ئیدارەی لیواکە بەدەستی ئەفسەرانی سیاسی بەریتانیاوە بوو. فەرمانبەرانی ناوخۆییش کە پاشماوەی ئیدارە کۆنەکەی عوسمانی بوون هاوکارییان دەکردن، هەڵبەتە زۆرینەیان تورکمانی سوننە بوون[١٩].

دەسەڵاتدارانی بەریتانی و حکومەتی عێراقی لە ساڵانی ململانێیاندا لە دژی تورکیا لەسەر خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ هەوڵی زۆریان دا کورد بەلای خۆیاندا ڕابکێشن. ئەوان ئەو ڕاستییەیان باش دەزانی، کە فاکتەری یەکلاکەرەوە لە بڕیاردان لەسەر چارەنووسی ویلایەتی موسڵ کورد دەبن. ئەوەی خزمەتی بەریتانیا و عێراقی لەم بوارەدا کرد سیاسەتی شۆڤینی کاربەدەستانی تورک بوو دژ بە کوردانی باکوری کوردستان. ئەم سیاسەتە کاریگەری توندی لەسەر کوردانی باشووری کوردستانیش دانا و ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە تورک دوور دەکەوتنەوە. لە بەرامبەردا کاربەدەستانی بەریتانی و عێراقی لێدوانی هاوبەشیان لە بارەی مافەکانی کوردەوە دەدا، کە تێیدا تەنانەت باس لە دامەزراندنی حکومەتی تایبەت بۆ کوردانی باشووری کوردستان لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقدا دەکرا، لە ڕاگەیاندنێکی هاوبەشدا ئەمەی خوارەوە وتراوە "حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانی و حکومەتی عێراق دان دەنێن بەمافی ئەو کوردانەی لە نێو سنوورەکانی عێراقدا دەژین بۆ ئەوەی حکومەتێکی تایبەت بە خۆیان لەو ناوچانە دابمەزرێنن کە کورد تێیاندا زۆرینەی ڕەها پێکدەهێنێت، لێرەوە داواییان لێ دەکات بەزووترین کات لە نێوخۆیاندا بگەنە ڕێکەوتن سەبارەت بە شێوازی ئەو حکومەتەی ئارەزووی دەکەن و سنوورەکان. پێویستە نوێنەرانی فەرمی خۆشیان بنێرن بۆ بەغدا بۆ قسەکردن لەسەر پەیوەندییە سیاسی و ئابوورییەکانیان لەگەڵ هەردوو حکومەتی بەریتانیا و عێراق[٢٠].

ئەمە سەرباری ئەو لێدوانە زۆرانەی گەورە بەرپرسانی سەردەمی پاشایەتی لە کاتی کێشەی ویلایەتی موسڵ، یان ئەو کاتانەی عێراق خەریک بوو سەربەخۆیی ڕواڵەتی خۆی بەدەست دەهێنا و دەبووە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان، کە هەموویان باسیان لە مافەکانی کورد دەکرد. بەڵام هەر زوو ئەو لێدوانانە دەبوون بە بڵقی سەرئاو و نەک هەر لە بیر دەکران، بگرە سیاسەتێکی تەواو پێچەوانەی ڕوح و ناوەڕۆکی ئەو لێدوانانە لە بەرامبەر کورد پەیڕەو دەکرا.

هەر لە سەرەتاوە بەریتانییەکان، دوای ئەوانیش حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق هەوڵی زۆریان دا کوردی کەرکوک لە ژیانی سیاسی، کارگێڕی و ئابووری لە شار و لیواکەش پەراوێز بخەن. ئەوەبوو ئینگلیز بە پێچەوانەی ئەو سیاسەتەی لە زۆر لە شوێنەکانی دیکە پەیڕەوی دەکرد، ڕێی دا بە فەرمانبەرانی دەوڵەتی عوسمانی شکستخواردوو و خێزانەکانیان لە کەرکوک و هەندێک لە شارۆچکەکانی سەر بە لیواکە بمێننەوە و نیشتەجێ ببن. هەندێک لە مانە مووڵک و ماڵێکی زۆری کاربەدەستانی پێشوویان بەناوی خۆیانەوە کرد. لەوەش خراپتر، ئەوە بوو کە دەسەڵاتی داگیرکار، پەنای بردەبەر هەمان فەرمانبەران بۆ بەڕێکردنی کاروبارە کارگێڕی و فێرکارییەکان. دیارە ئەوەش لەبەر خۆشەویستی پیاوانی دەوڵەتی پێشوو نەبوو، بەڵکو هەوڵێک بوو بۆ ڕێگەگرتن لە کورد، نەبا ڕۆڵی گرنگ بگێڕن لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی کەرکوکدا. ئەم سیاسەتەی کاربەدەستانی بەریتانیا هەتا دەهات پەرەی دەسەند، بەتایبەتی دوای ئەوەی درکیان بە بایەخ و گرنگیی کەرکوک کرد لە باری ئابووری و ستراتیژییەوە بۆ جێگیرکردنی بەرژەوەندییە باڵاکانیان، کە تا ڕادەیەکی زۆر هاوتا بوون لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقدا لە چوارچێوەی سنوورەکانی ئەمڕۆیدا. داواکاریی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی ئەوکاتی کورد بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی نەتەوەیی سەربەخۆ لە چوارچێوەی سنووری جوگرافی و مێژوویی باشووری کوردستان، کە لە لای ئینگلیز بەر لە لایەنەکانی تر ڕوون و ئاشکرا بوون، فاکتەرێکی کاریگەر و گرنگ بوو بۆ ئەوەی بەریتانییەکان لەسەر ئەو هەڵوێستە دژ بە کوردەیان بەردەوام بن. ئەزموونەکانی ئەو چەند ساڵەی پاش جەنگی یەکەمی جیهانی ئەوەیان سەلماند کە ئەو دەوڵەتە سەربەخۆیەی کورد بەتەمای دامەزراندنی بوو، بە هیچ شێوەیەک دۆست و هاوپەیمانی بەریتانیا نابێت. هۆکاری ئەمەش سیاسەت و ڕێوشوێنی سەرکوتکارانەی بەریتانیا بوو بەرامبەر بە گەلی کورد لە باشووری کوردستان و دژایەتیکردنی هیوا و خواستە نەتەوەییەکانی کوردان لە هەموو بەشەکانی دیکەی کوردستان[٢١].

کاربەدەستانی بەریتانیا لە کەرکوک زەحمەتی زۆریان نەبینی بۆ پاساوهێنانەوە بۆ سیاسەتی پەنابردنە بەر فەرمانبەرانی سەردەمی عوسمانی لە شارەکە. هەندێک لە نوێنەرانی دەسەڵاتی کۆڵۆنیاڵی جەختیان لەسەر هەژاری و دەستکورتی شارەکە دەکردەوە لە ڕووی فەرمانبەر و مامۆستایانەوە لە خەڵکی ڕەسەنی شار. بەپێی ئەو لێکدانەوەیە دەبوو پەنا ببەنە بەر سیستەمی کارگێڕی و فێرکاریی پێشوو بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی لیواکە. ئەوەش وتەیەکی هەق بوو، بۆ مەبەستێکی ناهەق دەوترا. داتاکانی سەرژمێرییەکانی دواتر بەشێکی ئەم کردەوانەیان بە ڕوونی ئاشکرا کرد، کاتێک لە دوای تێپەڕبوونی زیاتر لە چوار دەیە بەسەر نەمانی دەسەڵاتی عوسمانیدا لە کەرکوک، هێشتا هەزاران کەس لە شارەکە دەژیان کە کاتی خۆی لە تورکیا هاتبوونە دونیاوە. ئەمانە سەرباری دەیان هەزار کەسی دیکە کە لە پارێزگاکانی تری عێراقەوە هێنرابوون بۆ کەرکوک. لە بەشەکانی پێشووی ئەم کتێبە باسم لەم پرسانە کردووە.

یەکێک لە ڕوانگەتە سەرەکییەکانی پەراوێزخستنی کورد لە کەرکوک بەخشینی پلە و پایە و پۆستە گرنگەکان بوو بە تورکمان و عەرەب، لە کاتێکدا کورد بەپێی سەرژمێرییەکان زیاتر لە نیوەی دانیشتووانی شار و هەموو لیواکەیان پێکدەهێنا. بۆ نموونە، پۆستی موتەسەڕیف (پارێزگار) لە ماوەی ئەو ٣٧ ساڵەدا، کە ئەم توێژینەوە دەیانگرێتەوە، تەنیا پێنجیان کورد یا یاخود هەر بەناو کورد بوون، کە کۆی ساڵانی فەرمانڕەواییان حەوت ساڵیان تێپەڕ نەکرد. موتەسەڕیفەکانیش ئەمانە بوون: فەتاح پاشای کوردی ١٩٢٢-١٩٢٤، تەحسین عەسکەری ١٩٣٠ — ١٩٣١، سەعید قەزاز ١٩٤٨ — ١٩٤٩، مستەفا قەرەداغی ١٩٥٠- ١٩٥٢ و ڕەشید نەجیب ١٩٥٢ — ١٩٥٣. ئەمە لە کاتێکدا پۆستی سەرۆکی شارەوانی، کە وەک نەریت گوزارشت لە ڕێژەی دانیشتووان دەکات، زۆر جار بەر کورد کەوتووە و ساڵانێکی زۆر بە دەست ئەندامانی بنەماڵەی تاڵەبانییەوە بووە، وەک محەمەد حەبیب تاڵەبانی ١٩٣٤ — ١٩٤٩ و فازڵ تاڵەبانی لە دەیەی پەنجاکان تا لەسەرکار لابردنی لە دوای ١٤ تەممووزی ١٩٥٨. هاوکات ئاماژە بەیەک فەرماندەی تیپی دووی سوپاش دەکرێت کە کوردێک وەریگرتبێ، ئەویش فەریق ئەمین زەکی سلێمان جەلالە لە ساڵی

١٩٣٦. پۆستی بەڕێوەبەری پۆلیسی کەرکوکیش بۆ ماوەی یەک ساڵ عەلی کەمال بووە لە ساڵی ١٩٣٤. هەموو ئەمانە لە کاتێکدا دوو لەسەر سێی نوێنەرانی لیوای کەرکوک لە ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق بەدرێژایی سەردەمی پاشایەتی کورد بوون و ئەو یەک لەسەر سێیەکەی دیکەی تورکمان و عەرەب بوون. لەڕاستیدا نوێنەرایەتی لە ئەنجوومەنی نوێنەران تاڕادەیەک نوێنەرایەتی رێژەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتووانی لیواکەی دەکرد[٢٢].

مێژوونووس و وەزیری کورد محەمەد ئەمین زەکی لە یاداشتنامە بەناوبانگەکەیدا بۆ مەلیک فەیسەڵی یەکەم لە ٢٠ دیسەمبەری ١٩٣٠ ئاماژەی بە سیاسەتی بە پەراوێزخستنی کورد کردووە لە سیستەمی کارگێڕی و فەرمانڕەوایی لە عێراق و کوردستان و بەتایبەتی لە کەرکوک. هەروەها باسی پەشیمان بوونەوەی حکومەتی عێراقی کردووە لە ئەرکەکانی و ئەو پەیمانانەی خۆی و بەریتانیای هاوپەیمانی دابوویان بە کۆمەڵەی گەلان سەبارەت بە مافەکانی کورد لە عێراق بەتایبەتی لە بواری دانانی فەرمانبەرانی کورد و بەکارهێنانی زمانی کوردی لە دادگا و قوتابخانەکان لە کوردستان. بەشێک لەو پەیمان و ئەرکانە لە بەڵێنەکانی سەرۆک وەزیرانی عێراقدا لە ئەنجوومەنی نوێنەران لە ٢٢ کانونی دووەمی ١٩٢٦ هاتبوون و وەزیری کۆڵۆنییەکانی بەریتانیا پوختەیەکی لە ٣ی ئەیلولی هەمان ساڵدا پێشکەش بە کۆمەڵەی گەلان کرد. سەرۆک وەزیرانی عێراق لەو وتارەیدا وتبووی "پێویستە مافی کوردەکان بدرێت و لە خۆیان فەرمانبەران دابمەزرێندرێن و زمانەکەشیان فەرمی بێت و منداڵەکانیان لە قوتابخانەکاندا پێی بخوێنن و فێر ببن..."[٢٣].

ئەو زانیارییانەی لە بیرخەرەوە یان یاداشتنامەکەی محەمەد ئەمین زەکیدا هاتوون، بایەخێکی گەورەیان هەیە. گرنگیی یاداشتنامەکەی محەمەد ئەمین زەکی لەوێوە هاتووە کە نووسەرەکەی پۆستی وەزارەتەکانی ناوخۆ، مەعارف، ئابووری و بەرگری لە حکومەتی عێراقدا وەرگرتبوو و لە ساڵانی ١٩٢٥ — ١٩٤٢ یازدە جار کرابوو بە وەزیر. ئەو زانیارییانەشی کە ئاماژەی پێکردبوون لە بەڵگەنامە و دەکیومێنتە حکومییەکان وەریگرتبوون. خۆیشی وەک کەسێکی دەست و زمان پاک و لێبوردە ناسرابوو و پرسەکانی بابەتییانە لێکدەدایەوە.

یاداشتنامەکەشی ئاڕاستەی پاشای عێراق کردبوو، نەک کەسێکی تر. محەمەد ئەمین زەکی ئاماژە بەوە دەکات کە هیچ مادەیەک لەو پەیمانانە، سەرەڕای تێپەڕبوونی پێنج ساڵ بەسەر دەرچوونیاندا جێبەجێ نەکراون. محەمەد ئەمین زەکی بە بەڵگە ئەوەی دەرخستووە کە ژمارەی فەرمانبەرانی کورد لە چەند وەزارەتێکی سەرەکیدا زیادکردنێکی زۆر کەمیان بە خۆیانەوە بینیوە و لە زۆربەی وەزارەتەکانی دیکەدا نەک هەر زیادیان نەکردووە، بەڵکو کەمیان کردووە. هەموو ئەمە لە کاتێکدایە کە ژمارەی فەرمانبەرانی نا کورد سەد لە سەد زیادیان کردووە. ئەمەش تەواو ناکۆک بوو لەگەڵ ئەو داتایانەی وەزیری کۆڵۆنییەکانی بەریتانیا پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانی کرد. لە هەمان کاتدا محەمەد ئەمین زەکی بە بەڵگەی یەکلاکەرەوەوە هەموو ئەو پاساوانەی حکومەتی عێراق و هاوپەیمانەکەی بەدرۆ خستۆتەوە، کە دەیانوت لە نێو کورداندا کەسانی شیاو و ئارەزوومەند دەست ناکەون بۆ پڕکردنەوە و وەرگرتنی پۆستە حکومییەکان لە وەزارەتەکان و لیوا کوردییەکان. بە پێچەوانەوە ئاماژەی بەوەی داوە کە فەرمانبەرانی کورد لە سەردەمی عوسمانیدا بەشی هەرە گرنگی پۆستە مەدەنی و سەربازییەکانیان بە دەستەوە بووە لە هەرسێ ئەو ویلایەتانەی کە دواتر عێراقی لێ پێکهێنرا. ئەوەشی دووپات کردووەتەوە کە بەشی زۆری ئەو فەرمانبەرانە لەو شوێنانەدا مانەوە کە لکێندران بەعێراقەوە و هێشتاش لە ژیاندان و ئامادەن پۆستە حکومییەکان وەربگرن. بۆیە پێی وایە حکومەت ناتوانێت بانگەشەی ئەوە بکات و لافی ئەوە لێبدات گوایە کەسانی شیاو و بەتوانا و ئارەزوومەند لە ناو کوردەکان بۆ وەرگرتنی ئەو پۆستانە دەست ناکەون. محەمەد ئەمین زەکی بە خۆی شایەتحاڵی چەندین حاڵەت بووە، کاتێک فەرمانبەرانی کوردی خاوەن پلە و پایەی گەورە لە کارگێڕی عوسمانیدا، سەردانی وەزارەت و دامەزراوەکانی عێراقیان کردووە و بە پۆستی نزمتر لەوانەی پێشوویان ڕازی بوون، بەڵام هەوڵ و تەقەلاکانیان پشتگوێ خراون و بێ ئەنجام بوون. هەموو ئەمانە لە کاتێکدا بوو کە هاوکارەکانیان لە عەرەب و پێکهاتەکانی تر گەورەترین پۆستیان پێشکەش دەکرا و لەسەر کورسی وەزارەتەکان دانیشتوون[٢٤].

سەبارەت بە پەراوێزخستنی کوردان و ڕەچاو نەکردنی دادپەروەری و یەکسانی لەنێوان نەتەوەکانی عێراقدا لە پرسی دامەزراندنی فەرمانبەران بەتایبەتی لە کەرکوک، محەمەد ئەمین زەکی لەو یاداشتنامەیەیدا، ئەمەی نووسیوە: "بەرلەوەی وەڵامەکەم بۆ پرسیاری یەکەم کۆتایی پێ بهێنم، حەز دەکەم خاڵێکی تر باس بکەم، ئەویش ئەوەیە کە حکومەت ڕەچاوی دادپەروەری و یەکسانی لە نێوان نەتەوەکانی عێراقدا ناکات لە پرسی دامەزراندنی فەرمانبەراندا. ئەگەر وردبینییەک لە دەکیومێنتە فەرمییەکان بکەین، دەبینین کە ڕێژەی فەرمانبەرانی کورد لە لیوای کەرکوک تەنیا ٢٤،٥٪، تورکمان ٥٦،٥٪ و عەرەب و ئەوانی تر ١٩٪، لە کاتێکدا بە گوێرەی ئامارەکانی ئەو سەرژمێرییە کە موتەسەڕفییەتی کەرکوک بە کەیفی خۆی ئەنجامی داوە، ڕێژەی دانیشتووان بەم شێوەیە: کورد ٥١٪، تورکمان ٢١،٥٪ و عەرەب ٢٠٪ ئەوانی دیکە ٧،٥٪ن. لەبەرئەوە من وای بۆ دەچم، حکومەت لەبەر هۆکارگەلی نادیار بە لای منەوە کە بەڕاستیشیان نازانم، یارمەتی تورکمان دەدات و زیان بەکورد و عەرەب دەگەیەنێت. هەڵبەتە ئەم کارە کورد نیگەران دەکات و دادپەروەری حکومەت دەخاتە ژێر پرسیار و گومانەوە، ئەرک و بەرپرسیارێتی حکومەتە بەیەک چاو تەماشای هەموو نەتەوەکانی عێراق بکات"[٢٥]. بە وتەیەکی تر ٧٦٪ فەرمانبەرانی کەرکوک کورد نین، بە بۆچوونی محەمەد ئەمین زەکی دادپەروەری و یەکسانی لەوەدایە دامەزراندنی فەرمانبەران بەپێی ڕێژەی دانیشتووان بێت، واتە دەبوایە ٥١٪ یان کورد بن و ٤٩٪ دیکەیان لە پێکهاتەکانی تر بن.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بە فاکتەرێکی گرنگ بکەم، کە تا ڕادەیەک ڕۆڵی بینیوە لە پەراوێزخستنی کورد لە بەڕێوەبردن و دامەزراوەکانی دەوڵەتی عێراقدا، ئەویش ئەوەیە کە زمانی بەڕێوەبردن و فێرکردن لە سەردەمی عوسمانیدا تورکی بوو و لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقدا زمانی عەرەبی جێگەی تورکی گرتەوە، کە زۆرینەی فەرمانبەرانی سیڤیل و سەربازی کورد ئەو زمانەیان نەدەزانی. لەبەرئەوە، ئەم فەرمانبەرانە لە ناکاو خۆیان لەبەردەم کۆسپێکی گەورەی وەرگرتنی پۆستە حکومییەکاندا بینییەوە. بۆ ئەو

مەبەستەش ژمارەیەک لە گەورە فەرمانبەرانی گەڕاوەی کورد بۆ عێراق بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی، پەنایان بردە بەر یارمەتی و هاوکاری مامۆستایانی تایبەت. خودی محەمەد ئەمین زەکی یەکێک بوو لەو کەسانە. مێژوونووسی کورد دکتۆر کەمال مەزهەر باسی ئەوەی کردووە چۆن محەمەد ئەمین زەکی "دوای گەڕانەوەی لە ئەستەمووڵ پەنای بردووەتە بەر مامۆستای تایبەت بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی و ئینگلیزی و هەنگاوی گەورەی ناوە لە فێربوونی زمانی فوسحای عەرەبی، بەڵام تا مردنیشی بەو شێوەیەی ئارەزووی دەکرد فێری زاراوەی بەغدایی نەبوو"[٢٦].

حکومەتی عێراقی هیچ هەنگاوێکی جدی نەنا بۆ نەهێشتنی ئەو ستەمەی لە کورد کرا، بەڵکو ئەو سیاسەتەی پەیڕەوی دەکرد بارەکەی سەختتر و کێشەکەی قوڵتر دەکرد. بۆ نموونە، ئەو لاوانەی بۆ تەواوکردنی خوێندن بۆ دەرەوەی وڵات نێردران تا ساڵی ١٩٢٩ ژمارەیان گەیشتە ١٢٠ کەس، لەو ژمارەیە تەنیا دوو سێ لاوی کوردیان تێدا بوون. مەرجەکانی وەزارەتی فێرکردن لەم بوارە هیچ لە قازانجی لاوانی کورددا نەبوون، بەپێی ئەو مەرجانە دەبوایە قوتابییە نێردراوەکان دەرچووی قۆناغی ئامادەیی بوونایە، لە کاتێکدا ئەو دەمە لە هەموو کوردستان تەنیا یەک قوتابخانەی ئامادەیی هەبوو. قوتابیانی کوردیش بەهۆی گرفتی زمان و توانای داراییەوە، نەیاندەتوانی بۆ تەواوکردنی قۆناغی دواناوەندی بچنە بەغدا. بەو شێوەیە ساڵ لە دوای ساڵ دۆخەکە خراپتر دەبوو. حکومەت لافی ئەوەی لێدەدا گوایە لە لیواکانی دەرەوەی کوردستان پۆستی حکومییان وەرگرتووە. بەڵام لە ڕاستیدا ڕێژەی فەرمانبەرانی کورد لە هیچ لیوایەکی عێراق نەدەگەیشتە ٥٪ فەرمانبەران. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە ٢٦٪ فەرمانبەران لە سلێمانی کەسانی غەیرە کورد بوون. لەناو بەڕێوەبەرایەتییە گشتییەکاندا، کە ئەو کاتە ژمارەیان نۆزدە بەڕێوەبەری گشتی بوو، یەک بەڕێوەبەری کوردیان تێدابوو. هیچ ئەفسەرێکیش نەبوو، بەڕپرسی یەکێک لە فەرمانگەکانی وەزارەتی بەرگری بێت جگە لە یەک ئەفسەر. لە فەرماندەکانی ناوچەکان و یەکە سەربازییەکانیش بارودۆخەکە بەهەمان شێوە بوو[٢٧]. سەبارەت بەنوێنەرایەتی کوردیش لە ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق

مـحەمەد ئەمـین زەکـی دەڵـێ: "هەروەهـا مـافی نـوێنەرایەتیکردنی کـورد لە ئەنجوومەنی نوێنەران ناتەواوە. ئەوەتا بە گوێرەی ڕاپـۆرتێکی کـۆمەڵەی گەلان، ڕێـژەی دانیشـتووانی کـورد بە تەنیـا لە لیوایەکـانی بـاکور دەکـاتە ١٨٪ کـۆی دانیشـتووانی عێـراق، نەک ڕێـژەی ١٧٪ وەک هەنـدێک کەس بانگەشـەی بـۆ دەکەن. بەو پێـیە دەبێـت ژمـارەی نـوێنەرانی کـورد لە کـۆی ٨٨ ئەنـدامی ئەنجوومەنی نوێنەران ١٦ کەس بن. ئەگەر ژمارەی ئێستای نوێنەرانی کـورد لەو ئەنجوومەنە بەراورد بکەیـن، تەنـانەت بەوانەشـەوە کە وەزیـری کۆڵۆنییەکـان بە خـۆی بەنیـوە کـورد داینـابوون، ئەوا دەبینـین ژمارەیـان لە ١١ ئەنـدام تێناپەڕێت"[٢٨].

دانـانی دادوەر، فەرمـانبەر و کارمەنـدانی دادگاکـان، یەکێـک لەو پرسـە سەرەکییانە بوو کە کۆمەڵەی گەلان لەکاتی لێکـۆڵینەوەدا لە کێشـەی ویلایەتـی موسڵ بایەخی زۆر پێدەدا. لەو بارەوە دانانی فەرمانبەرانی کورد و بەکارهێنانی زمـانی کـوردی لە دادگاکـانی کوردسـتان زۆر بە پێویسـت زانـران، چـونکە ئەمە پەیوەنـدی بە ژیـانی ڕۆژانەی خەڵـکەوە هەبـوو. سـەرەڕای بەڵێنەکـانی هەردوو حکومەتی عێراق و بەریتانیا بەڵام ئەم سۆز و پەیمانە تەنیا لە سلێمانی و کۆیە جێبەجـێ کـرا. مـحەمەد ئەمـین زەکـی لەم بارەشـەوە ئامـاژە بەوە دەکـات کە "کـوردانی لیـوای کەرکـوک ناچـارن بە زمـانی تـورکی و لە هەولێـر و موسـڵ و خـانەقینیش بە زمـانی عەرەبـی کاروبارەکانیـان لە دادگاکـان ڕاپەڕێـنن. ئەم حاڵەتە بوو بەهۆی کێشـەو گرفتـی زۆر بـۆ کـوردان، چـونکە ناچـار دەبـن پەنـا بـبەنە بەر وەرگێڕەکـان و چـاوەڕێی ڕەحمەتـی ئەوان بـکەن. لەو بـوارەدا زۆر جـاریش دووچـاری نـاهەقی و سـتەم لێکـردن دەبـنەوە، لەبەر بێتوانـایی وەرگێڕەکان، یان فێڵکردن لە داواکـار بە قـازانجی داوا لە سـەرکراو، ئەمەش لە پێنـاوی بەرژەوەنـدیی تایبەتیـدا. ئـا ئەم هۆکـارە بـوو وای لە ئەنجـوومەنی کۆمەڵەی گەلان کـرد، بەکارهێنـانی زمـانی کـوردی لە دادگاکـانی کوردسـتان بە کارێکی پێویست و مەرجێکـی سـەرەکی بـۆ لکانـدنی ئەو ناوچـانە بە عێـراقەوە ڕابگەیەنێ"[٢٩].

بەم شـێوەیە دەبینـین دۆخـی کـورد لە عێـراق لە سـاڵی ١٩٣٠ لەڕووی هاوبەشیکردنی سیاسی و کارگێڕییەوە زۆر خراپتر بـوو لە سـاڵی ١٩٢٦، سـاڵی بەڵێن و بەڵێنکاری و پەیمانی قەبە سـەبارەت مافەکانیـان لە ویلایەتـی موسـڵ. بـارودۆخی کـوردانی کەرکـوک زۆر لەوەش خراپتربـوو. زمـانی دایـک، کاروبـاری پەروەردە و خوێندن، پاراستنی کەلەپووری نەتەوەیی و گەشەکردنی، لایەنگەلی گرنگن لە ژیانی هەموو نەتەوەکانـدا. هەڵوێسـتی حکـومەتی ناوەنـدی سـەبارەت بەم پرسانە لە دەوڵەتی فرە نەتەوەییدا بە سەنگی مەحەک دادەنرێت بۆ داننان بە ناسنامە و مافە نەتەوەییەکاندا و پەیڕەوکردنـی دادپەروەری و یەکسـانی لە نێوان سەرجەم پێکهاتەکاندا. هەروەهـا داننـان بە ناسـنامە، زمـان و کولتـووری نەتەوەییـدا بنەمـای گـرنگن بـۆ دەسـتەبەرکردنی دەرفەت و هەل لە بەردەم ئەندامانی کەمینە نەتەوەییەکاندا بۆ بەشداریکردنی ئابووری، سیاسی، کارگێڕی و کولتووری لە وڵاتدا. ئەگەرنا، ئەوا چارەنووسـیان پەراوێزخسـتن، دواکەوتـن و پێشێلکردنی مافەکانیان دەبێت. لەم دیـدەوە چەقـی ڕوانینمـان دەخەینە سـەر ئەو لایەنـانە و ئامـاژەبە ژمـارە و داتـا و سیاسـەتە حکومییەکـان دەکەیـن، بەتایبەتی بەرامبەر بە کوردی کەرکوک.

لە ڕاپۆرتەکەیدا سەبارەت بەدۆخـی خوێنـدن لە عێـراق، مـحەمەد ئەمـین زەکـی مێژوونـووس و وەزیـر، ئامـاژە بە جیـاوازی گەورە دەکـات لە ڕێـژەی تەرخانکردنی بودجەی پەروەردە و فێرکردن بۆ لیواکانی عێراق لە سـاڵی ١٩٢٦ — ١٩٢٧. لەکاتێکدا ٣٨٪ داهاتی لیـوای بەغـدا بـۆ خوێنـدن تەرخـان کرابـوو و ڕێژەکە لە موسڵیش ١٩٪ داهاتی لیواکە بوو، لیوای کەرکوک تەنیـا ٩٪ داهـاتی بـۆ پەروەردە و فێرکـردن تەرخـان کرابـوو. دۆخـی لیـوا کوردییەکـانی تـر زۆر لەوەش خراپتـر بـوو. لەو ڕووەوە ڕێـژەی پـارەی تەرخـانکراو بـۆ فێرکـردن و خوێندن لە لیوای سلێمانی تەنیا ١٪ کۆی داهاتەکانی لیـواکە بـوو[٣٠]. ئەو ٩٪ داهـاتیش کە لە لیـوای کەرکـوک بـۆ پرۆسـەی پەروەردە و فێرکـردن تەرخـان کرابوو بۆ قوتابخانە ناکوردییەکان بوو، چونکە لەو ساڵەدا هـیچ قوتابخـانەیەکی کوردی لە لیوای کەرکوک نەبوو.

سیاسەتەکانی حکومەتی عێراق لە بواری خوێندن و فێرکردندا نموونەیەکی ئاشکرای پێشێلکردنی مافەکانی کورد بوو و هەوڵێکی سەرەکیش بوو بۆ پەراوێزخستنی رۆڵیان لە سەرجەم کایەکانی ژیانی سیاسی، ئابووری و کولتووری. بڵاوکردنەوەی فێرکاری و خوێندن بە زمانی کوردی لە ناوچە کوردییەکاندا یەکێک بوو لەو چوار مەرجەکەی کۆمەڵەی گەلان، کە حکومەتی عێراق و بەریتانیای هاوپەیمانی پەسەندیان کردبوو و لەبەردەم ئەنجوومەنی کۆمەڵەی گەلاندا بەڵێنی جێبەجێکردنیان دابوو. بەڵام دوای تێپەڕبوونی پێنج ساڵ بەسەر ئەو بەڵێنانەدا، هەڵسوکەوتی نادادوەرانەی حکومەتی عێراق و هاوپەیمانەکەی لە گومان و نیگەرانی بەولاوە هیچی تریان لە لای کوردان دروست نەدەکرد. تەنیا لە قوتابخانەکانی سلێمانی زمانی خوێندن کوردی بوو، بەڵام لە لیوای کەرکوک، کە زۆرینەی دانیشتووانی کورد بوون تەنیا سێ قوتابخانەی کوردی هەبوون. کەچی ئەو ٢٠ قوتابخانەی دیکە، جگە لەیەک یان دوو قوتابخانەیان، ئەوانی تریان هەرهەموو خوێندن تێیاندا بە زمانی تورکی بوو. هەموو ئەمانە لە کاتێکدا بوو کە رێژەی ئەوکەسانەی بەتورکی دەدوان لە ٢١٪ کۆی دانیشتووانی لیواکە زیاتر نەبوون. محەمەد ئەمین زەکی نیگەرانیی خۆی لە بەرامبەر ئەو دۆخە پیشان دا و جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە، کە هاوواڵاتیانی کوردی کەرکوک ئارەزوو ناکەن رۆڵەکانی خۆیان بنێرنە قوتابخانەی تورکی، چونکە نایانەوێت منداڵەکانیان بە زمانی تورکی بخوێنن و قەبوڵیش ناکەن ناچار بکرێن بەو کارە. لە دیدی زانستی پەروەردەشەوە پێی وابوو ئەو کارە ناکۆک و دژ بە بنەماکانی ئەو زانستەیە. لە کۆتاییدا گەیشتبووە ئەو باوەڕەی، کە ئەو کارە هیچ لێکدانەوەیەک هەڵناگرێت جگە لە وەی زیان لە کورد بدرێت و پشتیوانی لەوانیتر بکرێت[٣١]. ئەوەی لەو بوارەدا مایەی نیگەرانی و تێڕامان بوو ئەوە بوو کە ژمارەی قوتابخانە کوردییەکان بەردەوامی کەم دەبوونەوە. چونکە لە ساڵی ١٩٢٣ لە کەرکوک شەش قوتابخانەی کوردی هەبوون، لە بەرامبەریشدا ١٣ قوتابخانەی تورکی هەبوون. دەسەلاتی داگیرکەری بەریتانی ئەو کاتە پاساوی ئەوە بوو کە سیستەمێکی خوێندنی عوسمانی ئامادەیە و پێویستە بهێڵدرێتەوە تا ئەو دەمەی خوێندن لە

عێراق ڕێکەوتنامەکەی لە هەمان کاتدا دەسەڵاتی بەریتانی لە کەرکوک بە پاساوی کەمیی ژمارەی مامۆستایانی کورد و کتێبی خوێندنی کوردی ژمارەی قوتابخانە کوردییەکانی کەم دەکردەوە. لێرەدا پێویستە ئاماژە بەو ڕاستییە بکرێت، کە هەبوونی ئەو ژمارە قوتابخانە تورکییە لە کەرکوک نابێت بەو شێوەیە لێکبدرێتەوە، کە ڕەوەندێکی گەورەی تورک لە ناو شاردا هەبوو، بەڵکو ئەوە پاشماوەی سیستەمی خوێندنی عوسمانی بوو، کە تێیدا زمانی تورکی زمانی خوێندن بوو. ئەمە هەر لە کەرکوک نەبوو بەڵکو لە ویلایەتەکانی تری دەوڵەتی عوسمانیشدا بەهەمان شێوەبوو.

بەم شێوەیە دەبینین، حکومەتی عێراق پابەند نەبوو بەو بەڵێنانەی کە دابووی بە کۆمەڵەی گەلان لە بارەی خوێندنەوە بە زمانی دایک. گۆڤاری (زاری کرمانجی) وێنەیەکی ئەو ستەمەی لە قوتابیانی کوردی شاری کەرکوک لە ١٩ ئۆکتۆبەری ١٩٢٩ بەڵاو کردوەتەوە. کەسێک ئەم پیتانەی بۆ ناوەکەی خۆی بەکارهێناوە (ع.خ.ی) لە کەرکوکەوە بۆ گۆڤارەکەی نووسیوە، دەڵێ: "خوێندن لە قوتابخانەی کلدانی، ئیسرائیلی "جوو" و ئەرمەنی لە کەرکوک بە زمانی ئەو نەتەوانەیە، تەنیا کورد ناچار دەکرێت بە زمانی بیانی بخوێنێت". ئەو سەر لێشێواوییە لە پرۆسەی فێرکردن لە کەرکوک بووە بەهۆی دواکەوتنی قوتابیانی کورد لە هاوڕێکانیان لە پێکهاتەکانی دیکە. لەم ڕووەوە نووسەری نامەکە دەڵێت "لە ڕاستیدا قوتابیانی کورد لە کەرکوک تووشی سەرلێشوان هاتوون چونکە کاتێک دەچنە قوتابخانە لە چوار ساڵی یەکەمدا ناچار دەکرێن بە زمانی تورکی بخوێنن، دوای ئەوەی شتێکی کەمی لێ دەزانن و بێ ئەوەی هیچ شتێک لە زانستەکان فێربن، ئیتر خوێندن بە زمانی عەرەبی دەست پێدەکات. پاش سێ چوار ساڵێک دوای ئەوەی هەندێک زانیاریی سەرەتایی و سادە بەو زمانە تازەیە وەردەگرن، دەبرێن بۆ بەغدا و دەچنە تاقیکردنەوەیەکی سەختەوە، بێ ئەوەی ئەو حاڵەتەیان ڕەچاو بکرێت، بۆیە لە تاقیکردنەوەکان دەرناچن و دوای ئەوە یان واز لە خوێندن دێنن یان دەردەکرێن". نووسەری نامەکە ئاماژەی بەوەش داوە، کە هەموو ئەو قوتابیە کوردانەی لە ماوەی دوو ساڵی ڕابردوودا چوون بۆ بەغدا بەدەستی بەتاڵەوە گەڕانەوە. لەمەش خراپتر ئەو قوتابخانە

کوردییانەی لە کەرکوک بەر لە ساڵی ١٩٢٧ کرانەوە، وەک قوتابخانەی تەکیە کە کوردەکان زۆر خۆشحاڵ بوون بە کردنەوەی و منداڵەکانی خۆیان تێیدا ناوە بەر خوێندن، زۆر زوو داخرا. هەموو هەوڵەکانیش بۆ دووبارەکردنەوەی هیچ ئاکامێکیان نەبوو. نووسەری ناوبراو لە کۆتایی نامەکەیدا باسی ئەو زەحمەتییانەش دەکات کە کوردانی کەرکوک لە کاتی سەردانی فەرمانگە حکومییەکان ڕووبەڕوویان دەبنەوە. ئەوان لە بەڵگەنامە و ڕێنماییە فەرمییەکان تێناگەن، چونکە بە کوردی نین، ناچارن پەنا ببەنە بەر مەلاکان بۆ ئەوەی ناوەڕۆکەکانیان بۆ شی بکەنەوە [٣٢].

سەرەڕای داواکاری لێژنەکەی کۆمەڵەی گەلان تایبەت بە کێشەی موسڵ "بە بایەخدان بە ئارەزووی کورد لە دامەزراندنی فەرمانبەری حکومی لە ناوچەکانیان لە ڕیزی خۆیان و کردنی زمانی کوردی بە زمانی دادگا و قوتابخانەکان لە ناوچەکانیان"، کەچی ژمارەی قوتابخانە کوردییەکان لە کەرکوک تەنیا شەش قوتابخانە بوو. لە موسڵ هیچ قوتابخانەی کوردی لێ نەبوو. کەچی لە کەرکوکدا ١٣ قوتابخانەی فەرمی تورکی و قوتابخانەیەکی تایبەتی ناحکومی هەبوو. لە موسڵیش ٤ قوتابخانەی سریانی حکومی و قوتابخانەیەکی ناحکومیش هەبوو. ئەم خشتانەی لە خوارەوە دەخەینە ڕوو، ئەو ڕاستییانەی ئاماژەمان پێکردن دەردەخەن بەشێوەیەک کە پێویست بە کۆمێنتی زۆر ناکات:

قوتابخانە سەرەتاییە میرییەکانی کوێان

ساڵی خوێندن	لیوای موسڵ		لیوای کەرکوک	
	ژمارەی قوتابخانە	ژمارەی قوتابی	ژمارەی قوتابخانە	ژمارەی قوتابی
١٩٢٢ — ١٩٢٣	٦٨	٦٧٨٩	١٤	١٣٦٩
١٩٢٣ — ١٩٢٤	٧٢	٦٤١٧	٢٤	١٥٤٤
١٩٢٤ — ١٩٢٥	٧٣	٦٢٨٩	٢٤	١٤٧٤

قوتابخانە سەرەتاییە میرییەکانی کچان [٣٣]

ساڵی خوێندن	لیوای موسڵ		لیوای کەرکوک	
	ژمارەی قوتابخانە	ژمارەی قوتابی	ژمارەی قوتابخانە	ژمارەی قوتابی
١٩٢٢ — ١٩٢٣	١٩	١٧٦٩	٣	١٦٩
١٩٢٣ — ١٩٢٤	١٨	٢٢٣٠	٢	٩٢
١٩٢٤ — ١٩٢٥	١٩	٢١٩٧	٢	٩٥

سەرەڕای کۆتاییهاتنی کێشەی موسڵ و وێڕای داواکاری لێژنەکە سەبارەت بە خوێندن بە زمانی کوردی، بارودۆخەکە بەرەو باشی نەدەچوو. لە ساڵی ١٩٣٠ ژمارەی قەتابخانە کوردییە میرییەکان ٤١ قوتابخانە بوو و تەنیا ١٥٤٥ قوتابیان هەبوو. لە هەمان کاتدا ١٤ قوتابخانەی تورکی هەبوون کە ٩٦١ قوتابی تێیاندا دەیانخوێند، ٢٧ قوتابخانەی کرستیانەکانیش هەبوون کە ٣٣٠٣ قوتابییان هەبوو لەگەڵ پێنج قوتابخانە بۆ جووەکان کە ٥٨ فێرخوازیان هەبوو[٣٤]. ئەم بارەی خوێندن بە زمانی کوردی مایەی نیگەرانی و بێزاریی کورد بوو، دەسەڵاتی مەندەیتی بەریتانی لە ڕاپۆرتەکانیدا بۆ کۆمەڵەی گەلان ناچار بوو ئاماژە بە ناڕەزایی کورد لە بارەی کەمی قوتابخانەوە بە زمانی کوردی بدات. پاساوی ئەو دەسەڵاتە بۆ ئەم بارە ئەوە بوو، گوایە "دوور ڕۆیشتن لەگەڵ خواست و ئارەزووەکانی کورددا لە بەرژەوەندی عێراقدا بەگشتی و خودی کوردیشدا نییە"[٣٥]. بۆچی دەبێت خوێندن بە زمانی دایک پرسێک بێت لە بەرژەوەندی گشتی عێراق و کوردیشدا نەبێت؟. لەبری ئەوەی یەکسانی لە نێوان کورد و عەرەب بەدی بێنن و هانی کورد بدەن بە زمانی دایکی خۆیان بخوێنن و دەرفەتیان بۆ بڕەخسێنن بە خۆیان کوردستان بەڕێوە ببەن و بەشداری لە بەڕێوەبردنی عێراقدا بکەن، کاربەدەستانی ئینگلیز لەژێر پەردەی ئەوەی گوایە ئەگەر کورد فێری عەرەبی نەبن، ئەوا دەرفەتیان لە بەڕێوەبەرایەتی عێراقدا کەم دەبێت، ئەم سیاسەتەی پەراوێزخستنی کوردیان پەیڕەو دەکرد. ئەوان دەمێکی دوورودرێژ بوو ئەم سیاسەتەیان لە وڵاتی خۆیان بەرامبەر سکوتلەندی، وێڵزی و ئایرلەندییەکان پەیڕەو دەکرد. ئەم بۆچوونانەی بەریتانیا پاکانەیەک بوو بۆ سیاسەتی تواندنەوەی کورد لەناو زۆرینەی عەرەبدا لە عێراق.

سیاسەتی ڕاگەیەندراوی کاربەدەستانی عێراق بەرامبەر بە کورد هیچ نەبێت لە ساڵانی یەکەمی دەسەڵاتیاندا بە جۆرێکی دیکە بوو. ئەوتا پاشای عێراق فەیسەڵی یەکەم لە ساڵی ١٩٢٦ ئامۆژگاری کاربەدەستانی دەوڵەتەکەی دەکات بەوەی گوایە "یەکێک لەگرنگترین ئەرکەکانی هەموو عێراقییەکی دڵسۆز ئەوەیە هانی برا کوردەکەی بدات ڕەگەز و ناسنامەی خۆی بپارێزێت و لێی لانەدات...". پێشتریش سەرۆک وەزیرانی عێراق عەبدولموحسن ئەلسەعدون لە وتارێکیدا لە بەردەم ئەنجوومەنی نوێنەران لە ٢٢ کانونی دووەمی ١٩٢٢ داوای کردبوو کە "ئەگەر عێراق بیەوێت بژی، ئەوا دەبێت مافی سەرجەم پێکهاتەکانی دابین بکات، چونکە هەموو بینیمان چۆن ئەو پرسە بووە هۆی پەرتبوون و هەرەسهێنانی دەوڵەتی عوسمانی، کە مافی پێکهاتەکانی ئەو دەوڵەتەی پێشێل دەکرد و ڕێگەی پێشکەوتنی لێ دەگرتن...". کۆمیساری باڵای بەریتانیش، بە پێچەوانەی زۆر لە سیاسەتەکانیان بەرامبەر بە کورد، بە هەمان نەفەسی سەرۆک وەزیرانی عێراق، ئامۆژگاری بەرپرسانی عێراقی دەکرد، هەر لەو بۆنەیەدا کە شا فەیسەڵ ئەو وتانەی سەرەوەی تێدا پێشکەش کرد، ئەمیش وتی: "پێویستە ئامانجی حکومەتی عێراقی ئەوە بێت، هەموو پێکهاتە و نەژادە عێراقییەکان بکاتە ڕۆڵەی دڵسۆزی حکومەت، بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجەش پێویستە هانیان بدات پابەند بن بە ئاینەکانی خۆیانەوە و شانازی بکەن بە نەژادەکەیانەوە و لێی لا نەدەن. هیچ کاتێک کورد نابێت بە عەرەب. هەروەکو چۆن سکوتلەندی نەبوو بە ئینگلیز، بەهەمان شێوەش کورد نابێت بە عەرەب، هەرگیز ناشبێت بە نیشتیمانپەروەرێکی باش ئەگەر ناچار بکرێت زمان و نەریت و دابی عەرەبی بەکاربێنێت. بەکورتی و کرمانجی، نابێت هەوڵ بدرێت بکرێت بە عەرەبێکی تەواو، بەڵکو دەبێت هان بدرێت و ئاسانکاری بۆ بکرێت بۆ ئەوەی ببێتە کوردێکی تەواو و بێگەرد"[٣٦].

بەریتانییەکان زۆر باش دەیانزانی، ئەگەر کوردەکان دەرفەتی خوێندنیان بە زمانی خۆیان بۆ بڕەخسێنرێت و بتوانن گەشە بە کەلتووری نەتەوەیی خۆیان بدەن، ئەوا ئەو کاتە قەت بە بارودۆخی خۆیان و ژیانی زەبوونی قایل نابن. ئەو کاتە داوای مافی زەوتکراویان دەکەن و دەبێت هاوبەشی بن لە ژیانی سیاسی،

ئابووری و کولتووری ولّات. سیاسەتی بەریتانیا بەرامبەر کورد لەسەر بنەمای پێچەوانە بەو مافانە دامەزرا بوو. پەراوێزخستن و بێبەشکرنی کورد لە بڕیاردان لەسەر پرسە گرنگەکانی عێراق بنەمای سەرەکی سیاسەتی کاربەدەستانی بەریتانیا بوو. ئاسەوار و کاریگەریی پشتگوێ خستنی بەرژەوەندییەکانی کورد لە بواری خوێندن لە کەرکوک لە ساڵانی دواتردا بەڕوون و ئاشکرایی دەرکەوتوون. لە کاتێکدا ژمارەی خوێندەواران لە ساڵی ١٩٥٣ لە لیواکە گەیشتبووە ٢٠٥٣٤ کەس، هاوکات ژمارەی نەخوێندەواران٢١٤٩٨٠ کەس بوون. ڕوون و ئاشکرایە کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانی لادێکانی کەرکوک کورد بوون و ڕێژەی نەخوێندەواری لە لادێ لە ئاستێکی زۆر زۆر بەرزدا بوو. ژمارەی قوتابخانە سەرەتاییەکانی کوڕان ٧١ و هی کچان ١٣ قوتابخانە بوون، ژمارەی باخچەی ساوایانیش ١١ باخچە بوو، ژمارەی قوتابخانەی ناوەندی و ئامادەیی کوڕان ٦ قوتابخانە بوون و بۆ کچان تەنیا ٢ قوتابخانەی لەم جۆرە بوون. ئەم قوتابخانانەی دواییش تەنیا لە ناوەندی شار و قەزا و ناحیەکاندا هەبوون. زانای عێراقی دکتۆر شاکر خەسباک بە وێژدان و زۆر بابەتییانە کێشە و گرفتەکانی خوێندنی لە کوردستان دەستنیشان کردووە. دوای ئاماژەکردن بە هۆکاری ئابووری و ئەوانی دیکە، خەسباک دەڵێت "ناوچە کوردییەکان گیرۆدەی چەندین کێشەی تایبەت بوونەتەوە بەتایبەتی کێشەی زمانی خوێندن، چونکە خوێندن لە قوتابخانە سەرەتاییەکان بە زمانی کوردییە، لە کاتێکدا لە قوتابخانە ناوەندی و دواناوەندییەکان دەگۆڕێت بۆ زمانی عەرەبی. بێگومان گۆڕانی لە ناکاوی زمانی خوێندن لە کوردییەوە بۆ عەرەبی پڕۆسەیەکی سەختە. کوردەکان مافی خۆیانە بە زمانی خۆیان بخوێنن وەک لە بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلانا لە ساڵی ١٩٢٦ هاتووە. ئەرکی وەزارەتی فێرکردنە کتێب بە کوردی دابنێت و کتێبە عەرەبییەکان بکات بە کوردی. دەکرێت زمانی عەرەبی لە قوتابخانە و دەزگا فێرکارییە کوردییەکاندا وەک زمانێکی سەرەکی بخوێندرێت بۆ ئاسانکاریکردنی پڕۆسەی خوێندن لە بەردەم کورددا لە کۆلێجە عەرەبییەکان، تا ئەو دەمەی پێداویستیی کردنەوەی کولێجەکان بە زمانی کوردی دەستەبەر دەکرێن. پشتگوێ خستنی زمانی کوردی لەلایەن حکومەتی عێراقەوە هەمیشە

هۆکارێک بووە بۆ نیگەرانی و ناڕەزایی کورد. پێویستە مامەڵەی دەوڵەت لەگەڵ هەموو دانیشتووانی وڵاتدا بە هەموو نەتەوەکانییەوە بێ جیاوازی بێت"[٣٧].

هەر بە هەمان شێوە ڕۆژنامەگەری کوردی لە کەرکوک هیچ پێشکەوتنێکی وای بەخۆیەوە نەبینی، کە شایانی باسکردن بێت. ئەوەبوو، بەریتانییەکان لە ١٥ کانونی یەکەمی ١٩١٨، واتا تەنیا ٢٠ ڕۆژ دوای داگیرکردنی کەرکوک بۆ دووەمین جار، دەستیان کرد بە دەرکردنی ڕۆژنامەی (النجمة) بە زمانی عەرەبی، کە لە ساڵی ١٩٢٦ ناوەکەیان بۆ "کرکوک" گۆڕی، ژمارەی یەکەم بەم ناوە تازەیەوە لە ڕۆژی ١٢ تشرینی یەکەمی ١٩٢٦ دەرچوو. کاربەدەستانی بەریتانی و عێراقی ڕێگایان نەدەدا وتار و هەواڵ بە کوردی لە ڕۆژنامەکە بڵاو بکرێنەوە. لە سەروەختی پەیماننامە تازەکەی نێوان بەریتانیا و عێراق و مانۆڕەکانیان بۆ وەرگرتنی عێراق لە کۆمەڵەی گەلان و ڕاکێشانی کورد، بڕیاریان دا لە ژمارە ٣٠٢ی ڕۆژنامەکەوە لە ڕێکەوتی ٢ ئایاری ١٩٣٠ تەنیا دوو لاپەڕە بە زمانی کوردی بڵاو بکەنەوە. ڕۆژنامەکە لە شەش لاپەڕەدا بڵاو دەبووەوە. دوو لاپەڕە بە کوردی، دووشیان بە تورکی و ئەو دوو لاپەڕەکەی دیکەشی بۆ بڵاوکردنەوەی هەواڵ و کاروبارەکانی حکومەت و خەڵک و ڕیکلام تەرخان کرابوون. پاساوی ڕۆژنامەکە بۆ ئەم ڕێبازە نوێیەی بەم شێوەیە بوو " ئەمە ئاکامی سیاسەتی دادپەروەرانەی حکومەتە شکۆدارەکەمانە، مەبەستیش بەدیهێنانی مافەکانە و سوودوەرگرتنی ئەو کوردانەیە کە لەناو لیواکەماندان". تەرخانکردنی دوو لاپەڕە بە کوردی لە ڕۆژنامەکە بەشێک بوو لەو یارییەی کە دەبوایە ڕێگە خۆش بکات بۆ وەرگرتنی عێراق لە کۆمەڵەی گەلان. دانانی تەحسین عەسکەری، کە خەڵکی گوندی عەسکەری نزیک چەمچەماڵ بوو، بە موتەسەڕیفی کەرکوک و تۆفیق وەهبی بە هی سلێمانی و دەرکردنی قانوونی زمانە خۆجێیەکان "قانون اللغات المحلية" چەند ئەڵقەیەکی ئەو گەمەیە بوون. ڕۆژنامەی "کرکوک" دوای گێڕانەوەی ژیانی موتەسەڕیفی تازە و بنەماڵە بەناوبانگە کوردییەکەی، ئەو پلە و پایانەی لە ڕیزەکانی سوپای عوسمانی بەدەستی هێنابوو و ئەو پۆستانەی لە دەوڵەتی عێراقی وەریگرتبوون، ئاماژەی بەگەیشتنی ناوبراو بۆ کەرکوک و وەرگرتنی پۆستە تازەکەی کردبوو، لەوبارەوە

دەڵێت: "دوای تەشریف هێنانی بۆ کەرکوک، کە زێدی خۆیەتی و باب و باپیرانی ناوبانگێکی باشیان هەیە لەم ناوچەیە، لەلایەن خەڵکی شارەوە بەشێوازێکی گەرم پێشوازی لێکرا. ناوبراو کوردە و خوێندنی بااڵی تەواو کردووە، خاوەن ئەزموونێکی زۆری کارگێڕی و سیاسەتە، ئاگاداری بارودۆخی ڕۆحی ناوچەکەمانە. بەم واتایە، ئومێد دەکەین هۆکارێک بێت بۆ بەدیهێنانی پێشکەوتن و خێر و خۆشی بۆ لیواکەمان". سەرباری ئەوە، پێدەچێت دامەزراندنی تەحسین عەسکەری وەکو موتەسەڕیفی کەرکوک، هەوڵێک بێت لەلایەن حکومەتەوە بۆ سڕینەوەی ئاسەواری نەڕێنی و خراپەکاری و بەدڕەفتاری و هەڵسوکەوتە نابەجێکانی موتەسەڕیفی پێشوو عەبدولمەجید یەعقوبی "١٩٢٤ – ١٩٢٧"، کە دز و گەندەڵکارێکی کەم وێنە بوو، بە ناهەق دەستی دەگرت بەسەر ماڵ و موڵکی خەڵکدا، بەتایبەتی دانیشتووانی کوردی کەرکوکدا. یەعقوبی تورکمانێکی تۆندڕەو و شۆڤینی بوو و ستەمی زۆری لە دانیشتووانی کوردی شارەکە دەکرد. ڕۆژنامەی "کرکوک" ستایش و پەسنی هەردوو ڕۆژنامەی (ژیان و زاری کرمانجی) دەکرد، کە لە سلێمانی و ڕەواندوز دەردەچوون. بەداخەوە لە دوای یەک ساڵ و پاش گواستنەوەی تەحسین عەسکەری، دەسەاڵت خێرا بڕیاری دا بەشی کوردیی ڕۆژنامەکە دابخات، چونکە لە گەشەکردنی ڕۆشنبیری لە نێو کوردانی کەرکوک دەترسا[٣٨].

بارودۆخی ڕووەکانی تری ژیانی کوردانی کەرکوک لە دۆخی فێرکاری و ڕۆژنامەگەری باشتر نەبوو، لە بواری خزمەتگوزاری تەندروستیدا لە ساڵی ١٩٥٥ تەنیا پێنج نەخۆشخانە و ٤٨ پزیشک هەبوون، لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتووانی لیوای کەرکوک گەیشتبووە ٢٦٨٠٠٥ کەس. بەهۆی کەمیی خزمەتگوزاری تەندروستی و نەبوونی نەخۆشخانەی منداڵبوون ڕێژەی مردنی منداڵان زۆر بەرز بوو، بەتایبەتی لە الدێکان کە زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتووانیان کورد بوون[٣٩].

هۆیەکی دیکەی زەوتکردنی مافەکانی کورد و پەشیمانبوونەوە لەو بەڵێنانەی کە بەکورد دران لە سەروەختی ململانێ لەسەر دەستگرتن بەسەر ویلایەیی موسڵدا، بریتی بوو لە دەرکردنی "قانوونی زمانە خۆجێیەکان" لە ٢٣

مایسی ۱۹۳۱. دەقی قانوونەکە بێ ئەوەی بیەوێت ئەو شێوازانە ئاشکرا دەکات، کە حکومەت پەنای بۆ بردووە بۆ پەراوێزخستنی زمانی کوردی لە کەرکوک و گەلێک لە ناوچە کوردییەکانی دیکەدا. لەو بارەوە لە مادەی دووەمی قانوونەکەدا نووسراوە "زمانی دادگا لەم قەزایانە کوردی دەبێت: ئامێدی، زاخۆ، زێبار، ئاکرێ، کۆیە، ڕانیە، ڕەواندز، گل، چەمچەماڵ، سلێمانی، هەڵەبجە، شارباژێر. بەڵام لە مادەی سێیەمی هەمان قانوونداا هاتووە: "دەکرێت زمانی دادگاکان لەم قەزایانەدا کوردی، عەرەبی یان تورکی بێت: دهۆک، شێخان، هەولێر، مەخمور، کەرکوک، کفری. دادگا لە هەر حاڵەتێکدا بڕیاردەدات کام زمان بەکاربهێنرێت. کەچی مادەی چوارەم ڕێ دەدات بە تاوانبار لە هەموو ئەو قەزایانەی ئاماژەیان پێکرا و لە هەموو حاڵەتێکدا کە "ا. بە زمانی عەرەبی دادگایی بکرێت و ئاگادار بکرێتەوە ئەگەر ئەوە زمانی ناومالّی بێت. ب. هەموو وتراوە زارەکییەکان لە کاتی دادگاییکردندا بۆی بکرێت بە کوردی، عەرەبی یان تورکی، هەروەها وێنەیەکی بڕیارەکەی دادگاشی بۆ وەربگێڕدرێت بۆ یەکێک لەو زمانانە، هەموو کەسێکیش بۆی هەیە داوا پێشکەش بکات بە هەر دادگایەک لەو قەزایانە ئاماژەیان پێکراوە یان دادگای باڵاتر لەوانە بە زمانی کوردی، عەرەبی یان تورکی". مادەی پێنجەمیش زمانی کوردی بە فەرمی دادەنێت لەم قەزایانەی لە خوارەوە ئاماژەیان پێدەکەین، بەڵام دامەزراوە هونەرییەکان "فني" و پەیوەندییەکان لە نێوان ناوەندی لیواکان و وەزارەتەکان و لە نێوان لیوای موسڵ و قەزاکانی بە زمانی عەرەبی دەبن: ئامێدی، ئاکرێ، دهۆک، زاخۆ، هەولێر، مەخمور، کۆیە، ڕانیە، ڕەواندوز، چەمچەماڵ، گل، سلێمانی، هەڵەبجە، و شارباژێر. لە هەردوو قەزای کەرکوک و کفرییش کوردی یان تورکی بەکاردەهێنرێن ". دەقی مادەکانی تری قانوونەکە بەم شێوە بوو: "مادەی شەشەم- زمانی خوێندن لە هەموو قوتابخانە بەرایی و سەرەتاییەکان لەو قەزایانەی ناویان لەم قانوونەدا هاتووە بەپێی زمانی ماڵەوەی "واتا زمانی دایک ج. ق" زۆرینەی فێرخوازن دەبێت جا عەرەبی بێ، یان تورکی یاخود کوردی". مادەی حەوتەمیش- هەرکەسێک دەتوانێت سەردانی دەسەڵاتە فەرمییەکان بە زمانی عەرەبی بکات و بە هەمان زمانیش وەڵام بدرێتەوە. هەموو

پەیوەندیکردنێک (المخابرات) بە هەر یەکێک لەو زمانانەی لە مادەی پێنجەمدا رێگەیان پێدراوە، قەبوڵ دەکرێت و بەهەمان ئەو زمانەش وەڵام دەدرێتەوە. مادەی هەشتەمیش- لەو قەزایانەی لیواکانی سلێمانی، کەرکوک و هەولێر کە لەم قانوونەدا ئاماژەیان پێکراوە، شێوازی ئێستای زمانی کوردی بەکاردێت، لە قەزاکانی لیوای موسڵیش، کە لەم قانوونە ئاماژەیان پێکراوە، خەڵکەکە بە خۆیان شێوازی زمانە کوردییەکە هەڵدەبژێرن، ئەویش لە ماوەی سااڵێکدا لە کاتی جێبەجێکردنی ئەم قانوونەوە". قانوونەکە وەزیرە پەیوەندارەکان ڕادەسپێرێت بەپێی دەسەاڵتەکانی خۆیان جێبەجێی بکەن. قانوونەکە لە ڕێکەوتی ٢٣ ئایاری ١٩٣١ بە ئیمزای مەلیک فەیسەڵ دەرچووە و ناوی هەر یەک لە سەرۆک وەزیران نوری سەعید، وەزیری داد جمال بابان، وەزیری ناوخۆ عەبدوڵا دەمەلوجی، وەزیری دەرەوە موزاحیم پاچەچی، وەزیری بەرگری جەمیل ئەلڕاوی، وەزیری دارایی ڕۆستەم حەیدەر و وەزیری مەعاریف عەبدولحوسێن چەلەبی بەسەرەوەیە[٤٠]. دەرکردنی قانوونی زمانە خۆجێیەکان بۆ جێبەجێکردنی بەندەکانی بڕیاری کۆمەڵەی گەلان بوو لە ١٦ دیسەمبەری ١٩٢٥ سەبارەت بە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە، کە دەبوایە هەردوو حکومەتی بەریتانیا و عێراق جێبەجێی بکەن. ئەو بەندانەی باسیان لە مافە کارگێڕی و کولتوورییەکانی کوردانی باشووری کوردستانیان دەکرد و هەردوو حکومەت پەیمانیان دابوو پابەندی جێبەجێکردنیان بن. قانوونەکە زمانی خۆجێیی لەبری زمانی دایک یان زمانی نەتەوەیی بەکارهێنا و کۆت و بەندی زۆری لە بەردەم گەشەکردن، بڵاوبوونەوە و یەکگرتنی زمانی کوردیدا دروست کردبوو.

مێژوونووسی گەورەی کورد محەمەد ئەمین زەکی لە تێبینییەکانی خۆیدا سەبارەت بە قانوونەکە ئاماژەی کردووە بە پابەندنەبوونی حکومەتی عێراق بەو بەڵێنانەی کە بەکۆمەڵەی گەلانی دابوو. بە پێچەوانەوە هەڵسوکەوتی حکومەتی عێڕاقی لەم بارەوە بە ناکۆک لەگەڵ ئەو سۆز و پەیمانانە لە قەڵەم داوە. بەتایبەت ئاماژە بەمادەی چوارەمی قانوونەکە دەکات، کە ڕێی داوە بە بەکارهێنانی زمانی تورکی لەچەندین قەزا و ناحیەی کوردیدا. ئەو پێی وایە کە

ئەم کارە لە کاتی خۆیدا لەسەر داواکاری ئەنجوومەنی ئیدارەی کەرکوک کرا. محەمەد ئەمین زەکی نەک لە دژی مافی هیچ پێکهاتەیەک نەبووە، بەڵکو زۆر بە پێویستی زانیوە کە هەموو پێکهاتەکانی عێراق بەمافەکانیان بگەن و لێیان بەهرەمەند بن. بەڵام ئەوەشی زۆر بەلاوە گرنگە کە ئەم کارە لەسەر بنەمای دادپەروەری بێت و لەسەر حیسابی پێکهاتەکانی تر نەبێت، چونکە ئەوە هەڵەیەکی کوشندە دەبێت، کاتێک پێکهاتەیەک هەست بکات مافەکانی خوارەوە و لەسەر حیسابی ئەو پشتیوانی لە پێکهاتەیەکی تر دەکرێت. ئەو پێی وایە کە لەم پرسەدا رێک ئەم کارە کراوە و لەسەر حیسابی کورد پشتیوانی لە تورکمانەکان کراوە.

لەم کارەشیدا محەمەد ئەمین زەکی پەنا دەباتەوە بەر داتا و ئامارەکان و ئەوە دەردەخات چۆن ستەم لە کوردی کەرکوک دەکرێت، کە زۆرینەی دانیشتووان پێکدێنن. لە تەک رێژە فەرمییە ڕاگەیاندراوەکانی حکومەتدا کە باس لە دانیشتووان بەم شێوەیە دەکەن: ٥١٪ کورد، ٢١٪ تورکمان، ٢٠٪ عەرەب و ٨٪یش خەڵکانی ناموسڵمان، ئەو ئاماژە بە زانیاری شاراوە دەکات، کە جیاوازیی زۆریان لەگەڵ داتا ڕاگەیاندراوەکانی حکومەتدا هەیە. سەرچاوەی زانیارییەکانیشی ئاشکرا دەکات کە کەسانی شارەزا و بەرپرسن لە کاروباری ئامار و فەرمانگەی نفوسی کەرکوک و جێگەی باوەڕ و متمانەن. وادیارە سەرچاوەی زانیارییەکانی محەمەد ئەمین زەکی ئامارەکانی ئەو سەرژمێرییە بێت کە شارەوانی کەرکوک لە ساڵی ١٩٣٠ ئەنجامی دابوو و ئاکامەکانی بە شاراوەیی هێڵدرابوونەوە. بەپێی ئەو ئامارانە ژمارەی دانیشتووانی شار لەو کاتەدا دەوروبەری ٣٥٠٠٠ کەس بوون. لەو ژمارەیە ٢٢٠٠٠یان کورد و ٧٠٠٠ شیان تورکمان بوون. هەرچی کرستیانەکانە هەزار کەسیان ئەوانە بوون، کە پشتاوپشت لە کەرکوک دەژیان و دوو هەزاریش ئاسوری تەیاری بوون لەگەڵ ٥٠٠ ئەرمەنی و ٢٥٠٠ جوو. لە هەموو لیواکە تەنیا ٢٤ قوتابخانە هەبوون و بەشی کورد تەنیا ٣ قوتابخانە بوو. لە ناو شاریش لەکۆی ١٠ قوتابخانە، ٦ یان تورکی بوون و ٢ یان بۆ کرستیان و ٢ەکەی دیکەش بۆ جووەکان بوون. واتا بەشی کورد لە قوتابخانەکانی ناو شار یەکسان بوو بە سفر. لە شوێنێکی

دیکەی ئەم بەشە ئاماژەمان بە ژمارەی فەرمانبەرانی کوردیش لە کەرکوک کرد، کە بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ رێژەی کورد لە شار و لیوای کەرکوک یەکیان نەدەگرتەوە [٤١].

سیاسەتەکانی حکومەتی عێراق بەرامبەر کورد لە هەموو بوارەکانی وەک دامەزراندنی فەرمانبەران، خوێندن و فێرکردن، بەکارهێنانی زمانی کوردی لە خوێندن و دادگاکان ناکۆک بوون لەگەڵ ئەو بەڵێنانەدا کە دەیدان بە کۆمەڵەی گەلان. کاربەدەستانی عێراق بۆ ئەوەی وڵاتەکەیان ببێت بە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلان لە لێدوانێکی ڕاگەیەندراودا لە ٣٠ مایسی ١٩٣٢ بەڵێنی ئەوەیان دا جیاوازی لە نێوان دانیشتووانی عێراقدا نەکەن. ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق هەر لەو مانگەدا ئەو لێدوانەیان پەسەند کرد و بەو شێوەیە بوو بە قانوونێکی بنەڕەتی لە عێراق. دەبوایە ئەو لێدوان- قانوونە پاراستنی مافەکانی هاوواڵاتیانی عێراقی بێ جیاوازی دەستەبەر بکردبایە بێ ئەوەی سەیری ڕەگەز یان ئایینییان بکات. لە مادەی نۆیەمی ئەو لێدوانە هاتووە "حکومەتی عێراق قایلە بەوەی زمانی کوردی شان بەشانی عەرەبی زمانی فەرمی بێ لەو قەزایانەی زۆرینەی دانیشتووانیان کوردن لە هەریەک لە لیواکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی...". بەڵێنی ئەوەشی دابوو کە لەو قەزایانە ئەو کەسانە دابمەزرێنێت کە کوردی دەزانن و تا بکرێت خەڵکی ئەو قەزایانە بن، هەرچەندە پێوەری هەڵبژاردنی فەرمانبەران بۆ ئەو قەزایانەش، وەک سەرانسەری عێراق دەبوو لێهاتن و زانینی زمان بێ بەر لە نەژاد. ئەو بەڵێنانە خەسڵەتی نێودەوڵەتییان هەبوو، چونکە مادەی دەیەمی لێدوان (قانوون)کە ئاماژەی بەوە کردووە، کە "تا ئەو شوێنەی ئەم مەرجانە پەیوەندییان بە کەمینەی نەتەوەیی، ئاینی و زمانەوانییەوە هەیە، ئەوا بەڵێنگەلێکن کە خەسڵەتی نێو دەوڵەتییان هەیە و وەک گەرەنتی دەسپێردرێن بە کۆمەڵەی گەلان، تەنیا بە زۆرینەی دەنگەکانی ئەنجوومەنی کۆمەڵەی گەلان دەکرێت هەموار بکرێنەوە، بێ ئەوە نابێت هیچ گۆڕانکارییان تێدا بکرێت" [٤٢].

خراپترین سیاسەتەکانی حکومەتەکانی عێراق لە کەرکوک بریتین لە هەوڵی گۆڕینی دیمۆگرافیا بە واتای گۆڕینی واقیعی نەتەوەیی دانیشتووانی ئەو

پارێزگـایە. پێویسـتە ئامـاژە بەوە بـکەم کە حکـومەتە یەک لەدوای یەکەکـانی عێراق بە شێوازی جیاواز هەوڵی جێبەجێکردنی ئەم سیاسـەتەیان داوە، تـا کـار گەیشـتە سیاسـەتی پاکتـاوی نەژادی و جینۆسـایدکردنی کـورد لەسـەر دەسـتی دەسەڵاتی بەعس. شان بەشانی کۆچی سروشـتیی دانیشـتووانی لادێ بـۆ شـار، بەتـایبەتی ئەو شـارانەی گەشـەی ئـابووریی بەرچاویـان بە خۆیـانەوە دەبینـی. کەرکـوک دوای دۆزیـنەوە و دەرهێنـانی نەوت (١٩٢٧ — ١٩٣٤) لە پێشـەوەی هەموو شارەکانی تر بوو. ئەم فاکتەرە گـرنگە بـووە هـۆی ڕووداندی گۆڕانکـاریی گەورە لە دۆخـی ئـابووری، کـۆمەڵایەتی و دیمـۆگرافی شـارەکە. ئەوەبـوو، کۆمپانیای نەوت ژمارەیەکی زۆر کرێکاری بەکار خست و گەلێکیانی لە دەرەوەی لیواکەوە دەهێنا. لە ئەنجامدا و دوای ماوەیەک چەندین گەڕەکـی نـوێ لە نزیـک کۆمپانیای نەوت پەیـدا بـوون، کە زۆرینـەی دانیشـتووانیان ئاسـوری، ئەرمەن و عەرەب و خەڵکـی دیـکە بـوون. لە بەرامـبەردا ڕێـژەی کرێکـارانی کـورد لەپـاش هەموانەوە دەهات. بەم شێوەیە وەبەرهێنان لە کێڵگە نەوتییەکـانی کەرکـوک و ناوچەکـانی دەوروبەری بـووە هـۆی نیشـتەجێبوونی ژمـارەیەکی زۆر لە خەڵکـی ناوچە جیاجیاکانی عێراق بەشێوەیەکی هەمیشەیی لەم شارە[٤٣].

شـان بەشـانی هێنـانی کرێکـار و گواسـتنەوەی فەرمـابنەران و پـۆلیس لە شوێنەکانی دیکەوە بـۆ کەرکـوک. لە هەمـان کاتـدا حکـومەتی بەغـدا کەرکـوکی کـردە مەڵبەنـدی تیپـی دووەمـی سـوپای عێـراق. نیشـتەجێکردنی خـێڵە عەرەبییەکان لە حەویجە گەورەترین هەنگاو بوو لە بواری گـۆڕینی دیمۆگرافیـای لیـوای کەرکـوک لە سـەردەمی پاشـایەتیدا. حکـومەتی یاسـین هاشـمی دەسـتی بەجێبەجێکردنـی ئەم پڕۆسـەیە کـرد لەژێـر نـاوی "پـڕۆژەی زەوییەکـانی یەکە وەبەرهێنەرییەکـان"، دوای ئەوەی لە ڕێـگەیەکی جـۆگەیەکی گەورەوە لە ڕووبـاری زێی بچووکەوە ئـاوی بـۆ ڕاکێشـان. هەنگـاوی یەکەمـی پـڕۆژەکە بریتـی بـوو لە نیشتەجێکردنی زیاتر لە هەزار خێزانی بەدوی عەرەب "کۆچەر و ڕەشماڵ نشین" لە دەشـتاییەکانی بەر جەوەڵ حەمـرین. ڕووبەری هەزار کـم٢ زەوی لە نزیـک ڕووبـاری باشـووری پـڕۆژەکە تـا دەگـاتە سـنووری کـارگێڕی قەزای ناوەنـدیی کەرکوک بەخشـی بە خێڵـی عوبێـد. لە مـاوەی ٢١ سـاڵدا، واتـا تـا سـەرژمێری

گشتیی دانیشتووانی ساڵی ١٩٥٧، ژمارەی ئەو ئاوایییانەی ئاوەدانیان کردەوە گەیشتە ١٢٤ ئاوایی. لە هەمان کاتدا ٩٠٠ کم٢ بۆ خێڵی جبور تەرخان کرد، کە لە ڕووباری زێی بچووکەوە دەستی پێ دەکرد، ئەمانیش تا کاتی سەرژمێرییەکە بیست گوندیان ئاوەدان کردەوە. هەرچی خێڵی ئەلبوحەمدانە ٢٠٠کم٢ بۆ تەرخان کرا، کە دەکەوێتە نێوان زێی بچووک و ڕێگای سەرەکی نێوان کەرکوک و حەویجەوە و ژمارەی ئاوایییەکانی ئەمانیش تا ساڵی سەرژمێرییەکە بیست و یەک گوند بوو. سەرباری ئەو خێڵە سەرەکییانە، چەندین هۆز و عێڵ و بنەماڵەی دیکەش هێندران بۆ حەویجە وەک تکریتی و دورییەکان "التکارتة و الدورریین". خێزانە کوردەکانیش کە بەر لەدەستکردن بەجێبەجێکردنی پڕۆژەی حەویجە لە ناوچەکەدا دەژیان، لە خێڵەکانی دزەیی و شوان و شێخ بزێنی و... هتد بوون و بۆ هەموویان تەنیا سەد کم٢ زەوییان بۆ تەرخان کرا و لە پێنج ئاواییدا نیشتەجێ بوون(٤٤).

پڕۆژەکە لە ساڵی ١٩٣٧ کۆتایی هات کە خاڵی سەرەکی بریتی بوو لە هەڵکەندنی کەناڵێکی سەرەکی لە زێی بچووکەوە بۆ حەویجە. مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی دەگێڕێتەوە کە حکومەت پڕۆژەکەی بە زیندانییەکان جێبەجێ کرد. ئەو بەخۆی یەکێک لەو زیندانییانە بووە کە لە ساڵی ١٩٣٧ لە پڕۆژەکە کاری پێکراوە و جەخت لەوە دەکاتەوە کە بڕیار وا بوو لە حەویجە کورد و عەرەب نیشتەجێ بکرێن و بە هەموان حەویجە ئاوەدان بکەنەوە، بەڵام ڕووبارەکە بەشێوازێک هەڵکەندرا کە بەگوندە کوردییەکاندا نەڕوات. خاوەنی ئەو گوندانە هەریەک لە سەید ئەحمەد خانەقا، حاجی حەسەن ئاوچی و بنەماڵەی نەوتچی بوون. کاتێکیش یاسین هاشمی دەسەڵاتی گرتە دەست، بڕیاری دا حەویجە تەنیا بۆ عەرەبان بێت. ئەمە لەکاتێکدا پلانە بەراییەکە بۆ نیشتەجێکردنی خێڵەکانی جاف و هەمەوەند دانرابوو. تەنانەت چێچانەکان، کە لە جەوەڵ حەمرین و لەسەر ڕووباری زغێتون چەندین گوندیان ئاوەدان کردبووەوە، ناچارکران ئاواییەکانیان چۆڵ بکەن(٤٥).

شایانی باسە، بیرکردنەوە لەو جۆرە پڕۆژانە هاوئاهەنگ بوو لەگەڵ گەشەکردنی بزووتنەوەی ناسیۆنالیستانی عەرەب لە عێراق، کە بەهۆی ستەمی

کۆلۆنیالیستانی بەریتانییەوە کەوتبوونە ژێر کاریگەری پڕوپاگەندەکانی نازیزم و فاشیزمەوە. ئەوان ئارەزووی پەیڕەوکردنی سیاسەتەکانی ئەڵمانیای نازییان لە بەرامبەر گەلانی دیکە دەکرد و هەوڵیان دەدا باڵادەست بن بە سەریاندا. ڕۆژبەیانی ئاماژە بە هەندێک لە سیاسەتەکانی ئەفسەرە نەتەوەخوازەکانی عەرەب دەکات. ڕۆژبەیانی دەگێڕێتەوە، لە سەردەمی فەرمانڕەواییاندا بە سەرۆکایەتی ڕەشید عالی گەیلانی، کە زۆر درێژەی نەکێشا، هەوڵیان دەدا ڕێگە بگرن لە کۆچ و نیشتەجێبوونی کوردە لادێییەکانی کەرکوک لە ناو شارەکە، تەنانەت ڕێگرییان لە کورد دەکرد زەویوزار و خانووبەرە بکڕن. وتەکانی مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی گرنگییەکی تایبەتییان هەیە بۆ تۆمارکردنی مێژووی کەرکوک، چونکە ئەو مێژوونووسێکی شارەزا، پڕ زانیاری و بەتوانا بووە، زیاتر لە نەوەت ساڵی تەمەنی لە ناو ڕووداوە گەرمەکانی کەرکوک، عێراق و ناوچەکەدا بەسەر بردووە. ئاگادار لە ڕووداوەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی، دروستبوونی دەوڵەتی عێراق، دەرهێنانی نەوت، گاوربـاغی و بگرە هەموو ڕووداوەکانی سەدەی بیستەم. ڕۆژبەیانی زانیاریی بەنرخ و دەگمەنی لابوو سەبارەت بە پەیدابوونی عەرەب لە کەرکوک لە سەردەمی پاشایەتیدا. ئەو ئاماژە بەوە دەکات کە لە سەروبەندی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیدا لە شاری کەرکوک یەک گەڕەک هەبوو کە ٣٠ خێزانی عەرەبی تێدا نیشتەجێ بوون لە نێوان موسەڵلا و پیریادی و خەریکی کڕین و فرۆشتنی ئاژەڵ بوون. هەروەها لە نێوان گوندی تسن یان تسعین، کە دواتر بووە گەڕەکێک لە گەڕەکەکانی کەرکوک، و پردە کۆنەکە بریتی بوو لە نزیکەی پەنجا کەپر (صریفة)ی، کە بە گەڕەکی حەدیدییەکان ناسرابوو. بە فەرمانی شا فەیسەڵی یەکەم ئەو خێزانانە گوێزرانەوە بۆ ڕۆژئاوای کەرکوک، لەبەرئەوەی دیمەنی ئەو سەریفانەی بەدڵ نەبوو کاتێک لە ساڵی ١٩٢٤ سەردانی کەرکوکی کرد[٤٦].

هەوڵەکانی کاربەدەستانی عێراق بۆ گۆڕینی واقیعی دانیشتووانی کەرکوک و هەندێک لە وردەکارییەکانی پڕۆسەی بەعەرەبکردنی شار و پارێزگاکە بە شاراوەیی نەماونەتەوە. نەک تەنیا لەسەر ئاستی سیاسی قسەیان لەسەر دەکرێت، بەڵکو بوون بە بابەتی توێژینەوەی زانستی و جێگەی گرنگیدانی

پسپۆران و شارەزایانی کاروباری عێراق و کورد. سەرچاوەیەکی گرنگی زانستی و متمانەپێکراوی وەک ئینسایکلۆپیدیای ئیسلامی "دائرة المعارف الإسلامية"، کە بە وردبینی و بابەتیبوون ناوبانگی ڕۆیشتووە، ناچار بوو لە چاپە تازەکەیدا و مادەی کەرکوکدا ئاماژە بەم پرسە بکات. سەبارەت بە بەعەرەبکردنی کەرکوک نووسیویەتی دەڵێت "شایانی باسە کە دەسەڵاتی حکومی بە درێژایی ساڵانێکی دوورودرێژ هەوڵی چڕیان داوە بۆ نیشتەجێکردنی عەرەب لە جێگەی کورد"[٤٧].

سەرچاوە جیاوازەکان ئاماژە بەزیادبوونێکی وا لە ژمارەی دانیشتووانی کەرکوکدا دەکەن، کە لەگەڵ پێوەرە دیمۆگرافییەکانی گەشەی سروشتیی دانیشتووانداً نایەتەوە و ناگونجێ. ئەمەش سیاسەتەکانی حکومەتی عێراق بە ڕوونی ئاشکرا دەکات. لە زۆر جێگەی تری ئەم کتێبە ئاماژەم بەو ڕاستییە کردووە، کە لە ماوەی تەنیا دە ساڵدا (١٩٤٧ — ١٩٥٧) زیاتر لە ٣٩ هەزار کەس بۆ کەرکوک کۆچیان کردووە[٤٨].

باشترین بەڵگەش ئەو شریتە تۆمارکراوەیە بەدەنگی عەلی حەسەن مەجید لە کۆبوونەوەیەکیدا لەگەڵ بەرپرسانی حیزبی بەعس، ئەمن و سوپا لە کەرکوکدا لە ١٥ نیسانی ١٩٨٩. لە دوو ساڵی پێش ئەو ڕۆژەدا ئەو فەرمانڕەوای خاوەن دەسەڵاتی ڕەها بوو لە کوردستان. عەلی کیمیاوی سەبارەت بە تەعریب و کەرکوک دەڵێت : "حەزدەکەم باسی دوو خاڵ بکەم، یەکەم تەعریب و دووەمیش ناوچە هاوبەشەکان لە نێوان خاکی عەرەب و ناوچەی ئۆتۆنۆمی، ئەو پرسەی من باسی لێوە دەکەم پرسی کەرکوکە. کاتێک هاتمە ئێرە ژمارەی عەرەب و تورکمان لە ٥١٪ دانیشتووانی کەرکوک زیاتر نەبوو. بۆ ئاگاداریتان ٦٠ ملیۆن دینارم خەرج کرد تا گەیشتینە ئەم دۆخەی ئێستا. هەموو ئەو عەرەبانەی کە هاوردمان بۆ کەرکوک ڕێژەکەیان نەگەیاندە ٦٠٪، لەبەرئەوە لە کوردانی کەرکوک و دەوروبەرەکەی قەدەغەم کرد لەدەرەوەی ناوچەی ئۆتۆنۆمی کار بکەن"[٤٩].

ئەو سیاسەتانەی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق لە کەرکوک پەیڕەویان کرد جۆرێک گومان و نیگەرانی زۆری لە لای کورد بەگشتی و

کوردانی کەرکوک بەتایبەتی دروست کردووە بەرامبەر بە نیازەکانی حکومەت سەبارەت بەم شارە، کە بە لێبوردەیی، کرانەوە، پێکەوە ژیانی پێکهاتە جیاوازەکان ناوبانگی دەرکردبوو. ئەو سیاسەتانەی حکومەتە شۆڤینی و دیکتاتۆرەکان دەروازەکانیان خستە سەرگازی پشت بۆ ئالۆزکردنی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە کەرکوک و دەوروبەرەکەیدا بۆ دەیان ساڵ، تا وای لێهات بووە یەکێک لەگرێ کوێرە سەرەکییەکانی دۆزی کورد لە دەوڵەتی عێراق.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١. خليل علي مراد، تاريخ العراق الإداري والإقتصادي في العهد العثماني الثاني ١٦٣٨ – ١٧٥٠، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد ١٩٧٥، صص ٤٥، ٦٠ – ٦٢.

٢. سالنامة دولت عليه عثمانية سنة ١٣٠٤ هجري، قرقنجى دفعه، معارف نظارت جليه سنک أثر ترتيبدر، در سعادت ١٣٨٢، ص ٧٤ –٠٧٥؛ أنظر كذلک: ستيفن هيمسلي لونگريک، أربعة قرون من تأريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر الخياط، ط. ٦، بغداد ١٩٨٥، ص ٣٧٦ .

٣. موصل ولايتى سالنامة رسميسيدر ١٣٣٠ سنة هجرية، سنة مخصوص أولمق اوزره بشنجى دفعة أوله رق موصل مطبعەسنده طبع أولنمشدر، ص .١٧

٤. موصل ولايتى سالنامەسى، برنجي دفعة ١٣٠٨ هجري، موصل مطبعەسنده طبع أولنمشدر ١٣٠٨ هجري، ١٣٠٦ رومي، ص .١٠٧

٥. سالنامة نظارت معارف عمومية، أيكنجي دفعة اولەرق ترتيب أولنمشدر ١٣١٧ هجري، ص ١٤٠٤، وللمزيد من المعلومات عن أوضاع كوردستان الجنوبية خلال العقود الاخيرة من الحكم العثماني أنظر بحثنا الموسوم: أربيل في السالنامات العثمانية، بحث مقدم إلى ندوة أربيل بين الحاضر والماضي والآفاق المستقبلية، التى نظمتها جامعة صلاح الدين عام ١٩٩٠، والمنشور فى مجلة "كاروان"، العدد ٩١، أربيل، كانون الاول ١٩٩٠، ص ١١٦ – ١٢٧.

6. Morgan, J. de, Mission Scientifique en Perse, Etudes Geographiques, T.II, Paris 1895, p.86;

أنظر كذلک: أداموف. أ. العراق العربي، البصرة بين الأمس واليوم، بطرسبورج ١٩١٢، ص ٢٦ "بالروسيه". نقلا عن:

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە سالّەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، بەغدا ١٩٧٥، ل. ٣.
٧. أ. ديني، الصراع على الإحتكارات النفطية، موسكو – لينينغراد ١٩٣٤، ص ٤٣ "بالروسية".
٨. سی. جی. أدموندز، كرد وترك وعرب – سياسة ورحلات وبحوث عن الشمال الشرقي في العراق ١٩١٩ – ١٩٢٥، ترجمة جرجيس فتح الله، بغداد ١٩٧١، ص ١٢ – ١٣ و ٣٢ .
٩. الدكتور وليد حمدى، الكرد و كوردستان فيى الوثائق البريطانية، لندن ١٩٩٢، صص ٤٧ – ٤٨.
١٠. أ.ف. فيدچينكو، العراق في النضال من أجل الاستقلال ١٩١٩ – ١٩٦٩، موسكو ١٩٧٠، ص١٩ "بالروسية"؛ فريق المزهور الفرعون، الحقائق الناصعة في الثورة العراقية سنة ١٩٢٠ و نتائجها، بغداد ١٩٥٢، ص ٣٢٦.
Fo 371/3407, From Political Commissioner, Baghdad, 15 Nov.1918, nr. 8744.11.
١٢. م.س. لازريف، الإمبريالية و المسألة الكردية ١٩١٧ – ١٩٢٣، موسكو ١٩٨٩، ٨٥– ٨٦ "بالروسية".
١٣. عبدالرزاق الحسني، تأريخ الوزارات العراقية، الجزء الأول، صيدا ١٩٥٣، ص ١٤١ – ١٤٢. أنظر كذلك: سي. جي. أدموندز، المصدر نفسه، ص ٣٤٩.
١٤. عبدالرزاق الحسني، الثورة العراقية الكبرى، صيدا ١٩٥٢، ص ٢٤.
١٥. سی. جی. أدموندز، المصدر نفسه، ص ٣٥٦ – ٣٥٧.
١٦. مصطفى كمال، طريق تركيا الحديثة، إعداد قاعدة أنقرة ١٩١٩ – ١٩٢٠، ج ٢، موسكو ١٩٣٢، ص ١١٠ – ١١٣ "بالروسية".
17. Wilson. A.T, Mesopotamia 1917 – 1920. A clash of loyalities. A personal and historical record. London 1930, p 142.
18. Bell G.L.J, The Letters of Gertrude Bell, vol. 2, London 1927, p. 607.
١٩. الدكتور نوري طالباني، منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، ط ٢، بلا.م، ١٩٩٩، ص ٤٩.
٢٠. عبدالرزاق الحسني، تأريخ الوزارات العراقية، ج١
٢١. للمزيد من التفاصيل راجع مقالنا الموسوم: كركوك: قرن ونصف من التتريك والتعريب، الملف العراقي، العدد ٩٩، آذار ٢٠٠٠، ص ٤٢ – ٤٦.

٢٢. عن هؤلاء وغيرهم من الشخصيات في كركوك انظر: مير بصري، أعلام الكرد، لندن ١٩٩١، ص ١٦١ – ١٦٢، ٢٣٥، ٢٤٠؛ الدكتور نوري طالباني، المصدر نفسه، ص ٤٣ – ٤٤؛ فهمي عرب آغا وفاضل محمد ملا مصطفى، ماذا في كركوك ١٩٥٧: مجلة (هاوارى كركوک) العدد ٣، أربيل ١٩٩٩، ص ١٤٩ – ١٥٠.

٢٣. مذكرة محمد أمين زكي الى الملك فيصل الأول حول الشأن الكردي العراقي في ٢٠ كانون الأول ١٩٣٠، ترجمة وتقديم الدكتور جبار قادر، الملف العراقي، العدد ١٠٤، بلا.م ٢٠٠٠، ص ٦٣.

٢٤. المصدر السابق، ص ٦٤.

٢٥. نفس المصدر، ص ٦٤ – ٦٥.

٢٦. دكتۆر كەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوو، كورتە باسێكى زانستى مێژوو و كورد و مێژوو، بەغدا ١٩٨٣، ل.١٥٩.

٢٧. مذكرة محمد أمين زكي الى الملك فيصل الأول، ص ٦٥.

٢٨. نفس المصدر، ص ٦٥.

٩..نفس المصدر، ص ٦٦.

٣٠. ڕۆژنامەى "ژيان" ژمارە ١٢٩، ٢٠ ئەيلولى ١٩٢٨.

٣١. مذكرة محمد أمين زكي....، ص ٦٥.

٣٢. ع. خ. ي، ليواى كەركوک و هەموو قەزا و ناحيه و ئاوايىيەكانى كوردن، زارى كرمانجى، ڕەواندز، ژمارە ١٩ لە ١٩ /١٠/١٩٢٩، لە: مومتاز حەيدەرى، گۆڤارى "هاوارى كەركوک" ژمارە ٣، هەولێر، ئازارى ١٩٩٩، ل. ٦٥.

33. Report for The period April 1923- December 1924, pp 217- 218

هەروەها بڕوانە: دكتور كەمال مەزهەر ئەحمەد، بزووتنەوەى ڕزگاريخوازى نيشتمانى لە كوردستانى عێراق لە ١٩١٨ – ١٩٣٢، باكۆ ١٩٦٧، ل. ٦٢-٦٣ "بە زمانى ڕووسى".

34.Special Report by his Majesty ś Government in the United Kingdon of Great Britain and Northern Ireland to the League of Nations on the Progress of Iraq During the Period 1920- 1930. London 1931, P. 234.

هەروەها بڕوانە: دكتۆر كەمال مەزهەر ئەحمەد، بزووتنەوەى ڕزگاريخوازى...، ل. ٦٤.

35. Special Repot, Ibid, p230.

٣٦. مذكرة محمد أمين زكي، ص ٦٧.

٣٧. الدكتور شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، بغداد ١٩٥٩، ص ٦٣ – ٧١.

٣٨. عن هذه الجريدة وبعض أعدادها الكردية أنظر الدراسة الموثقة للكاتب أحمد تاقانه، جريدة (كركوك) الكردية عام؟، مجلة " گولان العربى"، العدد ٤٣، كانون الأول ١٩٩٩، ص ٥٥- ٥٩.

٣٩. الدكتور شاكر خصباك، المصدر نفسه، ص ٦٣ -٦٩.

٤٠. جريدة الوقائع العراقية – العدد ٩٨٩ بتأريخ ١ حزيران ١٩٣١: هەروەها بڕوانە: گۆڤاری "هاواری كركوك"، ژماره ٣، هەولێر، ئازاری ١٩٩٩، ل ١٥٢ – ١٥٤.

٤١. محەمەد ئەمین زەكی، تێبینییەكانم لەسەر قانوونی زمانە خۆجێییەكان، لە كتێبی" دوو تەقەلای بێسوود"، سەباحی غالب تۆیژینەوە، لێكۆڵینەوە و پێشەكی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ ڕێكخستووە، لەندەن، ١٩٨٤، ل. ١٠٣-١٠٥.

42. League of Nations, Series of League of Nations Publications, Political. 1932. VII. 9, p. 301.

٤٣. الدكتور نوري طالباني، نفس المصدر، ص ٥١.

٤٤. أحمد رحيم أمين، حەویجه، گۆڤاری" هاواری كركوك" ژماره ٤، هەولێر ١٩٩٩، ل ٤٨ – ٤٩.

٤٥. مؤرخ كردي، كركوك، أسمها، تأريخها القديم، سكانها وسلطاتها، مجلة (هاواری كركوك)، العدد ٢، أربيل ١٩٩٨، ص ٢٩-٣٠.

٤٦. نفس المصدر، ص ٤٨.

47. The Encyclopaedia of Islam, Art. Kirkuk, vol. Leiden 1986, P.145.

٤٨. الدكتور أحمد نجم الدين، أحوال السكان في العراق، القاهرة ١٩٧٠، ص ١٠٩، نقلا عن: الدكتور نوري طالباني، المصدر نفسه، ص ٤٨.

49. Genocide in Iraq. The Anfal Campaign against the Kurds. HRW/ ME, New York 1993. P. 353

پێکهاتەی دانیشتووانی کەرکوک لە سەدەیەکدا (١٨٥٠-١٩٥٧)

کەرکوک لە مێژووی دوورودرێژیدا، کەوتووەتە بەر پەلامار و هێرشی گەلێک هۆز و خێڵ و سوپا، ئامانجی پەلاماری زۆربەی ئەو میرنشین، دەوڵەت و ئیمپراتۆرییانە بووە کە لە ناوچەکە پەیدابوون. ئەم هێزانە هەوڵیان داوە باڵادەستیی خۆیان بەسەر شار و دەوروبەرەکەیدا بسەپێنن، چونکە کەوتبووە سەر ئەو ڕێگا ستراتیژییە، کە کەنارەکانی هەردوو دەریای ڕەش و ناوەڕاستی بە کەنداوی فارس و ئەو ڕێگا بازرگانییەوە دەبەست، کە بە ڕێگەی هەورێشم دەناسرا و دەچووە ئاسیای ناوەڕاست و چین. ئەم هێزانە قەڵا و پێگەی سەربازیی مەحکەمیان بە درێژایی ئەم ڕێگایە بۆ پاراستنی کاروانە بازرگانییەکانیان و هێڵی هاتوچۆی سوپاکانیان دروست دەکرد. بۆ ئەم مەبەستە چەندین سەربازگە و بنکەی پاسەوانییان دانابوو بۆ پارێزگاریکردن لە کاروانەکان و ڕووبەڕووبوونەوەی هێرش و پەلاماری هۆزە چیانشین و هێزە نەیارەکانیان. ئەم هێزانە لە چاخە کۆنەکانەوە گرنگی ستراتیژیی کەرکوک و شارۆچکەکانی سەر ئەم ڕێگایەیان زانیوە. دەوڵەت و ئیمپراتۆرییە جیاجیاکان هەوڵیان داوە هۆزان و پیاوانی خۆیان بە درێژایی ئەم هێڵە نیشتەجێ بکەن، بەتایبەتی لەم چەند سەدەیەی دواییدا. هەر بەم هۆیەوە بوو کەرکوک و شارۆچکەکانی سەر ڕێگاکە سیمای فرە ئەتنیکی و کولتوورییان وەرگرت.

کەرکوک لە سنووری جوگرافی و مێژوویی ناسراویدا هەمیشە بەشێک بووە لە جوگرافیای کورد، لەم سەدانەی دواییدا بەشێک بووە لە میرنشینی ئەردەڵان، سوڵتانی عوسمانی مورادی سێیەم لە ساڵی١٥٨٣ میری موکریانی ڕاسپارد ویلایەتی شارەزوور، کە کەرکوک ناوەندی بوو بەڕێوەببات. هەولێر و ناوچەی سلێمانی ئێستاش سەر بەو ویلایەتە بوون. لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمیشەوە بەشێک بوو لە میرنشینی بابان، کە لە زۆر شوێن کە ئەمڕۆکە بە باشووری کوردستان ناسراون، شوێنی میرنشینی ئەردەڵانی گرتەوە. میرنشینی بابان لە سەردەمی زێڕینیدا ئەم ناوچانەی دەگرتەوە: قەڵاچۆلان، کەرکوک، هەولێر، کۆیە، ڕەواندز، هەریر، بانە، کفری، قەرەتەپە، مەندەلی، بەدرە، عەسکەر، شوان، چەمچەماڵ، قەرەداغ تا زێی دیالە، سەردەشت، مەرگە،

پشدەر، ماوەت، ئالان، گەلاڵە، چوارتا، سوێل، فێنک، قزڵچە، قەرە حەسەن، قەسری شیرین و زەهاو. ئەو میرنشینە ئەوەندە فراوان بوو، وای لە لۆنگریک کردبوو ناوی ئیمپراتۆری بابانی لێ بنێت[1].

تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم کاریگەری عوسمانیزاسیۆن "بەعوسمانیکردن بە واتای بەتورککردن" لە کەرکوک و دەوروبەرەکەیدا هەستی پێنەدەکرا، هەر چەندە بەفەرمی لە ساڵی (١٥٥٥)ەوە بەپێی پەیماننامەی (ئەماسیا) لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەویدا، بوو بە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی.

هۆزە تورکمانە قزڵباشەکان، کە کەوتبوونە تەک هێڕشەکانی شا عەباس (١٦٢٣ – ١٦٣٠) و نادر شا (١٧٤٣ – ١٧٤٦) بۆ سەر کەرکوک، هەولێر و موسڵ، هەندێکیان لەم ناوانە مانەوە و دەشتەکانی گەرمیان و کەرکوک و موسڵ بوون بە لەوەڕگای مەڕ و ماڵاتەکانیان. ئەم هۆزانە بە هۆکاری مەزهەبی، ڕەگەزی و کۆمەڵایەتی لە دژی دەوڵەتی عوسمانی بوون و لایەنگیرییان لە ئێران دەکرد لەو ململانێیەی لە نێوان هەردوولادا باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشابوو. ئەمانە لە سەدەکانی دواتردا لەم ناوچانە نیشتەجێ دەبن و دەبن بە یەکێک لە پێکهاتەکانی.

لە ئاکامی سیاسەتی نوێی دەروازەی باڵا لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم و دەسپێکی سەدەی نۆزدەهەم، گۆڕانکاری گرنگ لە کایەی دەسەڵاتی سیاسی کوردستان ڕووی دا. دەوڵەتی عوسمانی دەستبەرداری سیاسەتە کۆنەکەی خۆی بوو، کە لە ماوەی سێ سەدەی پێش تەنزیماتدا لە کوردستان پەیڕەوی دەکرد. ئەو سیاسەتە بریتی بوو لە هێشتنەوەی دەسەڵاتی سیاسی بە دەستی سەرۆک هۆز، دەرەبەگ و میرانی کورد و نەوەکانیانەوە بەرامبەر بە ڕاگەیاندنی ملکەچی بۆ سوڵتان، خوێندنەوەی ناوی لە گوتاری نوێژی هەینیدا، ناردنی باجی ساڵانە و بەشداریکردن لە شەڕ و شۆڕە بێ کۆتاییەکانی ئالی عوسماندا. لێرەوە دەروازەی باڵا بڕیاری دا دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی خۆی بەسەر هەموو کونجەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا بسەپێنێ. بۆ ئەم مەبەستە سوپای عوسمانی کەوتە وێزەی میرنشینە کوردەکان و لە ماوەی کەمتر لە نیو سەدە هەموویانی لە ناو برد،

دواهەمینیـان میرنشـینی بابـان بـوو کە لە دەوروبەری ١٨٥١ لە بەیـن بـرا. لە ناوچوونی میرنشینە کوردییەکان و سەپاندنی دەسـەڵاتی ڕاستەوخۆی دەروازەی باڵا لە کوردستان گۆڕانکاری زۆری لەگەڵ خۆیدا هێنـا. یەکێـک لەو گۆڕانکـارییە کاریگەرانە لەسەر داهاتووی ناوچەکە، گۆڕینی پێکهاتەی ئەتنیکـی و کولتـووری دانیشـتووانی هەنـدێک لە شـار و شـارۆچکەکانی باشـووری کوردسـتان بـوو، کە کەرکوک لە سەرووی هەموویانەوە دەهات. لە دەسپێکدا ئەم پڕۆسەیە لەسەرخۆ بوو و زۆر هەستی پێ نەدەکرا. ئەوە بوو تا کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم بەشـێک لە دانیشـتووانی ڕەسـەنی کەرکـوک، کە زۆربەیـان کـورد بـوون، کەوتـنە بەر کاریگەری پڕۆسەی بەعوسمانییبوون، هەرچەندە هێشـتا زۆر سـنووردار بـوو. ئەو کـاتە گوتـاری فەرمـی باسـی لە ئـومەتی عوسـمانی دەکـرد، کە گـوایە لە دانیشـتووانی مسـوڵمانی دەوڵەتـی عوسـمانی پێکـدەهات، هەڵـبەتە زمـانی ئەو ئـومەتەش تـورکی عوسـمانلی بـوو. ئەوانەی هەوڵ دەدرا بکـرێن بە عوسـمانی، دەبوایە خۆیان لە کاربەدەستانی عوسمانی نزیک بکەنەوە، بەرژەوەنـدی گرێیـان بـدات بە دامەزراوەکـانی دەوڵەتەوە، لە ژیـانی ڕۆژانەدا لاسـایی فەرمـانبەران و بەرپرسانی عوسـمانییان بـکەنەوە و بە زمـانی ئەوان قسـە بـکەن. لەگەڵ کاتـدا ئەمـان لە دەوروبەرەکەی خۆیـان دابـڕان و بـوون بە بەشـێک لە دەسـتەیەکی بچـووکی دەسـەڵاتدار لەو شـارانە، بە چـاوی فەرمـانڕەوا و ئاغـا سـەیری دانیشتووانە ڕەسەنەکەیان دەکرد و دەیانچەوساندنەوە.

لە چەند سەرچاوەیەکی زۆر کەمی ئەو سەردەمە نەبێ، باس لە پێکهاتەی ئیتنیکی دانیشـتووانی کەرکـوک نەکـراوە. ئەو سـەردەمانە، پـێش پەرەسـەندنی هەستی نەتەوەیی لە نێو دانیشـتووانی بەشـی ڕۆژهەڵاتـی دەوڵەتـی عوسـمانیدا، کاتێـک بـاس لە پێکهـاتەی دانیشـتووان دەکـرا، بـاس لە موسـوڵمان و کەمینـە ناموسـوڵمانەکان دەکـرا، نەک پێکهـاتەی ئەتنیکـی. ئەو سـەرچاوە کەمـانەی لە بەردەستن و باس لە پێکهاتەی دانیشتووان دەکەن، ئەوە بە ڕوونی دەخەنە ڕوو کە تـا کۆتـایی سـەدەی نـۆزدەهەم هێشـتا کـورد کـۆی دانیشـتووانی ڕەسـەنی کەرکوکی پێکدەهێنا، لەگەڵ ژمارەیەک خـانەوادەی کلـدان و جـوو و گرووپێکـی کەمتری ئەرمەن[٢].

ئەو سەرچاوە مێژووییانەی لە بەردەستدان زانیاریی کەم لە بارەی پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی کەرکوک و ئەو شارۆچکانەوە، کە کەوتوونەتە سەر ئەو ڕێگایە، لە سەردەمە مێژوویییە جیاکاندا دەخەنە ڕوو. بەڵام لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمەوە ئاماژەی جیاجیا لە سەرچاوەکاندا لە بارەی پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی ئەو شوێنانەوە بەدی دەکەین. لێرەدا دەبێت یەکسەر ئەوەش بڵێم کە نابێت زۆر پشت بەو ژمارە و ئامارانە ببەستین، چونکە خەملاندنی کەسانێکن، کە هەندێک جار تەنیا بەو ناوچانەدا تێپەڕیون یان چەند ڕۆژێکیان لەم شار یان ئەو شار بەسەربردووە. ئەم بارە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم بەردەوام بوو. ناکرێت ئەو ئامار و ژمارانەی لە بارەی دانیشتووانەوە بەر لە سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ ئاماژەیان پێکراون زۆر بە جدی وەربگیرێن، چونکە هەموو بریتین لە مەزەنە و خەملاندن. سەرژمێرییە فەرمییەکانیش بەشی خۆیان کەم و کورتییان تێدایە، بەتایبەتی ئەوەی پەیوەندی بە پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانەوە هەیە، چونکە کاربەدەستانی نەتەوەی سەردەست هەمیشە هەوڵی ئەوەیان داوە ڕێژەی پێکهاتەکەی خۆیان گەورەتر پیشان بدەن. ئەمەش لەسەر حیسابی پێکهاتەکانی دیکە بووە، بەتایبەتی دانیشتووانی کورد. هەموو ئەمانە وایان کردووە ئەو ئامار و داتایانە لە ڕاستییەوە دوور بن و جێگەی متمانەی توێژەران نەبن. بەپێی هەندێک سەرچاوە ژمارەی ئەوانەی لە سەرژمێری ١٩٤٧ ناونووس نەکرابوون دەگەیشتە نیو ملیۆن کەس[٣].

بە لەبەرچاوگرتنی ئەم دۆخەی سەرژمێری دانیشتووان لە عێراق و بۆ تیشک خستنە سەر ئەم پرسە ئاڵۆزە، دەبێت بگەڕێینەوە بۆ هەندێک زانیاری و سەرچاوە کە لابەلا ئاماژەیان بە ژمارە و پێکهاتەی دانیشتووانی کەرکوک کردووە.

بەپێی ئەو سەرچاوانەی لەبەردەستمدان یەکێ لە کۆنترین ئاماژەکانی ئەم بوارە، هی ئەندازیاری ڕووس یۆسێپ (یوسف) چێرنێکە، کە لە ساڵی ١٨٧٢ — ١٨٧٣ لە گەشتێکی زانستیدا سەردانی کەرکوکی کردووە. ئامانجی گەشتەکەی چێرنیک لێکۆڵینەوە بوو لە شیاویی هاتوچۆی ئاوی و کەشتیوانی لە دیجلە و

فورات و لقەکانیان. دواتر، ئاکامی گەشت و لێکۆڵینەوەکانی لە ساڵی ١٨٧٩ لە بەرگی شەشەمی بڵاوکراوەی بەشی قەفقاسی کۆمەڵەی جوگرافیی شاهانەی ڕووسی بڵاو کردەوە. چێرنیک ژمارەی دانیشتووانی ئەو دەمەی کەرکوکی بە ١٢ بۆ ١٥ هەزار کەس هەژمار کردووە و نووسیویەتی کە "جگە لە ٤٠ خێزانی ئەرمەنی، خەڵکەکەی دیکەی شارەکە هەموو کورد بوون"[٤].

وا دیارە تا ئەو کاتەی چێرنیک گەشتەکەی کردووە، هێشتا سەرچاوەکان ئاماژەیان بە فەرمانبەرانی سەربازی و مەدەنی عوسمانی وەک بەشێک لە دانیشتووانی شار نەکردووە، بەڵکو وەک بیانی و دانیشتووی کاتی دادەنران. بەتایبەتی لە قۆناغی دەسپێکی پەیدابوونی عوسمانییان لە کەرکوک. ئەو کاتە بە ئەرکی سەربازی و مەدەنی هاتبوونە ناوچەکە و دوای کۆتاییهاتنی ئەرکەکانیان زۆربەیان دەگەڕانەوە بۆ ئەو شوێنانەی لێوەی هاتبوون، جگە لە هەندێک کەسیان کە ماوەیەکی زۆر لێرە دەبوون و بە هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری لە کەرکوک دەمانەوە. لەبەر ئەم هۆیانە ئەندازیاری ڕووس ئاماژەی بە تورک یان تورکمان لە شارەکە نەکردووە. وادیارە هەموو کریستیانەکانی کەرکوکیشی بە ئەرمەن داناوە، چونکە نەیتوانیوە ئەرمەن لە کلدانەکان جیابکاتەوە. ڕووسەکان لە کەفکاز ئەرمەنیان زیاتر دەناسی و لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیش ئەرمەنەکان لە کرستیانەکانی دیکە چالاکتر و بە ناوبانگتر بوون.

لەگەڵ کەوتنی میرنشینی بابان و زاڵبوونی دەسەڵاتی دەروازەی بااڵ بەسەر کەرکوک و شارۆچکەکانی دیکەی سەر ڕێگای ستراتیژی، ڕواڵەتەکانی بە عوسمانیکردن لەو شوێنانە بەرەبەرە دەردەکەوتن و دەچەسپان. تەنیا بیست ساڵ دوای سەردانەکەی چێرنیک هەندێک گۆڕانی دیموگرافی بە قازانجی تورک یان تورکمان لەو ناوانە بەدی دەکرێت. شەمسەدین سامی لە بەرگی پێنجەمی (قاموس الأعلام)دا، کە بە ئینسایکلۆپیدیایەکی مێژوویی و جوگرافی عوسمانی دادەنرێت و وەزارەتی مەعاریفی عوسمانی نرخاندوویەتی و ڕێگەی بڵاوکردنەوەی داوەتێ، لە بابەتی کەرکوکدا، دەڵێت: "شارێکی کوردستانە لە ویلایەتی موسڵ و ١٦٠ کم لە باشووری ڕۆژهەڵاتی موسڵە... ناوەندی سەنجەقی شارەزوورە،

ژمارەی دانیشتووانی ٣٠٠٠٠ کەسە، قەڵایەک، ٣٨ مزگەوت، ٧ مەدرەسە، ١٥ تەکیە و زاویە، ١٢خان، ١٢٨٢ کۆگا و دووکان، یەک دووکانی دەستی دوو (بدستانی)، ٨ گەرماو، کۆپرییەک لەسەر ڕووبارەکەی، یەک قوتابخانەی ڕوشدییە و ١٨ قوتابخانەی کوڕان، ٣ کڵیسا و یەک کەنیسی یەهودی (حاورە)... سێ لەسەر چواری خەڵکەکەی کوردن و ئەوانی دی تورک و عەرەب و ئەوانی ترن، ٧٦٠ ئیسرائیلی (موسەوی یا جوو. ج.ق) و ٤٦٠ کلدانی"[٥]. لە بەشەکانی دواتردا زانیاریی زیاتر لە بارەی ئەم فەرهەنگەوە دەخەمە ڕوو.

پرۆسەی بە عوسمانیکردن لە ڕاستیدا بە تورککردن لە دوو دەیەی دواتردا، بەتایبەتی لە سەردەمی ئیتیحادییەکاندا، کە سیاسەتێکی شۆڤینییانەی تورکییان لە بەرامبەر گەلانی ناتورکی دەوڵەتی عوسمانی پەیڕەو دەکرد، زیاتر پەرەی سەند و لێکەوتەکانی لە کەرکوک و دەوروبەریدا بە زەقی دەرکەوتن.

ئەو ژمارە و ئامارانەی گەڕیدە، بازرگان و نووسەرە بەریتانییەکان تۆماریان کردوون، لەگەڵ یەک نەساز و ناکۆکن. مەیجەر سۆن کە لە ساڵی ١٩٠٧ تەنیا ١٦ ڕۆژ لە خانەکانی ناو بازاڕی کەرکوکدا ماوەتەوە، باسی ئەو خانە و ناوەندی بازاڕ دەکات، کە زمانی تورکی تیایاندا زاڵ بوو. ئەو لەبارەی کەرکوکەوە نووسیویەتی دەڵێ: "دەبێت ژمارەی دانیشتووان بەلای کەمەوە ١٥ هەزار کەسێک ببن. یەکێک لە شارە سێ زمانەکانی سنووورەکانی کوردستانە. هەموو کەسێ بە هەر سێ زمانەکە قسە دەکات، واتا بە تورکی و عەرەبی و کوردی. هەر دوو زمانی تورکی و کوردی بە جیاوازی لە بازاڕدا بەکاردەهێنرێن". مێجەر سۆن باسی دەسەڵاتی زاڵی عوسمانی بەسەر شارەکەدا دەکات. ئاماژە بەو گەنجانەش دەکات کە ئەو دەسەڵاتە دەیانێرێت بۆ قوتابخانە سەربازییەکان، بەڵام هیچ بە هیچ ناکەن و لە کۆتاییدا دەگەڕێنەوە بۆ شارەکە و لە چایخانە بێ شومارەکانیدا تا ئێوارە کات بەسەر دەبەن و گێچەڵ بەخەڵک دەکەن. لە شوێنێکی تریش دەڵێت :" لە کەرکوکیش وەک هەموو کوردستان خەڵک خەریکی چنین و بازرگانی هەورێشمن..." . سۆن ئەوەشی لە بیر نەکردووە کە بڵێت: هەموو ڕەگەزەکانی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە

جـوو، کـورد، عەرەب، سـریان، ئەرمەن، کلـدان، تـورک و تورکمـان لەم شـارە دەبینرێن. ئاماژەی بە گیانی لێبوردەییش لە نێو دانیشتووانی کەرکوکدا کـردووە و دەڵێت ئازادن لە دەمارگیری[٦].

محەمەد ئەمین زەکی بەشێوەیەکی بابەتییـانە ڕا و بۆچوونەکـانی مەیـجەر سۆنی لێکداوەتەوە و ئامـاژەی بەوەش کـردووە، کە سـۆن کەوتـۆتە هەڵەیەکـی گەورەوە، کاتێـک پێـی وابـووە هەمـوو ئەوانەی لە شـارەکە بە تـورکی دواون تورکمانن. سۆن بەخۆی دانی بەوەدا نـاوە کە دانیشـتووانی کەرکـوک هەمـوو بە سێ زمان قسە دەکەن. کورد و کلدان و ئەوانی دیکەش زمانی تورکیـان زانیـوە و قسـەیان پێکـردووە. نابێـت ئەوە لە بیـر بکرێـت کە ئەو کـاتە تـورکی زمـانی ڕەسـمی، کـارگێڕی، فێرکـردن و بـازاڕ بـووە[٧]. بە ڕای مـحەمەد ئەمـین زەکـی گەورەتـرین بەڵـگەش لەسـەر نادروسـتی بۆچـوونەکەی سـۆن، ئامارەکـانی ئەو سـەرژمێرییەن کە شـارەوانی کەرکـوک لە سـاڵی ١٩٣٠ ئەنجـامی دا، کە دانیشـتووانی شـارەکەی بە ٣٥ هەزار کەس دانـابوو. لەو ژمـارەیە ٢٢ هەزاریـان کورد بوون و تەنیا ٧ هەزاریان تورکمان بوون، لەگەڵ هەزار مەسیحی خـۆجێیی و دوو هەزار تەیـاری و ٥٠٠ ئەرمەن و ٢٥٠٠ جـوو. گەڕەکەکـانی ئیمـام قاسـم، ئاخی یان ئـاخوڕ حوسـێن، بـوڵاق، ئـاوچی و پیریـادی کـورد بـوون و زۆرینـەی گەڕەکەکـانی چوقـور و موسـەڵ و چـایش بەپێـی مـحەمەد ئەمـین زەکـی لەو سەردەمە کورد بوون[٨].

دید و بۆچوونەکانی محەمەد ئەمین زەکی وەکـو کەسـایەتییەکی شـارەزای مێژوو و جوگرافیـای کوردسـتان و خـاوەن چەنـدین کتێبـی دانسـقە و بەرهەمـی زانستی لە بواری مێـژووی کـورددا، کە تـا ئێسـتاش گرنگیـی خۆیـان لە دەسـت نەداوە، زۆر متمانەبەخشتر و بەجێترن لە دیـدی سـیخوڕێکی بەریتـانی کە وەک گەڕیـدەیەک بە شـارەکەدا تێپەڕیـوە و چەنـد ڕۆژێکـی لە نـاو بازاڕەکەیـدا بەسەربردووە.

ئەو ڕا و بۆچوونانەی مەیجەر سۆن تایبەتن بە کەرکـوکی دەیەی یەکەمـی سەدەی بیستەم، دەسەڵاتی بەهێـزی عوسـمانی و بااڵدەسـتی زمـانی تـورکی لە ناوەندی شار و بازاڕی سەرەکیدا بەو شێوەی سۆن بینیوێتی ئەم وێنە هەڵەیەی

لە لا دروست کـردووە. بە دیـوێکی تـردا ئەم جـۆرە بۆچوونـانە ڕاسـتییەک دەردەخەن، ئەویش ئەوەیە کە سیاسەتی دەروازەی باڵا لە مـاوەی نیـو سـەدەدا لە کەرکـوک کـاریگەریی خـۆی هەبـوو. لە دوای نەمـانی دەسـەڵاتی میرنشـینە کوردییەکان کەرکوک بوو بە بنکەی سەربازی و چەندین قوتابخانە و فەرمانگەی عوسمانی تێدا کرایەوە. سـەرەڕای فەرمـانبەرە عوسـمانییەکان و خێزانەکانیـان، بەشـێک لە خەڵـکە خـۆجێیەکیش، بەتـایبەتی ئەوانەی بەرژەوەنـدییەکانیان پەیوەست بوون بە دەوڵەتی عوسمانییەوە، کەوڵی خۆیان گۆڕی.

کاربەدەستی کۆڵۆنیالیزمی بەریتانی ئێدمۆنـدز، کە دواتـر بـوو بە نـاوێکی دیار لە بواری کوردۆڵۆژیدا لەم بارەیەوە نووسیویەتی: "کەرکوک شارێکی گرنـگ بوو لە دیدی سەربازییەوە و حامییەکی هەمیشەیی تێدا جێگیـر کـرا. لە هەمـان کاتیشـدا ناوەنـدێکی گرنـگ بـوو، کە بەردەوام کارمەنـدی مەدەنـی و ژانـدارمی جێبـاوەڕی بە حکـوومەتی عوسـمانی دەبەخشـی. هەر ئەم هۆکـارانەش بـوون پێکهاتەی ئەتنیکی و زمانەوانی دانیشـتووانیان ڕەنگڕێـژ دەکـرد، تـا وای لێهـات خێـزانە ئەرسـتۆکراتییە دیارەکـان خۆیـان بە تـورک دابنـێن، هەر چەنـدە لە بنەچەدا کوردیش بن". ڕۆژهەڵاتناسی گورجیش ئەلـبەرت مینتیشاشـڤیلی ئەوەی دووپات کردووەتەوە کە بەشێک لە خانەوادە ئەرستۆکراتییە دەستڕۆیشـتووەکان لە کەرکوک بە ڕەچەڵەک کوردن، هەر چەنـدە خۆیـان بە تـورک دادەنـێن، وەک نەفتچـی، یەعقـووبی و قیرداوەکـان کە زۆربەیـان لە بـنەچەدا سـەر بە هـۆزی زەنگـنەی کـوردین. زۆر جـاران نووسـەرانی ئینگلیـز وشـەی تورکیـان بـۆ پێناسەکردنی فەرمانبەرە مەدەنی، سەرباز و ئەندامانی بنەمـاڵە ئەرسـتۆکراتییە کەرکوکییەکان بەکاردەهێنا[٩].

ئەوەی دەبێت لێرەدا ئاماژەی پێبکرێـت ئەوەیە کە جیـاوازی زۆر هەیە لە نێـوان ئەو ئامـار و ژمـارانەدا، کە نووسـەران پـێش شـەڕی یەکەمـی جیهـانی مەزەندەیان کردوون کاتێک باسی ژمارەی دانیشتووانی کەرکوک، ڕێژەی پێکهاتە ئەتنیکـی و زمانییانیـان کـردووە. هەیە ژمـارەی دانیشـتووانی کەرکـوکی بە ٣٠ هەزار کەس مەزەندە کردووە، کەچی مارک سایکس بۆ هەمان سەردەم باسی لە ٧٠ هەزار کەس کـردووە. لە کاتێکـدا دوای ئەوەی شـاری کەرکـوک بـوو بە

ناوەندی کار و چالاکییەکانی کۆمپانیای نەوتی عێراق و گەشەی ئابووری بە خۆیەوە بینی و خەڵکێکی زۆر لە شارەکانی تری عێراقەوە ڕوویان تێ کرد، تەنیا ئەوجا ئەویش لە دوای شەڕی دووەمی جیهانی ژمارەی دانیشتووانی گەیشتە ٦٩ هەزار کەس[١٠].

یەکەم ئامار کە لە فەرمانگەیەکی فەرمیی لیوای کەرکوکەوە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی دزەی کردبێت، ئەوە بوو کە محەمەد ئەمین زەکی لە یاداشتەکەیدا بۆ مەلیک فەیسەڵی یەکەم ئاماژەی پێکردبوو، ئەویش ئاماری شارەوانی لیوای کەرکوک بوو کە ڕێژەی دانیشتووانی بەم شێوەیە بوو: ٥١٪ کورد، ٢١،٥٪ تورکمان، ٢٠٪ عەرەب و ٧،٥٪ پێکهاتەکانی دیکە[١١]. ئێدمۆندز لە ساڵی ١٩٢٢ ئاماژەی بەوە کردووە کە ژمارەی دانیشتووانی شار دەگەیشتە نزیکەی ٢٥ هەزار کەس و گوایە تەنیا چارەکیان کورد بوون و ئەوانی دیکە تورکمان، عەرەب و کرستیان بوون. هەر بە خۆی کوردی بە گەورەترین کۆمەڵگەی لیوای کەرکوک داناوە[١٢]. کورد زۆرینەی ڕەهای لیواکەی پێکدەهێنا و ئەو ئامارانەی ئێدمۆندز باسیان لێوە دەکات دوورن لە ڕاستییەوە. دەشێت پێشبینی ئەو هۆکارانە بکەین کەوا هانی ئێدمۆندزیان داوە بەو شێوەیە ڕێژەی کورد لە شارەکە کەم بکاتەوە. ئەو نوێنەری دەسەڵاتی داگیرکاری بەریتانی بوو لە عێراق و بەتایبەتی لە کەرکوک، لە کاتێکدا ئەو دەسەڵاتە لە شەڕێکی سەختدا بوو لە دژی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی کورد بە سەرۆکایەتی شێخ مەحموودی حەفید، کە ئامانجی سەرەکی پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بوو، هەڵبەتە کەرکوکیش پێگەیەکی زۆر گرنگی لەو هەوڵانەدا هەبوو.

سەرباری هۆکارەکانی نوێنەرانی دەسەڵاتی داگیرکاری کۆڵۆنیاڵی بۆ کەمکردنەوەی ژمارە و ڕێژەی کورد لە کەرکوک و دەوروبەریدا، ناکرێت دان بەوەدا نەنرێت کە لە ماوەی دەسەڵاتی کۆڵۆنیاڵی و دەست و پێوەندەکانیان لە عێراق گۆڕانکارییەک لە دیمۆگرافیای دانیشتووانداهاتبووە دی. هەوڵی ئینگلیز بۆ زێدەکردنی دانیشتووانی نا کورد لەسەر حیسابی کورد بە ڕێگەدان بە مانەوەی فەرمانبەرانی مەدەنی و سەربازی عوسمانی و خێزانەکانیان لە

کەرکوک دەستی پێکرد. ئەمانە نەک هەر بە یەکجاری لە کەرکوک نیشتەجێ بوون، بەڵکو وەک جاری جاران ڕاسپێردران کاروباری کارگێڕی و فێرکاری و ئابووری لیواکە بەڕێوە ببەن.

ئەم ئامار و ژمارانەی لایەنە جیاوازەکان لەکاتی کێشەی ویلایەتی موسڵدا پێشکەشیان کرد، هەندێک ڕووناکی دەخەنە سەر پێکهاتەی ئیتنیکی دانیشتووانی ویلایەتەکە بە لیوای کەرکوکیشەوە. ئەو لایەنانە کە بریتی بوون لە تورکیا، بەریتانیا و عێراق ژمارە و ئاماری دژبەر و جیاوازیان لە بارەی پێکهاتەی ئیتنیکی دانیشتووانی ویلایەتەکەوە پێشکەش بە لێژنەکەی کۆمەڵەی گەلان دەکرد. ئینگلیزەکان لە ڕاپۆرتەکەی خۆیاندا ئەم ژمارانەیان لە بارەی دانیشتووانی کەرکوکەوە داوە بە لێژنەکە: کورد ٤٥ هەزار، تورک ٣٥ هەزار، عەرەب ١٠ هەزار، کرستیان ٦٠٠ و جوو ١٤٠٠ کەس. بەم پێیە کۆی دانیشتووانی کەرکوکیان بە ٩٢ هەزار کەس خەملاندووە. هەرچی لایەنی تورکییە ژمارەی دانیشتووانی لیواکەیان بە دوو ئەوەندەی ئەو ژمارەیە خەملاندووە، ژمارە تورکییەکان بەم شێوەی خوارەوە بوون: کورد ٩٧ هەزار، تورک ٧٩ هەزار و عەرەب ٨ هەزار، بەپێی ژمارەکانی لایەنی تورکی کۆی دانیشتووانی لیوای کەرکوک دەیانکردە ١٨٤ هەزار کەس. وەک دەبینین جیاوازیی نێوان مەزەندەکانی هەردوولا زۆر زۆر گەورەیە. تورکەکان لە ساتەوەختی جەنگی یەکەمی جیهاندا فەرمانڕەوای ویلایەتەکە بوون دەبوایە ژمارەی دروست و ورد لە لایان بوایە، بەڵام سەختە مرۆڤ پشت بە خەملاندنەکانی ئەمان ببەستێ، چونکە هەموو هەوڵیان بۆ ئەوە بوو ڕێژەی تورک بەرز بکەنەوە لەسەر حیسابی پێکهاتەکانی دیکە، بەتایبەتی لە کەرکوک. هەندێک جار بۆ گەورەکردنی ژمارەی تورک لە ویلایەتی موسڵ پەنایان بردۆتە بەر ژمارە و ئاماری سەیر. تەنیا وەک نموونە ژمارەی تورکیان لە سلێمانی بە ٣٢٩٦٠ کەس خەملاندووە، لە کاتێکدا جگە لە هێزێکی سەربازی بچووک لە دوا ساڵەکانی تەمەنی دەوڵەتی عوسمانیدا، ڕێژەی تورک لەو لیوایە سفر بووە.

لە بەرامبەردا هەردوو لایەنی بەریتانی و عێراقی بۆ بەهێزکردنی پێگە و هەڵوێستی خۆیان لە کێشەکەدا ڕێژەی عەرەبیان لە ویلایەتەکە بە

کەرکوکیشەوە بەرز دەکردەوە. بە تەنیا کورد کەسی نەبوو لەسەری بێتە جواب و ژمارەکەی بەرز بکاتەوە. سەرۆڕای ئەوەش، ناچار بوون دان بەوەدا بنێن، کە کورد زۆرینەی ڕەهای دانیشتووانی ویلایەتەکەی پێکدەهێنا. ژمارەی کورد بەپێی خەملاندنەکانی بەریتانیا ٤٥٤٧١٦ کەس بوو، بەرامبەر ٦٥٨٩٥ تورکمان، ١٨٥٧٦٣ عەرەب، ٦٢٢٢٥ کرستیان و ١٦٨٦٥ جوو. بەم پێیە کۆی دانیشتووانی ویلایەتەکە دەیکردە ٧٨٥٤٦٤ کەس. ئامارەکانی بەریتانیا ئەندامانی خێڵە کۆچەرییەکانیشی دەگرتەوە کە لە سنووری ویلایەتەکەدا کوێستان و گەرمیانیان دەکرد. ئەمە لە کاتێکدا خەملاندنەکانی تورک بەم شێوەیە بوو: ٢٨١٨٣٠ کورد، ١٤٦٩٢٠ تورک، ٣٤٢١٠ عەرەب و ٣ هەزار کەسانی ناموسوڵمان. بەم پێیەش کۆی دانیشتووانی ویلایەتەکە دەیانکردە ٥٠٣ هەزار کەس. ئەم ژمارانەی تورکەکان ئەندامانی هۆزە کۆچەرەکانیان نەدەگرتە خۆ کە بە ١٧٠ هەزار کەس مەزەندە دەکران.

بەریتانییەکان گومانی زۆریان لە ئامارەکانی لایەنی تورکی هەبوو، بە خەملاندنی کۆن و بەسەرچوو هەژماریان دەکردن. ئەو ئامارانە بەلای ئەوانەوە بۆ مەبەستی سەربازی و باج کۆکردنەوە بوون و داتای سەرژمێری دروست نەبوون. لایەنی بەریتانی جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە عەرەبەکان دوو لەسەر سێی دانیشتووانی شاری موسڵ پێکدێنن. بەڵام، لایەنی تورکی کە دەیزانی تورک لە موسڵ کەمن بۆیە باسی دانیشتووانی هەموو ویلایەتەکەی دەکرد و پێی وابوو عەرەب تەنیا یەک لەسەر دوازدەی دانیشتووانی ویلایەتەکە پێکدێنن. ئەوەشیان بەبیر هەموو لایەک دەهێناوە کە ئەوان چەندین سەدە حوکمڕانی ئەو وڵاتەیان کردووە و زیاتر ئاگاداری بارودۆخی ناوچەکە و ژمارەی دانیشتوانن، ئینگلیزیشیان بەوە تۆمەتبار دەکرد کە خەملاندنەکانیان لە بەرژەوەندیی عەرەبەکانە کە دەیانەوێت دەوڵەتیان بۆ دروست بکەن. تورکەکان لە هەموو کەسێ باشتر دەیانزانی کە کورد زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتووانی ویلایەتی موسڵن و هەڵوێستی ئەوان یەکلاکەرەوە دەبێت لە چارەنووسی کێشەکەدا، بۆیە هەوڵیان دا هەبوونی کورد بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکاربێنن. لەم بارەوە جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە کە کورد و تورک ڕێژەی ٨٥٪ کۆی دانیشتووانی ویلایەتەکە پێکدێنن. وەک خووی هەمیشەییشیان گەلێک لە

عەرەبەکانیان بە تورک دادەنا گوایە زمانی تورکییان لە بیرچوونەتەوە یاخود هاوکات بە هەردوو زمان دەدوێن. لافی ئەوەشیان لێدەدا کە گوایە کورد و تورک لە یەک ڕەسەنن و یەک بنەچەیان هەیە [١٤].

لە کاتێکدا لایەنە ململانێکار و ناکۆکەکان لەسەر ویلایەتی موسڵ تانەیان لە خەملاندنەکانی یەکتری دەدا، نوێنەرانی کۆمەڵەی گەلان گومانیان لە دروستی و ڕاستگۆیی داتاکانی سەرجەم لایەنەکان دەکرد. ئەوان بۆیان دەرکەوت کە ئەو داتایانەی لە لایەن تورک، ئینگلیز و تەنانەت ئەوانەی لە لایەنی حکومەتی عێراقیشەوە دەخرانە ڕوو، دروست نین. لە کاتێکدا حکوومەتی تورکیا ژمارەی تورکمانی لە ویلایەتەکە گەورە دەکرد، حکومەتی بەریتانیا پێی وابوو کە ڕێژەی تورکمان ٨٪ کۆی دانیشتووانی ویلایەتەکە تێپەڕ ناکات، ئەمە لە کاتێکدا ڕێژەیان لە داتاکانی عێراق لەوەش کەمتر بوو. بەلای عێراقەوە تورکمان تەنیا ٥٪ کۆی دانیشتووانی ویلایەتەکەیان پێکدەهێنا. جیاوازییەکی گەورە هەبوو سەبارەت بە ڕێژەی عەرەب، کە لە نێوان ٩٪ بەپێی داتاکانی لایەنی تورکی و ٢٤٪ بەپێی لایەنی بەریتانی و ٢١٪ لە گۆڕ خەملاندنەکانی حکومەتی عێراقی. هەرچی کورد بوو، کە دانیشتووانی سەرەکی ویلایەتی موسڵ بوون، ئەوا جیاوازییەکان لە بارەیانەوە کەمتر بوون. ڕێژەی کورد بەپێی داتاکانی حکومەتی عێراق ٦٥،١٪ دانیشتوان بوو و بەپێی لایەنی بەریتانیش کورد ٥٧،٩٪ کۆی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵیان پێکدەهێنا [١٥].

ڕێژەی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵ بەپێی نەتەوە

پێکهاتە	ئاماری لایەنی تورکی	ئامارەی لایەنی بەریتانی	ئاماری لایەنی عێراقی
کورد	٥٦،١	٥٧،٩	٦٥،١
عەرەب	٨،٦	٢٣،٧	٢٠،٩
تورکمان	٢٩،٢	٨،٤	٤،٨
کرستیان	٦،١	٧،٩	٧،٧
جوو	——	٢،١	١،٥
کۆ	١٠٠	١٠٠	١٠٠

بەم شێوەیە دەبینین کە لە کاتی ئەم ململانێیەدا لەسەر خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ پێکهاتەکانی کەرکوک جگە لە کورد پشتیوانێکیان هەبوو، داکۆکی لە بەرژەوەندییەکانیان بکات. هەموو ئەمە لە کاتێکدا بوو کە ژمارەیەک شارۆچکە و شارەدێی کورد لە ئامارەکاندا پشتگوێ خرابوون. تەنانەت ئێزیدییەکانیش، کە سەرجەم لایەنە پەیوەندارەکان بە کێشەی موسڵ، دانیان بەوەدا دەنا کە کوردن، کەچی لەو داتایانە و لە سەرژمێرییەکانی دواتریشدا کە حکومەتی عێراق ئەنجامی دەدان لە کورد جیا کرانەوە. خەملاندنەکانی هەردوو لایەنی عێراقی و بریتانی، کە پێشکەشی کۆمەڵەی گەلان کران، نزیک بوون لە یەکدی، دیارە هۆیەکەی ئەوەیە کە سەرچاوەی هەردوو خەملاندنەکە یەک بوو کە لایەنی بەریتانی بوو. ڕاپۆرتی کۆمەڵەی گەلان سەبارەت بە سنووری نێوان تورکیا و عێراق ئاماژەی بەوە کردووە کە لایەنی عێراقی ژمارەی دانیشتووانی کەرکوکی بۆ ساڵانی ١٩٢٢ و ١٩٢٤ بە ١١١٦٥٠ کەس خەملاندووە و بەپێی پێکهاتەی ئەتنیکیش بەم شێوەیە دابەشی کردوون: کورد ٤٢،٥٪، عەرەب ٣١،٩٪، تورکمان ٢٣،٤٪ و ئەوانی تر ٢،٢٪[١٦]. ئەو ڕێژە زۆرەی دانێشتوانی عەرەبی لیوای کەرکوک کە لەو ئامارەی حکومەتی عێراقدا پێشکەش کراوە، جێگەی باوەڕ و متمانەی کەس نەبوو، چونکە لە دوای ئەوەی عەرەبێکی زۆر لە لیوای کەرکوک نیشتەجێ کران و ژمارەیەکی زۆرتریش بۆ کارکردن ڕوویان کردە شارەکە، ئەوجا سی چل ساڵی ویست تا ڕێژەیان بگاتە ئەو ئاستەی لەوێدا خراوەتە ڕوو.

سەرژمێرییەکانی عێراق لە ساڵانی ١٩٢٧، ١٩٣٤ و ١٩٤٧ ئاماژە بە پێکهاتەی ئەتنیکیی دانیشتووان عێراق ناکەن. سەرژمێری یەکەم (١٩٢٧) هەوڵێکی شکستخواردوو بوو و هیچی لێ سەوز نەبوو، ئەوەی دووەمیش (١٩٣٤) تەنیا بۆ ئەوە بوو لیستی دانیشتووان بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردن و خزمەتی سەربازی لە بەردەست بن. لە سەرژمێری ١٩٤٧یش تەنیا ئاماژە بە:

پێکهاتەی ئاینی دانیشتووانی کەرکوک[١٧]

یەکەی کارگێڕی	موسڵمان	کرستیان	جوو	ئاینەکانی تر
قەزای ناوەندی	٥٨٦٥٤	٦٧١٥	٢٨٧٣	٦٦
دێهاتەکانی قەزاکە	٢٣١٩٤	٨٦٢	٧٧	٣

ئـــاینی دانیشـــتووان کـــراوە. لە بەشـــەکانی پێشـــووی ئەم کتێـــبە بە دوورودرێژی قسەم لەسەر سـەرژمێری ١٩٤٧ کـردووە، بـۆیە لێـرە بەم خشـتەیە کۆتایی پێدەهێنم.

کاربەدەستانی عێراق لە سەرژمێری گشتیی ساڵی ١٩٥٧دا بۆ پـۆلینکردنی دانیشتووان فـاکتەری زمـانی دایکـی داهێنـا. داهێنـانەکە تـازە نەبـوو و بەنـاوی ئەمـانەوە تۆمـار نەکـرا، چـونکە بەر لەمـان بە ٣٠ سـاڵ کاربەدەسـتانی تورکیـا پەیڕەویـان دەکـرد. هەرچەنـدە ئەم سـەرژمێرییە تـا ئێسـتاش بە باشـترین سەرژمێرییەکانی عێراق دادەنرێت، بەڵام ئەمـیش بەش بە خـۆی کەم و کـوڕی، تەنانەت شێواندنی ڕاستییەکانی تێدایە. لە بەشێکی تـری ئەم کتێـبەدا ئامـاژەم بە کۆمەڵێـــک لەو کەم و کوڕییـــانە کـــردووە. بەپێـــی زانیارییەکـــانی سەرژمێرییەکەش ئەوەم خستۆتە ڕوو چۆن ژمارەی ئەوانەی بە کوردی قسـەیان کردووە کەم کراوە و لە بەرامبەردا ژمارەی تورکمان زۆر لەوەی هەبـووە پیشـان دراوە. لێرەدا ئامـاژە بەو پـۆلینکردنە لەسەر بنەمای زمانی دایک دەکەم.

پۆلینکردنی دانیشتووانی کەرکوک بەپێی زمانی دایک لە سەرژمێری ١٩٥٧دا[١٨]

زمانی دایک	شاری کەرکوک	ئەودوای لیواکە	کۆی گشتی لیوای کەرکوک
زمانی عەرەبی	٢٧١٢٧	٨٢٤٩٣	١٠٩٦٢٠
زمانی کوردی	٤٠٠٤٧	١٤٧٥٤٦	١٨٧٥٩٣
زمانی ئێرانی "فارسی ج.ق"	١٠١	٢٢	١٢٣
تورکی "دەبوایە بنووسرێت تورکمانی ج.ق"	٤٥٣٠٦	٣٨٠٦٥	٨٣٣٧١
ئینگلیزی	٦٣٤	٦٣	٦٩٧
فرەنسی	٣٥	٦	٤١
هیندی	٧٩	٨	٨٧
کلدانی و سریانی	١٥٠٩	٩٦	١٦٠٥

زمانەکانی تر	٤١٨	-	٤١٨
نادیار	٥١٤٦	١٣٨	٥٢٨٤
کۆ	١٢٠٤٠٢	٢٦٨٥٣٧	٣٨٨٨٣٩

لەم خشتەیەی سەرەوەدا دەبێت هەندێک خاڵ سەرنجی خوێنەر بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. جارێ با باسی بنەمای زمانی دایک لەولاوە بوەستێت، کە بنەمایەکی دروست نییە بۆ دەرخستنی باری ئەتنیکیی خەڵک و پێشتر ئاماژەم پێکردووە. ئەوەی مایەی سەرنج و تێڕامانە دوو ژمارەن، یەکەمیان تایبەتە بە زمانی دایکی مەسیحییەکانی کەرکوک، کە لە ساڵی ١٩٥٧دا ژمارەیان لە ١٣ هەزار کەس زیاتر بوو لە هەموو لیواکە، بەڵام لە خشتەکەدا تەنیا ئاماژە بە زمانی دایکی ١٦٠٥ کەسیان کراوە. ئەمەش شێواندنی زەقی ژمارە و ڕێژەکانە. دووەمیان لەوەش سەیر و سەمەرەترە، ئەویش گوایە زمانی ٥٢٨٤ کەس لە دانیشتووانی کەرکوک نادیار و نەزانراو بووە. ئەمەش لە هەوڵی شێواندنی ڕاستییەکان بەولاوە هیچ لێکدانەوەیەکی تر هەڵناگرێت.

بۆ خۆی پەیڕەوکردنی بنەمای زمانی دایک لە پرسی پۆلینکردنی دانیشتووانداً لە شار و وڵاتی فرە ڕەگەز و کولتوور دەروازەیەک دەکاتەوە بە ڕووی ساختەکاریی بەربڵاو و شێواندنی ڕاستییەکاندا. لە کاتی بڵاوکردنەوەی دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکەدا هەندێک لەو ساختەکارییانە دەرکەوتن[١٩].

زۆر کەسی شارەزا و ئاگادار لە بارودۆخی لیوای کەرکوک گومانی زۆریان خستە سەر ئەو ژمارانە. یەکێک لەوانە مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی بوو، کە کەسێکە شارەزاییەکی زۆری هەبوو لە مێژووی ناوچەکە، بارودۆخی کۆمەڵایەتی، بنەچەو ڕەچەڵەکی دانیشتووان و هۆزەکانی. نووسینەکانی لەم بوارەدا بە سەرچاوەیەکی گرنگ و پڕ لە زانیاری هەژمار دەکرێن[٢٠].

ژمارەیەک هۆز و ئاوایی کورد نشینی سەر بە شاری کەرکوک هیچ کاتێک پڕۆسەکانی سەرژمێری نەیانیگرتووەتەوە. بەڵگەم بۆ ئەم بۆچوونە ئەوەیە، کە کاربەدەستانی عێراق بە خۆیان دان بەوەدا دەنێن کە تەنیا لە کاتی ئەنفالەکاندا بەو گوندانەیان زانیوە و تێکیان داون و دانیشتووانەکانیان ئەنفال کردوون[٢١].

سەرچاوەی زانستی واشمان لە بەردەستن کە گومان دەخەنە سەر ئەو ئامارانە، بەتایبەتی کەمکردنەوەی ڕێژەی کورد و بەرزکردنەوەی ڕێژەی تورکمان و عەرەب لە کەرکوک. ئەوەتا دکتۆر شاکر خەسباک، زانای بەناوبانگی عێراقی، دووپاتی دەکاتەوە کە کورد لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا ٥٥،٢٪ کۆی دانیشتووانی لیوای کەرکوکی پێکدەهێنا[٢٢]. ئەم ڕێژەی دکتۆر خەسباک ئاماژەی پێداوە لە هەموو ئەوانی دیکە نزیکترە لە بارودۆخی ڕاستەقینەی پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی کەرکوک. یەکێک لەو بەڵگانەی ناتەواویی سەرژمێری لە عێراق دەکات هەڵبەز و دابەزی ژمارە و ڕێژەی پێکهاتەکانە لە کەرکوک لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر. تەنیا وەک نموونە ڕێژەی تورکمان لە لیوای کەرکوک لە ساڵی ١٩٢٠ بە ٣٠،٣٪ مەزەندە کراوە، بەڵام لە سەرژمێری ١٩٥٧ بووە بە ٢١،٤٪ی کۆی دانیشتووان، کەچی لە ١٩٦٥ بەرزبووەتەوە بۆ ٢٦،٣٪ و لە ساڵی ١٩٧٧یش دابەزیوە بۆ ١٦،١٣٪ دانیشتووانی پارێزگای کەرکوک[٢٣].

هۆکاری سەرەکی ئەو هەڵکشان و داکشانە لە ڕێژەی پێکهاتەکانی کەرکوک و بگرە هەموو عێراق، سیاسەتی چەوسانەوە و جوداکاری حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانە کە بەرامبەر پێکهاتەکان پەیڕەویان کردووە و دەیکەن. ڕەنگبێت ڕەوشی تورکمان لەم بارەوە بە بەراورد بە کوردی کەرکوک و شارەکانی دیکە زۆر باشتر بێت. بارودۆخی نائاسایی و شەڕ و پێکدادان لە باشووری کوردستان بە درێژایی دەیان ساڵ، خەڵکێکی زۆری وا لێ کرد ئینتمای ڕاستەقینەی خۆیان بشارنەوە. ئەم دیاردەیە لە شوێنانی وەک کەرکوک و ناوچە فرە ئەتنیکەکانی دیکە بە زەقی دەبینرێ. بۆ خۆ پاراستن لە گێچەڵی کاربەدەستی حکومەت، دەزگای داپڵۆسێنەر و سەرکوتکەر خەڵکی ئەو ناوچانەی ناچار کردووە پەنا ببەنە بەر کاری لەو جۆرە. کەسانی دەست ڕۆیشتووش بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیان، یان بۆ گەیشتن بە پلە و پایە، کە لە بەردەم کوردانداد داخراو بوون، کەوڵی خۆیان دەگۆڕی. کوردبوونی هاووڵاتی لە کەرکوک و دەڤەرە هاوشێوەکان هەمیشە سەرچاوەی سەرئێشە، چەوساندنەوە، دوورخستنەوە و ڕاوەدوونانی بێ کۆتایی بوو. لەبەر

هەموو ئەو هۆکارانە گەلێک کورد ناچار دەبوون نکۆڵی لە کوردێتیی خۆیان بکەن. ئەمە تەنیا بۆ وەچەی یەکەم زەحمەت بوو، ئەگینا نەوەکانیان یان هەر ڕەچەڵەکی ڕاستەقینەی خۆیان نەدەزانی یان ناسنامەی نوێیان دەبووە مایەی شانازی بۆیان. هەموو دانیشتوویەکی ڕەسەنی کەرکوک و ناوچە هاوچەشنەکان دەیان چیرۆکی لەم جۆرەی لە لایە و دەیان خێزانی کورد دەناسێت کە لە ماوەی چەند ساڵێکدا کەوڵی کۆنی خۆیان داکەند و کەوڵێکی نوێیان پۆشی و ئێستا هەندێک لە نەوەکانیان نەیاری سەرسەختی کوردن.

یەک دوو دەیە دوای ئەو ساڵانەی ئەم توێژینەوەیان لە بارەوە کراوە، سیاسەتی ئاشکرا و ڕاگەیەندراوی بەعەرەبکردن و گۆڕینی واقعی نەتەوەیی دانیشتووانی کەرکوک بەتوندی دەستی پێکرد. ئەم پرسە ئاڵۆزە دەکەوێتە دەرەوەی چوارچێوەی ئەم بەشەوە. لێرەدا ئاماژەیەک بە هەندێک لە وتەکانی تاوانکاری سەرەکی تەعریب و ئەنفال عەلی کیمیاوی بە کارێکی بەجێ دەزانم. هەندێک لە وتەکانی ئەو بێ ئەوەی مەبەستی بێت، وێنەیەکی نزیک لە واقیعی پێکهاتەی ئەتنیکی کەرکوک دەخەنە ڕوو. لە کۆبوونەوەیەکیدا لەگەڵ بەرپرسانی حزبی بەعس و سوپا و ئەمن لە ڕێکەوتی ١٥ نیسانی ١٩٨٩، کە وتەکانی تۆمار کراون و لە دوای ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ کەوتنە دەستی کورد، هەندێک شتی درکاندووە کە بەڵگەی تاوانبارکردنی خۆی و ڕژێمەکەیەن. لەو شریتە تۆمار کراوەدا، عەلی حەسەن ئەلمەجید شانازی بەوەوە دەکات کە لە ماوەی دوو ساڵی فەرمانڕەوایی ڕەهایدا لە کوردستان هێناویەتەدی، وەکو شاڵاوەکانی ئەنفال، بۆردومانی ٤٠ شوێن بە چەکی کیمیاوی و ڕووخاندنی هەزاران گوندی کوردستان. لەو تۆمارەدا باسی (دەستکەوتەکانی!!!) خۆشی لە کەرکوک دەکات و دەڵێ: "حەز دەکەم باسی دوو خاڵ بکەم، یەکەم تەعریب و دووەم، ئەو ناوچە هاوبەشانە لە نێوان خاکی عەرەب و ناوچەی ئۆتۆنۆمی. ئەو خاڵەی کە باسی دەکەم کەرکوکە. ئەو دەمەی من هاتمە ئێرە ژمارەی عەرەب و تورکمان لە کەرکوک هێشتا لە ٥١٪ دانیشتووان زیاتر نەبوو". عەلی کیمیاوی ئەوەمان بۆ ڕوون ناکاتەوە ئاخۆ بەتەنیا باسی شارەکە دەکات یان هەموو پارێزگای کەرکوک. دواتر بەردەوام دەبێت و دەڵێت "لەگەڵ هەموو

ئەوەدا ٦٠ ملیۆن دینارم خەرج کرد تا گەیشتینە ئەم دۆخەی ئێستا. با ڕوون و ئاشکرا بێت لە لاتان هەموو ئەو عەرەبانەی هێنامانن بۆ کەرکوک ڕێژەیان نەگەیشتە ٦٠٪ دانیشتووان، ئەو کاتە فەرمانم دا و لە کوردی کەرکوکم قەدەغە کرد لە دەرەوەی ناوچەی ئۆتۆنۆمی کاربکەن. کەرکوک تێکەڵەیەکە لەنەتەوە، ئاین و مەزهەبگەلی جیاواز. هەموو ئەو خەڵکەی لە ماوەی ٢١ مایس بۆ ٢١ حوزەیران ڕامانگوێزان دانیشتووی ناوچە قەدەغە کراوەکان نەبوون. ئەوان لەژێر دەسەلاتی تێکدەراندا بوون، جا هاوسۆز بووبن لەگەڵیان یان دژیان بووبن)[٢٤].

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١. بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:

Longrigg S.H, Four Centuries of Modern Iraq, Oxford, 1925

هەروەها بڕوانە: محمد أمين زكي، تأريخ الدول والأمارات الكردية في العهد الأسلامي، ترجمة محمد علي عوني، القاهرة ١٩٤٨؛ هەروەها بڕوانە: ئ. ئ. ڤاسیلیڤا، ڕۆژهەلاتی باشووری کوردستان لە سەدەی حەڤدەهەمەوە تا دەسپێکی سەدەی نۆزدەهەم، پوختەیەک لە مێژووی میرنشینەکانی ئەردەلان و بابان، مۆسکۆ ١٩٩١.

٢. ئینسایکلۆپیدیای جودایکا ئاماژە بەوە دەکات کە جووەکان چوار سەدەی دوایی لە کەرکوک ژیاون و ژمارەیان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و دەسپێکی سەدەی بیستەم ٢٠٠ خێزان بووە. ئەوان لە گەڕەکێکی تایبەت بە خۆیان دەژیان و لە ساڵی ١٩١٨ لەگەڵ کرستیانەکانی کەرکوکدا یارمەتی بەریتانیایان داوە بۆ داگیرکردنی کەرکوک. لە ساڵی ١٩٤٧ ژمارەیان ٢٣٥٠ کەس بووە "بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ ژمارەی جووەکانی کەرکوک ٢٩٥٠ کەس بوون ج. ق". هەموویان لە ساڵی ١٩٥٠/ ١٩٥١ بۆ ئیسرائیل کۆچیان کرد. سەبارەت بە ژمارە و ڕۆڵیان لە کەرکوک بڕوانە:

Encyclopaedia Judaica, vol. 10, p.1047 – 48

٣. بڕوانە علاءالدين سجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەغدا ١٩٥٢، ل ٦٥-٦٦.

٤. گەشتی ئەندازیار یۆسێپ چێرنیک بۆ لێکۆڵینەوە لە ڕووباری دیجلە و فورات لە ڕووی هونەرییەوە لەگەڵ باسکردنی پەرینەوە بۆ باکوری سوریا، لە ئەڵمانییەوە کراوە بە ڕووسی، بڵاوکراوەی بەشی کەفکازی کۆمەڵەی جوگرافی شاهانەی ڕووسی، بەرگی ٦، ١٨٧٩، ل. ٩١.

٥. قاموس الأعلام، تاريخ و جغرافيا لغاتنى و تعبير أصحلة كافه أسماء خاصەيى جامعدر، محررى ش. سامى، صاحب و طابعى: مهران، بشنجى جلد، معارف نظارت جليلەسى طرفندن تقدير و تحسين أولنەرق طبع اولنمشدر، إستانبول، مهران مطبعسى ١٣١٤، ص ٣٨٤٦.

6. E. B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in Disgue, with historical notieces of the Kurdish tribes and the Chaldeans in Kurdistan, Bost on 1914, PP. 120- 124. یەکێک لە

لە وەرگێڕانە عەرەبییەکەدا ڕستەی "شارێکی سێ زمانی سنووری کوردستانە" کراوە "لە یەکێک لە شارەکانی سەر سنووری کوردستان، کە خەڵکەکەی بە سێ زمان قسە

دەکەن"، هەڵبەتە جیاوازی لە نێوان هەردوو دەربڕینەکەدا دیارە و مەبەستەکەش ئاشکرایە. بڕوانە: رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين و كردستان، تألیف: سون، ترجمة فؤاد جميل، ج١، ط١، بغداد ١٩٧٠، ص ١٥٨.

٧. محەمەد ئەمین زەکی باسی ئەو کتێبەی مەیجەر سۆنی نەکردووە کە ئەم ژمارانەی لێی وەرگرتووە. ئەو کتێبەی سۆنیش کە لە بەرد دەستی مندایە باسی هیچ ژمارەیەک ناکات لەوانە زیاتر کە باسم کردوون. وادیارە ئەو لە بەرهەمێکی دیکەی سۆن، کە زۆری لە بارەی کورد و کوردستانەوە نووسیوە، ئەو زانیارییانەی وەرگرتووە. وەرگێڕی کتێبەکەی سۆن بۆ عەرەبی فوئاد جەمیل باسی کتێب یان نامیلکەیەکی تری سۆن دەکات بە ناوی "ڕێبەری باشووری کوردستان" کە زۆر ورد و پڕ لە زانیاریی دروستە. بڕوانە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٠.

٨. محەمەد ئەمین زەکی، مولاحەزەم دەرحەق بە قانوونی لوغاتی مەحەللی تەقدیمی مەندوبی سامی کرا، واتا "تێبینییەکانم لەسەر قانوونی زمانە خۆجێییەکان"، لە کتێبی دوو تەقەلای بێسوود، سەباحی غالب توێژینەوە، لێکۆڵینەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە پەراوێزی بۆ ڕێکخستووە، چاپخانەی "هەڵوێست" لەندەن ١٩٨٤. ل. ١٠٤ ـ ١٠٥.

٩. سی. جی. ادموندز، كرد وترک و عرب- سياسة ورحلات وبحوث عن الشمال الشرقي في العراق ١٩١٩-١٩٢٥، ترجمة جرجيس فتح الله، بغداد ١٩٧١، ص ٢٤١. هەروەها بڕوانە: ئە. م. مينتيشاشڤيللى، كورد ـ كورتەيەک لە مەڕ پەيوەندیی كۆمەڵايەتی ـ ئابووری و كولتووری و شێوازی ژیان، مۆسكۆ ١٩٨٤، ل. ٢٥ و ١٩٣ (بە زمانی ڕووسی".

10. Hay W.R, Two Years in Kurdistan: Experiens of a Political Officer 1918 – 1920, London 1922. P.81; Longrigg S.H. Iraq 1900 to 1950. A political, social and Economic History, London 1953. P. 53.

١١. مذكرة محمد أمين زكي الى الملك فيصل الأول حول الشأن الكردي العراقي في ٢٠ كانون الأول ١٩٣٠، ترجمة وتقديم الدكتور جبار قادر، "الملف العراقي" العدد ١٠٤، ب.م، ص ٦٤-٦٥.

١٢. أدموندز، المصدر نفسه، ص ٢٤٠ – ٢٤١.

13. Loder Y. de V, The Truth about Mesopotamia, Palestine and Syria, London 1923, P.214

14. Ibid, P. 215 – 218.

بۆ زانیاریی زیاتر سەبارەت بە دید و بۆچوونی هەردوولای ڕکابەر بڕوانە: م.س. لازەریف. ئیمپریالیزم و پرسی کورد ۱۹۱۷ – ۱۹۲۳، مۆسکۆ ۱۹۸۹، ل. ۳۰٦ ـ ۳۰۹.

١٥. تقرير عصبة الأمم، مسألة الحدود بين تركية والعراق، مطبعة الحكومة، بغداد، ص. ٩٤، نقلاً عن " كركوك في تقرير عصبة الأمم، مجلة "هاوارى كركوك"، العدد ٤، أربيل ١٩٩٩، ص. ١٧٧-١٧٨.

١٦. نفس المصدر السابق.

١٧. المملكة العراقية، وزارة الشؤون الإجتماعية، مديرية النفوس العامة، إحصاء السكان لعام ١٩٤٧، الجزء الثاني، لواء الموصل- لواء كركوك- لواء السليمانية- لواء أربيل، بغداد ١٩٥٤، ص ١١٨.

١٨. الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي كركوك والسليمانية، طبعت بمطبعة العاني، بغداد، بلا.ت.

19. الدكتور نوري طالباني، منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، ط ٢، بلا.م، ١٩٩٩، ص. ٧٩.

٢٠. مجلة " هاواري كركوك"، العدد ٢، كانون الأول ١٩٩٨، ص٣١.

٢١. لە بەڵگەنامە فەرمییەکانی عێراق، کە تایبەت بوون بە شالاوەکانی ئەنفال و دوای ڕاپەڕین کەوتنە دەستی خەڵک، ئاماژەی لەو جۆرە هەن سەبارەت بەو ئاوایانەی پارێزگای کەرکوک کە دامەزراوەکانی دەوڵەت هیچ زانیارییان لە بارەیانەوە نەبوو و تەنانەت لەسەر نەخشە مەدەنی و سەربازییەکانیش نەبوون. بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:

Genocide in Iraq, the Anfal Campaign against the Kurds, HRW/ME, New York 1993.

٢٢. الدكتور شاكر خصباك، الكرد والمسأله الكردية، بغداد ١٩٥٩، ص ٤٣.

٢٣. الدكتور خليل إسماعيل، التوزيع الجغرافي للتركمان في العراق، مجلة السياسة الدولية، العدد٤، أربيل، كانون الثاني ١٩٩٤، ص ٢٨-٢٩

24. Genocide in Iraq, the Anfal Campaign against the Kurds, Human Rights Watch/ ME. New York. 1993, P. 353.

کوردی کەرکوک: لە پەراوێزخستنەوە بۆ پاکتاوکردنی نەژادی.

بارودۆخی سیاسی و ئەتنیکیی ناهەمواری کەرکوک و هەموو ئەو دەڤەرانەی بەر شالاوی سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژادی کەوتن، هەروەها هەموو ئەو هەوڵانەی گەلێ لایەن چالاکانە بەشداری تێدا دەکەن بۆ شێواندنی راستییەکانی مێژوو، جوگرافیا، باری ئەتنیکی و کۆمەڵایەتیی ئەم دەڤەرە گرنگانەی باشووری کوردستان، بەرهەمی راستەوخۆی سیاسەتێکن کە لەم بەشەدا بە سیاسەتی پەراوێزخستنی کورد لە کەرکوک نێوی دەبەم. ئەم سیاسەتە لە کەرکوکدا پێشینەیەکی مێژوویی دوور و درێژی هەیە. داگیرکەرانی عوسمانی، بەریتانی و حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق ، هەر یەکەی بە شێوازێک پەیڕەویان کردووە بۆ لاوازکردنی پێگە و کاریگەری سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی کوردان لە کەرکوک. لە سەر دەستی حکومەتی بەعس یەکەم شەپۆلی راگواستنی کوردی کەرکوک دەستی پێکرد و لە سەر دەستی رژێمی سەدام حوسێن گەیشتە ئاستی سیاسەتی کۆمەڵکوژی و پاکتاوکردنی نەژادی کوردان لە کەرکوک، گەرمیان و گەلێ دەڤەری تری کوردستان.

لە رێگەی لێکدانەوەی سیاسەتەکانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی لە شاری کەرکوک، وەک ناوەندێکی گرنگی سەربازی، کۆکردنەوەی فەرمانبەران، هەوڵی نیشتەجێکردنی کاربەدەستانی سەربازی و ئیداری، هەروەها بە عوسمانیکردنی بەشێک لە دانیشتووانی کوردی کەرکوک، دەتوانین لەو دەسەڵاتە بەهێزە ئابوورییە، کارگێڕی و سیاسییەی کەمینەی تورکمان لەم شارە تێبگەین. شیکردنەوەی سیاسەتەکانی کۆڵۆنیاڵی بەریتانیش لە کوردستان، دۆزینەوە و دەرکردنی نەوت لە کەرکوک، هەوڵەکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان، کە دەبوایە کەرکوک پێگەیەکی گرنگ و تایبەتی تێدا هەبوایە، هەموو ئەم فاکتەرانە دەتوانن یارمەتیمان بدەن لە تێگەیشتنی هێڵە سەرەکی و هۆکارەکانی سیاسەتی پەراوێزخستنی کورد لە کەرکوک. هەروەها تیشک دەخەینە سەر ستراتیژ و پلانەکانی کاربەدەستانی بەریتانی و دەسەڵاتدارانی عێراق لەم بوارەدا .

سیاسەتی پەراوێزخستنی کورد لە کەرکوک لە سەد و پەنجا ساڵی رابردوودا لە بواره جۆر بەجۆرەکانی بەڕێوەبەرایەتی، فێرکردن، ژیانی ئابووری و دیمۆگرافیدا بە زەقی ڕەنگی داوەتەوە . .

بابەتی پەراوێزخستنی کوردان لە کەرکوک و دەڤەرەکانی دیکە زۆر سەرنجی نووسەرانی کورد و بیانی ڕانەکێشاوە و لێکۆڵینەوەی کەمی لە بارەوە کراوە، هەرچەندە لێکدانەوەی هەمە لایەنەی ئەم بابەتە نەک تەنها پێویستییەکی زانستییە، بەڵکو گرنگیی سیاسی و پراکتیکیشی بۆ دواڕۆژی کورد لە باشووری کوردستان و عێراق لەوە کەمتر نییە .

گۆڕینی دیمۆگرافیا وەک هەنگاوی یەکەمی پەراوێزخستنی کورد لە کەرکوک

کەرکوک بۆ ماوەی چوار سەدە لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو. دەروازەی باڵا لە کڵاوڕۆژنەی پتەوکردنی دەسەڵاتی سەربازی، کارگێڕی و ئابووری خۆی لە سەر ئەو هێڵە گرنگەی کە بە کەرکوکدا تێدەپەڕی، هەموو هەوڵێکی دەدا بۆ ئەوەی لەم شاره و شارۆچکەکانی تری سەر ئەم هێڵە پێگەی سەربازی، کارگێڕی و ئابووریی خۆی بەهێز بکات و ڕێگە لە هەموو ئەو هێزانە بگرێ کە دەتوانن ببنە هەڕەشە بۆ باڵادەستیی ئەو لەم دەڤەرە گرنگەی کوردستان.

ئەوەی زاندراوە شاری کەرکوک لە نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەمەوە ناوەندی ویلایەتی شارەزوور بوو، کە سنووورەکانی هەر سێ پارێزگای کەرکوک، سلێمانی و هەولێری دەگرتەوە . دەسەڵاتی عوسمانی بە هێز نەبوو، بۆیە میرانی ئەردەڵان و بابان لەم دەڤەرانە خاوەن دەسەڵاتی ڕاستەقینە بوون. ئەم بارە تاوەکو سەرەتای سەدەی هەژدەهەم بەردەوام بوو[1]، کاتێ پرسی دامەزراندنی فەرمانڕەوای کەرکوک کەوتە دەست پاشای بەغدا. ئەم پەیوەندییە لە نێوان فەرمانڕەوای کەرکوک و پاشای بەغدا تا کۆتایی سەردەمی مەمالیکەکان لە بەغدا بەردەوام بوو. گەڕیدەی بەریتانی جێمس باکینگهام، کە لە ساڵی ١٨١٦ سەردانی کەرکوکی کردووە، ئاماژە بەوە دەکات کە شارەکە کەوتووەتە ژێر ڕکێفی پاشای بەغداوە و فەرمانڕەوای شارەکەیش پیاوی ئەو بووە[2] .

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشادا سەنجەقی کەرکوک هێشتا هەر بە شارەزوور دەناسرا و گەلێ ناوچەی باشووری کوردستانی ئەوڕۆی دەگرتەوە. کاتێ ویلایەتی موسڵ لە ساڵی ١٨٧٩ سەرلەنوێ دامەزرایەوە و فۆرمی کۆتایی خۆی وەرگرت کەرکوک کرا بە یەکێ لە سەنجەقەکانی سەر بەو ویلایەتە. ساڵی ١٨٩٣ - ١٨٩٤ دەست لە بەکارهێنانی ناوی شارەزوور بۆ پێناسەکردنی کەرکوک هەڵگیرا و کەرکوک جێگەی گرتەوە. هۆکاری ڕاگەیاندنی ئەم هەنگاوە بۆ ئەوە گێڕدرایەوە گوایە لە نامە و نامەکارییە دەزگا فەرمییەکاندا کێشەی زۆر هاتوونەتە ئاراوە بەهۆی وێکچوونی نێوی سەنجەقی شارەزوور و سەنجەقی زور "دێرەزوور" لە وڵاتی شام[٣]. ویلایەتی موسڵ تا شکستی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا و داگیرکردنی دووەمی کەرکوک لە لایەن ئینگلیزەوە لە ٢٥ نۆڤەمبەری ١٩١٨ هەر بەو شێوەیە مابووەوە و لە سەنجەقەکانی موسڵ و کەرکوک و سلێمانی پێکدەهات. سەنجەقی کەرکوک لە ڕووی فراوانی ڕووبەر و ژمارەی دانیشتووانەوە دوای سەنجەقی مووسڵ دەهات و بریتی بوو لە ٦ قەزا، کە قەزاکانی ناوەندی کەرکوک ، هەولێر، ڕەواندز، کۆیسنجەق ، ڕانیە و سەڵاحیە (کفری) بوون، ١٧ شارەدێ "ناحیە" و ١٧١٢ ئاواییش سەر بەم سەنجەقە بوون[٤] . پێنج لە شارەدێکان سەر بە قەزای ناوەند بوون، کە ناحیەکانی گل، شوان، پردێ، داقووق (هەندێ جار خورماتوو جێگای دەگرتەوە) و مەلحە بوون . سنوورەکانی قەزای ناوەند بەپێی سالنامەکانی ویلایەتی موسڵ بەم شێوەیە بوون: (هەڵکەوتەی قەزای ناوەندی کەرکوک لە نێوان زێی بچووک، سنوورەکانی قەزای سەڵاحیە، سەنجەقی سلێمانی و چیای حەمریندایە[٥].

فاکتەرێکی گرنگ کە لە هەمان کاتدا ئامێرێکی کارا بوو بۆ لاوازکردنی پێگەی کورد لە کەرکوک، هەوڵی گۆڕینی پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی شار و هەموو دەڤەرەکە بوو بە قازانجی کەمینەی تورکمان.

لێکدانەوەی باری دیمۆگرافی دانیشتووان و ئەو ئاڵوگۆڕانەی بەسەر پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتووانداهاتن لە کەرکوکی شار و دەڤەر چ لە دەمی داگیرکەری عوسمانی و بەریتانیادا و چ لە کاتی حکومەتە یەک لە دوای

یەکەکانی عێراقدا، ئەو راستییانەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە کە چۆن هەوڵ دراوە ڕێژەی دانیشتووانی کورد کەم بکرێتەوە و ڕێژەی کەمینە نەتەوەیی و ئاینییەکان بەرز بکرێتەوە. دەسەڵاتدارێتی عوسمانی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە هەوڵی زۆری دا بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆی لەم دەڤەرە. لە ماوەی سێ چارەکە سەدەدا ڕێژەی تورک و ئەوانەی خۆیان بە تورک لە قەڵەم دەدا، لە ژمارەیەکەوە کە ئەوەندە کەم بوو سەرچاوە میژوویییەکان هیچ گرنگییان پێ نەداوە و ئاماژەیان پێ نەکردووە، گەیشتووەتە زیاتر لە٢٠٪ کۆی دانیشتووان[٦].

لە دوای عوسمانییەکان و لە سەردەمی دەسەڵاتی بەریتانی و پاشایەتیدا، لە تەک کەمینەی تورکماندا ڕێژەی عەرەب، ئاسوری و ئەرمەنیش هەڵکشانی گەورەیان بە خۆیانەوە بینی. ئەمە لە کاتێکدا کە ڕێژەی عەرەب لە لیوای کەرکوک لە سەروبەندی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقدا بەپێی ئەو ژمارانەی ئینگلیزەکان پێشکەشیان دەکرد زیاتر لە ١٠٪ کۆی دانیشتووانیان پێک نەدەهێنا[٧]، کەچی لە ساڵی ١٩٥٧ دەبینین کە ئەم ڕێژەیە دەگات بە٢٨،٢٪ و لە ساڵی ١٩٧٧ دەبێت بە ٤٤،٤٪. ئەم تابلۆیە بەرهەمی سیاسەتەکانی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق بوو، کە لە سییەکانی سەدەی بیستەمەوە تا لەنێوچوونی دەسەڵاتی بەعس لە ٢٠٠٣ لە کەرکوک و دەوروبەری پەیڕەویان دەکرد.

هەڵکشانی ڕێژەی عەرەب و کەمینەکانی کەرکوک هاوتا بوو لەگەڵ داکشانی ڕێژەی کورددا، کە ساڵ لە دوای ساڵ و هەندێ جار بە شێوەیەکی دراماتیکی لە کەرکوکی شار و پارێزگا هەستی پێدەکرا. شایانی باسە، پرۆسەی کەمکردن و داکشانی ڕێژەی دانیشتووانی کورد لە کەرکوک، لە سەردەمی عوسمانییەوە دەستی پێکرد و لە سەردەمی دەسەڵاتی بەعسدا گەیشتە ترۆپک. لەکاتێکدا بەپێی هەندێ سەرچاوەی میژوویی لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدەدا نزیکەی سەرجەم دانیشتووانی کەرکوک، بێجگە لە چەند خێزانێکی کریستیان، هەموو کورد بوون[٨]. تەنانەت بەپێی سەرچاوە عوسمانییەکان خۆیان، کە دوور نەبوون لە هەوڵی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد و زۆرکردنی ژمارەی تورک،

ڕێـژەی کـورد لە کۆتـایی سـەدەی نـۆزدەدا هێشـتا سـێ لە سـەر چـواری دانیشـتووانیان پێکـدەهێنا. هەروەهـا لە سـاڵی ١٩٣٠ دا بەپێـی سـەرژمێری شارەوانی کەرکوک، هێشتا کورد زیاتر لە ٥٥٪ ی دانیشتووانیان پێکدەهێنا[٩].

لەگەڵ ئەو هەموو راستییانەدا، لە سییەکانی سەدەی بیستەمەوە ڕێـژەی دانیشـتووانی کـورد ڕۆژ لە ڕۆژ لە کەمـی دەدا، بـۆ ٤٨،٣٪ لە ١٩٥٧ و ٣٧,٦٪ ساڵی ١٩٧٧ و ٢١٪ لە ١٩٩٧. بەهـۆی هێنـانی دەیـان هەزار عەرەب و دەرکردنی دەیان هەزار کورد، دەبینین ڕێژەی کـورد بەو شـێوە ترسـناکە کەمـی کرد[١٠].

سیاسـەتی بەعەرەبکردنـی کەرکـوک، گەرمیـان و زۆر نـاوچەی دیـکەی باشووری کوردستان کە بەر شاڵاوی ئەم سیاسەتە کەوتن، بەتـایبەتی لە سـاڵی ١٩٧٥ بەدواوە و تـا ئێسـتایش بەردەوامە. لەسـێبەری دەسـەڵاتی بـەعس و سیاسـەتەدا پرۆسـەکە گەیشـتە پـلەی پاکتـاوکردنی نەژادی. ئەنجامـدانی شاڵاوەکانی ئەنفال، بەتـایبەتی لە ئەنفـالی سێدا، کە بەدەیـان هەزار کـورد لەو ناوچانە تێیدا بوون بە قوربانی، دەرکردنی دەیان هەزار کورد و هێنـانی سـەدان هەزار عەرەب بۆ کەرکـوک و دەوروبەری، لەت و پەتکـردن و دابەشـکردنی یەکە کارگێڕییەکانی کەرکوک بە سـەر پارێزگاکـانی سـەلاحەدین، دیـالە، سـلێمانی و هەولێـردا، گـۆڕانێکی وای بەسـەر بـاری دیمـۆگرافی و پێکهـاتەی ئەتنیکـی دانیشتووانی ئەم نـاوچەیەدا هێنـا کە وێـنەی دەگمەنە لە جیهانـدا. بەرپرسـانی بەعـس بە خۆیـان بەڵـگەی زۆریـان لە دووی خۆیـان لەو بـارەوە بە جـێ هێشتووە[١١].

کەمکـردنەوەی ڕێـژەی کـورد لە شـار و پارێزگـای کەرکوکـدا بەو شـێوە درامـاتیکییە و گـۆڕینی پێگەیـان لەو دەڤەرە لە زۆریـنەی دانیشـتووانەوە بـۆ کەمینەیەکـی چەوسـاوە، پەراوێزخـراو و تۆقێنـدراو، بەرچـاوترین و ئاشـکراترین بەرهەمـی سیاسـەتی پەراوێزکردنـی کـوردە لە کەرکـوک، کە دەسـەڵاتداران بە درێژایی سەدە و نیوێک بە شێوازی جیا جیا بەرامبەر کورد پەیڕەویان کردووە.

نەخوێندەواری و پشتگوێ خستنی زمانی کوردی وەکو ئامرازی پەراوێزکردن

بـۆ ئەوەی گرووپێـک یـا گەلێـک پەراوێـز و لاواز بکرێـت، دەبـێ لە خوێنـدەواری بێبەش بکرێت و رێگەی ئەوەی لـێ بگیرێت دەستی بە زانست رابگات. هەموو داگیرکەرانی کوردستان لە سیاسەتیاندا بەرامبەر بە کـورد لەم رێچـکەیە لایـان نەداوە، بە هەمـوو شـێوەیەک هەوڵیـان داوە کـورد بە نەخوێنـدەواری بهێڵـنەوە، چـونکە تەنهـا لە سێبەری نەخوێنـدەواری و نەزانیـی کـورددا، دەتـوانن درێـژە بـدەن بە باڵادەستی و دەسـەڵاتی بێسـنووری خۆیـان بەسەریاندا. زمانی دایکیش ئامێری سەرەکی خوێندن و گەشـەکردنی پۆشـنبیری و کولتووری گەلانە. ئەگەر داگیرکەران لە هەندێ شار و دەڤەر لە ژێـر گوشـاری بزاڤی رزگاریخوازی کورددا ناچار بووبێتن قوتابخانە و فێرگە بکەنەوە و رێگە بە خوێندن بە زمـانی کـوردی بـدەن، ئەوا لە کەرکـوک هەمیشـە لە هەوڵـی ئەوەدا بوون سیستەمی پەروەردە و فێرکردن بۆ پەراوێزکردنی کورد بە کاربهێنن. بۆیە یەکێ لە بواره سەرەکییەکانی سیاسەتی پەراوێزکردنی کـوردی کەرکـوک بـواری پەروەردە و خوێنـدن بـووە. دووربینـانی کـورد زوو لەم سیاسـەتە و ئاکـامە ترسناکەکانی بۆ دواڕۆژی کورد لەم دەڤەرە گرنگەی کوردسـتان تێگەیشـتوون و هەڵوێستیان لە دژی پێشان داوە. مێژوونووسـی گەورەی کـورد مـحەمەد ئەمـین زەکی لەم بـارەیەوە لە نامەیەکدا بـۆ کۆمیسـاری بـاڵای ئینگلیـز لە عیـراق، کە خاوەن دەسـەڵاتی راستەقینە بـوو، لە ٢٠ ئایـاری ١٩٣١دا، ئامـاژەی بە هەوڵـی پەراوێزکردنـی کـورد کـردووە لە بـواری خوێندنـدا لە کەرکـوک و لەم بـارەیەوە نووسیویەتی و دەڵێت: (لە کاتێکدا دەبینـین پێکهـاتەی ئەتنیکـی دانیشـتوانی لیـوای کەرکـوک بەم شـێوەیەیە: کـورد ٥١٪، تورکمـان ٢١٪، عەرەب ٢٠٪ و ناموسـوڵمان ٨٪ی دانیشـتووان پێکـدەهێنن، دەبینـین بە پـێچەوانەی ئەو ئامارانەوە لەو ٢٤ قوتابخانەیەی لە لیوای کەرکوک هەن، تەنها سێ قوتابخـانەی سەرەتایی بە زمانی کوردین)[١٢]. ئەمە باری خوێندن بوو لە لیواکە کە زۆربەی دانیشتووانی کورد بوون و دەبوایە بە لانی کەمەوە نیـوەی ئەو قوتابخانـانەی لە لیـواکەدا هەبـوون بە کـوردی بوونـایە. بـاری نـاو شـاری کەرکـوک لە بـواری

خوێندندا به زمانی کوردی زۆر لەوە خراپتر بوو، هەر بە وتەی محەمەد ئەمین زەکی لەو ١٠ قوتابخانەیەی کە لەو کاتەدا لە شاری کەرکوک هەبوون ٦ یان بۆ تورکمان و دووانیان بۆ کرستیان و دووانەکەی تریان بۆ جووەکان بوون. بە دەربڕینێکی تر بەشی زۆرینەی دانیشتووانی شاریش، کە کورد بوون، بە وتەی ئەو مێژوونووسە کوردە: (لەم قوتابخانانە بە غەیرە سفر هیچی تر نییە)[١٣].

دەسەڵاتدارانی عێراق لە کەرکوکدا نەک هەر قوتابخانەی کوردییان نەدەکردەوە، بەڵکو ئەوەیشی هەبوو دایاندەخست. گۆڤاری (زاری کرمانجی) لە ژمارە ١٩ی خۆیدا، کە لە مانگی ئوکتۆبەری ساڵی ١٩٢٩، دەرچووە نامەی کوردێکی کەرکوکی بڵاوکردۆتەوە، لەو نامەیەدا هاتووە: (چەند ساڵ لەمەوپێش بە کۆشش و غیرەتی مستەر دایلی بۆ کوردەکان مەکتەبێ دانرا، ناویان نا مەکتەبی تەکیە. کوردەکان دڵیان پێی خۆش بوو و منداڵیان بردە ئەوێ و دایانە خوێندن، لە پاش مستەر دایلی ئەو مەکتەبە لابرا، هەرچی کرا و کۆشرا نەکرایەوە)[١٤].

نەبوونی قوتابخانەی کوردی لە قەزاکان و ناوەندی لیوای کەرکوک، کە وەک محەمەد ئەمین زەکی بە شێوازی نووسینی کوردیی ئەو ڕۆژگارە نووسیویەتی، دەڵێت: (نیوەی خەڵکەکەی وەیا زیاتر لە نیوەی کوردن، ئەهالی سوق ئەکاتە سەر ئەوەی کە یا منداڵەکانیان نەنێرنە مەکتەب چونکە نایانەوێ زمانی تورکی قوبوولْ بکەن، وەیا بە نابەدڵ بیان خەن، تەبیعی ئەم نەوعە وەزعیەتە شایانی تەئەسوفە وە لە عەینی وەقتا لە لایەکەوە موخالیفی عیلمی تەربیەیە، وەلەلایەکی تریشەوە مەسلەحەتی حوکوومەت نیە، بەڵام مەیدان دانی حوکوومەت بۆ مانەوە و دەوام کردنی ئەم وەزعیەتە غەریبە بە هیچ شتێک تەئویل ناکرێ، ئیللا بەوە نەبێ کە حوکوومەت ئەیەوێ تەشجیعیان بکا بۆ ئەم زمانە و بڵاوبوونەوەی تا زەرەر لە کورد بدا وە تورکمان ئامادە بکا بۆ ئەوەی کە زیاتر لە ئێستە بە سەر کوردا زاڵ ببن)[١٥].

ئەم بارە لە بواری خوێندندا بە زمانی تورکی و دوای ئەوەیش بە عەرەبی بارێکی ئاڵۆزی بۆ منداڵانی کورد لە کەرکوک دروست کردبوو. هەر لەو نامەیەی ئەو کوردەی کەرکوکدا، کە لە گۆڤاری (زاری کرمانجی)دا بڵاوکراوەتەوە، باسی

ئەو دۆخە کراوە و بە پێویستی دەزانم لێرەدا ئاماژە بە ناوەڕۆکەکەی بکەمەوە، نووسەری نامەکە دەڵێت: (لە کەرکوکدا وانە وتنەوە لە قوتابخانەی کلدانی و ئیسرائیلی و ئەرمەنی بە زبانی خۆیان ئەکرێ، بەڵام کوردەکان ناچارن بە زبانی بیانی بخوێنن... منداڵانی کورد خەریک ماون، کە دەچنە قوتابخانە لە دەسپێکدا چوار ساڵان بە تورکی دەخوێنن تا هەندێ لە تورکی فێر دەبن بێ ئەوەی شتێ لە زانست فێر بن، پاش ئەوە دەست دەکەن بە خوێندن بە عەرەبی و تا سێ چوار ساڵ بە شەل و کوت هەندێ عەرەبی فێر دەبن و دەچن بۆ بەغدا بۆ ئەوەی لە قوتابخانەی باڵا وەربگیرێن. دیارە لە تاقیکردنەوە دەرناچن و دەردەکرێن. ئەمە دوو ساڵە قوتابیانی کەرکوک چۆن هەموو بە گەل دەچنە بەغا، وەهاش بەدەست بەتاڵی دێنەوە)[١٦].

لە سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەمەوە زمانی عەرەبی بەرە بەرە جێگەی زمانی تورکی دەگرتەوە، ئیتر خوێندن لە کەرکوک تەنها بە زمانی عەرەبی بوو. تا ساڵی ١٩٧٠ دوای ڕێکەوتنی ١١ ئازاری ئەو ساڵە دەسەڵاتی بەعس ناچار بوو ڕێگە بە خوێندن بە زمانی کوردی بدات و چەند قوتابخانەیەکی سەرەتایی، ناوەندی و ئامادەیی لە کەرکوک بکاتەوە. ئەم بارە تازەیە زۆری نەخایاند، کاتێ بەعس لە بەڵێنەکانی پەشیمان بووەوە و دەستی کرد بە بەرتەسککردنەوەی دەرفەتی خوێندن بە زمانی کوردی لە هەموو کوردستان و بەتایبەتی لە کەرکوک. وەک بەشێکی گرنگ لە سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژادی لە دژی کوردی کەرکوک، رژێمی بەعس لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا بە یەکجاری خوێندنی کوردی لە کەرکوک هەڵوەشاندەوە.

نەبوونی قوتابخانە بە زمانی دایک و سەپاندنی خوێندن بە زمانی تورکی و دواتر عەرەبی بە سەر منداڵانی کوردا لە کەرکوک، لە تەک کۆمەڵێ فاکتەری دیکەی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیدا، هۆکاری سەرەکی بوون لە کەمی ژمارەی خوێندەواران لە نێو کوردانی کەرکوکدا. ئەم بارەیش بۆ خۆی ئەرکی پەراوێزکردنی کوردی لە شار و لیواکە بە قازانجی کەمینەی تورکمان و دەسەڵاتدارانی عەرەب زۆر ئاسانتر دەکرد و کوردی ئەم پارێزگایە تا ئەمڕۆیش باجی ئەو سیاسەتانە دەدات.

دیاردەیەکی بەرچاوی ئەم پەراوێزکردنەی کورد لە کەرکوک، بڵاوبوونەوە و باڵادەستی زمانی تورکمانی بوو لە بازاڕ و دامەزراوەکانی دەوڵەتدا لە شارەکە و هەندێ لە شارۆچکەکانی سەر بە پارێزگاکە. ئەم بارە سیمایەکی هەڵخەڵەتێنەری دروست کردبوو بۆ شارەکە و دەبوو بە هۆی ئەوەی گەلێ لە گەڕیدە و نووسەرانی بیانی چ بە بێ ئاگایی لە راستیی باری ئەتنیکی دانیشتووانی شارەکە ، و چ بە مەبەست و بۆ پاساودانی هەندێ سیاسەتی تایبەتی خۆیان لە کەرکوک، زۆر جار بە شارێکی تورکمانی زمان لە قەڵەمیان داوە. لەم بوارەدا بۆچوونەکانی دوو کاربەدەست و نوێنەری کۆڵۆنیالیزمی بەریتانی، مێجەرسۆن و ئێدمۆندز جێگەی لێ وردبوونەوە و تێڕامانی تایبەتن[١٧].

کردنی کەرکوک بە ناوەندێکی گرنگی سەربازی و کارگێڕی لە دوا سەدەی سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانیدا هۆی سەرەکی بڵاوبوونەوەی زمانی تورکی بوو لە شارەکە. زمانی تورکی نەک تەنها ببوو بە زمانی ئەو فەرمانبەر و سەربازانەی لە ناوچەکانی تری ئەو دەوڵەتەوە دەهێنران بۆ کەرکوک، بەڵکو دەبوو بە زمانی ئەو دانیشتووە خۆجێییانەیش کە دەبوون بە فەرمانبەر، ئەفسەر و سەرباز لە دەزگا مەدەنی و سەربازییەکانی دەوڵەتدا. هەروەها زمانی تورکی بوو بە زمانی ئەوانەیش، کە بەرژەوەندیی ئابووری بە دەوڵەتەوە گرێی دەدان. مێژووی بنەماڵە خۆجێییە دەسەڵاتدار و نێودارەکانی کەرکوک کە بەڕەچەڵەک کورد بوون، بەڵام خۆیان بە تورک و تورکمان لە قەڵەم دەدەن نموونەی بەرجەستەی ئەو پرۆسەیە بوون[١٨].

لەبەرئەوەی ئەرکی بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکە هەر بەو فەرمانبەرانە سپێردرا، خەڵک تا دەمێکی درێژ لە تەمەنی دەوڵەتی عێراق هەستیان بە گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ لە بواری کارگێڕی، ئابووری و فێرکردندا نەدەکرد. باڵادەستی زمانی تورکی و خوێندن بە تورکی لە کەرکوک زیاتر لە دە ساڵ لە دوای نەمانی دەوڵەتی عوسمانی محەمەد ئەمین زەکی - ی نیگەران کردووە و ڕەخنەی لە کاربەدەستانی بەریتانی و عیراق گرتووە. لەم بارەیەوە نووسیویەتی: (زۆرم پێ ناخۆشە بڵێم، گوێ نەدانی حکومەت بۆ چەند ساڵێک

لەم ڕووەوە، بووە بە یاریدەدەر بۆ پەل هاوێشتن و بڵاوکردنەوەی ئەو زمانە بە سەر هەموو لیواکەدا. بە بەڕێوەبەرایەتی گشتی، قوتابخانە و دادگاکانەوە و ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی ببێ بە لیوایەکی تەواو تورکی). تەنانەت لە دادگاکانی کەرکوکدا تاوەکو سییەکانی سەدەی بیستیش زمانی دادگا تورکی بووە، کە دەبووە هۆی کێشە و سەرئێشەی زۆر بۆ هاوواڵاتیانی کورد. ئەم بارەیش بووە بەهۆی ئەوەی نووسەرانی وەکو مێجەرسۆن و ئێدمۆندز ژمارەی تورک زۆر بکەن و ژمارەی کورد کەم پێشان بدەن، چونکە وایان زانیوە ئەوەی بە تورکی قسە دەکا دەبێت تورکمان بێت، ئەمەیش بە لای محەمەد ئەمین زەکیەوە دووڕە لە ڕاستییەوە، چونکە هەموو دانیشتووانی کورد و کلدانی کەرکوک تورکییان زانیوە[١٩]. ئەم باڵادەستییەی زمانی تورکمانی تا ئەم ساڵانەی دوایی هەر لە ئارادا بوو، کوردی پەراوێزکراویش بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانی ناچار دەبوو لە بازاڕ و دەزگاکانی دەوڵەتدا بە تورکمانی بپەیڤێ بۆ ئەوەی کارەکانی تەگەرەیان نەخرێنە بەر. کاربەدەستانی عەرەبی عێراق ئەو هەستیاری و نیگەرانییەی لە کورد و زمانی کوردی لە کەرکوک هەیانبوو، بەرامبەر تورکمانی زۆر نەرمتر بوون، چونکە ژمارە و ڕێژەی تورکمانیان وەک کورد بە مەترسی لە سەر باڵادەستیی خۆیان نەدەزانی. تا دوا ڕۆژەکانی دەسەڵاتی بەعس و سەرباری سیاسەتی تەعریب و پاکتاوکردنی کورد لە کەرکوک، لە بەشێک لە قوتابخانەکانی کەرکوکدا مامۆستا تورکمانەکان وانەکانیان بە زمانی تورکمانی بۆ قوتابییە تورکمان و کوردەکان لێکدەدایەوە.

کارگێڕی و ئابووری لە خزمەتی پەراوێزکردنی کوردا

یەکێک لە بواڕە سەرەکییەکانی پەراوێزکردنی کورد لە کەرکوک، دامەزراندنی فەرمانبەر و کاربەدەستی غەیرە کورد بوو لە شار و پارێزگاکە. ئەگەر خۆمان لە باسی سەردەمی عوسمانی ببڕین و لە دەسپێکی دروستبوونی دەوڵەتی عێراقەوە دەستپێبکەین، ئەم وێنەیە دەبینین و جارێکی تر پەنا دەبەینەوە بەر ئامارەکانی محەمەد ئەمین زەکی، کە پشتی بە بەڵگە و ئامارە ڕەسمییەکانی دەوڵەت و وەزارەتەکان بەستووە. ئەو پێماندەڵێت کە لە

بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا ڕێژەی فەرمانبەرانی کورد لە کەرکوک تەنها ٢٤،٥٪ بووە، کە دەبوایە بەلای کەمەوە ٥٠٪ بوایە. لە کاتێکدا کە دەبوایە ڕێژەی فەرمانبەران و کارمەندانی تورکمان ٢١،٥٪ بوایە، کەچی ٥٦،٥٪ بووە. بە وتەیەکی تر فەرمانبەرانی ناکورد لە کەرکوکدا ٧٦٪ یان پێکدەهێنا، بۆیە ئەو بارە بەلای محەمەد ئەمین زەکیەوە جێگەی ڕەخنە و گازندە بووە لە سیاسەتی حکومەت بەرامبەر بە کورد و ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو کە دەوڵەت بە چاوی یەکسانی لە گەلانی عیراقی نەڕوانیوە و سیاسەتەکانی زیانیان بە کورد گەیاندووە [٢٠].

دەبێ ئاماژە بەو ڕاستییەیش بکەم، کە پۆستی سەرۆکی شارەوانی لێدەرچێت بە دەگمەن پۆستێکی گرنگ لە کەرکوک بە کورد سپێردراوە. هەندێ جار بە ناچاری و لە ژێر گوشاری ڕووداوەکان و بۆ جێبەجێکردنی هەندێ سیاسەتی تایبەت، کورد کراوە بە موتەسەڕیف بۆ دەمێکی کورت. لە هەموو ساڵانی دەسەڵاتی پاشایەتیدا لە عیراق، کە دەکەنە ٣٧ ساڵ، تەنها ٧ ساڵ کەسێکی کورد یا بەناو کورد موتەسەڕیف بووە. ئەوانەی بۆ من ساغ بوونەتەوە پێنج کوردن. بۆچوونێکی تریش لەم بارەیەوە هەیە کە پێیوایە زۆربەی موتەسەڕیفەکانی سەردەمی پاشایەتی بە ڕەچەڵەک کورد بوونە. ئەو سەرچاوانەی تا ئێستا لە بەردەستی منداں ئەم جۆرە بۆچوونانە پشتڕاست ناکەنەوە. ڕەنگبێ هەندێکیان بە ڕەچەڵەک کورد بووبێتن، بەڵام هیچ بەڵگەیەکیان پێشان نەداوە ئەوە دەربخات کە وەک کوردێک لەو پلە و پایەیەدا بوونە. جارێکیش کوردێک کراوە بە بەڕێوەبەری پۆلیس و یەک ساڵ لەو پلەیەدا بەردەوام بووە، و کوردێکیش بۆ یەک ساڵ سەرلەشکری تیپی دووی سوپای عێراقی بووە لە کەرکوک [٢١].

سیاسەتی کۆمپانیای نەوتی عێراقیش بەرامبەر کوردی کەرکوک ئەوە بوو تاکو بۆی بکرێ کورد لە دەزگاکانی کۆمپانیا بە دوور بگرێ، تەنگوچەڵەمەیش دروستبکات لە بەردەم بەشداریکردنیان لە کار و چالاکییەکانی کۆمپانیاکەدا. ئەم هەڵوێستەی دەسەڵاتدارانی کۆمپانیای نەوت ئەو بۆچوونە پشتڕاست دەکاتەوە، کە سیاسەتی پەڕاوێزکردنی کورد لە کەرکوک، لە بنەڕەتدا بیرۆکەی

ئینگلیز بووە، هەر بۆ خۆشیان نەخشەیان بۆ کێشاوە و کاربەدەستانی بەغدا جێبەجێیان کردووە. کورد نەک هەر وەکو کارمەند، کرێکار و فەرمانبەر لە کۆمپانیا بە دوور دەگیرا، بەڵکو لە هەموو پرۆسەکانی فرۆشتن و هەراجکردنی ئامێرە کۆنەکانی کۆمپانیا و تەنانەت لە کاری پاککردنەوە و سووتاندنی پووش و پەڕێزەکانی دەوروبەری چاڵگەکانیش، کە پێویستی بە هیچ شارەزاییەک نەبوو کورد دوور دەخرایەوە و کارەکان بە ئەندامانی کەمینەکانی تر دەسپێردران. لە کاتێکدا بیر و چاڵگە نەوتییەکان لەسەر خاکی کورد بوون، کەچی ئەو خانووانەی بۆ کارمەندان دروستدەکران بەر کورد نەدەکەوتن و ئەرکی پاراستنی بیرە نەوتەکانیش بە شێخە عەرەبەکانی حەویجە دەسپێردران. هەڵبەتە لە سەردەمی کۆماریدا و بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٦٣ دا دەرفەتی کارکردن لە بەردەم فەرمانبەر و کاربەدەستی کورد لە کەرکوک زۆڕ لە دوای زۆڕ تەسکتر دەبووەوە، تاکو وای لێهات بەدەگمەن فەرمانبەری کورد لە کەرکوک بەرچاو بکەوێت.

پێمووایە ئەو هەموو هەوڵ و تەقەلایانەی کە گەلێ لایەنی دژ بە کورد چالاکانە بەشداریان تێدا کرد بۆ دادگاییکردن و بە تایبەتی بۆ لە سێدارەدانی شێخ مارف بەرزنجی و هاوڕێکانی ئەڵقەیەکی گرنگی سیاسەتی پەراوێزکردنی کورد بوو لە کەرکوک. ئامانجی سەرەکی ئەو هەوڵانە بۆ ئەوە بوو توێژی خوێندەوار و رۆشنبیری کورد لە کەرکوک لە نێو ببرێ و ئەگەر نەکرا هەڵبکەندرێ و دەربپەڕێندرێ بۆ دەرەوەی کەرکوک. بەو شێوەیە لاشەی بزاڤی کورد لە کەرکوک بێ سەر دەکرێ و پێگەی کورد لەو شار و دەڤەرەدا لاواز دەکرێ. ئەم بابەتە پێویستی بە لێکدانەوە و بەدواداچوونی زیاتر هەیە .

لە ناوەڕاستی حەفتاکانەوە ئیدی دەوڵەت بە ئاشکرا ڕێگەی نەدەدا کورد لە کەرکوک و دەوروبەریدا دابمەزرێ و زۆربەی ئەوانەیشی کە ساڵانێکی زۆر لە کەرکوک فەرمانبەر و مامۆستا بوون بۆ هەولێر و سلێمانی و تەنانەت بۆ نێوەڕاست و باشووری عێراق دەگوێزرانەوە. لە نیوەی دووەمی هەشتاکاندا "سوڵتانی" کوردستان عەلی حەسەن ئەلمەجید لە کوردی کەرکوکی قەدەغە کرد لە دەزگاکانی دەوڵەت لە دەرەوەی "ناوچەی ئۆتۆنۆمی" کار بکەن[٢٢].

دوورخستنەوەی فەرمانبەران، کارمەندان و بەرپرسانی کورد لە دەزگاکانی دەوڵەت لە کەرکوک گورزێکی گران بوو لە پێگەی کورد درا و ڕۆڵی گەورەی بینی لە پەراوێزکردنی کورددا لە کەرکوک.

یەکێک لە بوارە گرنگەکانی تری پەراوێزکردنی کورد لە کەرکوک، ژیانی ئابووری و بازرگانی بوو، کە کەمینەی تورکمان و کەمینەکانی تر بە تەواوی دەستیان بە سەریدا گرتبوو. هۆیەکانی ئەم بارەیش زۆرن، هەندێکیان پەیوەندییان بە کاربەدەستانەوە هەیە چ لە سەردەمی عوسمانیدا و چ لە ژێر سێبەری دەوڵەتی عێراقدا، کە بەمەبەست کوردیان هەژار و بێدەرەتان دەکرد، دەستیان بە سەر زەویوزار و ماڵ و موڵکیدا دەگرت، هەندێکیشی پەیوەندی بە کۆمەڵگەی کوردەواری خۆیەوە هەیە، کە تاوەکو دەمێکی درەنگ وەکو کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵی و شوانکارەیی بە چاوێکی سووکەوە سەیری بازرگانی، پیشە، کاری بازاڕ و ژیانی شارستانی دەکرد. فەرمانبەرانی کارگێڕی و سەربازی دەوڵەتی عوسمانی و ئەو بنەماڵانەی بەرژەوەندی گرێی دەدان بەو دەسەڵاتەوە، دەستیان بە سەر زەویوزارێکی زۆری کورددا گرت و دەسەڵاتی خۆیان بەکارهێنا بۆ ئەوەی کۆنترۆڵی بازاڕ بکەن. ئەم پرۆسەیە لە دوای تێکشکانی دەوڵەتی عوسمانیش بەردەوام بوو بە هۆی مانەوە و نیشتەجێکردنی زۆربەی فەرمانبەر و کاربەدەستەکانییەوە لە کەرکوک. بە داگیرکردنی کەرکوک لە لایەن بەریتانیاوە باری ئابووری شار تا دەرهێنان و هەناردەکردنی نەوت گۆڕانێکی ئەوتۆی بەسەردا نەهات. گەلێ دەکیومێنت و بەڵگەی ئینگلیزی لەبەر دەستدان کە باسی دەوڵەمەندبوونی هەندێ بنەماڵەی کەرکوک دەکەن، بە تایبەتی بنەماڵەی یەعقوبی لە سەر حیسابی زەویوزار و موڵکی کورد، کە بە شێوەیەکی نارەوا دەستیان بەسەردا گرت. هەڵبەتە ئەوە نموونەیەکە لە دەیان و بگرە سەدان نموونەی دیکە کە ئەو راستییەمان بۆ دەردەخەن، چۆن کاربەدەستان و بازرگانان بە فێڵ و کەڵەکەبازی و بە پشتبەستن بە هێزی دەسەڵاتی کارگێڕی و سیاسی بە نارەوا دەستیان بە سەر توانای دارایی و زەویوزاری خەڵکدا گرتووە. چەوسانەوەی جوتیارانی کورد و تاڵانکردنی بەرهەمی ڕەنجی سالانەی ئەو جوتیارانە لە لایەن بازرگانان و فەرمانبەرانی تورکمانەوە هۆکاری سەرەکی

ڕق و کینەی ژمارەیەکی زۆر لە هەژارانی کەرکوک بوو کە لە تەممـوزی ١٩٥٩ دا تەقییەوە و کارەساتی خوێناوی لێکەوتەوە.

نەخوێنـــدەوارکردنی کـــورد، بێبەشـــکردنی لە بەڕێـــوەبەرایەتی، هەژار و بێدەرەتانکردنی دەبـوایە ئەنجـامەکەی هەر پەراوێزکـردن بـوایە لەسـەر هەمـوو ئاستەکانی ژیانی سیاسی، ئابووری، کارگێڕی، کولتووری و ڕۆشنبیری. لە سـەر ئاسـتی کـۆمەڵایەتیش دەرهاویشـتەی ئەم پرۆسـە ئـاڵۆز و هەمەلایەنە زۆر جـار کەسایەتییەکی لاواز و بێ توانا بوو لە بەرامبەر بااڵدەستیی و دەسەڵاتی ڕەهای سیاسی، کارگێڕی، ئابووری و کولتووری کەمینەی تورکمان و دواتریش عەرەبـی سەردەستەدا. دوای ١٤ تەممـوزی ١٩٥٨ کوردی کەرکوک پێیوابوو ژیـانی باشـتر دەبێت و چەوسانەوەی سااڵنی پێشوو کۆتایی دێت، لێ بەپێچەوانەوە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئاڵۆزتر دەبـوو و دەرفەتەکـانیش کەمتـر دەبـوون. لەدوای ڕووداوە خوێناوییەکـانی تەممـوزی ١٩٥٩ کـوردانی کەرکـوک کەوتنە بەر شااڵوی ڕاونان، کوشتن و گرتن و بارێکی سەختی وا هاتەکایەوە کە گەلـێ کەس ناچـار کـران شـارەکە بەجێبهـێڵن. ئەم بـارە سـەختە کەش و هەوایەکی وای دروست کرد ژمـارەیەکی بەرچـاو لە کـوردێتی خۆیـان ڕا بـکەن و کەوڵی خۆیان بگۆڕن. گەلێک لەوانەی پلە و پایەیەکیان لە دەزگاکانی دەوڵەتـدا پەیدا دەکرد یا لە بازاڕدا جێگەی خۆیان دەکردەوە، زۆر جار ناچـار دەکـران یـا ناچار دەبوون دەست لە کوردێتیی خۆیان هەڵبگرن. کوردبوون لە کەرکوکـدا بە درێژایی تەمەنی دەوڵەتی عێراق مایەی سەرئێشە، زیندانکردن و ڕاونان بـوو. لە بەرامـبەردا دەسـتهەڵگرتن لە ناسـنامەی کـوردێتی وەک ڕێـگەی ڕزگـاربوون لەو ئـێش و ئـازارانە دەخـرایە ڕوو. هەنـدێ لەو کەسـانەیش کە دەسـتیان لە کوردبـوونی خۆیـان هەڵـدەگرت، بـۆ ئەوەی گومـانی ئاغاکانیـان بـڕەوێننەوە، دەبوایە بە تۆندی دژایەتی کورد بـکەن و هەمـوو شـتێکی کـورد ڕەت بـکەنەوە. زۆر جـار ئەوانەی سەرسـەختانە دوژمنـایەتی کـورد دەکەن، کـاتێ بەدوای ڕەچەڵەک و مێژوویانـدا دەگەڕێـی، دەبینـی کە لە بـنەچەدا نەوەی ئەم جـۆرە کـوردانەن. ئەم ڕەوشـە بـارێکی دەروونـی ئـاڵۆزی لای کـۆمەڵێ کەس دروسـت کـردووە، کە ئاسـان نیـیە لێـی ڕزگـار بـن و ئەمـڕۆ نموونەکـانی لە زۆر جـێگە

دەبینین و لەسەر لاپەڕەی رۆژنامە و ماڵپەڕەکانی ئینتەرنێت بیر و بۆچوونە نەخۆشەکانیان بڵاودەکرێنەوە. لێرەدا دەبێ ئاماژە بە راستییەک بکەین، کە هەستی نەتەوەیی بە شێوازە هەرە تووندڕەوەکەی لە نێو ژمارەیەکی بەرچاوی تووێژی خوێندەواری تورکماندا لە کەرکوک لە ئارادایە. ئەو فاکتەرانەی ئەم هەستە لە لای تووێژی خوێندەواری تورکمان جۆش دەدەن بریتین لەوەی کە ئەوان دانیشتووی شارن، خاوەن دەسەڵاتی کارگێڕی، توانای ئابووری، ژمارەی زۆری خوێندەوارن و هەستێکی واش لە نێویاندا بااڵدەستە کە ئەوان نەوە و پاشماوەی ئیمپراتۆرییەکی مەزن و هاوخوێنی تورکانی کۆماری تورکیان، لە کاتێکدا پێکهاتەکانی دیکە تا دوێنێ کۆچەر و لادێیی بوونە و لە ژێر دەسەڵات و فەرمانڕەوایی ئەماندا بوونە. کێشەیەک هەیە کە کەم نووسەری تورکمان خۆیان لە قەرەی دەدەن، ئەویش کێشەی ناسنامەی تورکمانە. نوێنەرانی سیاسی و دەستەی خوێندەواری تورکمان لە عێراق خۆیان بە تورکمان دادەنێن و خۆیان بە پارێزەری یەکێتی خاکی ئەو وڵاتە پێشان دەدەن، بەاڵم کە دەچنە تورکیا خۆیان بە تورکەکانی عیراق دەناسێنن. ئەوەی هەندێ شارەزایی لە مێژووی تورک و تورکمان هەبێت دەزانێت کە بەڵگە مێژوویییەکان ئەم قسانە پشتڕاست ناکەنەوە. ئەمە باسێکی دوور و درێژە و ناچێتە چوارچێوەی ئەم بەشەوە.

دەبێ دان بەو ڕاستییەدا بنێین کە هەستی نەتەوەیی لە لای هاووڵاتیانی تورکمان، وەک خەڵکێکی شارنشین و خوێندەوار، زووتر لە کورد گەشەی کرد. ناسیۆنالیزمی کوردی پرۆسەیەکی زۆر ئاڵۆز و بەکێشە بوو. دابەشبوونی کوردان لە کەرکوکیش وەک دەقەرەکانیتری کوردستان بەسەر خێڵ و هۆز و تیرەدا کۆسپ و تەگەرەی زۆریان لە بەردەم ئەو پرۆسەیەدا دروست کرد. ئەمەیش لە کۆتاییدا هۆکارێکی گرنگ بوو بۆ ئەوەی پێگەی کورد لاواز بێت و بە ئاسانی لە کەرکوک و لە زۆر شوێنی تریش پەراوێز بکرێت. ئەم بارەیش وای لە تاکی کورد دەکرد لاواز بێت و هەوڵی ئەوە بدات لاسایی دانیشتووانی شار بکاتەوە و هەندێ جار خۆشی لەوان بە کەمتر بزانێت. دەبینین کوردێکی زۆر لە کەرکوک فێری تورکمانی دەبوون، لە بەرمبەردا ژمارەی ئەو تورکمانانەی فێری کوردی

دەبوون زۆر کەمتر بوو. هەرچەندە کورد بە ژمارە زۆرینە بوو لە کەرکوکدا، بەڵام زۆرینەیەکی هەژار، نەخوێندەوار، چەوساوە و ژێردەستە، هەربۆیە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ خۆی لە باری پەراوێزبوونداا دەبینییەوە. ئەگەر بارودۆخی کورد لە کەرکوک بەو شێوە پەراوێزخراوە نەبوایە، ئەوا کەس نەیدەتوانی وا بەئاسانی سیما و خەسڵەتەکانی شارەکە بگۆڕێت و کێشەی کەرکوکیش نەدەبوو بەو گرێکوێرەیە. پەراوێزکردنی کورد ئەرکی حکومەتی عیراقی لە ڕاگواستن و پاکتاوکردندا ئاسان کرد. بە ڕاگوێزانی کورد کێشەی بەڕێوەبەرایەتی نەدەهاتە کایەوە، چونکە ژمارەی بەڕێوەبەران و فەرمانبەرانی کورد بە پەنجەی دەست دەژمێردران و زۆر بە ئاسانی جێگەکانیان پڕدەکرانەوە بەو کەسانەی کە حکومەت لە دەڤەرەکانی تری عیراقەوە دەیهێنان بۆ کەرکوک. هەروەها لە ژیانی ئابووریی کەرکوکیشدا پێگەی کورد لە بازاڕدا لاواز بوو. کاتێ دەسەڵاتداران لەوە دڵنیا بوون کە لە شارەکە بەشێکی گرنگی ئامانجەکانیان بەدەست هێناوە، ئەوجا کەوتنە پەلامارادانی لادێکان و شاڵاوەکانی ئەنفال بە تایبەتی ئەنفالی سێ، ئەو دەرفەتە بوو کە خەونیان پێوە دەدی بۆ سڕینەوەی کوردە لە پارێزگای کەرکوکدا. بەر لەوەش ئەرکی لەتوپەتکردنی یەکە کارگێڕییەکانی کەرکوکیان جێبەجێکردبوو، کاتێ لە نێوان چوار پارێزگادا دابەشیان کردبوون. ڕاپەرینی بەهاری ١٩٩١، کۆچی بە کۆمەڵی کوردانی کەرکوک، نەگەڕانەوەی بەشێکی زۆریان لە دوای داگیرکردنەوەی کەرکوک ئەوەندەیتر پێگەی کوردی لە کۆتایی سەدەی ڕابردوودا لاواز کرد. شاڵاوی بەردەوامی دەرکردن، ڕاگواستن و بڕیاری گۆڕینی ناسنامە و ڕەگەز هێڵە سەرەکییەکانی سیاسەتی بەعس بوون تا ساڵی ٢٠٠٣. لێکۆڵینەوەی زیاتر لە بارەی ئەم لایەنانەی کێشەی کەرکوکەوە کراون[٢٣].

بە کورتی سیاسەتی پەراوێزکردنی کورد لە کەرکوک مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە و داگیرکەرانی عوسمانی، کۆڵۆنیالیزمی بەریتانی و حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق هەر یەکەی بە شێوەیەک لە شێوەکان لە دژی کوردی کەرکوک جێبەجێیانکرد. ئەنجامەکانی ئەم سیاسەتە کوردی کەرکوکی لە زۆرینەی دانیشتووان و خاوەن دەسەڵاتەوە لە شار و دەڤەری کەرکوکدا کرد بە

کەمینەیەکـی بێهێـز و بێتوانـا و پەراوێزکـراو لە هەمـوو بوارەکـانی سیاسـی، ئابووری و کارگێڕیدا...تاد . ئەمەیش مەرجێکی سـەرەکی بـوو بـۆ سـەرکەوتنی سیاسـەتی پاکتـاوکردنی نەژادی کە لە سـێبەری دەسـەڵاتی بەعسـدا لە گەلـێ دەڤەری کوردسـتان جێبەجێکـرا. ئەگەر پرۆسـەی پەراوێزکـردن بەو شـێوەیە نەچووبایەتە پێش ئەوا سیاسەتی پاکتـاوکردنی نەژادی بەو ئاسـانییە جێبەجـێ نەدەکرا. کوردی کەرکوک لە سێبەری دەسەڵاتی کوردیشدا هێشـتا لە پەراوێـزی ڕووداوەکاندا دەژی و کەسانی نـاکەرکوکی بڕیـار لە سـەر چارەنووسـی کەرکـوک دەدەن. باوەڕ ناکەم بەو کۆمەڵە پەراوێزکراوە مافی کورد لە کەرکوک دەستەبەر بکرێت.

پەراوێز و ژێدەرەکان :

1. Encyclopedia of Islam, new edition, vol. V. art. Kirkuk, Leiden 1980, P. 245 .

هەروەها بروانە : خليل على مراد، تاريخ العراق الإداري والإقتصادي في العهد العثماني الثاني ١٦٣٦- ١٧٥٠، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد ١٩٧٥، ص٦١-٦٢.

٢. جيمس بكنغهام، رحلتي الى العراق ١٨١٦، ترجمة سليم طه التكريتي، بغداد ١٩٦٨،ج١، ص١٤٦.

٣. موصل ویلایتی سالنامەسی ١٣١٢، ص٣١٨؛ بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: د.عبدالفتاح على يحيى، كركوك في السالنامات العثمانية، بحث مقدم الى مؤتمر كركوك فى أربيل .

٤. موصل ولایتی سالنامه سی، ١٣٣٠، ص٢٨٢.

٥. هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل. ٢٤٧ .

٦. بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی کەرکوکەوە لە سالانی ١٨٥٠ بۆ ١٩٥٨ بڕوانە: د. جبار قادر، التكوين الأثني لسكان كركوك خلال قرن، في كتاب: كركوك مدينة القوميات المتآخية، لندن ٢٠٠٢.

٧. الدكتور نوري طالباني، منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، ط٢، بلا.م، ١٩٩٩، ص ٣٦.

٨. گەشتی ئەندازیار یۆسێپ چێرنیک بۆ لێکۆڵینەوە لە ڕووبارەکانی دیجلە و فورات لە لایەنی هونەرییەوە لەگەڵ وەسفی ئەو ڕێگایانەی بە باکووری سوریادا تێدەپەڕن، لە

ئەڵمـانییەوە کـراوە بە ڕووسـی (بڵاوکـراوەی بەشـی کەفکـازی کـۆمەڵەی جـوگرافی شاهانەی ڕووسی)، بەرگی ٦، ١٨٧٩، ل.٩١.

٩. محەمەد ئەمین زەکی، دوو تەقەلای بێسـوود، سـەباحی غالـب تـوێژینەوە، لێکـۆڵینەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ ڕێکخستووە، لەندەن ١٩٨٤، ل١٠٤-١٠٥.

١٠. الدكتور خليل اسماعيل احمد، مؤشرات سياسة التعريب و التهجير في اقليم كردستان العراق، ط٢، أربيل ٢٠٠٢، ص١٦.

11. Genocide in Iraq. The Anfal Campaign against the Kurds. Human Rights Watch/ ME, New York 1993, P.353

١٢. محەمەد ئەمین زەکی، هەمان سەرچاوە، ل١٠٣.

١٣. هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٥.

١٤. زاری کرمـانجی، ژمـارە ١٩، مـانگی١٠، سـاڵی ١٩٢٩. لە مومتـاز حەیـدەری وەرگیـراوە، گۆڤـاری زاری کرمـانجی پـێش حەفتـا سـاڵ (هەمـوو لیـوای کەرکـوک کـوردە- قەزا و دێهات و ناحیەکانی کەرکوک سەرتاپا کوردن)، (گۆڤـاری هـاواری کەرکـوک) ژمـارە ٣، ئازاری ١٩٩٩، هەولێر ٦٣-٦٥.

١٥. محەمەد ئەمین زەکی، هەمان سەرچاوە، ل ٧٦-٧٧.

١٦. زاری کرمانجی، هەمان سەرچاوە، ل ٦٥.

١٧. بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: سون، رحلة متنكر الى بلاد مـابين النهـرين و كردستان، نقله الى العربية وحققه و قدم لـه و علـق عليـه فؤاد جميل، ج١، بغداد ١٩٧٠، ص١٥٨ – ١٦٣و؛ سـی. جـی. أدمونـدز، كـرد وتـرك وعـرب، سياسـة ورحلات وبحوث عن الشمال الشرقي في العراق ١٩١٩ ـ ١٩٢٥، ترجمـة جـرجيس فتح الله، بغداد ١٩٧١، ص ٢٤١.

١٨. لەم بـارەیەوە بـڕوانە: ئە. م. مینتیشاشـڤیللی، کـورد- کـورتەیەکی پەیوەنـدییە کـۆمەڵایەتی، ئـابووری و کولتوورییەکـان و شـێوازی گـوزەران، مۆسـکۆ ١٩٨٤، ل ٢٥ و ١٩٣؛ هەروەها بروانە : أدموندز ، نفس المصدر السابق، ص ٢٤١.

١٩. محەمەد ئەمین زەکی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣-١٠٤.

٢٠. هەمان سەرچاوە، ل ٦٤-٦٥.

٢١. دەربارەی ژیاننامەی ئەو کاربەدەستە کوردانەی کەرکوک و گەلێکی تر بڕوانە:
میـر بصـري، أعـلام الكـرد، لنـدن ١٩٩١، ص ١٦١ – ١٦٢، ٢٣٥، ٢٤٠. و: الـدكتور نوري طالباني، المصدر نفسـه، ص ٤٣ – ٤٤، و؛ مجلـة هـاوارى كركوك، العدد٣، أربيل ١٩٩٩، ص١٤٩- ١٥٠و؛ Genocide in Iraq. P. 353

٢٢. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: المصدر نفسه. الدكتور نوري طالبـاني، المصـدر نفسـه. و؛ الدكتور خليل إسماعيل، المصدر نفسه.

کەرکوک و سالنامەی عوسمانی

سالنامەی عوسمانی بە سەرچاوەیەکی گرنگ دادەندرێت بۆ تـوێژینەوە لە مێـژووی ئەو ولاتـانەی لەژێـر دەسـەلاتی دەروازەی بـالادا بـوون. سـالنامەکان زانیـاریی بەسـوودیان تێـدایە سـەبارەت بە بـارودۆخی کـارگێڕی، ئـابووری و کۆمەلایەتەکـانی ئەو دەولەتە لە دوا دەیەکـانی تەمەنیـدا. تـوێژەران و لێکۆلەران لە بـواری مێـژووی نـوێی ولاتـانی ڕۆژهەلاتـدا تـوێژینەوەی زۆریـان لە بارەی سالنامەکانەوە کردووە، دەمێکە بایەخی زانستییانیان بەرز نرخانـدووە و بۆ ڕوونکردنەوەی گەلێ لە پرسە مێژووییەکان پەنایان بـۆ بـردوون. لە کۆتـایی حەفتاکان و دەسپێکی هەشتاکانی سەدەی بیستەمەوە تـوێژەرانی ئەکـادیمی لە عێـراق پشـتیان بە زانیارییەکـانی نێـو سـالنامەکان بەسـتووە بـۆ لێکـدانەوەی مێژووی ویلایەتەکانی موسڵ، بەغدا و بەسرە لە سەدەی نۆزدەهەم و دەسـپێکی سەدەی بیستەم. ئەو توێژەرانەی کاریان لەسەر سالنامەکان کردووە و سوودیان لە زانیارییەکانیـان وەرگرتـووە لەوە زۆرتـرن کە لێـرەدا ئامـاژە بە ناوەکانیـان بـکەم. مـن بـۆ خـۆم لە هەشـتاکانی سـەدەی ڕابـردوو کـارم لە سـەریان کـرد و بەرهەمەکەی لێکۆلینەوەیەک بوو بە زمانی عەرەبـی لە ژێـر ناونیشـانی" هەولێـر لە سالنامە عوسمانییەکاندا"[1].

ئەو ڕاسـتییانەی لێـرەدا ئامازەیـان پێـدەکەم، ئەوە ڕوونـدەکەنەوە کە قسەکردن لەسەر سالنامەی عوسمانی شتێکی نوێ ناخاتە سەر زانیارییەکانمـان لە بـارەی ئەو ویـلایەت و شـارانەوە کە لە سـالنامەکاندا باسـیان لێـوە کـراوە. ناونـانی دۆزیـنەوەی سـالنامەیش وەک دۆزیـنەوەی بەڵگەنـامە و سـەرچاوەی دەگمەن بۆ ئەم سەردەمەی ئێمە هەڵەیەکی زانستییە و بەڵـگەی بـێ ئاگـاییە لە توێژینەوە زانستییەکان. ئەم قسانەم سەبارەت بەو هەواڵەیە کە نووسـەرێکی تورکمان بڵاوی کردبووەوە، گوایە "دەکیومێنتێکی دەگمەنی عوسمانی سـەبارەت بە کەرکووک دۆزیـوەتەوە". لەم هەڵـمەتە هەمەلایەنەدا، کە مەبەسـتی سـەرەکی شێواندنی مێـژووی کەرکـوک و ڕەتکـردنەوەی ناسـنامە کوردسـتانییەکەیەتی. لە هەر کتێبە کۆنە و بڵاوکراوەیەکدا قسـەیەک لە بـارەی ئەم شـارەوە کرابێـت کە کوردسـتانیبوونی شـارەکە بخـاتە ژێـر پرسـیارەوە، بـایەخی زۆری پێـدەدرێ کە

لەگەڵ سەنگی زانستیی قسەکەدا ناگونجێ. ئەو نووسەرە کە خۆی بە پرسی ئەدەبی و کولتوورییەوە خەریک دەکرد و خوێنەران لەو بوارەدا ناسیبوویان، هاتووە بەبێئاگایی خۆی لە قەرەی بابەتێکی مێژوویی داوە و پێیوایە کە گەنجینەیەکی بەنرخی دۆزیوەتەوە. ئەو نووسەرە هەندێ زانیاریی هەڵە و شێوێندراوی سەبارەت بە سالنامەی عوسمانی تۆمار کردووە. ئەو جگە لە ناوی سالنامە و سالی دەرچوونی کە ١٨٩٢، هیچ زانیارییەکی تری نەخستووەتە ڕوو. هەر نووسەر و تۆژەرێک هەندێ ئاگاداری مێژووی عوسمانی بێت، دەزانێت کە سالنامەی جیاواز و جۆربەجۆر لەلایەن وەزارەت و دامەزراوەکانی تـرەوە دەردەکران، شانبەشانی ئەوانەی کە ویلایەتە عوسمانییە جیاجیاکان دەریان دەکردن. ئەو کاتە هەست بەوەیش دەکەین کە پشتبەستن بەو (دەکیومێنتە دەگمەنە) و بەو شێوازەی نووسەر هێناویەتەوە، کارێکی سەخت و دژوارە. بێگومان بایەخ و سەنگی هەر دەکیومێنتێکی مێژوویی لە میانی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندن بەپێی میتۆدێکی زانستی و شیکردنەوەی زانیاریییەکانی ناوی، دەردەکەوێت. کارێکی لەو جۆرەیش لەبەر تیشکی ئەو زانیاریییە سنووردار و هەژارانەی ئەو نووسەرە سەبارەت بە دەکیومێنتە دەگمەنەکەی خستوونێتییە ڕوو ناکرێ ئەنجام بدرێت. بۆ ئەوەی لەم پرسە بەبێ ئاڵۆزی تێبگەین و بایەخی سالنامەی عوسمانی بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژووی نوێمان بەدروستی هەڵبسەنگێنین، پێویستە کەمێک تیشک بخەینە سەر هەندێ لە زانیاریییە بنەڕەتییەکان سەبارەت بەم سەرچاوەیە و ئەو زانیارییانەی لە دووتۆی خۆیدا کۆیاندەکاتەوە.

سالنامە زاراوەیەکی لێکدراوە لە (سال) کە وشەیەکی کوردی و ئێرانییە و واتاکەی دیارە و (نامە) ئەویش هەر وشەیەکی کوردی و ئێرانییە بە مانای کتێب یان پەیام دێت، واتا نامەی یا کتێبی سالانە. لە دەوڵەتی عوسمانیدا، سالنامە بەو چاپەمەنییە سالانە فەرمییانە دەوترا کە لە وەزارەت، دامەزراوە و ویلایەتەکان دەردەکران. سالنامەکان زانیارییان سەبارەت بە دەوڵەت، سوڵتانەکان، دامەزراوەکان، گەلان و تایفەکان، زیاتر لە ڕووی ئاینی و مەزهەبییەوە نەک نەتەوەییەوە، دەگرتە خۆیان. هەروەها ئاماژەیان دەکرد بە

نـوێنەرانی بیـانی لە ئەسـتەمولّ. سیسـتەمی نەختیـنەی دەولّەت، ڕۆژژمێـری ساڵانە، ڕووداو و پێشهاتەکان، ناو و نازناوی گەورە بەرپرسـان و فەرمـانبەرانی سـەربازی و مەدەنـی دەولّەتیـان هەمـوو تۆمـار دەکـرد. لە تەک سـاڵنامە گشـتییەکاندا، سـاڵنامەی نەزارەتەکـان (وەزارەتەکـان) دەردەچـوون، وەک ساڵنامەی نەزارەتی دەرەوە، مەعاریف، یـان وەک ئەوەی سـوپای عوسـمانی بە ناوی (ئوردۆ ساڵنامەسـی) دەریـدەکرد. سـاڵنامەکان لە ڕێکخسـتنی بابەتەکـان جـگە لە هەنـدێ گۆڕانکـاریی کەم شـێوازێکی یەککگرتوویـان هەبـوو. دوای ڕاگەیاندنی دەستور لە ساڵی ١٨٧٦ ساڵنامەکان دەستیانکرد بە بڵاوکـردنەوەی دەقـی قـانوونی بنەڕەتـی (دەسـتوری عوسـمانی) لەسـەر لاپەڕەکـانی خۆیـان، تەنـانەت لە دوای هەڵوەشـاندنەوەی ئەنجـومەن و هەڵپەسـاردنی کـارکردن بە دەسـتوریش لەسـەر ئەو کارەیـان بەردەوام بـوون. نـامەکەی سـوڵتان عەبدولحەمیـدی دووەم (١٨٧٦ ـ ١٩٠٩) بـۆ مەدحەت پاشـا، کە تێیـدا ڕایسپاردبوو دەستور ڕابگەیەنێت، لەپێش دەستورەکەوە بڵاودەکرایەوە [٢].

بیرۆکەی دەرکردنی ساڵنامەی عوسمانی لە بڵاوکراوەی هاوشێوە وەرگیـرا، کە لە وڵاتـانی تـر لە سـەدەی هەژدەهەم دەسـتکرابوو بەدەرکردنیـان. یەکەمـین کتێبی ساڵانە لە پاریس بوو، لە ساڵی ١٧٩٣ کە میللەر دەریکرد. دوای ئەویش چەندین کتێبی ساڵانەی تر لە وڵاتانی دیکە و لە بواره جیاوازەکاندا دەرکران.

سـاڵنامەکان هاوشـێوەی ئەو کتێـب و بڵاوکـراوانەن کە لەم سـەردەمەدا دامەزراوە و کۆمپانیـا جیاوازەکـان سـاڵانە لە وڵاتـانی دونیـا دەریانـدەکەن. سـاڵنامەکانی وەزارەتەکـان ئەو زانیـاری و وردەکارییانەیـان دەگـرتە خۆیـان کە تـایبەت بـوون بەو وەزارەتەی دەریـدەکرد، ئاماژەیـان دەکـرد بە پەیـکەر و دەزگاکـانی، قـانوون و سیسـتەم و ڕێکـارە قانوونییەکـانی، هەروەهـا بە نـاوی بەرپرسان و ئەو کارمەندانەی کاریان تێدادەکرد.

یەکەمین ساڵنامەی فەرمی عوسمانی لە ئەستەمولّ لە سـەردەمی سـوڵتان عەبدولمەجیـد لە سـاڵی ١٢٦٣ک/١٨٤٧ز دەرچـووە. دەرکردنـی سـاڵنامە بە دەستپێشخەری سـەرۆکوەزیران "سـەدری ئەعـزەم" مستەفا پاشـا بـوو لە پـاش گەڕانەوەی بۆ سەرۆکایەتی وەزیران لە ساڵی ١٨٤٥. بەپێی ساڵنامەی ویلایەتـی

بەغـدا لە ژمـارەی "٢٠" یەکەمـین ویـلایەت کە سـالّنامەی تـایبەت بە خـۆی دەرکـردووە، ویلایەتـی بۆسـنە بـووە ئەویـش لە سـالّی ١٨٦٥. دوای ئەوە ویلایەتەکـانی تـری دەولّەتـی عوسـمانی یەک لە دوای یەک دەسـتیانکردووە بە دەرکردنـی سـالّنامەی تـایبەت بە خۆیـان. هەرچـی ویلایەتەکـانی عێـراقە، ئەوا ویلایەتی بەغدا لە سالّی ١٢٩٣ک/١٨٧٦ز و ویلایەتەکانی بەسرە و موسلّیش لە سالّی ١٣٠٨ک/١٨٩١ز دەستیانکرد بەدەرکردنی سالّنامەی تایبەت بە خۆیان[٣].

کاتێ یەکەمین سالّنامەی ویلایەتی موسلّ دەرچوو، کەرکوک یەکێ لە سێ سنجەقەکەی بوو بە ناوی سەنجەقی شـەهرزور "شـارەزوور". لەبەر ئەوە دەبێـت لە سـالّنامەکانی موسـلّدا بـۆ زانیـاری لەسـەر کەرکـوک بگەڕێـین. لێـرە هەنـدێ زانیـاری لە سـەر ئەم سـالّنامانە دەخەمە ڕوو. لە سـالّانی ١٣٠٨ک/١٨٩١ز تـا ١٣٣٠ک/١٩١٢ز تەنهـا پێـنج ژمـارە یـا دانە لە سـالّنامەی ویلایەتـی موسـلّ دەرکـران. هەرچەنـدە مـرۆڤ وا لە دەسـتەواژەی سـالّنامە تێـدەگات، کە بلّاوکـراوەیەکە سـالّانە دەردەکرێـت، بەلّام ڕاسـتییەکەی هەرگیـز سـالّانە دەرنەچووە. بەلای کەمەوە دەرچوونی دوو سالّ جارێک و جـاری وایـش هەبـووە پێـنج سـالّ و دە سـالّ و زیاتریشـی پێچـووە. لە دوای یەکەمـین و دووەمـین سالّنامە بە دوو سالّ ژمارەی دوای ئەو ژمـارەیە دەرکـراوە، دووەمـین لە سـالّی (١٣٠١ک/١٨٩٣ز)، و سـێیەمینیش لە سـالّی (١٣١٢ک/١٨٩٥ز)، بەلّام ژمـارەی چوارەم لە دوای ١٢ سالّ دەرچووە، واتـا لە سـالّی (١٣٢٥ک/١٩٠٧ز). هەرچـی دوا ژمارەیشـە، کە ژمـارە پێـنجە دوای ئەوە بە پێـنج سـالّ، واتـا لە سـالّی (١٣٣٠ک/١٩١٢ز) دەرچووە.

لە سـالّنامەکانی دواتـردا نـاوی سـەنجەقەکە دەبێـت بە کەرکـوک و باسـی شـارەزوور نامێنێـت. سـنووری ئیـالەت و یلایەتەکـانی دەولّەتـی عوسـمانی لە ماوەی چوار سەدەی دەسەلّاتی دەروازەی بالّادا لە نـاوچەکە گۆڕانکـاری زۆریـان بە خۆیـانەوە بینیـوە. کەرکـوکیش لەم گۆڕانکارییـانە بێـبەش نەبـووە، لە ویلایەتێکـی خـاوەن پـێگەوە بە نـاوی ویلایەتـی شـارەزوور، کە ناوەنـدەکەی لە سالّی ١٥٧٨ەوە کەرکوک بوو، دەبێـت بە سـەنجەقێک جـارێ سـەر بە بەغـدا و دواتر سەر بە ویلایەتی موسلّ لە سالّی ١٨٧٩ەوە. وادیـارە هەر بەعـس نەبـووە

که ناوی پارێزگای کەرکوکی گۆڕیوە بۆ تەئمیم، بەڵکو دەروازەی باڵاش بەر لەوان بە ٨٠ ساڵ ناوی سەنجەقەکەی لە شارەزوورەوە کردووە بە کەرکوک. بەپێی دوا ساڵنامەی ویلایەتی موسڵ لە ساڵی ١٩١٢ پانتایی سەنجەقی کەرکوک ٣٨٠٠٠کم٢ بوو، کە دەکاتە نیوەی باشووری کوردستانی ئەمڕۆ. ژمارەی دانیشتووانیشی ٨٩٥٧٣ کەس بوو. لە سنوورەکانی هەکارییەوە تا ڕووباری دیالە درێژ دەبووەوە. لە باکوورەوە تا باشووری سەنجەقەکە ٧٢ سەعاتەڕێ بوو و لە ڕۆژهەڵاتییەوە تا ڕۆژئاوایشی ٣٥ سەعاتەڕێ بوو. ئەو دەمە سەنجەقی کەرکوک ٦ قەزا و ١٧ شارەدێ "ناحیە"و ١٧١٢ ئاوایی دەگرتە خۆی، واتا بە ژمارەی شارەدێ و گوند لە سەنجەقی موسڵ، کە ناوەندی ویلایەتەکە بوو، گەورەتر بوو. سەنجەقی موسڵ لە ٦ قەزا و ١٥ شارەدێ و ١٦٢٧ گوند پێکهاتبوو. پێنج لە قەزاکانی کورد بوون کە ئاکرێ، ئامێدی، دهۆک، زاخۆ و سنجار بوون. قەزاکانی سەنجەقی کەرکوکیش بریتی بوون لە هەولێر، ڕەواندز، کۆیە و ڕانیە لەگەڵ قەزای ناوەندی کەرکوکدا. مایەی پرسیارە بۆ موسڵ نەک کەرکوک کرا بە ناوەندی ویلایەت[٤].

یەکەمین ساڵنامەی ویلایەتی موسڵ هەندێ ئامار و زانیاری لە بارەی شاری کەرکوکەوە تۆمار کردووە، ئەمانە گرنگەکانیانە: ژمارەی خانوو (٤٦٣٠)، خان (١٢)، دوکان و کۆگا (١١٨٣)، گەرماو (٨)، مزگەوت (٣٦)، مەدرەسە (٥)، مەکتەب (١٢)، نانەواخانە (٣)، تەکێ و زاویە (١٠)، کڵێسا و مەعبەد (٥)، قشڵە (٢) و (١٠) قەرەقۆڵ [٥].

وەک دەبینین ساڵنامەکان زانیاریی زۆریان لە بارەی شار و شارۆچکەکانی ویلایەتەکەوە تێدانە، بەڵام دەبێ یەکسەر ئاماژەیش بەوە بکەم، کە ئەو ژمارە و ئامارانە مەزەندەن و زۆرتر خەملاندنەکەیان بۆ مەبەستی باج کۆکردنەوە و بردنی گەنجەکان بۆ خزمەتی سەربازی بەکار هێندراون. لە دوای گەیشتنی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقیش، ئەوەی لە مێژوودا بە شۆڕشی ئیتیحادییەکان یا تورکە لاوەکان ناوی ڕۆیشتووە، هەستی تورکچێتی بەسەر تۆمارکردنی زانیارییەکاندا زاڵ دەبێت و لە هەر شوێنێک هەندێ تورک هەبووبێتن ژمارەیان گەورە کراوە و بە زۆرینەی دانیشتووان تۆمارکراون.

تـوێژەرانی بـواری مێـژووی نـوێ دەتـوانن سـوودی زۆر لە سـاڵنامەکان وەربگـرن، هەڵـبەتە بە لەبەرچـاوگرتنی ئەو مەرج و فـاکتەرانەی لەسـەرەوە ئاماژەیان پێکرا. خوێندنەوەی ڕەخنەگرانە بـۆ هەمـوو سـەرچاوەیەکی مێژوویـی کاری لە پێشینەی تـوێژەرانی بـواری مێـژووە. تۆمـارکردنی زانیـاریی دروسـت و تەواو لە بارەی سەرچاوە و بەڵگە مێژووییـەکانەوە ئەرکی سـەرەکی تـوێژەرانە، بـۆیە نـاکرێ باسـی سـاڵنامەکان یـان "دەکیـومێنتە دەگمەنەکـان" بکرێـت بـێ ئامـاژەدان بە جـۆری سـاڵنامەکە، ژمـارەکەی، سـاڵ و شـوێنی چـاپکردنی و... هتد. ئەمانە زانیـاریی بەرایـی و بەڵـگە نەویسـتن بـۆ هەر وتـارێکی جـدی، ئەوا ئەگەر باسی توێژینەوەی زانستی و ئەکادیمی نەکەین.

بۆ ئەوەی وێنەیەک سەبارەت بە ناوەرۆکی سالّنامەکان پێشکەش بکەین و خوێنەر بتوانێ بەراوردێک بکات لەگەڵ ئەوەی نووسەرەکە لە وتارەکەیـدا باسـی کردووە، ئاماژە دەکەم بەو بابەتانەی لە یەکەمین سـاڵنامەی ویلایـەتـی موسـڵدا هاتوونە، کە بەم شێوەیەی خـوارەوەیە: پێناسـەی سـاڵنامە، ڕۆژمێـری سـاڵانە، ڕووداوە بە ناوبانگەکـان لە ٦٢١٢ پـێش کـۆچییەوە، کە سـاڵنامەکە بە سـاڵی خولّقانی حەزرەتی ئادەمی داناوە، تا کـاتی سـەردانی ئیمپڕاتـۆڕی ئەڵمانیـا بـۆ ئەسـتەمولّ لە سـاڵی ١٨٨٩، نـاوی خەلـیفە ڕاشـدی و ئەمەوی و عەبباسـی و سـولّتانە عوسـمانییەکان لەگەڵ کـورتەیەک لە ژیانیـان، سـاڵی لە دایکبوونیـان، سالّی گەیشتنیان بە تەختی دەسەلّات و سالّی کۆچی دواییان تێدا تۆمـارکراوە. سـاڵنامەکە لیسـتێکی بەنـاوی پاشـا و ئیمپڕاتـۆرە هاوچەرخەکانیشـەوە تۆمـار کردووە. پاشان لیستی ناوی ئەو والی و موتەسەڕیفانەیشـی تۆمـار کـردووە، کە لە سـاڵی ١٥٩١ ـ هەوە تـاکو سـاڵی دەرچـوونی سـاڵنامەکە ١٨٩١ لە موسـڵ فەرمـانڕەوا بـوونە. سـاڵنامەکە لیسـتێکی بە نازنـاوی فەرمـی پـلە و پـایە و میـدالیاکانی دەولّەتـی عوسمانیشـی گرتـووەتە خـۆی. لاپەڕەکـانی دیکەیشـی تەرخـانکراون بـۆ ئامـاژەکردن بە نـاوی فەرمانگەکـانی دەولّەت، پێکهاتەکـانی سـوپا، ژانـدارم، سـەرۆکە ڕوحانییەکـانی تـایفە نائیسـلامییەکان لە ویلایەتـی موسڵ، مەزارگە و گلّکـۆی پێغەمـبەران و ئەولیاکـان، زانیـاری دەربـارەی کـانزا، پیشەی ڕستن و چنـین، بەروبـوومی کشـتوکاڵی، چیاکـان لە ویـلایەتەکە و ئەو

ناوچانەی دەکەوتنە ناو سنوورەکانییەوە. دوای ئەوە سالنامەکە لە پێگەی ویلایەتەکە دەکۆلێتەوە و باس لەو یەکە کارگێڕییانە دەکات کە سەر بە ویلایەتەکەن، ئاماژەیان پێدەکات و باسی دانیشتووان، قوتابخانە، داهات و خەرجییەکانیشیان دەکات. نیوەی لاپەڕەکانی سالنامەکە بۆ باسی مێژووی موسڵ و جوگرافیاکەی تەرخان کراون. ئەمە جگە لە زانیاریی مێژوویی و جوگرافی سەبارەت بەو لیوا و قەزایانەی دەکەوتنە نێو سنوورەکانییەوە[٦].

سەرەڕای ئەوەی سالنامە عوسمانییەکان زانیاریی وەهایان تێدایە کە لە سەرچاوەی مێژوویی تردا دەست ناکەون، بەڵام بۆ دڵنیایی لەو زانیارییانە و بەراوردکردنیان، دەبێت تۆیژەر بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەکانی هاوسەردەمی سالنامەکان. ئەم کارە گرنگە بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنە ناڕوون و تەمومژاوییەکان و ڕاستکردنەوەی زانیاریی ناورد و ناکۆک کە لەم سەرچاوەیەدا دەبینرێن. بۆ نموونە سالنامەکان دان دەنێن بەوەدا کە ناتوانن ژمارەی دروستی دانیشتووان پێشکەش بکەن و جەختیش دەکەنەوە کە ئەو ژمارانەی تۆماریان کردوون بریتین لە مەزەندە و خەملاندن. سەرژمێری بەواتا زانستییەکەی و کۆکردنەوەی داتای ورد لە سەر دانیشتووان لە دەوڵەتی عوسمانیدا لە ئارادا نەبوو. لە دەسپێکدا دامەزراوەیەک بۆ تۆمارکردنی خاوەندارێتی خانوو و زەوی لە ساڵی ١٣٢٦ز لە میرنشینی عوسمانی دروست کرا، لە ١٣٨٩ز چوارچێوەی کارەکەی فراوان کرا بۆ ئەوەی سەرباز و تازە لە دایکبووانیش بگرێتەوە و ناوی "دفترخانە"ی لێنرا. دەفتەرخانە یەکەمین سەرژمێری لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەمدا لە ساڵی ١٨٣١ ئەنجام دا. لەو سەرژمێرییەدا دانیشتووان لە دوو خانەدا تۆمارکران، خانەی موسوڵمان و خانەی ناموسوڵمان. دواتر لە ساڵانی ١٨٤٤، ١٨٥٢، ١٨٦٦، ١٨٨١ و ١٩٠٥ دا سەرژمێری یا دروست خەملاندنی دانیشتووان ئەنجام دران. لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم و لە ساڵی ١٨٩١ دا "دفتەرخانە" گۆڕدرا بۆ فەرمانگەی ئاماری دەروازەی باڵا. سەرژمێری لە دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ دوو مەبەستی سەرەکی ئەنجام دەدرا ئەویش باج کۆکردنەوە و گرتنی گەنجان بوو بۆ سەربازی. سەرژمێرییەکان هۆز و خێڵەکانیان نەدەگرتەوە، کە ژمارەیەکی زۆریان هێشتا

ژیانی کۆچەرییان بەسەر دەبرد، بۆیە هەرگیز ژمارەی دروستی ئەندامانی هۆزەکان نەدەزاندران. هەروەها سەرژمێرییەکان لەبەر هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئاینیی زاڵ لەو سەردەمەدا ژنانیان نەدەگرتەوە و بەپێی ژمارەی نێرینەکان بەمەزەندە ژمارەیەکیان بۆ ژنان دادەنا.

سالْنامەکان دانیشتووانیان بەپێی ئاینیان پۆلین دەکرد، کەمتر بایەخیان بە لایەنی ئەتنیکییان دەدا. سالْنامەکان زیاتر ئاماژەیان بە زمانی دانیشتووان دەکرد. تورکی زمانی فەرمی دەوڵەت بوو، بۆیە لە هەموو ناوەندە کارگێڕی و شارە گەورە و گرنگەکان باڵادەست بوو. سالْنامەکان بە تایبەتی لە سەردەمی تورکە لاوەکان و پەرەسەندنی هەستی تورکچێتی لە نێو تۆژی خوێندەوار و کاربەدەستاندا، پرسی باڵادەستیی زمانی تورکی زەق دەکرایەوە. هەرچەندە لە ناو شاری کەرکوکدا باس لە باڵادەستیی زمانی تورکی کراوە، بەڵام بۆ دەرەوەی شارەکە بارەکە بە شێوەیەکی تر بوو. سەبارەت بە دانیشتووانی سەنجەقی کەرکوک، دوا سالْنامەی ویلایەتی موسڵ (سالْی ١٩١٢) کۆی ژمارەی دانیشتووانی بە ٩٤٥٨٨ کەس خەملاندووە، دانیشتووانی قەزای ناوەندی کەرکوکیشی بە ٤١١٣٧ کەس داناوە. هەر بەپێی ئەم سالْنامەیە کورد زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتووانی سەنجەقەکەی پێکدەهێنا[٧].

بۆ ناساندنی پەیکەری کارگێڕی ئەو ناوچانەی ئەمڕۆ لە نێو سنووری عێراقدان، پێویستە ئاماژە بکرێ بە هەندێ ڕاستیی مێژوویی، کە ئاشکرا و ڕوونن لەلای ئەو توێژەر و نووسەرانەی هەندێ شارەزان لە مێژووی عوسمانی. عوسمانییەکان دوای داگیرکردنی ئەو وڵاتەی ئەمڕۆ بە عێراق ناسراوە، پەیکەری کارگێڕیی پێشوویان هێشتەوە کە دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی ئیلخانییەکان، بۆیە یەکسەر دابەشیان نەکرد بەسەر چەند یەکەیەکی کارگێڕیی نوێدا. بەڵام، پاش تێپەڕینی ماوەیەک دەستیانکرد بە دابەشکردنی بۆ یەکەگەلی کارگێڕی ناسراو بە ئیالات، کە زۆر جاریش دەبوو بە ویلایەت. ئەم دابەشکردنە کارگێڕییە زۆرجار بارودۆخی باوی کۆمەڵایەتی و خێڵە عەرەبی و کوردییەکانی لەبەرچاو دەگرت. لەم سەرزەمینانەی ئەورۆ بە عێراق ناسراون چوار ئیالەت هەبوون، کە ئەمانەن: بەغدا، موسڵ و بەسرە و شارەزوور[٨]. ئیالەتیش دابەش دەکرا بۆ

یەکەگەلی کارگێڕیی بچووکتر کە پێی دەگوترا سەنجەق یاخود لیوا، کە لە بەڵگەنامەی فەرمی عوسمانیدا بەکار دەهێندرا. سەنجەقەکانیش دابەشدەبوون بۆ چەند قەزایەک و ئەمەی دواییش بۆ چەند ناحیە و پاشان گوندەکان دەهاتن.

ئیالەتی شارەزوور ماوەیەکی پڕ لە پشێوی و گرژی لە مێژووی خۆیدا بەسەر برد و ببوو بە گۆڕەپانی سەرەکی ململانێی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی. ئەم ئیالەتە لە سەدەی شانزەهەمدا لە ١٦ سەنجەق پێکدەهات. لە ناوەڕاستی سەدەی دواتردا ژمارەی سەنجەقەکانی بەرز بووەوە بۆ ٣٢ سەنجەق، کە زۆربەیان بریتی بوون لە قەڵا، لووتکەی چیا و دەربەندە سەخت و گرنگەکان. زۆربەی ئەم سەنجەقانە بەهۆی جەنگی بەردەوامی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە، یاخود بە هۆی پێکدادان و شەڕ و شۆڕی میرە کوردەکانەوە وێران کران و خاپوور بوون. بەناوبانگترین سەنجەقەکانی شارەزوور، لە تەک کەرکوکی ناوەندا، سەنجەقەکانی هەولێر، هەریر، کۆیە، شەمامک، دەشتی مەخموور، ئوشنۆ، سەروچک، شارەزوور، شارباژێڕ، مەرگە، هەزارمێرد، شەمێران، قەرەداغ، قزڵجە، ئەنجیران، جەوەڵ حەمرین و چەندین سەنجەقی تر کە ئێستا شوێنەواریان نەماوە و بەوردی نازاندرێت لە کوێ بوونە[٩].

دەبێ ئاماژە بەوە بکەین کە سنووری ئیالەتەکان جێگیر نەبوون و گۆڕانکارییان بەسەردا دەهات. ئەم گۆڕانکارییانە بەشێکیان لە ئەنجامی دەستکاریی کارگێڕی دەوڵەتدا دەهاتنە کایەوە و بەشێکی دیکەیان لە ئاکامی شەڕ و پێکدادانەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانداا، کە ئیالەتی شارەزوور یەکێک لە گرنگترین گۆڕەپان و مەیدانەکانیان بوو. ئەم گۆڕانکارییە کارگێڕییانە ناوبەناو هەر بەردەوام بوون تا ئەو کاتەی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا پەیکەری کارگێڕی دەوڵەت سەقامگیری بەخۆیەوە بینی و جێگیر بوو. بەوپێیە عێراقی ئەمڕۆ لە سێ ویلایەتی بەغدا، موسڵ و بەسرە خۆی بینییەوە. ویلایەتی موسڵیش سێ سەنجەقی لەخۆ دەگرت کە بریتی بوون: لە سەنجەقی ناوەند هەر بە ناوی موسڵ و قەزاکانی ئامێدی، ئاکرێ، دهۆک، زاخۆ

و سنجار که سەر بە سەنجەقی موسڵ بوون. سەنجەقی "شهرزور" کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم بوو بە کەرکوک قەزاکانی ناوەندی کەرکوک، هەولێر، ڕانیە، ڕەواندز، کۆیە و سەلاحیە (کفری) دەگرتەوە. سەنجەقی سلێمانیش قەزاکانی ناوەندی سلێمانی، بازیان، شارباژێڕ "ناوەندەکەی ماوەت بوو" ، گولّەنبەر "ناوەندەکەی هەڵەبجە" بوو و "مەعمورە یا مەعمورەتولحەمید "قەڵادزە"، تا ساڵی ١٣١٤ک/١٨٩٧ بە مەرگە نێوی دەبرا[١٠].

لە سەدەی شازدەهەمەوە شاری کەرکووک ناوەندی ویلایەتی شارەزووری عوسمانی بوو. سنووری ئەو ویلایەتە ئەو خاکانەی دەگرتەوە کە ئەمڕۆ پارێزگاکانی کەرکوک، سلێمانی، هەولێر و بەشێک لە سەڵاحەدین و دیالە دەگرنەوە. بە درێژایی چەندین سەدە میرانی ئەردەڵان و پاشایانی بابان کاروباری ویلایەتەکەیان بەڕێوەدەبرد. لەگەڵ نەمان و لەناوچوونی میرنشینی بابان لە ساڵی١٨٥١ دا، دەروازەی باڵا دەستیکرد بە بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی لە کەرکوک. کاتێ ویلایەتی موسڵیش سەرلەنوێ لە ساڵی ١٨٧٩ پێکهێندرایەوە، کەرکوک کرا بە سەنجەقێک سەر بەو ویلایەتە. ساڵنامە و نامە گۆڕینەوە فەرمییەکان بەردەوام بوون لەسەر بەکارهێنانی ناوی شارەزوور لەبری کەرکووک تا ساڵی ١٣١١ک/١٨٩٤-١٨٩٥ز، لەو ساڵەدا بڕیار درا ناوی کەرکوک لەجیاتی شارەزوور بەکار بهێندرێت. هۆکاری ڕاگەیاندراوی ئەم کارە ئەوە بوو گوایە دەیانەوێت ڕێگە بگرن لە ئاڵۆزی و لێک تێنەگەیشتن کە ڕوویدەدا لە نامە گۆڕینەوە فەرمییەکاندا لە نێوان شارەزوور و سەنجەقی "ئەلزۆر- دێرەزوور" لە ولاّتی شام[١١].

ساڵنامەی عوسمانی زانیاریی زۆریان تێدایە سەبارەت بە بارودۆخی کارگێڕی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، فێرکردن و تەندروستی لە ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی، کە دەکرێ کاری باشیان لەسەر بکرێت و بۆ توێژینەوە لە مێژووی کۆمەڵایەتی و ئابووریی ئەو ویلایەتانە سوودی زۆریان لێوەربگیرێ.

لە ماوەی سەدەی بیستەمدا گۆڕانکاریی زۆر بەسەر شار و شارۆچکەکاندا هات. دیمۆگرافیای دانیشتووان، بارودۆخی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کەلتووری و کارگێڕی...هتد هەموو سەروبن بوون، کۆچی دانیشتووانی لادێ بۆ ناو شارەکان

سیمای شارەکانی گۆڕی. شاری وا هەبوو لە سەدەی نۆزدەهەم و دەسپێکی سەدەی بیستەمدا ژمارەی دانیشتووانی تەنها ٣٠٠٠٠ کەس بوو، بەڵام ئەمڕۆ ملیۆنێ زیاتر دانیشتووی هەیە. ئەم بارە تازەیە ڕێژەی پێکهاتە ئەتنیکی و ئاینییەکانی بە شێوەیەکی دراماتیکی گۆڕی، بۆ نموونە ئەگەر ئەو کاتە پێکهاتەیەک ١٠٪ دانیشتووانی پێکهێنابێ، ئەوا ئەمڕۆ ڕەنگبێ ڕێژەکەی دابەزیبێت بۆ ١ یا لە باشترین حاڵەتدا بۆ ٢٪. هەندێ کەس نایانەوێ ئەم گۆڕانکارییانە ببینن. ئەو زیادبوونەی دانیشتووان بە شێوەیەکی سروشتی نەبووە، بەڵکو بە هۆی شاڵاوی کۆچکردن لە گوندەکانەوە بۆ شار یا لە ئەنجامی سیاسەتی ڕاگواستن و کۆچپێکردن بووە، کە بە پلەی یەکەم ئامانجەکەی دانیشتووانی کورد بوو. هەر شارێک لە شارەکانی عێراق و کوردستان وەربگری و ژمارەی دانیشتووانی ئەمڕۆی لەگەڵ پەنجا ساڵ پێش ئێستا بەراورد بکەی، ئەوا دیمەنێکی تەواو جیاواز دەبینی. خۆ ئەگەر ڕەچاوی پرۆسەی ڕووخان و تێکدانی لادێکانی کوردستان بکەین، لەگەڵ کۆکردنەوەی دانیشتووانەکانیاندا لە ناو کۆمەڵگە زۆرەملێکاندا، ئەوە شتی سەرسووڕهێنەر دەبینین.

ئەوەی پەیوەندی بە کەرکووکەوە هەیە، لێرە و لەوێ هەندێ لێکدانەوەی نادروست دەکرێن سەبارەت بە هەڵکشانی ژمارەی دانیشتووانی کورد لە ناو شاری کەرکوک لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمەوە. ئەو کوردانەی لە ئاوایییەکانەوە هاتوونەتە کەرکوک دانیشتووانی لیواکە بوون، نەک وەک هەزارەها عەرەب و خەڵکانی دیکە لە لیواکانی دیکەی عیراقەوە دەهاتن بۆ کەرکوک و لە ماوەی نیو سەدەدا هەژانێکی دیمۆگرافییان لە شارەکەدا دروست کرد.

پرۆسەی کۆچکردنی خەڵکی لادێ بۆ شارەکان دیاردەیەکی گەردوونییە و هەموو وڵاتانی بە پلە و ئاستی جیاواز گرتۆتەوە. هەموو شارەکانی عێراق لەم دیاردەیە بەدەر نین، بەغدای پایتەخت کە ژمارەی دانیشتووانی بەر لە نیو سەدە دوو تا سێ ملیۆن کەس بوو، ئێستا باس لە حەوت و هەشت ملیۆن دەکرێت. هەندێ ناوەندی ناسیۆنالیستی تورکمان ئەم دیاردەیە لە کەرکوک

وەک ستراتیژ و پلانێکی دوورمەودای کورد لێکدەدەنەوە، وەک ئەوەی جوتیاری سادەی کوردی هەڵاتوو لە دۆزەخی ئەنفال و شاڵاوەکانی جینۆساید پڕۆسەی (بەکوردکردنی کەرکوکی) بەپێی ئەو پلانە جێبەجێ کردبێت. ئەو ناوەندانە خۆیان لە باسی پڕۆسەی بەعەرەبکردنی شار و پارێزگاکە دەبوێرن، کە لە سەر ئاستی هەموو دونیا گەلێ لە وردەکارییەکانی ئاشکرا کراون.

پەراوێزەکان و سەرچاوەکان

١. بۆ زانیاریی فراوان لە بارەی سالنامەی عوسمانییەوە بڕوانە: الدكتور فاضل مهدي بيات، السالنامات العثمانية وأهميتها لتأريخ العراق"، مجلة المورد، العدد الثاني، المجلد ١٧، عام ١٩٨٨؛ هەروەها بڕوانە وتاری نووسەری ئەم دێڕانە: أربيل في السالنامات العثمانية"، مجلة كاروان، العدد ٩١، كانون الأول ١٩٩٠؛ دكتور عەبدولفەتاح عەلی یەحیاش دوو لێکۆڵینەوەی لە سەر سالنامەکان کردووە، بڕوانە: سالنامات الموصل العثمانية مصدرا لدراسة تأريخ السليمانية، مجلة جامعة دهوک، العدد ٢، المجلد ١ و: سالنامات الموصل العثمانية مصدرا لدراسة تأريخ دهوک، العدد ١، المجلد ٣، عام ٢٠٠٠؛ هەروەها توێژینەوەیەکیشی بە ناونیشانی: كَرکُوك في السالنامات العثمانية، کردووە و دانەیەکی بڵاونەکراوەی پێشکەش بە نووسەری ئەم دێڕانە کردووە.

٢. موصل ولايتی سالنامەء رەسمیسیدر١٣٣٠سنه هجريەسنه أولمق أوزره بشنجی دفعه أولەرق، موصل مطبعەسنده طبع أولنمشدر.

٣. سەیری وتاری ناوبراوم بکە: مجلة كاروان، العدد ٩١، كانون الأول ١٩٩٠، ص١١٧؛ هەروەها بڕوانە: ش. سامي، قاموس تركی، درسعادت (إستنبول) ١٣١٧،ص٧٠١؛ سالنامەء دولت علية عثمانيە، ١٣٠٥ سنه هجريەسنه مخصوص قرق أوجنجی دفعه، معارف جليلەسنک أثر ترتيبدر، ص١٠٠-١٠٩: د. عبدالفتاح علی يحيى، كَرْكُرك في السالنامات العثمانية، بحث غير منشور، ص٢.

٤. بغداد ولايت جليلەسنه مخصوص سالنامەدر، يكرمنجى دفعەدر،١٣٢٤ سنه هجريه، مطبعه ولايتنده طبع أولنمشدر، ص ٨٣؛ د. فاضل مهدي بيات، المصدر نفسه، ص٤٣-٤٤.
٥. موصل ولايتى سالنامەسى، برنجى دفعه، ١٣٠٨ هجرى، موصل مطبعەسنده طبع أولنمشدر١٣٠٨ هجرى/ ١٣٠٦ رومى.
٦. موصل ولايتى سالنامه سى، ١٣٣٠، ص٢٢٩.
٧. خليل علي مراد، تأريخ العراق الإداري و الأقتصادي في العهد العثماني الثاني ١٦٣٨ – ١٧٥٠، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد ١٩٧٥، ص٤٥.
٨. نفس المصدر السابق، ص ٦٠-٦٢.
٩. سالنامەء دولت عليه عثمانيه، ١٣٠٢هجرى، قرقنجى دفعه، معارف نظارت جليلەسنک أثر ترتيبدر، درسعادت ١٣٠٢، ص٧٤-٧٥.
١٠. موصل ولايتى سالنامەء رەسميسيدر١٣٣٠سنه هجريەسنه أولمق أوزره بشنجى دفعه أولەرق، موصل مطبعەسنده طبع أولنمشدر.
١١. موصل ولايتى سالنامەسى، ١٣١٢ هجرى، ص ٣١٨.

کەرکوک لە بیرەوەرییەکانی ڤیرسێنی
سەرۆکی لێژنەی کێشەی موسڵدا

لە میانی هەموو دانوستاندن و ئەو مشتومڕە زۆرانەدا کە بە دوای کۆتاییهاتنی شەڕی یەکەمی جیهاندا هاتن، بەریتانیا و تورکیا نەیانتوانی چارەسەرێک بدۆزنەوە بۆ ئەو کێشەیەی کە بەکێشەی ویلایەتی موسڵ ناوی چووە مێژووەوە. تەنانەت دانیشتن و دانوستاندنە دوور و درێژەکانی کۆنفرانسی لۆزانیش لە هەردوو گەڕەکەیدا (٢١ نۆڤەمبەری ١٩٢٢ ـ ٢٤ شوباتی ١٩٢٣) و (٢٣ نیسانی ١٩٢٣ ـ ٢٤ تەممووزی ١٩٢٣) کێشەکەیان بەبێ چارەسەریی کۆتایی هێشتەوە. کۆبوونەوەکانی ئەستەمبوڵیش لە ١٩ ئایاری ١٩٢٤، کە بۆ هەمان ئامانج سازکران هیچ ئاکامێکی ئەرێنییان لێ نەکەوتەوە. بۆیە هەردوو لایەنی ناکۆک تورکیا و بەریتانیا بڕیاریان دا بەپێی هەردوو ماددەی دووەم و سێیەم لە پەیمانی لۆزان پرسەکە بەرزبکەنەوە بۆ ئەنجوومەنی کۆمەڵەی گەلان بۆ ئەوەی بڕیاری کۆتایی لەسەر چارەنووسی ویلایەتی موسڵ بدات. ئەنجوومەنی ناوبراو لە ٣٠ ئەیلولی ١٩٢٤ بڕیاری دا لێژنەیەکی لێکۆڵینەوەی تایبەت بەو کێشەیە پێکبهێنێت. لێژنەکە لە ئوکتۆبەری هەمان ساڵدا پێکهێندرا. ئەرکی لێژنەکە ئەوە بوو کە لەسەر زەوی بارودۆخ و هەلومەرجەکان ببینێت و زانیاریی پێویست کۆبکاتەوە سەبارەت بەلایەنی ئابووری و پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی ناوچەکە، ئەوجا ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکان لە ڕاپۆرتێکی تێر و تەسەلدا بخاتە بەردەم ئەنجوومەنی کۆمەڵەی گەلان بۆ ئەوەی بڕیاری کۆتایی لەسەر چارەنووسی ویلایەتی موسڵ بدات. هەردوولا ڕێکەوتن لەسەر ئەوەی ئەو ڕاپۆرتە دەبێت بە بنەما بۆ هەر بڕیارێک کە کۆمەڵەی گەلان سەبارەت بە چارەنووسی ویلایەتی موسڵ بیدات. هەروەها پەیمانیان دا هەوڵی هیچ گۆڕانکارییەک نەدەن لە بارودۆخی ناوچەکە تا کۆمەڵەی گەلان بڕیار دەدات. ئەندامانی لێژنەکە لە نۆڤەمبەری هەمان ساڵدا دەستنیشان کران، کەبریتی بوون لە دیپلۆماتی سویدی ئەینار ئاف ڤیرسێن (Einar af wirsen)، پسپۆری جوگرافیا و سەرۆکوەزیرانی پێشووی هەنگاریا کۆنت پاڵ تیلیکی (Count Pal Teleki) و کۆلۆنێلی خانەنشینی بەلژیکی ئەلبێرت پاولیس

(Albert Paulis) که بەتوندوتیژی و کردەوە کۆڵۆنیالییەکانی لە کۆنگۆ و باشووری سودان ناوی دەرکردبوو. هەرچەندە هەڵبژاردنی ئەندامانی لێژنەکە لەسەر بنەمای لێهاتوویی و ئەزموونە دەوڵەمەندەکانیان بوو لە شوێنە جیاوازەکانی دونیا، بەڵام ڕەزامەندیی بەریتانیا لەسەر یەک بە یەکیان فاکتەرێکی گرنگ بوو لە دەستنیشانکردنیاندا. بۆ نموونە ئاینار فان ڤیرسێن (١٨٧٥-١٩٤٦) شارەزای کاروباری گەلانی بەڵکان بوو، هەروەها کتێبی لە بارەی ئەو گەلانە و سیاسەتەکانی دەوڵەتە زلهێزەکانەوە لە بەڵکان نووسیوە. چەند ساڵێکی لە ئەستەمووڵ و سۆفیا وەک ئەتاشەی سەربازی سویدی بەسەر برد، شارەزای کاروباری دەوڵەتی عوسمانی و گەلانی ژێردەستی دەروازەی باڵا و کولتووریان بوو. لە بارەی مسیۆنێرە ڕۆژئاواییەکانەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و کار و چالاکییەکانیان لە نێو کرستیانەکانی ڕۆژهەڵاتدا تۆێژینەوە و لێکۆڵینەوەی کردووە و لە دوای سەردانی زێدی ئاسووریەکان وتاری لە بارەیانەوە بڵاوکردەوە. هەروەها دواتر بە بیرەوەری و یاداشتەکانی "یادەوەرییەکانم لە ڕۆژانی جەنگ و ئاشتیدا" و "لە بەڵکانەوە بۆ بەرلین" ناوبانگی دەرکرد[1]. لەکاتی هەڵبژاردنیدا بۆ سەرۆکایەتی لێژنەی کێشەی موسڵ، وەزیری ڕێپێدراوی وڵاتەکەی بوو لە بەرلین، هەروەها سەرۆکی دەستە دیپلۆماتکارەکانی سوید بوو لە بوخارست، ئەسینا و بێڵگراد. هەرچی کۆنت پاڵ تێلیکی (١٨٧٩ — ١٩٤١)یشە ئەوا قانوون، زانستە سیاسییەکان و جوگرافیای لە زانکۆی بوداپێست خوێندبوو، دواتر هەر لەو زانکۆیە ببوو بە پرۆفیسۆر لە بواری زانستی جوگرافیادا. لەساڵی ١٩٠٥ ببوو بە ئەندام پارلەمانی هەنگاریا و وەک ڕاوێژکاری جوگرافیایی بۆ شاندی وڵاتەکەی لەکاتی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس دەستنیشان کرا. پاشان کرا بە وەزیری دەرەوەی هەنگاریا و دوو جاریش سەرۆکوەزیرانی وڵاتەکەی بوو، یەکەمیان لە ساڵانی ١٩٢٠ - ١٩٢١ و دواجاریش لە کاتێکی زۆر دژواردا کە ساڵانی ١٩٣٩ -— ١٩٤١ بوو. واژۆکردنی پەیمانی بەرلین لەگەڵ ئەڵمانیای نازیدا لە ١٩٣٩ سەری خوارد. کاتێ شەڕی دووەمی جیهانی دەستیپێکرد، گوشاری زۆری لەسەر بوو و لەوە تێگەیشت کە هەڵەیەکی گەورەی کرد و هیتلەر وڵاتەکەی ناچار دەکات لە

هێرشبردنه سەر یۆگسلافیا بەشداری بکات. بەو هۆیەوە لە ساڵی ١٩٤١ کۆتایی بە ژیانی خۆی هێنا. بەر لەوەی خۆی بکوژێت نامەیەکی پڕ لەواتای نیشتمانی و بەرپرسیارێتی بۆ گەلەکەی نووسی و دانی بەوەدا نا کە خۆی بە تاوانبار دەزانێ.

ئەلبێرت پاولیس (١٨٧٥ — ١٩٣٣) کۆڵۆنێلی خانەنشینی بەڵژیکیش، یەکێ لە کۆڵەکەکانی کۆڵۆنیالیزمی وڵاتەکەی بووە لە کۆنگۆ و باشووری سودان. ئەزموونی کۆڵۆنیالی پڕ لە تووندوتیژی لەو شوێنانە بەدەستهێنابوو، شارەزا لە چەوسانەوە و ئەشکەنجەدانی خەڵکی ژێر دەستەدا. مس بێڵ کە باسی ئەندامانی لێژنەکە دەکات ڤیرسێن بەکابرایەکی سویدی ڕاستگۆ، قەڵەو و نەزان لە قەڵەم دەدا، بەڵام تێلیکی بە مەترسی دەزانێ لەسەر خواست و بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا و پێیوایە هەرگیز پشتی تورکان لە ئەرز نادات، هەرچی پاولیسی بەڵژیکییە، ئەوا بەلای بێڵەوە لەنێوان هەردووکیاندا بوو لە باری تێگەیشتن و نیازپاکییەوە[٢]. ئەگەر لە دید و بۆچوونەکانی پاولیس وردبینەوە، دەزانین مس بێل بۆچ ئەمی بەدڵ بووە. پاولیس هاوسۆزی زۆری بۆ کرستیانەکانی ویلایەتی موسڵ پێشاندەدا و هەموو قسەکانی بەو ئاڕاستەیەدایە کە نابێ ئەمانە جارێکی تر بخرێنەوە ژێردەستی تورک. لەوەش زیاتر ئاماژە بەوە دەکات کە لە بەغدا لەگەڵ کۆمیساری باڵای بەریتانیا لە عێراق سێر هێنری دۆبس Sir Henry Dobbs باسی بارودۆخی کرستیانەکانیان کردووە و پێیان ڕاگەیاندووە کە دەبێ خواستەکانیان لەبەرچاو بگیردرێن و دەڤەرێکی ئۆتۆنۆمییان بۆ دروستبکرێت و ئەویش نامەیەکی حکومەتی بەریتانیای پێیان پێشانداوە، کە لە نیسانی ١٩٢٤دا بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراق نێردراوە و تێیدا داواکراوە کە ئۆتۆنۆمی بدرێت بە کرستیانەکانی ویلایەتی موسڵ و گوایە فەیسەڵیش ڕەزامەندی لەسەر ئەو داخوازییە پێشانداوە. هەر لەوێدا ئەوەیش دەگێڕێتەوە کە مەلیکی عێراق فەیسەڵ لە وتەی پێشوازیکردن لە لێژنەکەیان ژمارەی پێکهاتەکانی ویلایەتی موسڵی بەم شێوەیە پێیان ڕاگەیاندووە: عەرەب ١٧٣٠٠٠، کورد ٥٩٣٨٠، تورکمان ١٦٠٠٠، کرستیان ٣٠٠٠٠ کە زۆربەیان کلدانین، جوو ٦٠٠٠، ئێزیدی ١٤٩٠٠، ئاینەکانی دیکە گوایە ١٠٠٠

کەسێک بوونە. لێکدانەوەی پاولیس بۆ ئەم قسانەی فەیسەڵ ئەوەیە کە ئەو عەرەبی بە زۆرینە لەقەڵەمداوە و لەسەر ئەو بنەمایە داوای ئەو ویلایەتە عەرەبییە دەکات. هەر بۆخۆیشی دەڵێت کە ئەم ژمارانە ناکۆکن لەگەڵ ئەوانەی لە لای سەرۆکی لێژنەکە ڤیرسێنن سەبارەت بە پێکهاتەی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵ بە کەرکوکیشەوە. بەلای ڤیرسێنەوە لەو ٨٠٠٠٠٠ کەسەی لە ویلایەتەکە دەژین، دەبێت نیو ملیۆنیان کورد بن[٣]. باسی ڕووداوەکەی کەرکوکیش دەکات کە لە هاوینی ١٩٢٤ لە نێوان ئەندامانی هێزی لیڤی مەسیحی و دانیشتووانی کەرکوکدا ڕوویدا. کاتێک لێژنەکە گەیشتە ویلایەتی موسڵ باس و خواسی ڕووداوەکەی کەرکوک هێشتا گەرم بوو. وەک پاولیس دەیگێڕێتەوە هێزەکانی لیڤی بوو بەشەڕیان لە ناو بازاڕدا و تەقەیان لە خەڵک کرد و لە ئەنجامدا بیست کەسیان کوشت، لە وەڵامدا خەڵکەکە هێرشیان کردە سەر ماڵ و دووکانی کرستیانەکان و ژمارەیەکیان لێ کوشتن. بەپێی دانیشتووانی مەسیحی شارەکە پلانی ڕووداوەکە لەتورکیا دانرابوو و بەپێی دانیشتووانی تری کەرکوکیش هێزەکانی لیڤی وەک داگیرکار هەڵسوکەوتیان لەگەڵ خەڵکدا دەکرد. گێڕانەوەکەی پاولیس لە بارەی ڕووداوەکەی کەرکوکەوە بێلایەنانە نییە و سەرچاوەی تریش بەشێوەیەکی جیاواز باسی ئەم ڕووداوەیان کردووە. پاولیس هەندێ بیرەوەری خۆی لە بارەی کارەکانی لێژنەکەوە بە زمانی فەرەنسایی تۆمار کردووە، ئەمانەی لە سەرەوە ئاماژەم پێکردن ئەو وتانەن کە کراون بە ئینگلیزی و بۆ ئەم بەشە کەڵکیان لێ وەرگیراوە.

بەم شێوەیە لێژنەکە کەسانێکی کۆکردبووەوە کە لە بوارەکانی مێژوو، جوگرافیا، زانستە سەربازییەکان پسپۆر و شارەزا بوون، هەروەها لە زانستە سیاسییەکان، قانون و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا خاوەن ئەزموون بوون. دەستەبژێرێک لە ڕاوێژکارانی بەتواناش لە بوارەکانی ڕۆژهەڵاتناسی، ئیتنۆگرافیا، قانون، جوگرافیا و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا هاوکاریان بوون وەک ڕۆدۆلۆی ئیتاڵی، کە بۆ ماوەیەکی کورت باڵوێزی وڵاتەکەی بوو لە ئۆسڵۆ، کۆنت پۆرتالیێ سویسری و ڕۆژهەڵاتناسی هۆڵەندی بەناوبانگ کرامەرز. کۆمەڵەی گەلان سەرۆکی بۆ لێژنەکە دانەنابوو، بەڵام بەپێی ڤیرسێن بۆ

ڕاپەڕاندنی کارەکان پێویست بوو یەکێ بکرێت بە سەرۆک. ئەم تیلیکی هەنگاری پێشنیاز کرد، بەڵام لەبەر ئەوەی هەنگاریا لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا هاوپەیمانی دەوڵەتی عوسمانی و ئەڵمانیا بوو، تیلیکی پێی وا بوو کە ئینگلیزەکان ئەو بەبێ لایەن دانانێن، لە ڕاستیشدا وابوو و مس بێڵ بە ڕاشکاوەیی لە نامەکانیدا باسی ئەمەی کردووە. تیلیکی بە ڤیرسێن ڕادەگەیەنێ کە کەس گومانی لە بێ لایەنی سوید نییە، بۆیە باشترە ئەم ببێت، بەو شێوەیە دەبێت بەسەرۆکی لێژنەکە.

پاش ماوەیەکی کورت لە ناولێنانی ئەندامەکانی، لێژنەکە دەستی کرد بە کۆبوونەوە و کۆکردنەوە و لێکدانەوەی ئەو نەخشە و سەرچاوە مێژووییانەی لە بەردەست بوون و لە بارودۆخی ئەتنیکی و ئایینی ویلایەتەکە دەکۆڵینەوە. ئەندامانی لێژنەکە سەردانی لەندەن و ئەنکەرەیان کرد، لە لەندەن چەیمبەرلن و وەزیری کۆڵۆنییەکان ئەیمری و لە ئەستەمووڵ و ئەنکەرەش مستەفا کەمال و ژمارەیەک لە بەرپرسانی تورک پێشوازییان لێکردن. ئەم سەردانانەیان بۆ ئەوە بوو لە نزیکەوە ئاگادار بن لە تێڕوانینی هەردوولایەنی ناکۆک و ڕکابەر لەسەر کێشەکە. ئەوەی مایەی پرسیار و تێڕامانە ئەوەیە کە لایەنە جیاوازەکان بایەخێکی ئەوتۆیان نەدەدا بە بۆچوون و ئارەزووی دانیشتووانی ویلایەتەکە، کە پرسەکە لە کۆتاییدا چارەنووسی ئەوان بوو. دوای تەواوکردنی دیدارەکانیان لە ئەنکەرە، ئەندامانی لێژنەکە سەردانی دیمەشقیان کرد و لەوێشەوە چوونە بەغدا و بوونە میوانی هێنڕی دۆبس کۆمیساری باڵای بەریتانیا لە عیراق "مەندوبی سامی بەریتانیا" و ئەوجا چاویان کەوت بە شا فەیسەڵ و هەندێ لە وەزیرەکانی. پاش ئەم گەشتە دوور و درێژە ئەمجا بەرەو موسڵ بەڕێکەوتن. لەوێشەوە دەستیان کرد بە سەردانی ئەو شار و شارۆچکانەی لە سەردەمی عوسمانیدا سەر بە ویلایەتەکە بوون. لەگەڵ پیاو ماقوولْ و کەسایەتییە کۆمەڵایەتییەکانی ناوچەکە دادەنیشتن و گوێیان لە دید و بۆچوونەکانیان دەگرت. لە میانی ئەو سەردان و چاوپێکەوتنانەدا هەوڵیاندەدا تێڕوانین و بۆچوونی پیاو ماقوولان، کەسایەتییە ناوارەکان و سەردارە لۆکاڵییەکان بزانن و لە هەمان کاتدا زانیارییان لە بارەی بارودۆخی ئابووری، ئەتنیکی و

کۆمەڵایەتییەوە کۆدەکردەوە کە بەڵایانەوە پێویست بوون بۆ کۆتاییهێنان بە کارەکانیان و ئامادەکردنی ڕاپۆرتەکەیان.

مەبەست لەم دێڕانە هەڵسەنگاندنی کارو چالاکی، شێوازی کارکردنی، کۆکردنەوەی زانیاری، دیدار و چاوپێکەوتنەکانی لێژنەکە لەگەڵ دانیشتووانی ویلایەتەکە نیە، بەڵکو حەز دەکەم ئاماژە بەهەندێ زانیاری بکەم کە لە یاداشتەکانی ئەینار قیرسێندا هاتوون، کە بڕیاردەری لێژنەکە بوو (وەک باوە بە سەرۆکی لێژنەکە ناوی دەبرا). لێرەدا بەتایبەتی ئەو ژمارە و ئامارانەی قیرسێن لەبارەی پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی ویلایەتەکەوە خستوونێتەڕوو مایەی سەرنج و تێڕامانن. ژمارەکانی قیرسێنیش لە بیرەوەرییەکانیدا لەم بارەوە هەر لە چوارچێوەی ئەو خەملاندنانەن کە لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانە بنیات نراون کە لێژنەکە لەمیانی سەردانە جۆربەجۆرەکانیدا لە ناوچەکەدا کۆی کردبوونەوە، سەرباری ئەو ژمارە و ئامارانەی لایەنە جۆربەجۆرەکان دابوویان بۆ لێژنەکە. هەروەها ئەو زانیارییانەی لەناو کتێبەکانی ئەو گەڕیدانەدا هەبوون کە لە کاتی خۆیدا سەردانی ناوچەکەیان کردبوو، سەرباری ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەی بایەخیان بەم جۆرە پرسانە داوە. پێویستە لێرەدا ئاماژە بکرێ بۆ ئەو ڕاستییە کە کەم و کورتی لە سەرجەم ئەو ژمارانەدا هەن، چونکە دەوڵەتی عوسمانی زیاتر دەوڵەتێکی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست، وەک لەوەی دەوڵەتێکی هاوچەرخی مۆدێڕن و بایەخی بە ئامار و داتا دابێت. هەرچی ئاماری عوسمانی هەبوو بریتی بوو لە خەملاندنی دانیشتووان و مواڵک و داهاتیان بەمەبەستی کۆکردنەوەی باج و سەرانە و سەربازگیری. هەر لەبەر ئەوەش بوو کە خەڵک لەو پڕۆسانە هەڵدەهاتن و زانیارییان نەدەدا بە دەوڵەت و کوڕەکانیان لە ناونووسی دەشاردەوە. دەوڵەتیش ناچار دەبوو پەنا ببات بەر خەملاندن و مەزندەکردن کە ناکرێ زۆر پشت بە ئەنجامەکانیان ببەستڕێت. ڕەنگبێ لە نێو ئەو ژمارانەی کە لایەنی تورکی پێشکەشی لێژنەکەی کۆمەڵەی گەلانی کردبوو سەبارەت بە پێکهاتەی دانیشتووان لە ویلایەتی موسڵ، ژمارەی تورکەکانی سلێمانی سەیرترینیان بوو. بەپێی ئامارەکانی لایەنی تورکی گوایە لەو کاتە ٣٢٩٦٠ تورک لە سلێمانی بوونە، کە هەموو کەسێک دەزانێت هەندێ سەرباز و

کاربەدەستی تورکی لێ دەرچێت، بە درێژایی مێژوو ڕێژەی تورک لە سلێمانی سفر بوو. بۆیە ئاماژە بەم جۆرە بابەتانە دەکەم، چونکە لەم ڕۆژانە کەسانێک هەن باسی ژمارەگەلی فەلەکی دەکەن سەبارەت بەم کەمینە یان ئەو دەستەیە کە هیچ کۆیان ناکاتەوە لەگەڵ لۆژیک و ڕاستییە مێژوویی و جوگرافییەکاندا. ئەم جۆرە کەسانە ئەم کارانە دەکەن بەبێ پشتبەستن بە هیچ سەرچاوە و ئاماری فەرمی کە لەبەر دەستدان و هەموان دەتوانن بۆیان بگەڕێنەوە و پەنایان بۆ ببەن.

ئەو زانیارییانەی لێرە دەیانخەمە ڕوو لە یاداشتەکانی بڕیاردەری لێژنەی کێشەی موسڵەوە، کە کۆمەڵەی گەلانی پێکیهێنا، وەرگیراون. ئەینار ڤیرسێن یاداشتەکانی بە زمانی سویدی نووسیوە و لەژێر ناونیشانی "لە بەڵکانەوە بۆ بەرلین" لە ستۆکهۆڵم لە ساڵی ١٩٤٣ لە ٣٤٠ لاپەڕەدا بڵاویکردووەتەوە. ڤیرسێن چوار بەشی یاداشتەکانی بۆ قسەکردن سەبارەت بە کێشەی ویلایەتی موسڵ تەرخان کردووە و ئاماژە بە بیرەوەری و وردبینییەکانی خۆی دەکات لە کاتی کارکردنیدا وەک بڕیاردەری لێژنەکە. لاپەڕەکانی ١٠٧ — ١٦٣ کتێبەکەی بۆ ئەم باسە تەرخان کردووە. باسەکانی ئەم ٥٦ لاپەڕەیە بەسەر چوار بەشدا دابەش کراون و ئەم ناونیشانانەیان هەڵگرتووە "پێکهێنانی لێژنەی موسڵ"، "چوونە ناو شاری موسڵ، "لێکۆڵینەوەکان لە ویلایەتی موسڵ و ئێزدێتی" و "ژنێف". یاداشتەکانی ڤیرسێن زانیاریی زۆریان تێدایە سەبارەت بە بارودۆخی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی ئەو ڕۆژانەی ویلایەتی موسڵ لە پاش جەنگی یەکەمی جیهانی. ڤیرسێن ئاماژە بە هۆکار و لایەنەکانی ئەو ململانێ تونده دەکات بۆ دەستگرتن بەسەر ئەم ناوچە گرنگەدا.

دۆستێکی کوردی باکوری کوردستان کۆپییەکی ئەو ٥٦ لاپەڕەیەی بیرەوەرییەکانی ئەینار ئاف ڤیرسێنی پێشکەشم کرد، زۆر هەوڵمدا شتێکی لێ هەڵبکرێنم، لە ژمارە و ناوی پێکهاتەکان زیاتر شتێکم وەچنگ نەکەوت، چونکە دەقەکە بە سویدی بوو و منیش زمانی سویدی نازانم. پەنام بردە بەر چەند دۆستێک کە لە سوید دەژیان، مالّیان ئاوا بێت بیرۆکە سەرەکییەکانیان بۆ وەرگێرام. دوای ئەو بێنە و بەرە زانیم کە کراوە بە عەرەبی و جەرجیس فەتحوڵا لە کتێبێکی خۆیدا بڵاوی کردووەتەوە[٥].

پـێم سـەیر بـوو تـا ئەو کـاتە ئەم بەشـەی بیرەوەرییەکـانی ڤیرسـێن کە پەیوەنـدییان بە کـوردەوە هەیە وەرنەگێڕدرابـوو بـۆ زمـانی کـوردی و هـیچ گرنگییەکی پـێ نەدرابـوو. بەهەمـان شـێوەش ڕاپـۆرتەکەی کـۆمەڵەی گەلان تـا جەرجیس فەتحـوڵا نەیکـرد بە عەرەبـی و لەو کتێـبەی خۆیـدا بـڵاوی نەکـردەوە توێژەرانی بواری مێژووی کورد و عێراق لایان لێی نەکردووەتەوە.

ئەو ژمارە و ئامارانەی لایەنەکانی کێشەی موسڵ لە بارەی دانیشـتووانەوە پێشکەشی لێژنەکەیان کرد بەم شێوەیە بوون[٦]:

پێکهـــــاتەی نەتەوەیی	ژمارەکـانی لایەنـی تـــــــورکی لە کۆنفرانسی لۆزان	ژمارەکـــان بەپێـــی ڕاپۆرتەکـــــــانی ئەفسـەرانی سیاسـی لە ساڵی ١٩٢١	دوا ســـــەرژمێری حکـومەتی عێـراق ١٩٢٢ — ١٩٢٤
کورد	٢٦٣٨٣٠	٤٢٤٧٢٠	٤٩٤٠٠٧
عەرەب	٤٣٢١٠	١٨٥٧٦٣	١٦٦٩٤١
تورک	١٤٦٩٦٠	٦٥٨٩٥	٣٨٦٥٢
کرستیان	٣١٠٠٠	٦٢٢٢٥	٦١٣٣٦
جوو	——	١٦٨٦٥	١١٨٩٧
ئێزیدی	١٨٠٠٠	٣٠٠٠٠	٢٦٢٥٧
کۆچەر و بەدوو	١٧٠٠٠٠	——	——
کۆی گشتی	٦٧٣٠٠٠	٧٨٥٤٦٨	٨٠١٠٩٠

ئەوەی دەبێـت لێـرەدا ئامـاژەی پێبکرێـت ئەوەیە کە کـۆی گشـتی دانیشـتووانی کەرکـوک بەپێـی ئەم ژمـارانە دەکەنە ١٢٢٠٠٠ نەک ٩٢٠٠٠ وەک لە خشتەکەدا نووسراوە. وەک دەبینین ژمارەکـان زۆر نـاکۆک و جیـاوازن و لایەنـی تورکی هەوڵی دەدا ژمـارەی تـورک و تورکمـان زۆر بکـات و لایەنـی بەریتـانی و عێـراقیش ژمـارەی عەرەبیـان زیـاد دەکـرد، تەنهـا پێکهـاتە کە کەسـی نەبـوو لەسەری بێتە دەنگ کورد بوو، بەڵام هەموو لایەنەکـان ناچـار بـوون دان بەوەدا بنـێن کە کـورد زۆرینـەی دانیشـتووانی ویلایەتـی موسـڵ پێکـدەهێنێ و هەمـوو

لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە کورد بەلای کەمەوە پێنج لەسەر هەشتی هەموو دانیشتووان پێکدێنێ.

دوای ئەوەی بیرەوەرییەکانی ڤیرسێن دەخوێنینەوە لەبارەی کارەکانی لێژنەکەوە، ئاگاداری ئەو کۆسپانە دەبین کە دەهاتنە ڕێگەیان، هەروەها هەوڵی ئەندامانی لێژنەکە بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی لە نێوان لایەنەکاندا و لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندییەکانی هەر یەک لە بەریتانیا، تورکیا و عێراق، لەوە تێدەگەین کە بۆچی دید و بۆچوون و خەملاندنەکانی ڤیرسێن بۆ بارودۆخی ناوچەکە و پێکهاتەی دانیشتووانی لە بەشێکی گرنگیدا جیاوازن لەوەی لێژنەکەیان لە کاتی خۆیدا پێشکەشی کرد بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان. ئەو بیرەوەرییەکانی لە دوای خانەنشینبوونی نووسی، کاتێ کۆمەڵەی گەلان لەسەر شانۆی سیاسەتی نێودەوڵەتی نەمابوو و دوو دەیەیش بەسەر کێشەی موسڵدا تێپەڕیبوو. واتە ڕزگار ببوو لە ئەرک و بەرپرسیارێتی فەرمی، کە وای دەخواست مرۆڤ باسی زۆر پرسی گرنگ و هەستیار نەکات یان هیچ نەبێ خۆی لێیان بێدەنگ بکات.

تێپەڕبوونی دوو دەیە بەسەر کۆتاییهاتنی کێشەی موسڵ، پەرەسەندنی پەیوەندیی سیاسی لە نێوان تورکیا و عێراق تا ئاستی هاوپەیمانی لە چوارچێوەی پەیمانی سەعدئابادا و دژایەتیکردنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردی، نەمانی کۆمەڵەی گەلان لەسەر شانۆی سیاسەتی نێودەوڵەتی، هەموو ئەمانە وامان لێدەکەن پێمانوابێت کە لە بەرژەوەندیی هیچ لایەنێک نەبووە ڤیرسێن ڕاستیی ڕووداوەکان بشێوێنێ. لەگەڵ ئەوەیشدا ئەو ژمارە و ئامارانەی لە لاپەڕەکانی ١٥٩ ـ ١٦٠ ڤیرسێن ئاماژەیان پێدەکات جێگای پرسیاری زۆرن. ژمارەکان لە بیرەوەرییەکانی بەم شێوەیەن کە لەم خشتەیەی خوارەوەدا هاتوون و تیایاندا ئاماژە دەکات بە پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵ[٨]:

لیوا	کورد	عەرەب	تورکمان	کرستیان	جوو
کەرکوک	٤٨٠٠٠	٣٧٠٠٠	٢٦٠٠٠	٢٥٠٠	–
سلێمانی	١٩٠٠٠٠	٧٥	-	-	١٥٥٠
هەولێر	١٧٠٠٠٠	١٢٠٠٠	٣٠٠٠	١٤٠٠٠	٣٠٠٠
موسڵ	١٢٦٠٠٠	١٢٠٠٠٠	١٠٠٠٠	٥٥٠٠٠	٨٠٠٠٠

ژمارەی کوردی لیوای موسڵ کوردانی ئێزیدیش دەگرێتەوە، کە ڤیرسێن لە زۆر شوێندا ئاماژە بە کوردبوونیان دەکات و دەڵێت زمانیشیان کوردییە. ئەو ئەنجامانەی بیرەوەرییەکانی ڤیرسێن دەیاندات بەدەستەوە دەکرێ لەم چەند خاڵەدا کورت بکرێنەوە:

یەکەم: کورد زیاتر لە پێنج لەسەر هەشتی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵیان پێکدەهێنا، ئەگەر ئەندامانی خێڵە کۆچەر و هەڵهاتووەکان لە باجدان و سوخرە و خزمەتی سەربازی لە سوپای عوسمانیدا بخرێنە سەر ئەو ژمارەیە، ئەوا ڕەنگبێ خۆیان لە شەش لەسەر هەشتی دانیشتووان بدەن. هەندێ سەرچاوە ژمارەی ئەندامانی ئەو خێڵانەیان بە ١٧٠٠٠٠ کەس خەملاندووە.

دووەم: لە کاتێکدا هەموو پێکهاتەکان خەڵکیان هەبوو کە هەوڵبدات ژمارەیان بەرز بکاتەوە، بەریتانیا و عێراق ژمارەی عەرەبیان بەرزدەکردەوە، تورکیایش ژمارەی تورک و تورکمان، هەرچی ئەندامانی لێژنەکە بوون سۆزێکی زۆریان بۆ کرستیانەکان هەبوو و لەمەیشدا بەریتانیایش پشتگیریان بوو، تەنها بەرزکردنەوەی ڕێژەی کورد لە بەرژەوەندیی هیچ لایەنێکدا نەبوو.

سێیەم: جوو پێکهاتەی سێیەمینی دانیشتووان بوون لە ویلایەتی موسڵ لە دوای کورد و عەرەب و ژمارەیان دەگەیشتە ٨٥٥٥٠ کەس، لەپاش ئەوانیش کرستیانەکان دەهاتن کە ژمارەیان ٦١٥٠٠ کەس بوو. هەرچی تورکمانە ئەوا پێکهاتەی پێنجەمینی پێکدەهێنا و ژمارەیان لە ویلایەتی موسڵدا بەپێی ئامارەکانی ڤیرسێن تەنها ٣٩٠٠٠ کەس بوو. بۆ نموونە سلێمانی هیچ تورک و تورکمانێکی لێ نەبوو، سەرەڕای ئەو ژمارانەی کە لایەنی تورکی دابوویە لێژنەکە و بوونە جێگای پێکەنین، چونکە لەوێدا وتبوویان زیاتر لە ٣٠٠٠٠ تورک لە سلێمانی دەژین. لە لیوای هەولێریش ڕێژەی تورکمان ١،٥٪ ی دانیشتووان بوو. بەڵام لە کەرکوک بەپێی ڤیرسێن تورکمان یەک لەسەر پێنجی دانیشتووانیان پێکدەهێنا، ئەم ڕێژەیەیش لەگەڵ ئەنجامەکانی سەرژمێری گشتیی ساڵی ١٩٥٧ تاڕادەیەکی زۆر یەکدەگرنەوە. تەنها بۆ وەبیرهێنانەوە ئاماژە بەوە دەکەم کە لەو سەرژمێرییە لەسەر بنەمای زمانی دایک، واتا ڕێژەی ئەوانەی زمانی تورکمانیان بەزمانی دایک داناوە، گەیشتە ٢١٪ ی کۆی

دانیشتووانی لیواکه. بەم شێوەیە و بەپێی ئەو ژمارانەی کە ڤیرسێن ئاماژەیان پێدەکات ڕێژەی تورکمان لە ویلایەتی موسڵ تەنها ٦٪ ی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵی پێکهێناوە و ژمارەی کورد دوانزە جار زیاتر بوو لە ژمارەی تورکمان لە ویلایەتەکەدا. هەڵبەتە لایەنی تورکی ژمارەی زۆر زلی سەبارەت بە دانیشتووانی تورک و تورکمان لە ویلایەتی موسڵ داوە بە لێژنەکە، کە ١٤٦٩٢٠ کەس بوون، ئەو ژمارەیەیش شتێک بوو، تورکەکان خۆیشیان باوەڕیان پێ نەدەکرد، لەبەر ئەوە گەڕانەوە و ژمارەیەکی دیکەیان پێشکەش کرد کە ١٢٦٢١٠ کەس بوو. ئەمانە هەندێ لە ڕاستییەکانی پێکهاتەی ئەتنیکی ویلایەتی موسڵ بوو لە کاتی کێشەکە و دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقدا.

دوای کۆچی جووەکان لە عێراق لە کۆتایی چلەکان و سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا، بارەکە وای لێهات کرستیانەکان پلەیەک بێنە پێشەوە و ببن بە سێیەمین پێکهاتە لە دوای عەرەب و کورد. سەرەڕای کۆچی بەکۆمەڵی کرستیانەکان لە عێراق لە دەیەکانی ڕابردوودا، وامەزەندە دەکرێ کە ئەوان هێشتا گرووپی سێیەمی دانیشتووان بن لە دوای عەرەب و کورد. ئاشکرایە تورکمانەکان لە ویلایەتی موسڵی پێشوودا چڕببوونەوە، بەڵام لە سەدەی بیستدا ژمارەیەکی زۆریان بۆ بەغدا کۆچیان کرد. ئەمە ئەو پرسیارە دروست دەکات: ئایە تورکمان یا کرستیانەکان سێیەمین گرووپی ئەتنیکی لە عێراق پێکدێنن؟. وەڵامی ئەم پرسیارە بێ سەرژمێرییەکی گشتیی دانیشتووانی دوور لە گوشار، ترس، دەستێوەردان و شێواندن کارێکی ئاسان نابێت.

چوارەم: بەپێچەوانەی ئەو هات و هاوارەی سەبارەت بە ئاڵۆزی و فرەڕەنگی ئەتنیکی و ئایینی لە کەرکووک دەکرێن کە هۆکارەکانی شاراوە نین، پارێزگای نەینەوا زۆر ئاڵۆزتر و فرەڕەنگترە. لەو پارێزگایە لەڕووی نەتەوەییەوە عەرەب، کورد، تورکمان، کلدان، ئاسوری و ئەرمەن و لەڕووی ئایینی و مەزهەبیشەوە موسڵمانی سونە و شیعە، کرستیانی کاتۆلیک، ئەرسەدۆکس، پڕۆتستانت و هەموو کڵێسا ڕۆژهەڵاتییە جۆراوجۆرەکان، سەرباری ئێزیدی و شەبەک و ئەوانی تر، ژیان بەسەردەبەن. بۆچی ئەو هات و هاوارە لە میدیای عەرەبی و تورکی و هی تردا سەبارەت بە کەرکوک دەکرێت،

بەڵام ئەو هەموو فرە ئەتنیکی و ئایینی و مەزهەبییەی موسڵ باسی لێوە ناکرێت؟.

پێنجەم: ئەو ژمارانەی لە یاداشتەکانی ڤیرسێندا هاتوون جیاوازن لەو ژمارانەی، لایەنە ناکۆکەکان خستیانە بەردەم لێژنەکەی کۆمەڵەی گەلان و لە ڕاپۆرتی لێژنەکەدا تۆمارکران و بوون بە بنەمایەک بۆ بڕیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان لە ١٦ی دیسەمبەری ١٩٢٥ دا سەبارەت بەچارەنووسی ویلایەتی موسڵ. دەتوانم بڵێم کە ئەو ژمارانەی ڤیرسێن لە یاداشتەکانیدا بڵاویکردوونەتەوە زیاتر نزیکن لە ئامارەکانی لایەنی بەریتانی. بەقسەکانیدا وا دەردەکەوێت کە متمانەی تەواوی بە هیچ یەکێک لەو ژمارە و ئامارانە نییە کە دراون بە لێژنەکە و دواتریش خرانە بەردەم ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان. ئەگەر وا نەبوایە، ئەوا دەبوایە پابەند بێت بە یەکێک لەو ئامارانە و لە یاداشتەکانیدا بڵاویانی بکردایەتەوە. ئەو هەڵوێستی گومان و بێ متمانەییە بەڕوونی لەو ڕاپۆرتەدا بەدیارکەوت کە درا بە کۆمەڵەی گەلان. لە کاتێکدا ئەو لایەنانەی ململانێی یەکیان دەکرد و لە پێناوی ویلایەتی موسڵدا تانەیان لە خەملاندنەکانی یەکتری دەدا و پاساویان دەهێنایەوە بۆ خەملاندنەکانی خۆیان، لێژنەکە گومانی لە وردی و دروستی و ڕاستگۆیی هەموو داتا پێشکەشکراوەکان لەلایەن سەرجەم لایەنەکانەوە هەبوو. لێژنەکە پێیوابوو هەموو ئەو ئامار و ژمارانەی لایەنە جیاوازەکانی کێشەکە پێشکەشیان کرد دروست نەبوون و پڕ بوون لە ناکۆکی، بۆیە جێگەی گومان بوون. لە کاتێکدا کە حکومەتی تورکیا ژمارەی تورکمانەکانی زۆر گەورە دەکرد، لە بەرامبەر ئەوەدا حکومەتی بەریتانیا پێیوابوو تورکمانەکان ڕێژەیان تەنها ٨٪ دانیشتووانی ویلایەتەکەیە. هەرچی داتاکانی لایەنی عێراقی بوو ڕێژەی تورکمانەکانی بە کەمتر لە ٥٪ لەقەڵەم دەدا. هەروەها جیاوازی زۆر لە ڕێژەی دانیشتووانی عەرەبی ویلایەتەکەیش دەبیندرا، کە تەنها ٩٪ بوو، بەپێی ئامارەکانی تورکیا و دەبووە ٢١٪ بەپێی داتاکانی حکومەتی عێراق و دەگەیشتە ٢٤٪ دانیشتووان، بەپێی لایەنی بەریتانی. هەرچی ڕێژەی کورد بوو، جیاوازییەکان بەو شێوەیە زەق و ناکۆک نەبوون، بەپێی خەملاندنی لایەنی تورکی ڕێژەی دانیشتووانی کورد لە ویلایەتی

موسڵ ٥٦٪ بوو و داتاکانی لایەنی بەریتانیش بە ٥٨٪ ی دانیشتووانیان دانابوو، هەرچی حکومەتی عێراق بوو پێژەی کوردی بە ٦٥٪ ی کۆی دانیشتووانی ویلایەتەکە لەقەڵەم دابوو.

بیرەوەرییەکانی ڤیرسێن سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژووی کێشەی موسڵ و دید و بۆچوونی لایەنەکانی کێشەکە و هەروەها بۆ ئاگاداری لە پێکهاتەی دانیشتووان لەو سەردەمەدا، چونکە لە دوای ئەو ڕۆژانە و بەدرێژایی سەدەی ڕابردوو گۆڕانکاریی دراماتێکی لەم بوارەدا ڕوویاندا.

پەراوێز و سەرچاوەکان:

1. Wirsén, Einar AF (1942). *Minnen från Fred och krig* [*Memories of peace and war*] (in Swedish). Stockholm; Wirsén, Einar AF (1943). *Från Balkan till Berlin* [*From the Balkans to Berlin*] (in Swedish). Stockholm
2. Gertrude Bell Complete Letters, by Gertrude Bell, 6th edition, Createspace Publishing, California 2014.
3. Albert Paulis in Iraq, A Belgian Colonel at the Iraqi Border, Adapted from the English text by Marc Dassier (editing & illustrations - ATH) See also original French article by Marc Dassier: **Le carnet irakien du Col. Albert Paulis**; Elbert Paulis et le Petrole de Mossoul, par Marc Dassier.
4. Wirsen, Einar Af, Fran Balkan till Berlin, Stockholm. 1943.
٥. جرجيس فتح الله، يقظة الكرد، تاريخ سياسي ١٩٠٠ – ١٩٢٥، أربيل ٢٠٠٢، الصفحات ٣٢٣ –٣٨١.
6. League of Nations, Question of the Frontier Between Turkey and Iraq, Report Submitted to the Counsil by the Commission Instituted by the Counsil Resolution of September 30, 1924, P.31.
7. Ibid, P. 33.
8. Wirsén, Einar AF (1943). *Från Balkan till Berlin*, Stockholm 1943, P. 159-160;جرجيس فتح الله، نفس المصدر. : هەروەها بڕوانە

کەرکوک و هەوادارانی نوێی تەعریب

سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوک و ناوچەکانی تری باشووری کوردستان، کە حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق بەتایبەتی دەسەڵاتی بەعس پەیڕەویان دەکرد، کاربەدەستانی ئەمڕۆیش بەشێوەیەک لە شێوەکان بەردەوامن لەسەری، ستەمێکی تا بڵێی گەورە بوو بەرامبەر بە کورد. لە هەمان کاتیشدا خراپەکارییەک بوو بەرامبەر بەو عەرەبانەی دەبوون بە ئامێری جێبەجێکردنی ئەو سیاسەتە ناڕەوایە، چونکە هەموو خەڵک وەک زەوتکار و داگیرکەری خاک و ماڵی ئەوانی تر سەیریان دەکردن. لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە ڕژێمی سەدام حسێن برسێتی، هەژاری و کورتبینی ژمارەیەکی زۆری عەرەبی باشوور و ناوەڕاستی عێراقی بەکار برد بۆ ئەوەی ئەو سیاسەتەیان پێ جێبەجێ بکات. لە لایەکەوە ئەو خەڵکەی لە ڕەگوڕیشەوە لە شوێنی خۆیان هەڵدەکەند و لە ژینگەیەکی جیاوازدا نیشتەجێی دەکردن. دانیشتووانی ڕەسەنی ئەو ناوچە کوردستانییانە وەک داگیرکەری خاک و نیشتمان لەم هاوردانەیان دەڕوانی. لەو دەڤەرە کوردییانە خەڵک هەستی بە ستەمێکی گەورە دەکرد، جێگای داخ و پەژارەی زۆر بوو، کە ئەمانەی گوایە برای نیشتمان و ئاینیانن بەو شێوە ناڕەوایە دەست بەسەر ماڵ، زەویوزاریاندا دەگرن. هەموو ئەم کردەوانە لەگەڵ سادەترین بەهاکانی هاوواڵاتێتی، دادپەروەری و ئاکاری مرۆییدا نەدەگونجان.

لە بەرامبەریشدا ئێمەی کوردانی کەرکوک و ئەو دەڤەرانە بە چاوی خۆمان مەینەتیی ئەو عەرەبە هاوردانەمان دەبینی، کە هەستیان دەکرد دوور لە کەس و کار، خزم، دۆستان، و یادەوەری منداڵی، لە ڕەگوڕیشەی خۆیان هەڵکەندراون و لە ژینگەیەکی تەواو نامۆدا چێندراون. من بۆ خۆم زۆرم لەوانە بینیوە کە هەستیان بە نامۆیی دەکرد و بیری زێدەکەی خۆیان دەکرد، بەڵام تازە کار لە کار ترازابوو و بۆیان نەبوو پەشیمان ببنەوە. لە بەرامبەر ئەو کوردانەی لە سەر زێدی خۆیان بە زۆر هەڵدەکەندران و ئاوارەی شارانی تر دەکران، ئەم عەرەبە هاوردانە خرابوونە بارێکی دەروونی خراپەوە. بەشێکیان، بەتایبەتی لە نەوەی یەکەم، هەستیان دەکرد کارێکی خراپیان کردووە و لە

خشتە براون، بێچارە بوون و نەیاندەتوانی پاشگەزبێش ببنەوە. لە ڕاستیدا بەعس تاوانێکی گەورەی بەرامبەر بەو عەرەبە عێراقییانە ئەنجام دا، هەروەکو چۆن تاوانێکی گەورەی بەرامبەر بە کورد ئەنجام دا.

ئاشکرایە ڕژێمی بەعس شیرازەی کۆمەڵایەتی عیراقی بەتەواوی تێکدا و بەها مرۆییەکانی ژێر پێ خستبوو. ڕژێمەکەی سەدام حوسێن پشتی بەکەسانی دووڕوو، هەلپەرست و گەمژە دەبەست. ئەم بوونەوەرانە لە پێناوی گەیشتن بە ئامانجەکانیان سڵیان لە هیچ کردەوەیەکی قێزەون و خراپ نەدەکردەوە. ئەم سیاسەتەی ڕژێم لە ماوەی ٣٥ ساڵی فەرمانڕەواییدا، سوپایەکی زەبەلاحی لە کەسانی پیلانگێڕ، ڕاپۆرتنووس، خوێنڕێژ، گەندەڵ و بێهەڵوێست دروستکرد، کە نامۆ بوون بە بەهاکانی دادپەروەری، ماف و دروستی. لە دوای ڕاماڵینی دەسەڵاتی سەدام حوسێن لە نیسانی ٢٠٠٣دا، کۆمەڵگای عێراقی تەقییەوە و لەناخەوە هەژا و ئەم سوپایەی لێ هاتە دەرەوە. لەو کاتەوە ئەمانە لە سەر شانۆی ڕووداوەکانن لە عێراق و دەستیان بەسەر حکومەت، پارڵەمان، بازاڕ، سوپا و هەموو شتێکدا گرتووە. ئەنجامی باڵادەستیی ئەم بوونەوەرە خورافییانە ئەوەیە کە عێراق لە سەر ئاستی هەموو دیاردە و کردەوە خراپەکان دەوڵەتی نمرە یەکە و بۆ هەموو شتە باشەکانیش لە دوای دواوەی دەوڵەتانی دونیاوەیە.

ئەم جۆرە کەسانە گاڵتە بە بەها مرۆییەکان دەکەن، دادپەروەری، ماف و دروستی جێگەیان لە فەرهەنگی ئەواندا نابێتەوە. لە بواری بەعەرەبکردندا ئاماژە بە هەندێ نموونە دەکەم کە بەرجەستەی ئەو دۆخە مەترسیدارانە دەکەن. لە دوای ڕووخانی ڕژێم، ژمارەیەک لە عەرەبە هاوردەکان ناوچەکەیان بەجێهێشت و وازیان لە زەویە کشتوکاڵییەکان هێنا، ئەو زەوییانەی لە بنەڕەتدا مواڵکی هاووڵاتیانی کورد بوون. ئەوان بۆ خۆیان ڕۆیشتن و تەنانەت پێش ئەوەی داوایان لێبکرێت بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان، چونکە باش دەیانزانی کە ئەو زەوییانە مواڵکی ئەوان نین و دەبێت بگەڕێندرێنەوە بۆ خاوەنە ڕەسەنەکانیان. ئەوەی سەیرە دواتر دەهاتن داوایان لە خاوەنە ڕاستەقینەکانی ئەو زەوییانە دەکرد ڕێیان پێبدەن بەروبوومەکان کۆبکەنەوە، بە بیانووی ئەوەی گوایە پارەیان بۆ کێڵانی ئەو زەوییانە خەرج کردووە. ئەمە سەڕەڕای ئەوەی

ئەوان ساڵانێکی دوورودرێژ بوو ئەو زەوییانەیان دەکێڵا و بەروبوومەکەیان دەخوارد بێئەوەی بیر لە باری خاوەنە ڕاستەقینەکانیان بکەنەوە، کە کاتی خۆی لەسەر زەوییەکانیان دەرکران و ڕێیان پێنەدرا بەروبوومەکەی بچنەوە، نەک هەر ئەوە، بگرە ماڵ و خانووەکانیان ڕووخێندران، مووڵک و ماڵەکانیشیان تاڵان کران. کەچی جوتیارانی کورد داوای قەرەبووی ئەو ساڵە سەختانەیان لە مانە نەکردەوە، کە بەعس لە سەربازگەی هاوشێوەی سەربازگەکانی ئەڵمانیای نازیدا کۆی کردبوونەوە. ئەوەی مایەی پێکەنین بوو، بەعس ناوی کۆمەڵگەی نیشتەجێبوون و تەنانەت ناوی"گوندی هاوچەرخ"ی لەو سەربازگە یان کۆمەڵگە زۆرەملێیانە نابوو. گوندنشینانی کورد ساڵانێکی سەخت و دژواریان لەو سەربازگایانەدا بەبێکاری و بێ هیچ سەرچاوەیەکی بژێوی، بەسەر برد، کە بە سەربازگە و ڕەبایەکانی "سوپای جەنگاوەری عێراق" دەور درابوون، فەرمانگەکانی ئەمن، هەواڵگیری، ڕێکخراوەکانی حزبی بەعس و "سوپای میللی" هەناسەکانیان دەژماردن و ڕۆژانە سووکایەتییان بەو خەڵکە دەکرد. لە دوای نەمانی دەسەڵاتی بەعس، عەرەبە هاوردەکان لەوە تێگەیشتن کە کوردانی دەرکراو بۆ پاکتاوکردنی ئەوان نەگەڕاونەتەوە و پەنا نابەنە بەر تووندوتیژی بۆ دەرکردنیان وەک لە دەزگاکانی میدیای سەر بە بەعس و کەناڵە ئاسمانییە عەرەبییەکان ڕۆژانە پڕوپاگەندەیان بۆ دەکرد. دەرکەوت کوردەکان گەڕانەوە بۆ سەر زەویوزار، مووڵک و ماڵەکانی خۆیان و گێڕانەوەی ئەو مافانەی بە ناڕەوا لێیان زەوت کرابوو. هەروەها عەرەبە هاوردەکان لەوەیش حاڵیبوون کە هەلومەرج گۆڕاوە و بارودۆخێکی تازە هاتووەتە کایەوە، کەس ڕێگرییان لێناکات خۆپێشاندان بکەن و دروشمەکانی خۆیان بەرز بکەنەوە، تەنانەت ئەگەر داواکردنی شتێکیش بێت کە ماف و هەقی ئەوان نەبێت.

سەرەڕای هەموو ئەوانەیش جوتیارانی کورد گوێڕایەڵی بڕیاری حاکمە سەربازییە نوێیەکانی ئەمریکا بوون لە عێراق، کە داوایان کردبوو ڕێبدەن بەو عەرەبە هاوردانە بەروبوومی کشتوکاڵی ئەو ساڵە کۆبکەنەوە بە هاوبەشی. سەرەڕای ئەوەی نووسەرانی عەرەب ئەوەیان پێناخۆشە بەم عەرەبانە بگوترێت موستەوتن، هیچ ناوێکی دیکە وەک ئەم ناوە بەباڵایاندا نابڕێ. ئەمانە بەزەبری

هێزێکـی سـتەمکار دەسـتیانگرت بەسـەر زەویـوزاری جوتیـارانی کـوردا و ئاوایییەکانیان کردە نشینگەی خۆیان و بۆ سـاڵانێکی دوورودرێـژ بە شـێوەیەکی نامرۆڤـانەی نـاڕەوا و بەبـێ هـیچ ڕێگرییەکـی ویـژدان، هەسـتی مرۆڤـانە و بە پـێچەوانەی ویسـت و خواسـتی خـاوەنە ڕاسـتەقینەکانیانەوە بەروبوومەکەیـان خوارد. بێگومان ئەوانە کە هاتن وەک دەیان هەزار هاووڵاتی تـری پـێش خۆیـان نەهـاتن بە دوای کـار و بژێـویی ژیانـدا بگەڕێـن، بەڵکـو بـۆ ئەوە هـاتن کە ئەو خەڵکە لەسەر زێدی خۆیان لە ڕەگ و ڕیشەوە هەڵکەنن و بوون بە داردەسـتێک بـۆ جێبەجێکردنـی سیاسـەتی پاکتـاوکردنی نەژادی کـورد لە کەرکـوک و شـوێنەکانی تـر. ئەوەیـش هـیچ لە بـابەتەکە نـاگۆڕێ، کە ئەم عەرەبە هـاوردانە هەڵگری ڕەگەزنامەی عێراقین یا بڕوایان بە ئایینێکی پیرۆز هەیە، بە پێچەوانەوە دەبوایە ئەو خەسڵەتانە بەرپرسیارێتی گەورەتریان بخاتە ئەستۆ، چونکە، ئەوان بەم کردەوانەیـان خراپەکـارییەکی گەورەیـان کـرد بەرامـبەر بە برایانیـان لە نیشتمان و ئایین و مرۆڤایەتی.

سـەرەڕای ئەو هەمـوو سـتەمەی لە دژی کـورد کـران، کـورد تـۆڵەی نەسەندەوە و هەوڵی نەدا دوژمنایەتی لە نێـوان پێکهاتەکانـدا قـووڵتر بکـاتەوە، بەڵکـو داوای گێـڕانەوەی مافەکـانی خـۆی دەکـرد. کەس نەبـوو لە عێـراق و دواتریش لە زۆر شوێنی دونیا بێئاگا بێت لە پرۆسەی بەعەرەبکردنی کەرکوک و زۆر ناوچەی دیکەی کوردسـتان. لەسـەردەمی دەسـەڵاتی بەعسـدا بە نووسـراوی فەرمی بۆ دەزگاکانی دەوڵەت، سوپا و ئاسایش هانی کارمەنـدانی عەرەب دەدرا بـۆ ئەوەی خۆیـان و خێزانەکانیـان بگـوێزنەوە بـۆ کەرکـوک. لە بەرامـبەردا پـــارچەیەک زەوی و ١٠٠٠٠ دینـاریـــان (ئەو کـــاتە دەیکـــردە ٣٣٠٠٠ دۆلاری ئەمریکـــایی) وەردەگـــرت. ئەو عەرەبانەشـــی کە کارمەنـــدی دەوڵەت نەبـــوون سەرباری زەوی و پارە لە کۆمپانیای نەوت و دامەزراوەکانی پۆلیس، ئاسـایش و هەواڵگیری دادەمەزرێندران. لەبەرامبەردا دەبوایە تۆماری نفوسیان بگوێزنەوە بۆ کەرکوک و بەهیچ شێوەیەک ڕێگەیـان پێنـەدەدرا بگەڕێـنەوە بـۆ ئەو شـوێنانەی لێوەی هـاتبوون. هاوتەریـب لەگەڵ ئەو هەنگـاوانەدا فەرمـانبەران و کارمەنـدانی کورد لە دەزگاکانی دەوڵەت لە کەرکوک دەگوێزرانەوە بۆ پارێزگاکانی سلێمانی،

هەولێر و دهۆک یا بۆ شارەکانی باشوور و ڕۆژئاوای عێراق. جوتیار و هۆزە عەرەبەکانیش زەوی کشتوکاڵیی کوردیان بەسەردا دابەشدەکرا و کۆمەڵگەی نیشتەجێبوونیان لە سەر زەوی کورد بۆ دروستدەکرا. کەس نەبوو لە عێراق ئاگاداری ئەم هەمووستەم و تاوانانە نەبێت. ئێمەمانان کە لەو سەردەمدا ژیانمان بەسەربردووە، هەر یەکەمان دەیان چیرۆکمان لە بارەی ئەو عەرەبانەوە لە یادەوەریدا ماوە، کە دەبوون بە کەرەستەی ئەو کردەوانە. چەندین مامۆستای زانکۆ و نووسەری عەرەب دەناسم کە ئەو فۆرمانەیان پڕکردەوە و ماڵەکانیان بۆ کەرکوک گواستەوە و ژمارەیەکیان ئێستایش لەو شارە دەژین. هەر ئەو کاتە لەگەڵ هەندێک لەو کەسانەدا قسەم دەکرد و لێمدەپرسین چۆن دەتوانن ئەو کارە بکەن؟. بیرمە پاکانەی مامۆستایەکی زانکۆ لە وەڵامی ئەو پرسیارەمدا وەها بوو: ئێ باشتر نییە ئێمە تەعریبتان بکەین، نەک ئەو بەدوو و شڕووگییانە.

پێم سەیر بوو، چۆن ئەم جۆرە مرۆڤانە هیچ هاوسۆزییەکیان بۆ ئەو خەڵکە نییە کە لەسەر مافی خۆیان دەردەکرێن و ئەمان دێن لە شوێنەکانیان بەو ئاسانییە دادەنیشن. لەوەیش سەیرتر ئەوە بوو، کە لە ئەورووپا کەسانێکی بە ناو نووسەر و ڕۆژنامەوانی عەرەبم بینی، کە سالانێکی زۆری تەمەنیان لە وڵاتانی ئەورووپا بەسەر بردووە و بە سەعات باسی دیموکراسی و مافی مرۆڤت بۆ دەکەن، بەڵام لە بەرامبەر سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوک و ناوچەکانی تری کوردستاندا، لە بیرکردنەوەدا هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ کاربەدەستانی بەعسدا نییە. دەیان پاساوی نابەجێ بۆ ئەو سیاسەتە دێننەوە وەک ئەوەی خەڵک ئازادە لە کوێ دەژی و لە کوێ نیشتەجێ دەبێت، لە حاڵەتێکدا ئەمەی کراوە بە پلان و مەبەستی گۆڕینی دیمۆگرافی کراوە، نەک خەڵکەکە بە ئازادیی خۆیان هاتبێتنە ئەم ناوچانە و ئەوانی دیکەیش بە ئازادی لێرە کۆچیان کردبێت. ئەوەی دەرکەوت هەموو عەرەبی عێراق سەرسامن بەو ئەنجامانەی دەسەڵاتی بەعس لە بواری تەعریبدا بەدەستی هێناوە و کەسیان ئامادە نین شوێنەوارەکانی بسڕنەوە. بۆ زۆر لەوانەی هەندێ هیوایان بەوە هەبوو کە لە دوای کەوتنی ڕژێمی بەعس،

خەڵکێکی خاوەن ویژدان لەو وڵاتە دەسەڵات دەگرنە دەست و دان بە ناهەقی ئەم کردەوانەدا دەنێن و هەوڵدەدەن چارەسەرێکی مرۆیی دوور لە توندوتیژی و ستەمی بۆ بدۆزنەوە، ڕووداوەکانی دوای ساڵی ٢٠٠٣ زۆر زوو ئەوەیان دەرخست کە هیچ یەک لەو هێز و کەسایەتییانەی لەسەر گۆڕەپانی سیاسی عێراق پەیدا بوون نەک هەر باوەڕیان بە سڕینەوەی شوێنەوارەکانی تەعریب نییە، بەڵکو هەموو هەوڵەکانیان بۆ ئەوەیە ئەنجامەکانی تەعریب جێگیر بکەن و کورد ناچار بکەن وەک واقیعێک مامەڵەی لەگەڵدا بکات. لە دوای ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ یشەوە هەڵمەتێکی دیکەی تەعریب لە کەرکوک و ناوچەکانی دیکەی دەرەوەی هەرێم دەستی پێکردووە.

دیاردەی زەوتکردنی زەویوزار، مووڵک و ماڵی خەڵک ڕەگوڕیشەیەکی قووڵی لە کولتووری عەرەبیدا هەیە. ئەمە کولتووری هەموو هۆز و خێڵە کۆچەرەکان بووە بۆ دەیان سەدە لە مێژووی مرۆڤایەتی، بەڵام لەگەڵ پەیدابوونی دەوڵەت وردە وردە ئەم دیاردەیە پاشەکشەی کردووە و قانون ژیان و هەڵسوکەوتی کۆمەڵگاکانی ڕێکخستووە. ڕەنگبێ بێلێکدانەوەی هەندێ لایەنی ئەم کولتوورە ئەستەم بێت مرۆڤ لە بنەما سیاسی و کولتوورییەکانی تەعریب تێبگات. دوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە سەدەی ڕابردوودا، دەزگاکانی دەوڵەت بۆ ماوەیەکی زۆر لە هەوڵی ئەوەدا بوون هۆز و خێڵە سەرەڕۆکان بخەنە ژێر ڕکێفی دەوڵەتەوە و کۆتایی بێنن بە شەڕ و شۆڕیان و هەروەها ڕێ بگرن لەوەی یەکتری تاڵان بکەن. لەم هەوڵانەیشیاندا هەندێ سەرکەوتنیان بەدەستهێنا و سنووریێکیان بۆ ئاژاوە و تاڵانکردن دانا. ئەم پرۆسەیە بۆ ئەوەی بگەیشتبایە بە دوامەنزڵی خۆی و عێراقی بکردبایە بە دەوڵەتێکی مۆدێرن، دەبوایە بەردەوام بوایە. کاربەدەستانی سەردەمی کۆماری نەک هەر بەردەوام نەبوون لەسەر ئەو سیاسەتە، بەڵکو جارێکیتر ڕوحیان کردەوە بەر و پەرەیان پێیدا. بووژانەوەی ئەم کولتوورە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ دا دەستی پێکرد و بەرەبەرە پەرەیسەند تا لە سەردەمی دەسەڵاتی بەعسدا بوو بە سیاسەتی فەرمی دەوڵەت. ئەوانەی لە شەستەکانی سەدەی ڕابردوودا ژیانیان لە کوردستان بەسەر بردبێت، هەندێ لە چیرۆکەکانی بەتاڵانبردنی ماڵ و حاڵی

کوردیان لەسەر دەستی هۆزە عەرەبەکانی حەویجە لە بیرە. دواتر حیزبی بەعس لەگەڵ گەیشتنیدا بە دەسەڵات دەیکات بە سیاسەتی فەرمی دەوڵەت. لەسەرەتاوە دەستی کرد بەتاڵانبردنی مووڵک و ماڵی کوردانی فەیلی و بە تایبەتی بازرگانانی بازاڕی شۆریجەی بەغدا، کە لە ساڵی ١٩٦٣دا کەوتبوونە بەر ڕق و تووڕەیی بەعس، ئاخر ئەوە ئەوان بوون لە دژی کودەتای ٨ شوباتی ئەو ساڵەی بەعس بە تووندی بەرگرییان کرد. ڕق و کینەی بەعس لە کوردانی فەیلی سەرباری بیری ڕەگەزپەرستی عەرەبی، بەشێکیشی بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە ئەو کوردانە دەوڵەمەند بوون، بەعسیش هێشتا زۆر لات و بێ پارە بوو، بۆیە کورتترین ڕێگا بۆ دەستگرتن بەسەر ماڵ و حاڵی کوردانی فەیلیدا ئەوە بوو بیانکات بە قۆچی قوربانی و بە لایەنگری ئێران تاوانباریان بکات و هەموو سامانەکانیان بە تاڵان بەرێت.

دەیان چیرۆکمان لە بەردەستن سەبارەت بە دەستگرتنی خەیرۆڵا تڵفاحی خاڵی سەدام حوسێن بەسەر کۆشک و باخی خەڵکیدا. ئەم باخ و کۆشکانە تەنها هی ئەو کەسانە نەبوون کە بەنەیاری ڕژێم تاوانبار دەکران و لە نێودەبران یا ناچار دەکران هەڵبێن و ئەوجا دەستدەگیرا بەسەر مووڵک و ماڵیاندا، بەڵکو بەشێکی هی کەسانی بەعس دۆست بوون، کە پیاوانی ڕژێمیان بانگهێشت دەکرد بۆ بەسەربردنی شەوانی ئارام لە باخ و کۆشکە جوانەکانیان، بۆ ڕۆژی دواتر یا دەبوایە بە قازانجی تڵفاح و هاوبیرەکانی دەست لەو باخ و کۆشکانە هەڵبگرن، یا ژیانیان لە سەریان دانێن. هەڵبەتە زۆربەیان لە پێناوی مانەوەدا ناچار دەبوون دەست لەو مووڵکانەیان هەڵبگرن. تڵفاح لە دەسپێکی حەفتاکانەوە وەک تاڵانچی ناوبانگی دەرکردبوو. ئەمەش شتێکی نوێ نەبوو لە گەشتی ژیانی تڵفاحدا، چونکە ئەو لەو کاتەوە، کە لە ساڵی ١٩٤١دا ئەفسەرێکی یەک ئەستێرە بوو، لەسەر دزیکردن لە سوپا دەرکرابوو. ساختەکارانی مێژوویش لەبەر ڕۆشنایی تێزی سەدام حوسێندا بۆ سەرلەنوێ نووسینەوەی مێژوو، ناویان خزاندە نێو ئەفسەرانی بزووتنەوەکەی ڕەشید عالی گەیلانییەوە.

شالاوەکانی فەرهود و بەتالانبردنی مولک و مالی کوردان کارەساتێکی ڕاستەقینە بوو. لەم بوارەدا و بەدرێژایی نیو سەدەی ڕەبەق مولک و مالی گوندنشینانی کورد بۆ چەندین جار دووچاری فەرهود و تالانکردن بووەوە. مرۆڤ زۆرکەم گوندنشینێکی کورد دەبینێتەوە کە مولک و مالەکەی بۆ چەندین جار بەدەستی هێزەکانی سوپای عێراق و سوارچاکانی "تۆ بڵێ جاشەکانی" خالید کوڕی وەلید و سەلاحەدین، یان مێگەلەکانی دیکەی تالانکردن، فەرهود و تالان نەکرابێت. سوپاکەی (قادسیەی سەدام)یش لە سالانی شەڕی نێوان عێراق و ئێراندا مولک و مالی هاوواڵتیانی ئێرانییان لە ناوچە سنووریيەکان بەتالان دەبرد. لەکاتی داگیرکردنی دەوڵەتی کوێتدا، تالانکردنی ئەو وڵاتە سیاسەتی فەرمی و ڕاگەیاندراوی عێراق بوو. هەموو دام و دەزگا و دامەزراوەکانی عێراق بە زانکۆ و پەیمانگا و ناوەندەکانی تریشەوە بە بڕیاری فەرمی کوێتیان تالانکرد. نووسراوی فەرمی لە بەغداوە دەگەیشتە هەموو دەزگا و دامەزراوەکان و لەو نووسراوانەدا بۆیان دیاری دەکرا کام شوێن لە کوێت تالان بکەن. ڕژێمی بەعس لە نووسراوە فەرمییەکاندا ناوی گواستنەوەی کەلوپەلی دەزگا هاوچەشنەکانی لێنابوو لە پارێزگای نۆزدەهەمەوە بۆ عێراق. ئەم تالانکردنەی دەوڵەتی کوێت بە بەرچاوی دونیاوە ئەنجام درا. هەموو دونیایش دەرئەنجامەکانی کلتووری تالان و فەرهودی بەعسی بە دزێوترین وێنە لە کاتی ڕووخانی ڕژێمی سەدامدا لە بەغدا و پارێزگاکانی تری عێراق بینی.

سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوک و زۆر ناوچەی تری کوردستان و بوونی ژمارەیەکی زۆر لە هاوواڵتیانی عەرەب بە کەرەستەی جێبەجێکردنی ئەم سیاسەتە لە سێبەری کولتووری تالان و فەرهوددا هاتە کایەوە. ئەو عەرەبانەی کە هاوردەکران بۆ کەرکوک و بۆ ناوچەکانی تری کوردستان، دامەزراوەکانی حکومەت لەناو نامە گۆڕینەوە فەرمییەکانی خۆیاندا، ئەو عەرەبانەی دەهێندران بۆ کەرکوک و ناوچەکانی تر بە هاوردەکان ناویان دەبردن. بەڵام لە ناو خەڵکدا بە عەرەبی دە هەزاری ناویان ڕۆیشتبوو، چونکە لەگەڵ وەرگرتنی پارچەیەک زەویدا، دە هەزار دیناریشیان لە حکومەت وەردەگرت. لە سالانی دوایی دەسەلاتی بەعسدا، هاوتەریب لەگەڵ دابەزینی بەهای دیناری عێراقی ئەو بڕە

پارەیەیش زیادی دەکرد تا گەیشتە دە ملیۆن دینار. لێرەدا پێویستە ئاماژە بکرێت بەوەی کە دانیشتووانی کەرکوک بە هەموو پێکهاتەکانییەوە هەمیشە جیاوازییان لە نێوان ئەو هاوردە عەرەبانە و هاوولاتیانی عەرەبی شارەکەدا کردووە، کە لە چوار دەیەی بەرایی تەمەنی دەولەتی عێراقدا بۆ کارکردن و بژێویی ژیان هاتبوونە شاری کەرکوک و شارۆچکەکانی تر. لە کاتێکدا خەڵک وەک زەوتکار و داگیرکەر سەیری عەرەبی هاوردەیان دەکرد و لەگەڵ عەرەبەکانی تردا وەک هاوولاتییەکی ئاسایی مامەڵەیان دەکرد. نووسەرانی هەواداری تەعریب نایانەوێ ئەم ڕاستییانە ببینن. ئەو هاوولاتییە عەرەبە ڕەسەنانەی لە نێو کورد، تورکمان، کلدان و ئاسووریەکاندا لە کەرکوک ژیانیان بەسەر بردووە، هەرگیز هەستیان بە جیاکاری بەرامبەر خۆیان نەکردووە. نەک هەر ئەوە، بەڵکو ئەو عەرەبانەیش حەز بە چارەی عەرەبی دە هەزاری ناکەن، چونکە ئەوان دەزانن هێنانی ئەوانە بۆ ئامانجێکی خراپە، ئەویش گۆڕینی دیموگرافیای نەتەوەیی دانیشتووانی کەرکووکە و ئەمەیش کەلێنێکی گەورەی لەنێوان دانیشتووانی شارەکەدا دروست کردووە. لە ڕاستیدا لەمەدا ئەوان مافدارن و هەر ئەم هەڵوێستەیشیان بوو کە دووچاری جیاکاری و ستەملێکردنی کردن لەسەر دەستی دامودەزگا داپڵۆسێنەرەکانی بەعس.

ڕژێمی بەعس بە زەبری هێز، ستەم، پاکتاوکردنی نەژادی، گۆڕینی باری نەتەوەیی و جینۆساید دەیویست دانیشتووانی عێراق لە قاڵب بدات و بیانکات بە گەلێکی هیمۆجین و گوایە یەکێتی نیشتمانی وڵات بپارێزێت، بەڵام هەر وەک چاوەڕوان دەکرا ئەنجامی ئەم سیاسەتانەی تەواو پێچەوانە و کارەساتهێنەر بوو. دابڕان، ڕق و کینە لەنێو پێکهاتەکاندا پەنگی خواردبووەوە و لە دوای ساڵی ٢٠٠٣ تەقییەوە و دەیان هەزار کەس بوون بە قوربانی. ئەوەی مایەی سەرنج و تێڕامانە ژمارەیەکی زۆر لە نووسەرانی عێراقی، کە چەندین ساڵە لە سایەی دیموکراسی ڕۆژئاواییدا ژیان بەسەر دەبەن، بەڵام هێشتا شەیدای ئەو هزرەی بەعسن و باوەڕی تەواویان بە سیاسەت و میتۆدەکانی هەیە لەگەڵ هەندێ جیاوازی لە دەربڕیندا.

بەعس لە کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێمی کوردستان وەک داگیرکەر کاروبارەکانی بەڕێوە دەبرد. خەڵکەکەی سەرکوت دەکرد و تا بۆی دەکرا کوردی لەو ناوچانە دەردەکرد و عەرەبی لە جێگەیان نیشتەجێ دەکرد. لە ئەنجامی سیاسەتی لەتوپەتکردنی پارێزگای کەرکوک و دابڕاندنی قەزاکانی چەمچەماڵ، کەلار، کفری و خورماتو لەو پارێزگایە، لکاندنیان بە پارێزگاکانی دیکەوە، دەرکردنی دەیان هەزار کورد بۆ دەرەوەی کەرکوک و تواناوەی یەکجارەکی کورد لەو ناوچانە لەگەڵیدا. بەعس لە نەوەدەکاندا زمانی کوردی لە قوتابخانە و دەزگاکانی دەوڵەت قەدەغە کرد، کە لە مێژووی دەوڵەتی عیراقدا هەنگاوی لەم جۆرە نەنرابوو. نەک هەر ئەمە، بەڵکو ناوی کوردیی قوتابخانە، گەڕەک و دووکانەکانیشی بەناوی عەرەبی گۆڕی، ئەوەیشی قەدەغە کرد باوک و دایکان ناوی کوردی لە منداڵەکانیان بنێن. لەگەڵ ئەم هەنگاوانەدا خەڵکی ناچار دەکرد کەوڵی خۆیان بگۆڕن و خۆیان بە عەرەب ناونووس بکەن، واتا دەستی بە سیاسەتی تواندنەوەی ئەو کوردانە کرد کە لە کەرکوک و ئەو ناوچانە مابوونەوە. ئەم هەنگاوانە ڕێژەی کوردیان لە کەرکوک بە شێوەیەکی دراماتیکی هێنایە خوارەوە. بەپێی سەرژمێری ١٩٩٧ لە پارێزگای کەرکوک تەنها ٢١٪ ی دانیشتووان کورد بوون، ئەمە لە کاتێکدا بەر لەوە بە چل ساڵ ڕێژەی ئەوانەی زمانی کوردییان بە زمانی دایکی خۆیان دانابوو لە لیوای کەرکوک ٤٨٪ ی دانیشتووانیان پێکدەهێنا.

پرسیارێک کە دەبێت لەم بوارەدا ڕووبەڕووی ئەم نووسەرە عیراقییانە بکرێتەوە، ئەوەیە: ئەگەر ئەم شار و شارۆچکانە بەشێکن لەو نیشتمانەی ئێوە بە عێراق ناوی دەبەن و ئەو هاوواڵاتییانەی لەوێ دەژین بە وتەی ئێوە عێراقین و پشتاوپشت لەوێ نیشتەجێن، بۆچ دەبێت ڕووبەڕووی تەعریب ببنەوە و لەسەر زێدی باوک و باپیرانیان دەربکرێن؟. وەڵامی ئەو پرسیارەمان لە بۆچوونی ئەندازیار و جێبەجێکاری سیاسەتی تەعریبی کەرکوک سەدام حسێن دەستدەکەوێ، زۆر جار باسی ئەوەی کردووە کورد نەتەوەیەکی دابەشکراوە و ڕۆژێک دێت هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتی خۆی دەدات، کەرکوکیش وەک دڵ

دەبێت بۆ ئەو دەوڵەتە، بۆیە دەبێت لە ناوچە کوردییەکان دایبڕین و زۆرینەی دانیشتووانی عەرەب بن، بەو کارەیشمان ئامانجی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی دەکەین بە شتێکی مەحاڵ. تەماحکاری و چاوتێبڕین لە نەوتی کەرکووک و خانەقین و شوێنەکانی تر، هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ ئەو سیاسەتانە، کە بەریتانیا لە سەروەختی داگیرکردنی عێراق و باشووری کوردستاندا لە کۆتایی و پاش شەڕی یەکەمی جیهانیدا بناغەکانی دارێژا. حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق بەوپەڕی دڵسۆزییەوە پێوەی پابەندبوون و جێبەجێیان کرد. تەنها جیاوازییان لەگەڵ داگیرکاری بەریتانیدا ئەوە بوو کە ئەمان بەدڵڕەقییەکی زۆر توندتر و درندەییەکی سامناکتر لە بەریتانییەکان ئەو سیاسەتەیان جێبەجێکرد.

زۆرجاران هەندێ نووسەری عەرەب هەوڵدەدەن وای وێنا بکەن کە ئەم هەوڵ و تەقەلایەی کورد بۆ کەرکوک و دەڤەرەکانی تری کوردستان نەوت دەیجوولێنێت. سەرەڕای ئەوەی هەموو کورد، بەتایبەتی کوردی کەرکوک نەفرەت لەو ڕۆژە دەکەن کە ئەو سامانە لە خاکەکەیاندا دۆزرایەوە، چونکە بە پێچەوانەی زۆر وڵاتی تری جیهانەوە کە نەوت بۆیان بوو بە مایەی خۆشگوزەرانی و پێشکەوتن، بۆ ئەمان نەوت بوو بە مایەی نەگبەتی و دەردەسەری. کورد لە داهاتی زەبەلاحی ئەم سامانە سروشتییە و لە نیعمەتی پترۆدولار جگە لە مااڵوێرانی، ڕاگواستن و تەعریب هیچی تری دەستنەکەوت. حکومەتەکانی عیراق بە پارەی نەوت هەرچی چەکی پێشکەوتوو بوو لە کوردستان تاقییانکردەوە و لە دژی کورد بەکاریان هێنا. پابەندبوونی کورد بە کەرکوکەوە هیچ پەیوەندیی بەنەوتەوە نییە، بەڵکو پرسی خاک و نیشتمانێکە کە بەزۆر سیماکەی گۆڕدرا و خەڵکەکەی سەرگەردان کرا. ئەوەی لە ماوەی سەدەیەکدا بەرامبەر بەو شارە و دانیشتووانەکەی کرا، کردی بە سمبولێک بەرجەستەی سیاسەتی ستەمکارانە و درندانەی دەسەاڵتی داگیرکەر دەکات. بەڵگەنامە فەرمییەکانی دەسەاڵتی بەعس هیچ گومان لەوەدا ناهێڵنەوە کە حکومەت سیاسەتی درندانەی بەرامبەر کورد بەگشتی و کوردی کەرکوک بە تایبەتی جێبەجێکردووە. لەو بەڵگەنامانەدا دەستەواژەی تەعریب بە ڕاشکاوی

لەسەر زمانی کاربەدەستانی باڵای بەعس وەک عەلی حەسەن ئەلمەجید هاتووە، بۆیە ئەم دەستەواژەیە کورد دروستی نەکردووە وەک هەندێ نووسەری عەرەب پێی قەڵس دەبن و بەکارهێنانی بەنەنگی دەزانن. ئەو نووسەرانە دوای ئەو هەموو ستەمەی لە کورد کراوە، پێیانگرانە ئەو دەستەواژەیە بەکاربهێندرێت، گوایە زیان دەدا لە "برایەتی کورد و عەرەب!!!".

کاربەدەستانی بەعس پێیانوابوو لە پرۆسەی تەعریبی کەرکوکدا دەسکەوتی وایان بەدەستهێناوە و پێگەیان ئەوەندە بەهێزە، ترسی ئەوە نەماوە کورد جارێکی دیکە مەترسی لەسەر دەسەڵاتی عەرەب لە کەرکوک دروست بکات، بۆیە تاریق عەزیز لە بارەی کەرکوکەوە یەک مافی بە کورد بەخشیبوو کە دەتوانن بگرین بۆ ئەو شارە کاتێک پێیدا تێدەپەڕن، هەروەک چۆن عەرەب بۆ لەدەستدانی ئەندەلوس دەگری. سەرەڕای ئەوەی ئەمە نەزانی و لەخۆباییبوونی تاریق حەننا دەردەخات، چونکە هیچ کۆکەرەوەیەک لە نێوان ئەو دوو حاڵەتەدا بەدی ناکرێت، کورد لە کەرکوک خاوەن خاکە و دوای ئەو هەموو ستەمە هێشتا بەشێکی لەسەر ئەو خاکە ماوە، لەکاتێکدا عەرەب وەک داگیرکار چوونە ئەندەلوس، دواتریش گەلانی ئیسپانیا دەریان کردن و هەموو شوێنەوارەکانیان سڕینەوە. لەگەڵ ئەوەیشدا قسەکانی ئاماژەیەکی ترسناکە بۆ هەر کەسێک بیەوێ لە ئەنجامە تراژیدییەکانی سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژادی تێبگات لەسەر ئایندەی عێراق و پێکەوەژیانی ئاشتییانەی پێکهاتە جیاوازەکانی.

بەرەنگاربوونەوەی هۆشمەندانەی سیاسەتی تەعریب، هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی چارەسەری مرۆییانە بۆ قوربانیانی، گێڕانەوەی ماف بۆ خاوەنەکانی و ڕێگەگرتن لە پێکدادان و ئاژاوە، تاکە ڕێگەی دروستە بۆ مامەڵە کردن لەگەڵ ئەم کارەساتە مرۆییەدا. ئەو نووسەرانەی تا ئێستا و لە دوای ئاشکرابوونی وردەکارییەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و هەموو ئەو ستەم و تاوانانەی بەرامبەر کوردی کەرکوک و ناوچەکانی تر کران، هێشتا بەرگری لەو سیاسەتە دەکەن، مرۆڤ دەتوانێت تەنها بەکەسانی بێویژدان و دوور لە بەها مرۆییەکان دایانبنێت. کەس باوەڕ بەقسەی ئەو نووسەرانە ناکات سەبارەت بە پێکەوەژیانی

ئاشتییانەی پێکهاتەکان و لە بیرکردنی ڕابردوو. لە بیرکردنی ڕابردوو کاتێک ڕەوایە کە ماف بگەڕێندرێتەوە بۆ خاوەنەکەی و شوێنەواری ستەم و زۆرداری بسڕێندرێتەوە و برینەکان ساڕێژ بکرێن. لە لایەکەوە هەوڵبدرێت بۆ جێگیرکردنی ئاکامەکانی سیاسەتی تەعریب و لە لایەکی ترەوە داوا لە کورد بکەن هەموو ستەم، زۆرداری و ماڵوێرانییەکان لەبیربکات، ئەمە کارێکی ناڕەوا و نادادپەروەرانەیە.

ئایا هەوڵدان بۆ هێشتنەوەی دەرئەنجام و شوێنەوارەکانی سیاسەتی تەعریب و پاکتاوی نەژادی لە کەرکوک و شوێنەکانی تر گوررێک نییە ئاڕاستەی کولتووری پێکەوەژیانی ئاشتییانەی نێوان خەڵک دەکرێت؟. تەنها بەپەیڕەوکردنی سیستەمی دیموکراسی و دانان بەیەکتردا گەلانی فرەزمان و فرەکولتووری وەک سویسرا، بەڵێکا و ئەوانی تر دروست بوون. پرۆسەی دروستبوونی گەلان و نەتەوەکان لە وڵاتانی فرەکولتووردا هەرگیز بەزەبری هێز و ستەم ئەنجامی ئەرێنی نەداوە بەدەستەوە، بەپێچەوانەوە ئەو جۆرە لۆژیکە بووە بە هۆی دابڕان و هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتەکان. بۆیە باسی هەردوو نموونەی سویسرا و بەڵێکا دەکەم چونکە زۆرجار ئاماژەیان پێدەکرێ، بەڵام بێ باسکردنی بارودۆخی مێژوویی و بنەما فکری و سیاسییەکانی ئەو سیستەمە دیموکراسییەی کە لە سێبەریاندا ئەو پرۆسە نەتەوەییانە گەشەیان کرد. هاوواڵتییەکی سویسری کە بەئەڵمانی یا فەرەنسی یا ئیتاڵی قسە دەکات و ڕەنگبێ باوک و باپیرانی بەڕەچەڵەک بچنەوە سەر گەلانی ئەڵمان، فرەنسی و ئیتاڵی، بەڵام ئامادە نییە بە ئەڵمان، فرەنسی یا ئیتاڵی بناسێندرێت، بەڵکو بەشانازییەوە خۆی بە ئەندامێکی گەلی سویسرا دادەنێت. ئەوە سیستەمی دیموکراسی سویسرا بوو لەو کۆمەڵگا کولتووری و زمانە جیاوازانەوە نەتەوەیەکی تازەی ڕسکاند، کە نەتەوەی سویسرییە. هەنگاوی یەکەم لەم ڕێگەیەدا دانان بوو بە زمان، کولتوور و تایبەتمەندییە جیاوازەکانی هەموو هاوواڵتیانی سویسرادا کە لە هەموو شتێکدا یەکسانن. ئەم هاوواڵتییانە بەر لەهەر کەسێکی تر هەست بەم یەکسانییە دەکەن. بەداخەوە هەندێ لە هەوادارانی سەرسەختی تەعریب لەو وڵاتە ژیانی ئاوارەیی بەسەر دەبەن، بەڵام

وادیاره له پەراوێزی کۆمەڵگادا دەژین و هیچ شتێک فێرنەبوون لە ئەزموونی دەوڵەمەندی سویسرا. سیستەمی دیموکراسی گەشەکردوو، هاووڵاتیبوونی یەکسان و بەرژەوەندی ئابووریی هاوبەش وای لەو خەڵکەی سویسرا کردووە ژیانی پێکەوەیی هەڵببژێرن، بەجۆرێک کە هیچ کەسێک لە ئەندامانی ئەو گرووپ و کۆمەڵە کولتووری و زمانە جیاوازانە بیر لە جیابوونەوە لەو وڵاتە نەکاتەوە. لەگەڵ هەندێ هەستیاریی زمانەوانی و کێشەی ئابووری لە نێوان فلامەندی و والۆنییەکاندا بە هەمان شێوە باس لە گەلی بەلژیک دەکرێت. ئەوانەی کە بە فلامەندی، فەرەنسی و کەمینەیەکی بچووک بە ئەڵمانی قسە دەکەن، بەڵام هەست دەکەن ئەوان بەلژیکین نەک فەرەنسی یا ئەڵمان یا هۆڵەندی. دەوڵەتە فیدراڵییەکەیان لەسەر بنەماکانی دیموکراسی، مافی مرۆڤ و یەکسانی تەواو لە نێوان زمانەکاندا بنیات نراون. بەکارهێنانی زمانەکان لەم وڵاتانە بەیەکسانی و لەسەرجەم بوارەکانی ژیاندا بەهەڕەشە لەسەر یەکێتی خاکی نیشتمانی نازانرێت. ئەو دۆخانە لە کوێ و بارودۆخی کورد لە عێراق لە کوێ؟. بۆ زۆر نووسەری عەرەب دانانی زمانی کوردی لە تەک زمانی عەرەبیدا بە زمانێکی فەرمی، با تاکو ئێستا تەنها لەسەر کاغەزیش بێت، بە سەرەتایەک بۆ دابەشکردنی عێراق دادەنرێت.

ئەگەر حکوومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق مامەڵەیان لەگەڵ هاووڵاتیانی کورد، تورکمان، کلدان و ئاشوری دادپەروەرانە و یەکسان بوایە و یەک لەسەر دەی سویسرا و بەلژیکا دیموکراسی هەبوایە، ئەوا ئێستا تێڕوانینی هاووڵاتیانی عێراق بۆ ناسنامەی خۆیان زۆر جیاواز دەبوو. حکومەتەکانی عێراق، بە تایبەتی دەسەڵاتی بەعس، هەوڵیان دا بەزۆر و لۆژیکی تووندوتیژی و بەشێوەیەکی دڕندانە لەسەر بنەمای ڕەگەزپەرستی و توانەوەی پێکهاتەکان لە نێو عەرەبدا ناسنامەیەکی نامۆ بەسەر ئەو گەلانەدا بسەپێنن. لەسێبەری سیاسەتێکی لەو چەشنەدا، سێیەکی دانیشتووانی عێراق لە کورد، تورکمان، کلدانی و ئاشوری بەپلەی جیاواز هەستیان بەو ناسنامەیە نەدەکرد کە سەپێندرابوو بەسەریاندا. لە کاتێکدا عەرەبی عێراق و لەگەڵ ئەواندا هەموو عەرەب، عێراق بە دەوڵەتێکی عەرەبی و دانیشتووانەکەیشی بە عەرەب دادەنێن

و بەپێی ئەم ناسنامە نادروستەیش ئەرکی دەخەنە ئەستۆ، ئەوا پێکهاتەکانی تر بە تایبەتی کورد پێناسەیەکی تەواو جیاوازیان بۆ ئەم دەوڵەتە هەیە. ئەگەر عەرەبی عیراق دان بنێت بە هەموو مافەکانی کورددا و هەردوولا بەشێوازێکی ئازادانە بڕیاریان دا لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی فیدرال و دیموکراتدا پێکەوە بژین، ئەوا دەبێت ناسنامەی ئەو دەوڵەتە دەوڵەتێکی فرەنەتەوە، فرەزمان، فرەکولتوور و فرەئاین بێت. ناکرێت ناسنامەی نیشتمانی عێراقی بەسەر هەموو پێکهاتەکانیدا بسەپێندرێت لە ڕێگەی هەژمارکردنیان بە بەشێک لە نەتەوەی عەرەب. ئەمە نە بەزۆر و نە بەخۆ گونجاندن لەگەڵ لێکەوتە و ئەنجامەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردنی دانیشتووواندا دەکرێت. دوورکەوتنەوە لە پەیڕەوکردنی ئەم گوتارە سیاسییە و ڕەتکردنەوەی سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژادی و جینۆساید و تواندنەوەی پێکهاتەکان لە نێو گەلی سەردەستەدا تەنها ڕێگایە بۆ پێکەوەژیانی ئاشتییانەی خەڵک لە چوارچێوەی یەک دەوڵەتدا. داواکردنی دڵسۆزانەی سڕینەوەی شوێنەوار و لێکەوتەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن ڕێگای ڕاست و دروستە بۆ خوڵقاندن و چەسپاندنی ناسنامەی نیشتمانی، ئەمە ئەگەر دەرفەت مابێت لە بەردەم پرۆسەیەکی لەم جۆرە.

ئەم قسانەم بە بۆنەی ئەو نووسینانەوەیە کە هەندێ نووسەری عەرەبی عێراقی بلاوی دەکەنەوە و سەرتاپایان بریتین لە هێرشکردنە سەر کورد وەک گەل و دۆزە نەتەوەییە ڕەواکەی. من لێرەدا وەڵامی ئەو جۆرە نووسینانە دەدەمەوە و پەیوەندیم بەسەر ئەو ڕەخنە و قسانەوە نییە کە لە بارەی پارت و کەسایەتییە سیاسییەکانی کوردەوە دەکرێن. وتارەکانی ئەم نووسەرانە دید و بۆچوون و لێکدانەوەی هەڵەیان تێدایە و پێویستیان بە ڕاستکردنەوە و بەدواداچوون هەیە.

ئەوەی تێبینیم کردووە، ئەمانە لە تێز و بۆچوونەکانیاندا سەرکەوتوو نین و زۆر جار تەنانەت ناوونیشانی وتارەکانیشیان دروست نین. بە بۆچوونی ئەم نووسەرانە گوایە کوردی ئەو ناوچانەی بەر شاڵاوی تەعریب کەوتوون، عەرەبیان ناچارکردووە ماڵەکانیان بەجێبهێڵن. لەوەیش خراپتر کورد بە پاکتاوکردنی نەژادی تۆمەتبار دەکەن. هیچ بەڵگەی وا لە بەردەست نین کە کورد ئەم کارەی

بەپێی پلان و سیاسەتێکی داڕێژراو کردبێت. ئەوەی کورد کردوویەتی، ئەویش لە سنووڕێکی تەسکدا، هەوڵی سڕینەوەی شوێنەوارەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردنە کە حکومەتی عێراق لە کەرکوک و زۆر شوێنی تری باشووری کوردستان پەیڕەوی دەکرد. کورد داوای دەرچوون یا دەرکردنی هەموو عەرەبی لە کەرکوک و ئەو ناوچانە نەکردووە، هەروەها عەرەبی ناچار نەکردووە ئینتیمای نەتەوەیی خۆی بگۆڕێت، پلانی بۆ کردەوەی وایش نەبووە کە بچێتە چوارچێوەی جینۆسایدەوە. ناکرێ و ناشێ دەستەواژەی پاکتاوکردنی نەژادی بەکاربهێندرێت بۆ پێناسەکردنی پڕۆسەی ناچارکردنی ژمارەیەکی دیاریکراو لە عەرەبی هاوردە بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ ئەو شوێنانەی لێوەی هاتوون. ئەمە ئەگەر ئەو باس و خواستانەی لەم بارەیەوە ئەو نووسەرە عەرەبانە دەیکەن ڕاست بن. بەهیچ شێوەیەک بەراوردیش ناکرێت بەو کارەی حکومەتی عێراق بەپێی پلانێکی داڕێژراو بەڕێوەی دەبرد و دەیان دام و دەزگا و دامەزراوەی جیاواز بەشداریان تێدا دەکرد. ئەو پڕۆسەیە لەلای حکومەتی سەدام حسێن گەیشتە حاڵەتی دانانی پلانی پێنج ساڵی بۆ جێبەجێکردنی خاڵەکانی، هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد. لەم ڕووەوە، بڕێکی زۆر بەڵگە و دەکومێنت لەبەردەستن کە بەڕوونی قەبارەی ئەو سیاسەتە دەردەخەن. ئەو عەرەبانەی لەسەر کەناڵە ئاسمانییەکان دەردەکەون، بەشداری لە هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی شارەوانیدا دەکەن و باس لە گرنگی و پێویستیی پێکەوەژیانی هەموو پێکهاتەکان لە کەرکوک دەکەن، بەڵگەن بۆ گەورەکردنی پرسەکان بۆ مەبەستی سیاسی لەلایەن ئەو نووسەرانەوە. لە ڕاستیدا ناکرێ بڕوا بە هیچ ژمارەیەک بکرێت سەبارەت بە عێراقی ئەمڕۆ چونکە هیچ ئامار و داتایەکی دروست لە بەردەست نین. نازانم ئەوانەی لە وڵاتانی ئەورووپا و ئەمریکا و تەنانەت ئوستڕالیا دانیشتوون چۆن لەو شوێنە دوورانەوە وا بەوردی ژمارەی خێزانە عەرەبە "کۆچپێکراوەکان" دەزانن. ئەم نووسەرانە ئەو قانونەی پەڕلەمانی کوردستان کە داوای نەهێشتنی شوێنەواری سیاسەتی بەعەرەبکردن دەکات، کە مافێکی ڕەوایە و دەبێ هەر کەسێک بڕوای بە بەها مرۆییەکان هەبێت پشتگیری لێ بکات، بەڵام بە بۆچوونی ئەم نووسەرە عەرەبانە ئەو قانونە

هەنگاوێکە بۆ ڕەوایی بەخشین بە سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژادی لە دژی عەرەبی هاوردە. ئەمەیش هەڵەیەکی تڕە کە ئەو نووسەرانە تێیکەوتوون. پەڕلەمانی کوردستان نە داوای ئەوەی کردووە عەرەب لە کوردستان دەربکرێت و نە داوای فراوانکردنی پارێزگا کوردییەکانی کردووە. لەکاتێکدا پەڕلەمانی کوردستان و شانبەشانی ئەویش هەموو کورد، جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە سەرژمێری گشتیی ساڵی ١٩٥٧ بکرێت بەبنەمایەک بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ سیاسەتی پاکتاوی نەژادی و لێکەوتەکانی، بەڵام ئەمە لە هیچ حاڵەت و دۆخێکدا واتای ئەوە نییە کە دەبێت هەموو ئەو عەرەبانەی هاتوون بۆ کوردستان دەربکرێن. ئەم داخوازییە لەبەر ئەوەیە کە ئەو سەرژمێرییە دوایین ئاماری دانیشتووانە کە دەسکاری زۆری تێدا نەکراوە. نازانم ئەو نووسەرانە ئەو ڕاستییە دەزانن یا نا، کە حکومەتی بەعس لەکاتی ئیمزاکردنی ڕێککەوتنامەی ١١ ئازاری ١٩٧٠دا، بەڵێنی دابوو کە لە ماوەی ساڵێکدا سەرژمێری دانیشتووان بکات و بەپێی دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکە چارەسەری دۆزی کەرکوک بکرێت. بەعس لەو پەیمانەی پەشیمان بووەوە، چونکە درکی بەوە کرد کە ئامارەکانی سەرژمێری لەو کاتەدا خزمەتی سیاسەتی ڕەگەزپەرستانەی لە کەرکوک ناکەن. جیاوازییەکی گەورەیش هەیە لەنێوان گێڕانەوەی یەکە کارگێڕییەکان بۆ سەر کەرکوک، کە لە بنەڕەتدا سەر بەو پارێزگایە بوون، لەگەڵ ئەوەی هەوادارانی نوێی تەعریب بەهەوڵدان بۆ فراوانکردنی جوگرافیای کوردستان ناوی دەبەن. خەڵک هێشتا زۆر باشیان لە بیرە کەی و چۆن ڕژێمی بەعس ئەو یەکە کارگێڕییانەی لە کەرکوک دابڕی و دابەشی کردن بەسەر پارێزگاکانی سلێمانی، دیالە و سەلاحەدیندا. ئەم هەنگاوە یەکێک بوو لە ئەڵقە گرنگەکانی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد لە پارێزگای کەرکوک و ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی هەڵوەشاوە بڕیاری تایبەتی لە ساڵی ١٩٧٦ دا پێیدەرکرد و بڕیارەکە لە ڕۆژنامەی وەقائیعی عیراقی بڵاوکراوەتەوە. هەموو ئەم کارانە لە دوا دەیەکانی سەدەی بیستەمدا کراون و ناکرێ ئەوەی لافی شارەزا بوون لە کاروباری عێراق لێدەدا، ئاگاداری ئەو هەموو بڕیارانە نەبێت. ئەگەر ئاگاداریشیان نەبن، هەرچەندە گەلێ هۆکار وا لە من دەکەن گومان لەوە بکەم،

ئەوە دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ ئەو سەرچاوانەی باس لە دابەشبوونی کارگێڕی لە سەدەی ڕابردوو لە عێراقدا دەکەن تا لەو سیاسەتە پڕ لە ستەمە تێبگات. ژمارەیەک یەکەی کارگێڕی سەر بە کەرکوک و هەندێ پارێزگای تر پەرت کران و دابڕێندران، نەک لەبەر هۆکارگەلی کارگێڕی و باشکردنی بەڕێوەبردنی کاروبارەکان، بەڵکو بەمەبەستی ڕەگەزپەرستی و کەمکردنەوەی ژمارەی کوردان لە پارێزگای کەرکوک. لە بەشەکانی تری ئەم کتێبەدا بە وردی باسی ئەو پرسانەم کردووە، بۆیە لێرەدا بە پێویستی نازانم دووبارەیان بکەمەوە. هەندێ لەو نووسەرانە ئەو ڕاستییەیان پێ هەرس ناکرێ کە خانەقین، مەندەلی، جەلەولا...هتد شاری کوردستانین و بەشی زۆری دانیشتووانیان تا ناوەڕاستی حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو کورد بوون، بەڵام سەر بە پارێزگای دیالە بوون. وا دیارە ئاگاداری ئەوەیش نین کە پارێزگای دهۆک لە بنەڕەتدا لە قەزا کوردییەکانی سەر بە لیوای موسڵ لە ساڵی ١٩٦٩ پێکهێندرا. لیوای موسڵ لە سەردەمی عوسمانییەکان لە ٦ قەزا پێکدەهات، کە پێنجیان قەزای کوردی بوون و عەرەب تەنها لە قەزای ناوەندی موسڵ هەبوون. ئەوە گوناهـ و تاوانی کورد نییە کە ناوچەکانیان لە شەنگال و زاخۆوە درێژ دەبێتەوە تا مەندەلی و بەدرە و جەسان. ئەوان تەنانەت جوگرافیای ئەو وڵاتەش نازانن کە خۆیان پێوە هەڵدەکێشن و دەستەواژەی باکوری عیراق بۆ ناوچە کوردییەکان بەکاردێنن کە دەستەواژەیەکی نادروستە، چونکە بەپێی دابەشبوونی جوگرافی لە تکریتەوە بەرەو سەرەوە بە باکوری عێراق دادەندرێت، لە کاتێکدا کورد ئەم ناوچانە بە کوردستان نازانێت، بەڵام لە بەرامبەردا مەندەلی، خانەقین، بەدرە و جەسان دەکەونە ناوەڕاستی عیراقەوە و بۆ کورد کوردستانین. ئەم نووسەرە بێ ویژدانانە وێرانکردنی ٧٧٩ گوندی کوردان لە پارێزگای کەرکوک لە کاتی ئەنفالدا هیچ هاوسۆزییەکان لەلا دروست ناکات، تەنانەت بەرامبەر دانیشتووانەکانیان کە بەشی هەرە زۆریان بێ سەروشوێن کران و لە بیابانەکانی باشوور و ڕۆژئاوای عێراق زیندەبەچاڵ کران. گەڕانەوەی ئەو بەشە کەمەی دانیشتووانی ئەو گوندانە کە ماون بۆ سەر زێدی باوک و باپیرانیان لەدوای لەناوچوونی ڕژێمی بەعس بەلای ئەو نووسەرە عەرەبانەوە هەوڵێکە بۆ

دەرکردنی عەرەب و فراوانکردنی ناوچەی کوردی. ئەم نووسەرانە هەموو هەوڵێک دەدەن بۆ شێواندنی ڕاستییەکان و بەراوردی دەیان هەزار عەرەبی هاوردە لە کەرکوک لەگەڵ کوردانی بەغدا و شارەکانی تری عیراقدا دەکەن. بۆ خۆیان باش دەزانن کە ئەمە دوو حاڵەتی جیاوازن، ئەو کوردانەی بەغدا، بە تایبەتی کوردانی فەیلی بەپێی هەموو سەرچاوە مێژووییەکان بەر لە عەرەب لەو شارە نیشتەجێ بوونە. هیچ کوردێک نەچووە بۆ بەغدای پایتەخت بەمەبەستی گۆڕینی دیمۆگرافیای شارەکە، لە کاتێکدا عەرەبی هاوردە بەمەبەستی تەعریب و پاکتاوکردنی نەژادی کورد هێندراون بۆ کەرکوک و ناوچەکانی تری کوردستان. ئەوەی سەرنجی خوێنەر ڕادەکێشێ ئەم نووسەرانە زۆر هەوڵدەدەن دوژمنایەتی لە نێوان کورد و پێکهاتەکانی تردا دروستبکەن و هانیان دەدەن بچن بەگژ کورددا و تۆمەتی ناشرینیان بدەنە پاڵ. لەم بوارەدا ژمارەی هەندێ لەو پێکهاتانە گەورە دەکەن و مێژوویان بۆ دەشێوێنن و ئەوان دەکەن بەخاوەن ماڵ و کورد بە میوان و داگیرکەر. هەڵبەتە ئەم جۆرە بۆچوونانە هیچ لە ڕاستییەکانی مێژوو و جوگرافیا ناگۆڕن. هەموو کەس ئەو ڕاستییە باش دەزانێ کە کورد یەکێ لە نەتەوە کەمەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاستە کە بەدرێژایی مێژوو لەسەر ئەو خاکە ژیاوە و لە شوێنی ترەوە نەهاتووە، لە کاتێکدا مێژوو کاتی هاتنی تورک و عەرەب و هەموو هۆز و خێڵەکانی تری بۆمان تۆمار کردووە. ئەمانە وادیارە پەند لە مێژوو وەرناگرن، چونکە حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق ئەو سیاسەتانەیان بە درێژایی سەدەی بیستەم ئەزموون کرد و جگە لە کارەسات و ماڵوێرانی هیچ سوود و قازانجێکی بۆ کەس نەبوو.

وەکو زۆربەی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ئەم نووسەرانە زۆر باوەڕیان بە تیۆری پیلان هەیە و هەموو ڕووداوێک لە وڵاتدا بە پیلانی کۆڵۆنیالیزم و ئیمپریالیزم و دوژمنانی نەتەوەی عەرەب لێک دەدەنەوە. ئەمە جۆرێکە لە تەمەڵیی فیکری و ڕاکردن لە بەرپرسیارێتی و داننەنانە بە سیاسەتە هەڵەکانی پارت و سەردار و ڕابەرەکانیان. بۆ خۆیان پەنا دەبەنە بەر هەموو جۆرە بوختان و پیلانێک بۆ لەخشتەبردنی خەڵک. هەوڵی بێوچان دەدەن لاپەڕەی هەموو عەرەبی هاوردە

سپی بکەنەوە و وەها وێنایان بکەن کە گوایە بە زۆرەملێ و بێ ویستی خۆیان هێندراون. ئەوانە زۆر باش دەزانن کە فۆرمەکانی گواستنەوە بۆ کەرکوک و شوێنەکانی تری کوردستان لە سەرتاسەری عێراقدا بەسەر فەرمانگەکاندا دابەشدەکران و هەموو کەسێکیش کە پرسی دەکردەوە ئاگاداری هەموو وردکارییەکان بوو و دەیزانی دەسکەوتی لەم کردەوە نامرۆییە چی دەبێ. نکۆڵی لەوە ناکەین کە بەعس هەژاری و نەداری ئەو خەڵکەی بەکارهێنا بۆ ئەوەی بیانکات بە ئامێری جێبەجێکردنی سیاسەتێکی ستەمکارانە بەرامبەر بە کورد. دەبێ دان بەوەشدابندرێت کە لە بەرامبەردا هەزاران کەس هەبوون ئامادەبوون بۆ بەدەستهێنانی هەندێ دەستکەوتی هەرزان و کاتی بەگەرمی پێشوازی لەو کارە بکەن. دەیان هۆزی عەرەبی سەردانی کاربەدەستانیان دەکرد و داوایان دەکرد لە "بەهێزکردنی هەبوونی عەرەب لە کەرکوک و ناوچەکانی تری باکوری خۆشەویست" شەرەفی بەشداریان بدرێتێ. ناکرێ بڵێین مامۆستای زانکۆ، نووسەری ناودار، هەزاران فەرمانبەر و خوێنەوار لە دژی خواستی خۆیان هێندراون و نەیانزانیوە لە چ جۆرە تاوانێکدا بەشداری دەکەن.

گەڕەکە عەرەبەکان لەناو شاری کەرکوک لەشێوەی پشتێنەی سەربازی بەدەوری گەڕەکە کوردییەکاندا بنیاتنران. ئەمەش بەڵگەیەکی تری ڕوون و ئاشکرا بوو بۆ نیاز و مەبەستە خراپەکانی ڕژێمی بەعس لە بەرانبەر ئەو ژمارە کەمەی کورد کە هێشتا لە شارەکەدا مابوون. لەدەرەوەی شاریش دانیشتووانی کۆمەڵگا عەرەبییەکان کە بەدەوری شارەکاندا دروست کران، دانیشتووانیان چەکی جۆراوجۆریان بەسەردا دابەشکرا بۆ ئەوەی خۆیان"بپارێزن". بەعس ڕێگەی نەدەدا بەم عەرەبە هاوردانە کە زەویوزاری کوردیان بەسەردا دابەشکرابوو تەنانەت وەک پاڵە و کرێکاریش کورد لەلای خۆیان رابگرن.

سیاسەتی بەعس بەرانبەر بە کوردی کەرکوک نموونەی زۆر دەگمەنە لە دونیا. لەتەک ڕاگوێزانی بەزۆر، گواستنەوەی فەرمانبەری کورد بۆ دەرەوەی پارێزگاکە، دانەمەزراندنی کورد لە هیچ دام و دەزگایەک و ناچارکردنیان بۆ ئەوەی کەرکوک بەجێبهێڵن، کورد مافی ئەوەی نەبوو زەوی یا خانوو بکڕێت. ئەگەر ماڵەکەیشی بەر ڕێ و بان بکەوتایە، کە ئەویش بەمەبەستی تێکدانی

گەڕەکە کوردییەکان بە ناوەڕاستی گەڕەکە کوردییەکاندا دەبڕا و تا بکرایە فراوان دەکرا بۆ ئەوەی زۆرترین ماڵی کوردی بەر بکەوێت، لەم حاڵەتەیشدا ئەو کوردە بەدبەختانە بۆیان نەبوو لە هیچ شوێنێکی شارەکە زەویەیەک یا خانوویەک بکڕن، بۆیە ناچار دەکران شارەکە بەجێبهێڵن. هاوتەریب لەگەڵ هەموو ئەمانەدا کوردی کەرکوک بۆی نەبوو ماڵەکەی چاک بکاتەوە، بۆیە خانووەکانی کورد وەک کەلاوەیان لێ دەهات و کەڵکی ژیانیان تێدا نەدەما. کاتێک باس لە کوردی کەرکوک دەکەین، ئەم باسە کوردانی هەموو ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی هەرێم دەگرێتەوە، چونکە لە هەموو ئەو شوێنانە هەمان سیاسەت پەیڕەودەکرا. لیستی ستەم و زۆرداریەکانی بەعس لە کوردانی ئەو ناوچانە ئەوەندە درێژە، کاتی زۆری دەوێ بۆ ئەوەی ئاماژە بە هەموویان بکرێت.

لێرەدا بەناچاری ئەزموونێکی تاڵی خۆم لە گەڵ سیاسەتی تەعریب و پاکتاوکردنی کورددا لە کەرکوک دەگێڕمەوە. خۆم و باوک و باپیرم، تاکو چوار - پێنج پشت کە ئاگادارم لە دایکبووی لیوای کەرکوکین. لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا مامۆستا بووم لە زانکۆی موسڵ و ویستم پارچەیەک زەوی لە ئامۆزایەکی باوکم بکڕم. وەک هەر هاوواڵاتییەک جارێک بە ناوی باوکم و دوو جاریش بە ناوی خۆم داواکاریمان پێشکەش بە فەرمانگەی تاپۆی کەرکوک کرد بۆ گواستنەوەی خاوەندارێتی زەوییەکە. هەر سێ جارەکە داخوازییەکەمان لەبەر "هۆکاری ئەمنی" ڕەتکرایەوە، لەبەرئەوەی لە خانەی تایبەت بە نەتەوە، نووسیبووم کوردم. دەسەڵاتی تەعریب و جینۆساید بەلایەوە ئاسایی بوو لە زانکۆ وانە بە قوتابیان بڵێمەوە و سەرپەرشتی نامەی ماستەر و دکتۆرا بکەم، بەڵام کڕینی پارچەیەک زەوی نیشتەجێبوون بە پارەی خۆم و لە خزمێکی خۆم، نەک لە عەرەبێک یا تورکمانێک، بە مەترسی دادەندرا لەسەر "ئاسایشی نەتەوەیی عەرەب!". باوەڕ ناکەم هەموو ئەم قسانە ویژدانی کەسانی ڕەگەزپەرست و قین لە دڵ بجووڵێنێ. ئەمانە ئەوەندە دڵڕەقن و بێسۆزی مرۆیین کورد قەرزاربارى بەعس دەکەن کە بەزۆر ڕایگواستوون و لە کۆمەڵگا زۆرەملێکاندا نیشتەجێیکردوون.

ئەوەی سەرنجی مرۆڤ ڕادەکێشێت ئەوەیە کە چەندین نەوە لە عێراق و لە وڵاتە عەرەبییەکاندا گەورە بوونە بێئەوەی زانیارییەکی دروست و بەسوود لە بارەی ئەو گەلانەوە بخوێنن کە لەگەڵیاندا دەژین. پەروەردە و فێرکردن ڕۆڵێکی زۆر خراپیان بینیوە لە پێگەیاندنی خەڵکی ئەم وڵاتانە. بەڕپرسانی پەروەردە و فێرکردن لەم وڵاتانە، کە لێرەدا باسی عێراق دەکەین، کاریان ئەوە بووە ڕاستییە مێژوویی و جوگرافییەکان بشارنەوە و ئەگەر ناچاربوون باسیان بکەن، ئەوا بە شێوازی بیانخەنە بەردەم قوتابیان. ساتیع ئەلحوسەری یەمەنی، کە ناسیۆنالیستێکی تووندڕەوی عەرەب بوو و هەموو دانیشتووانی عێراقی بەعەرەب لە قەڵەم دەدا، هاوردە کرا و کرا بەبەرپرسی یەکەمی پەروەردە و فێرکردن لەم وڵاتە. پێیانوابوو ئەگەر باسی دیاردە و پرسەکان نەکەن، ئەوا ئیتر بۆ خۆیان نابیندرێن و لەبیر دەکرێن. لەم دیدە تەسکەوە باس و خواسی کورد و کوردستان بە شاراوەیی هێڵدرانەوە و خرانە دەرەوەی پرۆگرام و بەرنامەکانی خوێندنەوە. دەرکەوتنی کورد لەسەر شانۆی ڕووداوەکان و پەرەسەندنی بزووتنەوە و دۆزە نەتەوەییەکەی بۆ زۆربەی عەرەب لە عیراق و وڵاتانی عەرەبی شتێکی چاوەڕوانکراو نەبوو، بگرە پێی شۆک بوون. وەک دەوترێ خەڵک دژی ئەو شتانەیە کە هیچیان لە بارەوە نازانێ و گومانیان لێدەکات، بۆیە عەرەبێکی زۆر کەوتنە دژایەتیکردنی کورد و بزووتنەوەکەی و داخوازییە ڕەواکانیان بە هەوڵێک دادەنا بۆ لەتوپەتکردنی "نیشتمان و نەتەوەی عەرەب". هەڵبەت لێرەدا ئەوەیشیان لە بیر نەدەکرد کە سەرهەڵدان و ڕاپەڕینەکانی کورد بە پیلان و فیتی وڵاتانی ڕۆژئاوا و ئیسرائیل و ڕووسیا...هتد لەقەڵەم بدەن. هەندێ لەم نووسەرانەی عەرەب ئەوەندە دوورن لە واقیعەوە، پێیانوایە ئەوە ڕۆژهەڵاتناسان بوون باسی کورد و کوردستان و هەبوونی دۆزێک بە ناوی دۆزی کوردیان خولقاند. لیستی تانە و تۆمەتەکانی ئەم جۆرە نووسەرانە بۆ کورد و دۆزەکەی زۆر و جۆراوجۆرن. زانیارییەکانیان لە بارەی کورد و کوردستان و بگرە مێژووی ناوچەکەوە ئەوەندە تەنک و بێدەرەتانە، بۆ ئەوەی گفتوگۆیەکی جدی لە بارەیانەوە لەگەڵدا بکەیت، دەبێت لە ئەلفبێی پرسەکانەوە دەست پێبکرێت، ئەمەیش بابەتێکە ناچێتە چوارچێوەی ئەم دێڕانەوە.

مرۆڤ هیوای ئەوەیان بۆ دەخوازێت خۆیان لەقەرەی بابەتگەلێک نەدەن کە ئاگاداری و زانیارییان لە بارەیانەوە نییە. پشتبەستنیان بە سەرچاوەی نابابەتی، مێژووی دروستکراو و شێوێندراو هۆکاری سەرەکی ئەو هەموو ناکۆکییەیە کە ئەم نووسەرانە لە نووسینەکانیاندا تێیکەوتوون. ناهەقیان ناگرین چونکە لە مێژووی دەوڵەتی عێراقدا، بەتایبەتی لە نیو سەدەی دواییدا توێژینەوە لە مێژوو لە ژێر دروشمی "سەرلەنوێ نووسینەوەی مێژووی عێراق و عەرەب"دا ئەنجامدەدرا و ئەنجامدراوە، کە هێڵە سەرەکییەکانی دەبوایە لە وتارەکانی سەدام حوسێنەوە هەڵبهێنجرێن. مێژوونووسانی دەرباری سەدام حوسێن خەریکی شێواندنی مێژوو بوون، کە دەبوایە لە سەدام و حیزبی بەعسەوە دەستی پێبکردبایە. ئەوەشی پەیوەندی بە کورد و کوردستانەوە هەبوو یا هەر هیچیان لەبارەوە نەدەنووسرا وەک ئەوەی لە مێژووی ناوچەکەدا نەبووبێتن، یا باسی یاخیبوون و خۆفرۆشی سەرکردە و ڕابەرەکانیان دەکرا. دەیان بەرگی قەبە لەسەر مێژوو و شارستانێتی عێراق ئامادەکران و بڵاوکرانەوە، هیچ زانیارییەکیان لە بارەی کوردەوە تێدا نەبوو. ئەو مێژووە دروستکراو و شێوێندراوە هیچ بایەخێکی نەبوو و لەگەڵ لەناوچوونی ڕژێمی سەدامدا ئەویش لەناو چوو.

هەندێ لەم نووسەرە عەرەبانە باس لە چارەسەرکردنی کێشەی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردستانییەکان لە چوارچێوەیەکی "نیشتمانیدا" دەکەن و هەندێ پێشنیاز دەخەنەڕوو. لە ڕاستیدا ئەو بیرۆکانە و پێشنیازانەی پێشکەشیان دەکەن لەم بارەیەوە هیچ کێشەیەک چارەسەر ناکەن. ئەوەی ئەمان دەیڵێن هەوڵێکە بۆ جوانکردنی دیاردەکە و سیاسەتێکی زۆر ناشرین و قێزەون. لەبەرئەوەی ئەو خاڵەی لێوەی دەستیان پێکرد نادروستە، لەسەر بنەمای گێڕانەوەی ماف بۆ خاوەن ماف بنیات نەنراوە، سەرکۆنەی ئەو سیاسەتە ناکات و داوای سڕینەوەی شوێنەوارەکانی ناکات، بۆیە ئەنجامەکانی لە قسە و ڕستەی ڕازاوە بەولاوە هیچ شتێکی تری لێ سەوز نابێت.

گەڕان بە دوای چارەسەرییەکی مرۆڤانە، کە ڕەچاوی بەرژەوەندیی هەموو دانیشتووان بکات و ستەم لەسەر قوربانییەکان لاببات و مامەڵەیەکی دروست

لەگەڵ شـوێنەوارەکانی سیاسـەتی بەعەرەبکردنـدا بکـات، دەتـوانێ دەروازەیەک بێت بۆ پێکەوەژیانی هەموو پێکهاتەکانی کەرکـوک و هەمـوو ئەو ناوچـانەی بەر تـاوانی بەعەرەبکـردن کەوتـن. داننـان بە یەکسـانی و دادپەروەریـدا بـۆ هەمـوو دانیشتووان و ڕێگا نەدرێت بەهـیچ کەسـێک جێگـای قـانون و دادگـا بگـرێتەوە. هەنگـاوی یەکەم لەسـەر ئەم ڕێگـا دوور و درێـژە دەبێـت دابینکردنـی مـافی گەڕانەوە و قەرەبووکردنەوە بێت بۆ هەمـوو قوربانییەکـانی سیاسـەتی تەعریـب. هاوتەریب دەبێت کار لەسەر سـڕینەوەی شـوێنەوارەکانی ئەو سیاسـەتە بکرێـت. ئەرکـی نووسـەران و ڕۆشـنبیرانی عەرەبـی عیـراقە بەر لە هەر کەسـێکی دیـکە سەرکۆنەی ئەو سیاسەتانەی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکـانی عێـراق بـکەن و داوای لێبـووردن لە قوربانییـانی ئەو سیاسـەتانە بـکەن. ئەوکـاتە مێـژوو بە شانازییەوە هەڵوێستەکانیان تۆمار دەکات. ئەوانەیشی پشتگیری لەو سیاسەتانە دەکەن یا پاکانە و پاساویان بـۆ دەهێنـنەوە ئەوا لاپەڕەیەکـی ڕەش بـۆ خۆیـان تۆمار دەکەن.

کەرکوک و شەمسەدین سامی و فەرهەنگی ناوداران

لەو کاتەوە ئەو چەند دێڕەی سامی لە فەرهەنگە بەناوبانگەکەیدا لە بارەی کەرکوکەوە پەردەیان لەسەر لادرا، باس و خواسی زۆر لە سەر فەرهەنگی ناوداران "قاموس الأعلام" و نووسەرەکەی شەمسەدین سامی فراشەری کراوە و نووسراوە. ئەوەی لە وتەکانی ئەم نووسەرە بەڕەچەڵەک ئەلبانییە، بۆ ئەم باسەی ئێمە گرنگن، بریتین لە چوار خاڵ و بیرۆکەی سەرەکی کە ئەمانەی خوارەوەن:

یەکەم: شاری کەرکوک ناوەندی سەنجەق یا لیوای شارەزوور بووە، واتا سەرباری گۆڕینی ناوی سەنجەقی شارەزوور هێشتا کەرکوک هەر بە شارەزوور دەناسرا.

دووەم: کەرکوک یەکێک لە سێ لیواکەی ویلایەتی موسڵ بوو، کە لە لیواکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی پێکهاتبوو.

سێیەم: ویلایەتی موسڵ بەشێک بوو لە نەخشەی کوردستان، نەک پێچەوانەکەی. هەر کەسێک سەیری ئەو نەخشەیەی دەوڵەتی عوسمانی بکات، کە ساڵی ١٨٩٣ ی بەسەرەوەیە، ئەو ڕاستییە بە درەوشاوەیی دەبینێت. ئەو کاتە کوردستانی عوسمانی، کە سێ بەشی باکوور، باشوور و ڕۆژئاوای ئەمڕۆی دەگرتەوە، وەک یەک وڵات سەیر دەکرا، لە کاتێکدا هیچ وڵاتێک لەسەر ئەو نەخشەیە بە ناوی تورکیا، عێراق و سوریا نییە.

چوارەم: ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکوک ٣٠٠٠٠ کەس بووە، کە سێ لە چواریان یا سێ چارەکیان کورد بوون، قسوورەکەی، واتا یەک لە چواری تورک و عەرەب و ئەوانی تر بوون لەگەڵ ٧٦٠ جوو و ٤٦٠ کلدانی[1].

ئەوەندەی من ئاگادار بم، دکتۆر نوری تاڵەبانی لە کۆتایی نەوەتەکانی سەدەی ڕابردوودا بۆ یەکەمین جار ئەو دەقەی شەمسەدین سامی لە کتێبەکەی خۆیدا، لە بارەی بەعەرەبکردنی کەرکوکەوە بەکارهێناوە[2]. ئەو چەند ڕستەیە هانی هەندێک توێژەری کوردی دا، کە تورکی عوسمانی دەزانن، زانیاریی زیاتر سەبارەت بە سامی و فەرهەنگەکەی پەیدا بکەن. ئەنجامی ئەو گەڕان و لێکۆڵینەوانە دوو بەرهەمی باشیان لێ کەوتەوە. محەمەد ئەمین بۆزئەرسلان

هەموو ئەو بابەتانەی لە بارەی کورد و کوردستانەوە لە فەرهەنگەکەی سامیدا هاتوون، لە تورکی عوسمانییەوە کردووە بە تورکی نوێ و پێشەکی بۆ نووسیوە و ٥٦٧ پەراوێزی بۆ کردووە و لە ساڵی ٢٠٠١ لە ئەستەمۆڵ بڵاوی کردوونەتەوە[٣]. مامۆستا ئەحمەد تاقانەیش ئەو کتێبەی بۆزئەرسلانی لە تورکییەوە کردووە بە کوردی. کارەکەی مامۆستا تاقانەش تەنها وەرگێڕانی دەقەکەی بۆزئەرسلان نییە، بەڵکو کتێبەکەی ئەوی لەگەڵ کتێبێکی کاک جەلیل محەمەد شەریف سەبارەت بە ناوارانی کورد لە فەرهەنگەکەدا لەگەڵ هەر شەش بەرگەکەی شەمسەدین سامیدا بەراورد کردووە و هەر ناوێک لەلای ئەوان نەبووبێت، ئەوا ئەم بۆ وەرگێڕانەکەی خۆی زیادی کردووە[٤]. وادیارە کتێبەکەی جەلیل محەمەد شەریف تەنها ناوارانی کوردی گرتووەتە خۆی و من بۆ خۆم نەمدیوە و تەنها لە ڕێگەی مامۆستا تاقانەوە ئاگاداری بووم. ئەوەی دەبێت لێرەدا ئاماژەی پێبکرێت ئەوەیە، هەردوو وەرگێڕ لە پێشەکییەکانی خۆیاندا باسی ئەوەیان کردووە چۆن کاریان لە سەر وەرگێڕانی بابەتە کوردییەکانی فەرهەنگەکەی سامی کردووە[٥].

وتەکانی شەمسەدین سامی بە زمانی تورکی عوسمانی بەر لە سەد و بیست ساڵ، سەرچاوەیەکی مێژوویی سەنگینن و بۆچوونی کاربەدەستانی وڵاتانی داگیرکەری کوردستان و نووسەرانی گەلانی سەردەستە سەبارەت بە کەرکوک و کورد و کوردستان ڕەت دەکەنەوە. ئەم وتانە لە سەردەمێکدا نووسراون، هێشتا هەستی تورکچێتی توندڕەو باڵی بەسەر دەستەبژێری سیاسی و ڕۆشنبیری تورکدا نەکێشابوو. بەکارهێنانی ناوی کورد و کوردستانیش لە نووسراوی فەرمی، کتێب و ژیانی ڕۆژانەی خەڵکدا کارێکی ئاسایی بوو و کەس بیری لە قەدەغەکردنیان نەدەکردەوە، وەک لە دوای ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا بوو بە یەکێک لە بنەماکانی سیاسەتی فەرمیی دەوڵەت.

فەرهەنگی ناوداران و نووسەرەکەی بە هۆی ئەو چەند وتەیەوە بوون بە مایەی سەرنج و بایەخپێدانی نووسەرانی کورد و زۆر قسەیان لەبارەیەوە کرد، کە بەشی زۆریان بریتی بوون لە هەوڵدان بۆ ئەوەی دوو وشە لەو زانیارییانە زیاد بکەن کە دکتۆر نوری تاڵەبانی ئاماژەی پێکردوون. لە ڕۆژنامە و گۆڤارە

کوردییەکاندا گەلێک زانیاریی نادروست و بێ بنەما لەسەر شەمسەدین سامی و فەرهەنگەکەی بڵاو کرانەوە، کرا بە گەڕیدە و سەردانی کوردستان و کەرکوکیان پێکرد و زۆر شتی دیکە. لە بەرامبەردا نووسەرە تورکمانە تونـدڕەوەکان هەوڵـی زۆریـان دا لە بـایەخی وتەکـانی سـامی لەبـارەی کەرکـوکەوە کەم بـکەنەوە و زانیـارییە نادروسـتەکانی ڕۆژنـامە و گۆڤارەکـانی کوردیـان بە هەل زانـی گومـان بخەنە سەر هەموو ڕاستییە مێژوویییەکان. ئا لێرەوە بە پێویستم زانـی هەنـدێک زانیاریی سەرەتایی لە سەر شەمسەدین سامی و فەرهەنگەکەی بخەمە ڕوو.

فەرهەنـگەکە بە نـاوی "قـاموس الأعـلام"، کە بە کـوردییەکەی دەکـاتە فەرهەنگی ناوداران، لێ لە ڕاستیدا ئەو لە چەشـنی ئینسـایکلۆپیدیایە، چـونکە تەنها باسی ناوداران ناکات، بەڵکو باس لە ناوە جـوگرافی و ڕووداوە مێـژوویییە گرنگەکانیش دەکات. بۆ خۆی لەسەر بەرگەکان نووسـیویەتی کە ئەم فەرهەنـگە تایبەتە بە مێژووی هەموو گەلان، پێغەمبەران، خەلیفە و ئەسـحابەکان، پیـاوانی حەدیس، شا و میرەکان، وەزیر و فەرمانڕەواکان، دانا و زاناکان، فوقەها، وەلـی و شـێخەکان، ئەدیـب و شـاعیران، پزیشـکان، مێژوونووسـان، گەڕیـدەکان، هونەرمەنـدان، داهێـنەران، ئەفسـانەکان، بە کـورتی هەمـوو کەسـانی بەناوبانـگ لەگەڵ ژیاننامەیـان و بەرهەم و کتێبەکانیـان لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـاوا لە مێـژووی دێرین و نوێدا. هەروەها ناوە جوگرافییەکـان، بەشـەکانی گـۆی زەوی، وڵاتـان و دەوڵەتان، دەریا و کەنداوەکان، دوورگە و چیاکان، ڕووبـار و گۆلەکـان، دەشـتە بیابانەکان، شار و شـارۆچکە و شـارەدێ کـۆن و تـازە گرنگەکـان، ناوەکانیـان، پێگەی جوگرافییان، درێژی و پانییان، ڕەوتی مێژوویییان، سروشتیان، ژمـارەی دانیشتووانیان، داهات و هەناردەکردنیان، بەکـورتی هەمـوو زانیـارییە گرنگەکـان کە لە توانادا بووە بخرێنە ڕوو، هەموو ئەم بابەتانە بەپێی ئەلفوبێ ڕیـز کـراون. هەر لەبەر ئەمەیشـــە بۆزئەرســـلان ناونیشـــانەکەی کـــردووە بە "یەکەمـــین ئینسایکلۆپیدیا بە زمـانی تـورکی". فەرهەنـگەکە شـەش بەرگە، بەسـەر یەکەوە ٤٨٣٠ لاپەڕەیە و هەر لاپەڕەیەکـیش بـریتییە لە دوو سـتوون. بابەتەکـانی نێـو فەرهەنگەکە بەپێی ئەلفوبێی تورکی عوسمانی ڕیـز کـراون. هەر شـەش بەرگەکە لە ساڵانی ١٨٨٩ بۆ ١٨٩٨ لە چاپخانەی مەهران لە ئەسـتەمبوڵ لە چـاپ دراون

و بڵاو کراونەتەوە. ئەوەی سەرنجی ڕاکێشام لە دوا لاپەڕەی بەرگی شەشەمدا نووسراوە کە لە ٣ شەوالی ١٣١٦ک واتا لە ٢ شوباتی ١٨٩٩ تەواو بووە. زانیارییەکان سەبارەت بە کەرکوک و کورد و کوردستان هەموو لە بەرگی پێنجەمدان، کە لە ساڵی ١٣١٤ک/١٨٩٦ز بڵاو کراوەتەوە. ئەم بەرگە لاپەڕەکانی ٣٢٠٣ تا ٤٠٠٠ گرتووەتەوە. بابەتی کەرکوک لە دەقە تورکییە عوسمانییەکە لە لاپەڕەی ٣٨٤٦دایە. بەرگی وا هەیە بۆ یەک پیت تەرخان کراوە وەک بەرگی یەکەم کە ٨٠٠ لاپەڕەیە و تەنها پیتی (ا) دەگرێتە خۆ، بەرگی واش هەیە نۆ پیتی گرتووەتە خۆ وەک بەرگی چوارەم.

هەر شەش بەرگەکە لە سەر تۆپی ئینتەرنێت دانراون و تۆڕەر دەتوانێت بە ئاسانی کاریان لەسەر بکات. واتا ئێستا ئەوەی پەیوەندی بە کورد و کوردستانەوە هەبێت لە فەرهەنگەکەی شەمسەدین سامیدا بە زمانی تورکی عوسمانی، تورکی نوێ و کوردی لەبەردەستدان.

شەمسەدین سامی پوختەیەکی ژیاننامەی خۆی (ترجمەی حال) بۆ گۆڤاری سەروەتی فنوون (ثروت فنون)ی عوسمانی لە ساڵی ١٨٩٦ نووسیوە. سامی بە ڕەچەڵەک ئەلبانییە، لە یەکی حوزەیرانی ١٨٥٠ لە گوندی فراشەر لە ئەلبانیا هاتووەتە دونیاوە. لە زۆر لە سەرچاوەکاندا بە شەمسەدین سامی فراشەری ناسراوە. خۆیشی هەندێک لە بەرهەمەکانی بەو ناوەوە بڵاو کردووەتەوە. شەشەمین منداڵ بووە لە خێزانێکی سەر بە تەریقەتی بەکتاشی یا بەگتاشی. ناوەکەی لێکدراوە واتا شەمسەدین سامی هەر ناوی خۆیەتی ناوی باوکی خالیدە و خاوەنی تیمار و هەڵگری نازناوی بەگی هەبووە، دایکیشی ئەمینە خانم لە بنەماڵەی یەکێک لە سەرکردەکانی سەردەمی سوڵتان موراد و موحەمەدی دووەم بوو بەناوی ئیمراهور ئەلیاس ئەفەندی. لە ساڵی ١٨٥٩ باوکی و دوو ساڵ دواتریش دایکی کۆچی دوایی دەکەن، عەبدولی برا گەورەی دەبێت بە گەورەی ماڵ. هەر لە ساڵی کۆچی دوایی دایکیدا ١٨٦١ عەبدول بڕیار دەدات بەخاوخێزانەوە بگوێزنەوە بۆ یانیا (ئیۆنینا) لە یۆنانستان. سامی لە باشترین قوتابخانەی یۆنانی ئەو دەڤەرە (زۆسیمیا سکۆڵی) دەنێردرێتە بەر خوێندن. ماوەی خوێندن لە قوتابخانەکە هەشت ساڵ بوو، بەڵام ئەو بە حەوت ساڵ

تەواوی کـرد و لە تەممـوزی ١٨٦٨ بڕوانـامەی دەرچـوونی وەرگـرت. لە تەک زانست و فەلسەفەی ئەورووپایی هاوچەرخدا، سـامی زمانەکـانی یۆنـانی (کـۆن و نـوێ)، لاتینـی، ئیتـالی و فەرەنسـی خوێنـد. بەر لەوەی بـاریش بـکەن بـۆ ئەو شارە، لە تەکێی بەکتاشییاندا شارەزای کولتووری ئیسلامی و رۆژهەلاتـی ببـوو. لە تەک خوێندنی قوتابخانەدا سامی لە سەر دەستی مامۆستایانی تـایبەتی، کە دیارترینیان یعقوب ئەفەندی بوو، زمانی تورکی، عەرەبـی و فارسـی دەخوێنـد و زیـاتر لە زانسـتە ئیسـلامییەکان و لە کولتـوور و ئەدەبیـاتی رۆژهەلات قـوولّ دەبووەوە. ئەم پەروەردە و فێرکردنە فـرە ڕەهەنـدە کـاریگەری زۆریـان لە سـەر کەسایەتی و پاشەڕۆژی شەمسەدین سامی فراشەری هەبوو.

پاش دەرچوونی لە قوتابخانە بۆ ماوەیەکی کورت لە (قەڵەمی ویـلایەت) دەسـت بەکـار بـوو، لە سـاڵی ١٨٧١ ڕووی کـردە ئـەسـتەمووڵ. ئەو سـەردەمە هەرکەسـێک خەونـی نێوبانـگ دەرکـردن و درەوشـانەوەی ئەسـتێرەی بەختـی هەبـوایە، دەبـوایە ڕوو لە پـایتەختی دەروازەی بـاڵا "ئەسـتانە، دارولسـەعادە" بکـــات. لە هەوارگەی نوێیـــدا شەمســـەدین ســـامی لە تەک کـــارکردن لە دامەزراوەکانی دەوڵەت، خەریکی نووسینی کتێبێک بـوو لەسـەر مێـژوو، لـێ ئەو بەرهەمەی هەرگیز ڕووناکی نەبینی، وا پێدەچێت دوای ئەوەی کتێبـی (مێـژووی فەرەنسـا)ی کـرد بە تـورکی، وازی لەو بیـرۆکەیە هێنابێـت. مێـژووی فەرەنسـا یەکەمین بەرهەمی بڵاوکـراوەی سـامی بـوو. لە مـاوەی دوو سـاڵدا لە رۆژنـامەی (حەدیقە ـ باخچە) زنجیرەیەک نووسینی بڵاوکردەوە کە دواتر وەک ڕۆمانێک بە ناونیشانی (تەعەشوقی تەڵعەت و فیتنەت) چاپ کرا. ئەمە بە یەکەمـین ڕۆمـان لە ئەدەبی تورکیدا و نووسەرەکەیشی بە یەکەمین ڕۆمانـنووس بە زمـانی تـورکی دادەنرێت.

سـامی وەک زۆر لە ڕووناکبیرانی ئەو سـەردەمە لەژێـر کـاریگەریی هـزر و ئەدەبیاتی ئەورووپی و بەتایبەتی فەرەنسیدا بوو، بـۆیە خـۆی بە ژانـرە نوێکـانی ئەدەب و نووسینەوە خەریک دەکرد. بەڵام سـەرچاوەی رۆمـان و شـانۆنامەکانی هەمیشـە فۆلکلـۆر و ڕووداوە مێژووییەکـان بـوو. لەژێـر کـاریگەریی شـانامەی فیردەوسیدا شانۆنامەی (کاوەی ئاسنگەر)ی نووسی. لە بارەی ئەم شـانۆنامەوە

زانیاریی زۆرمان لە بەردەستدا نییە، پێدەچێت وەک بەشێک لە سڕینەوەی کورد لە تورکیـا ئەم باسـە پەردەی بەسـەردا درابێـت. ئەوەنـدە دەزانـین کە لەو سەروبەندەدا سامی رایدەگەیەنێت، کە زەمینەی شانۆ و نمایش لە ئەستەمووڵ لە ئـارادا نیـیە، بـۆیە بـۆ مـاوەیەک دەسـت لەو کـارە هەڵـدەگرێت. سـامی کە لە قوتابخانەی یۆنانی لە سایەی زانست و رۆشنبیریی ئەورووپـادا گەورە ببـوو، دیـد و بۆچوونەکانی ناکۆک بوون لەگەڵ کولتووری باوی دەروازەی باڵا و کـۆمەڵگەی دەقگرتووی عوسمانیدا. بـۆ نمـوونە دوو ڕۆمـانی لە بـارەی منـدااڵن لەبـاربردنەوە بڵاو نەکردەوە، چونکە بۆی دەرکەوت ئەم جۆرە باسـانە تـابوون لە کـۆمەڵگەی عوسمانیدا. ئەو لە ژیانیدا بە ناچاری دەسـتی لە زۆر شـت هەڵگـرت، کە حەزی لێدەکردن و بەاڵیەوە گرنگ بوون بۆ پێشخستنی کۆمەڵگە.

سامی هەر زوو خۆی لە ڕیزی عوسمانییە نوێکاندا بینییەوە، ئەو ماوەیەک بـوو لەتەک یەکێـک لە دامەزرێنەرانـی ئەو گـرووپەدا بـوو، کە خـاوەنی هەردوو ڕۆژنامەی (حەدیقە) و (سیراج) بوو، واتا ئەبوزیا تەوفیق. سامی لەو ڕۆژنامانەدا لە تەمەنـی ٢٢ سـاڵییەوە هـاتبووە نێـو جیهـانی ڕۆژنـامەگەرییەوە. بە هـۆی دوورخسـتنەوەی ئەبوزیـا تەوفـیقەوە بـۆ دوورگەی ڕۆدۆس، وەک هەمـوو نەیارەکانی تری سوڵتان، سامی لە دەرکردنـی ڕۆژنـامەی (حەدیـقە)دا بەردەوام بـوو، لە سـاڵی ١٨٧٣ ئیتـر بە نـاوی خـۆیەوە دەریـدەکرد. دوای داخسـتنی ڕۆژنـامەکە لە تەمـووزی هەمـان سـاڵدا، سـامی وەک کارمەنـدی دەوڵەت لە نووسـینگەی چـاپەمەنی کـاری دەکـرد و خەریکـی وەرگێڕانـی دوو بەرهەمـی فەرەنسی بوو، کە هەر لەو ساڵەدا بڵاویـانی کـردەوە. یەکێـک لەو دوو بەرهەمە شانۆنامەیەک بوو بە نێوی (چاوشی پیر). ئەم شانۆنامەیە سـاڵی دواتـر ١٨٧٤ لە ئەستەمووڵ نمایش کرا. بە هـۆی نمایشـکردنی ئەو شـانۆنامەیەوە ئەسـتێرەی بەختـی لە ئاسـمانی ئەسـتەمووڵدا درەوشـایەوە. دەنگـدانەوەی ئەو شـانۆنامەیە هانی دا شانۆنامەیەکی تر هەر لەو سـاڵەدا بە نێـوی (بەسـا یـا عەهـدی وەفـا) بنووسێت، کە ئەویش لە ئەستەمووڵ نمایش کرا. بیـرۆکەی ئەم شـانۆنامەیەی لە فۆلکلۆری ئەلبانییەوە وەرگرتبوو.

به هـۆی دیـد و بۆچوونەکـانییەوە، نەدەبـوو نەکەوێـتە بەر ڕق و کیـنەی سوڵتان و دەستە و دایەرەکەی، بۆیە بریاری دوورخستنەوەی درا بۆ تەرابلوسی ڕۆژئاوا (لیبیا). هەندێک نووسەری تورک پێیان وایە، کە لەوێ پێویستییان بە ڕۆژنامەوانێک هەبوو بۆ ئەوەی ڕۆژنـامەی ولایەتـی تەرابلوسـی ڕۆژئـاوا بەردەوام بێ، گوایە بۆیە سامی بـراوە بـۆ ئەوێ. لە ڕاستیشدا لە ژمـارە ٢٥٦ەوە کە لە ١٨ حـوزەیرانی ١٨٧٤ دەرچـووە نـاوی سـامی وەک بەڕێـوەبەر بەسـەر ئەو ڕۆژنامەیەوەیە، بەڵام نووسەرە ئەلبانییەکان وای بۆ ناچن و بە دوورخسـتنەوەی لە قەڵەم دەدەن. ئەو تەنهـا نـۆ مانـگ لەوێ مـایەوە و لە دوای ئەو نـۆ مـانگە گەڕایەوە بۆ ئەستەمووڵ. لە ڕێـگەی گەشـتەکەیدا بـۆ لیبیـا بە یۆنـان، ئەلبانیـا، ئیتاڵیـا و مـاڵتەدا تێپەڕیـوە. ئەوە تـاکە گەشـت و دوا گەشـتی سـامی بـوو بە وڵاتانی ئەوروپادا. وا دیارە سامی بۆ خـۆی لە ژیاننامەکەیـدا، کە لە سـەردەمی سـوڵتان عەبدولحەمیـدی دووەمـدا نووسـیبووی، نەیـوێراوە خـۆی لە قەرەی ئەو باسە بدات، کە بۆچی ئەو نۆ مانگەی لە تەرابلوسی ڕۆژئاوا بەسەربردووە. بەڵام ئەوە ئاشـکرایە کە لیبیـا یەکێـک لەو شـوێنانە بـوو کە دەیـان و بگـرە سـەدان نەیـاری سـوڵتانی بـۆ دوور دەخـرایەوە. یەکێـک لە ڕۆشـنبیرە هەرە دیارەکـانی کوردیش دکتـۆر عەبـدوڵا جەودەت لە نەوەدەکـانی سـەدەی نۆزدەمینـدا هەر بـۆ ئەوێ دوورخرابووەوە.

گرنـگ ئەوەیە، کە سـامی لە تەمەنـی بیسـت و چـوار سـاڵیدا ئەزمـوونی بەڕێـوەبردن و دەرکردنـی دوو ڕۆژنـامەی لەلا کەڵەکە ببـوو، بـۆیە لە دوای گەڕانەوەی بۆ ئەستەمووڵ لە ساڵی ١٨٧٥ لە چەند ڕۆژنـامەیەک دەسـتی بەکـار کرد، هەر لەو کاتانەیشدا بوو کە سەرپەرشـتی ڕۆژنـامەی (محرر)ی دەکـرد. لە هەمان کاتدا لە نووسینی شـانۆنامەدا بەردەوام بـوو و لە ڕووداوەکـانی مێـژووی ئەندەلوسەوە شانۆنامەی (سیدی یەحیا)ی ئامادە کرد.

لە ساڵی ١٨٧٦ لەگەڵ میهران ئەفەندی نەقاشیاندا چاپخانەی (تصويري أفكار)یان بەکرێ گرت و دەسـتیان کـرد بە دەرکردنـی ڕۆژنـامەی (سـەباح). لە ڕێـگەی ئەم ڕۆژنـامەیەوە سـامی پێگەیەکـی تـایبەتی بـۆ خـۆی لە مێـژووی ڕۆژنامەگەری عوسمانیدا تۆمار کرد. یەکێک لە هەنگاوە هەرە گرنگەکانی سـامی

ئەوە بوو کە رۆژنامەی (سەباح)ی بە نرخێکی هەرزان دەفرۆشت، کە دەیکردە چـواریەکی نرخـی رۆژنامەکـانی تـری ئەو سـەردەمە. بەم هەنگـاوەی ژمـارەی خوێنەرانی بەرین کرد و بنەمای کولتووری رۆژنـامە خوێندنەوەی لە کۆمەڵگـای تورکیـادا بەهێـز کـرد. رۆژنـامەی (سـەباح) بە کـوالیتی بـاش و نـاوەڕۆکی دەوڵەمەنـد دەردەکـرا و ببـوو بە نمـوونە بـۆ هەمـوو رۆژنامەکـانی تـری ئەو سەردەمە. نەریتێکیشی لە مێژووی رۆژنامەگەری تورکیادا داهێنـا، ئەویـش ئەوە بوو ئەو وتـارانەی سانسـۆر رێـگەی بە بڵاوکردنەوەیـان نەدەدا، جێگەکەیـانی بە بەتاڵی دەهێشتەوە. ساڵێکی تەواوی لەگەڵ ئەو رۆژنـامەیەدا بەسـەر بـرد، بەڵام لە دوای ژمارە ٢٥٦ەوە لە میهران ئەفەندی و رۆژنامەی (سەباح) جیا بووەوە. لەگەڵ ئەوەشـدا زۆربەی بەرهەمەکـانی لە چاپخـانەی میهـران چـاپ کـران بە فەرهەنگـی ناودارانیشـەوە. خـاوەنی رۆژنـامەی (سـەباح) و چاپخـانەکەی رۆڵـی گەورەیان لە ناساندنی سامی و بەرهەمەکانیدا بینی.

دوای جیـــابوونەوەی لە رۆژنـــامەی (ســـەباح) بە مانگێـــک، واتـــا لە شـوباتی١٨٧٧دا بـوو بە (مـوهرداری جزائیـری بحـری سـڤید- مـۆرهەڵگری ویلایەتی دوورگەکانی دەریای سپی)، بەڵام تەنها پێنج مانگ ئەم کارەی کرد و دواتر بڕیاری دا بگەڕێتەوە بۆ ئەستەمووڵ. پـێش گەڕانەوەی سـەردانێکی شـاری منداڵی و هەرزەکاری خۆی کرد. هەر لەو کاتەدا ئاگری شەڕ لە نێوان دەوڵەتـی عوسمانی و رووسـیادا هەڵگیرسـا و سـامیش بـۆ چەنـد مانگێـک لە (کۆمسـیۆنی سەوقیاتی عەسکەری) لە شارەکەی خۆی دەست بەکار بوو. نووسەرانی ئەلبانی ئەم چـوونەی رۆدسـیش وەک دوورخسـتنەوە لە قەڵەم دەدەن، بەڵام ئەو بـۆ خـۆی باســی لەو پرســەیش نەکـردووە. لە کۆتـایی ئەو شــەڕە و بەپێـــی رێککەوتنامەی سان ئیستیفانۆ لە مـارتی ١٨٧٨ بەشـێک لە وڵاتـی ئەلبانیـا لە دەستی دەوڵەتی عوسمانی دەرکرا و بڕیار درا بە سـەر بوڵگارسـتان، یۆنـان و چیرنۆگۆریا (مۆنتینیگرۆ =چیای رەش) دابەش بکرێت.

رۆشنبیران و نیشتمانپەروەرانی ئەلبانی لە دژی ئەو بڕیارە دەسـتیان کـرد بە کۆبوونەوە و چالاکی. عەبدولی برا گەورەی سامیش یەکێـک بـوو لە ئەندامە چالاکەکانی ئەو گرووپە. سامی بۆ خۆیشی رۆڵی وتەبێژی (دۆزی وڵاتی ئەلبانیا

یا ئەرنائوت)ی دەبینـی و لەو دەزگـا و کـۆمەڵانەی ئەلبانییەکـان لە ئەسـتەمۆڵ دایانمەزراندبوو، چالاکانە بەشداری دەکـرد. سـامی ئەنـدامی کـۆمیتەی ناوەنـدی بـوو لە کـۆمەڵەی بەرگـری لە مـافی گەلـی ئەلبـان (١٨٧٨) و کـۆمەڵەی بڵاوکـردنەوە و رۆژنـامەگەری ئەلبـانی (١٨٧٩) و هەر بـۆ خۆیشـی سـەرۆکی ناوەندی زانستیی ئەلبانی بوو. هەر بۆ ئەم ناوەندەیش پیتـی لاتینـی بـۆ زمـانی ئەلبانی دانا و سـاڵی ١٨٧٩ بە نێـوی (ئەلفـوبێی ئەسـتەمۆڵ) بـڵاوی کـردەوە. گەلێک نووسین بەو ئەلفوبێیە بڵاوکرانەوە و لە سەدەی دواتـردا بـوو بە بنـاغەی ئەلفوبێی هاوچەرخی زمانی ئەلبانی.

لە سـاڵی ١٨٧٧ دا دەسـتی کـرد بە نووسـین بـۆ رۆژنـامەی (ترجمـانی شـرق) کە میهـران ئەفەنـدی دەریـدەکرد. دوای ڕاگرتنـی رۆژنـامەکە لە سـاڵی دواتـردا، ئیتـر سـامی بەناچـاری بـۆ مـاوەیەک دەسـت لە کـاری رۆژنـامەگەری هەڵدەگرێت و زیاتر خۆی بە دۆزی گەلی ئەلبانیاوە خەریـک دەکـات و لە کـاری وەرگێـڕان و کتێـب نووسـینیش بەردەوام دەبێـت. سـاڵی ١٨٧٨ ڕۆمـانی (یادگارییەکانی شەیتان)ی فریـدریک سـەولی کـرد بە تـورکی. لە سـاڵی ١٨٧٩ دەستی کرد بە بڵاوکردنەوە لە زنجیرەی (کتێبی گیرفان)دا، کە یەکەمین کتێبی زنجیـرەکە بەناونیشـانی (ژیـاری ئیسـلامی) بە خـامەی سـامی بـوو. لەو دە (کتێبی گیرفان)ە کە لەو ساڵەدا تۆمار کران، پێنجیـان هـی سـامی بـوون. ئەم کتێبۆکانە لەسەر بابەتی جیـاواز بـوون و زانیـاریی هەمەجۆرەیـان لەخـۆدەگرت. هەر ئەم زانیارییـانە بـوون لە دواییـدا بـوون بە بنـاغەی فەرهەنگـی نـاوداران (قاموسی ئەعلام)، کە بە یەکەمین ئینسایکلۆپیدیا دادەنرێت بە زمانی تـورکی. ساڵی ١٨٨٠ ڕۆمانە بە ناوبانگەکەی فیکتۆر هوگۆ (داماوان)ی کرد بە تـورکی و بەشـی زۆری بـڵاو کـردەوە. هەر لە هەمـان سـاڵدا سـێ ژمـارەی لە یەکەمـین گۆڤـاری ژنـان بە تـورکی بە نێـوی (عـایلە =خێـزان) بـڵاو کـردەوە. سـاڵی ١٨٨١یـش بیسـت ژمـارەی لە (گۆڤـاری هەفـتە) بـڵاو کـردەوە، کە گۆڤـارێکی گەلێک دەوڵەمەند بوو و زانیاری گشتی بە خوێنەران دەبەخشی .

لە ئەنجامی ڕێککەوتننامەی بەرلـین ١٨٧٨ ئەلبانییەکـان بێـدەنگ کـران و عەبـدول بەگـی بـرای دەسـگیر کـرا و زینـدانی کـرا. جموجـوولّی سیاسـی و

کولتووریی ئەلبانیانی ئەستەمولّیش خەفە کرا. سەرچاوە مێژوویییەکان باس لەوە دەکەن کە سەرباری ئەو ڕەوشەیش سامی بە نهێنی بەردەوام بوو لە هەوڵ و چالاکییەکانی. ئەوەی مایەی سەرنج و تێڕامانە ئا لەم کاتەدا سامی دەبێتە کارمەندی (کۆمسیۆنی پشکنینی سەربازی)، کە سەر بە دامەزراوەی (مابەین) بوو، کە هاوتای دەزگای ئاسایش و هەواڵگری دەگەیەنێت. واتا سامی کە ئەندامی ڕێکخراوێکی نهێنی ئازادیخوازی ئەلبانی و ڕووناکبیرێکی دیاری سەردەمەکەی خۆی بووە، لە کاری دەزگای هەستیار و گرنگی دەوڵەتیشدا کاری دەکرد.

شەمسەدین سامی نەک تەنها لە زۆر بواردا چالاک بوو، بەڵکو لە گەلێکیاندا پێشەنگ و رابەریش بوو. یەکێک لە بوارەکانی کار و خەباتی سامی بواری فەرهەنگسازی بوو. یەکەمین بەرهەمی لەم بوارەدا فەرهەنگی فەرەنسی ـ تورکی (قاموسی فرانسوی) بوو کە لە ساڵی ١٨٨٢ بڵاو کرایەوە. لە لاپەڕەی ناوەوەی بەرگی یەکەمی فەرهەنگی ناوداراندا ئاماژە بەم فەرهەنگەی دراوە، کە لە ١٦٣٢ لاپەڕەی دوو ستوونیدایە. هەروەها ئاماژە بۆ فەرهەنگی تورکی ـ— فەرەنسییەکەیشی کراوە کە ١٢٠٨ لاپەڕەیە. سەرباری ئەم دوو فەرهەنگە، (کوچک قاموس فرانسوی)یشی هەیە کە فەرەنسی ـ— تورکییە و هەموویان لە چاپخانەی میهران چاپ کراون. دیارە خوێنەرانی دەوڵەتی عوسمانی پێشوازییەکی گەرمیان لەم کارانەی سامی دەکرد، چونکە تۆێژێکی گرنگی ڕووناکبیرانی عوسمانی لەژێر کاریگەریی کولتوور و ئەدەبیاتی فەرەنسیدا بوون و ژمارەیەکی زۆر لە خوێنەران کەڵکیان لێیان وەردەگرت. لەتەک ئەم فەرهەنگانەدا لە ساڵی ١٨٩٨ فەرهەنگی عەرەبی — تورکیشی دانا. لە سەر (نهج البلاغة)ی ئیمامی عەلی و پراکتیک کردنی زمانی عەرەبیش کتێبێکی نووسیوە. دوای ئەوەیش لە ساڵی ١٨٩٩ دا دەستی کرد بە دانانی فەرهەنگی تورکی، ئەوە سامی بوو بۆ یەکەمین جار لە جێگەی دەستەواژەی عوسمانی، تورکی بەکارهێنا. ئەم فەرهەنگەی لە دوای خۆی بڵاوکرایەوە. بەڵای زۆر لە توێژەرانی تورکەوە، شەمسەدین سامی بە جۆشدەری بیری ناسیۆنالیزمی تورکی دادەنرێت.

لە ساڵی ١٨٨٩ دەست دەکات بە بڵاوکردنەوەی (قاموس الأعلام) (Dictioraire Universsel de Histoire et de Geographie). وەک لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا، ئەمە یەکەمین ئینسایکلۆپیدیا بوو بە زمانی تورکی، بۆیە سامی لێرەیش نازناوی (باوکی ئینسایکلۆپیدستانی) تورکیای بەرکەوت، وەک ئەوەی باوکی ڕۆمان و شانۆ و زۆر شتی دیکە بوو.

سامی و دوو برای نەعیم و عەبدول بوون بە ئەندامی (مجلس مبعوثان) واتا ئەنجوومەنی نوێنەران لە سەردەمی عوسمانیدا. زۆربەی ئەندامانی خێزانەکەی لە ئەستەمۆڵ نیشتەجێ بوون. لە تەمەنی سی و چوار ساڵیشدا ، لە ٤ مایسی ١٨٨٤ لەگەڵ ئەمینە خانم ژیانی هاوسەرێتیان پێکەوە نا. وادیارە ژیانی هاوسەرێتی خێروبێری بۆ سامی زۆر بوو، لە یەکەم ساڵیدا، واتا لە ساڵی ١٨٨٥ بەیەکجار چوار کتێبی بڵاو کردەوە. ئەم کتێبانە بریتی بوون لە (دەقە فارسییەکان بە وەرگێڕان و ڕوونکردنەوەوە، ڕۆبنسن کروزۆی دانێل دیڤو، کە بە زمانێکی سادە و ساکار بۆ منداڵان لە فەرەنسییەوە نەک لە ئینگلیزییەوە کردبووی بە تورکی عوسمانی. هەروەها کتێبی- همة الهمام في نشر الإسلام و قاموسی فرنسوی). ژیانی خێزانی زۆری نەکێشا، چونکە ئەمینە خانم لە ساڵی ١٨٩٣ کۆچی دوایی کرد، ساڵێک پێش ئەویش عەبدولی برای کۆچی کرد. لە سەرەمەرگدا عەبدولی برای، بەلقیسی هاوسەری و مەدحەتی کوڕی و ئەمینەی کچی بە ئەمانەت ڕادەستی سامی کردبوو، بۆیە هەر ساڵێک لە دوای مردنی بەلقیسی خواست. لە ئەمینە خانم چوار منداڵی هەبوو (سامیە، عەلی سامی، سەعدیە و سەعدی)، منداڵێکیشی لە تەمەنی یەک ساڵیدا مردبوو. لە بەلقیس خانمیش کوڕێکی بە نێوی ئەسکەندەر هەبوو. ئەو عەلی سامییەی کوڕی شەمسەدین سامی یانەی بەنێوبانگی گەلاتەسەرای لە ئەستەمۆڵ دامەزراند.

لە ماڵە تازەکەی لە گەڕەکی ئەرەنکیۆی، دووکانێک دادەنێت بۆ فرۆشتنی بەرهەمەکانی خۆی، بەڵام لە هەرای ئەرمەنەکاندا لە ١٨٩٤ ـ ١٨٩٥ زیانی بەر دەکەوێت و ئیتر دەست لەو کارە هەڵدەگرێت.

لە بواری کولتوور و ڕۆشنبیریی ئەلبانیشدا لەگەڵ نەعیمی برایدا لە ساڵی ١٨٨٤ گۆڤارێکیان بە زمانی ئەلبانی لە ئەستەمۆڵ بە نێوی (دریتا- ڕووناکی)

دەرکـرد، کە تەنهـا سـێ ژمـارەی بەو نێـوەوە لێـدەرچوو و لە ژمـارە چـوارەوە ناوەکەی کرا بە (دیتوریا- زانست) و تـاکو تەممـوزی ١٨٨٥ دوازدە ژمارەیـان لـێ دەرکـرد. ئەم گۆڤـارە پـێگەی دیـاری شەمسـەدین سـامی لە بـزووتنەوەی سیاسی و ڕۆشنبیری ئەلبانیدا پێشان دەدات و زۆرترین زانیـاری لە سـەر گەلـی ئەلبانی و وڵاتەکەی پێشکەش بەخـوێنەران دەکـرد. ئەلفـوبێیەکەی سـامیش بـۆ زمـانی ئەلبـانی چەنـدین جـار لە چـاپ درا. لە سـاڵی ١٨٨٨ ڕێزمـانی زمـانی ئەلبانی هەر بەو ئەلفوبێیە نووسی. ساڵی١٨٩٠یش بەرهەمێکـی تـری بە زمـانی ئەلبانی بە نێوی (جوگرافیا) لە بوخارێست لە لایەن کۆمەڵەی ئەلبانییەوە بـڵاو کرایەوە.

سەرچاوە ئەلبانییەکان باس لە ڕۆڵـی دیـاری سـامی دەکەن کە لە هەمـوو ئەو ساڵانەدا چالاکانە بەشداری کردووە لە بزاڤی رزگاریخوازی گەلی ئەلبانیادا و هەمیشە لە پەیوەندیدا بووە لەگەڵ ڕێکخـراوە نیشـتمانپەروەرەکاندا لە دەرەوەی وڵات. کۆمیتەی ئەستەمولّی ئەلبانیش هەر لە لایەن خۆی و مـحەمەد و نەعیمـی برایەوە بە نهێنی دامەزراوە و بەڕێوە براوە.

لەگەڵ ئەو هەمـــوو ئەرک و کـــارانەدا دەســـتی لە کـــاری حکـــوومەتیش بەرنەداوە و لە سـاڵی ١٨٩٣ گەیشـتۆتە پـلەی باشـکاتب. سـەرچاوەکان بـاس لەوەیـش دەکەن کە نیشـان و پـلەی لە سـوڵتانەوە پـێ بەخشـراوە، هەرچەنـدە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم گومانی زۆری لێکردووە.

کارێکی تـری گرنگـی سـامی لە پێنـاو گەلەکەیـدا مانیفێسـتۆی نەتەوەیـی ئەلبانی بوو، کە لە بوخارێست لەژێر نێونیشـانی (ئەلبـانێتی چـی بـوو، چـیە و دەبێـت بە چـی؟) بڵاوکـرایەوە. هەرچەنـدە ئەم مانیفێسـتۆیە نێـوی کەسـی بەسەرەوە نەبووە، لـێ بە بۆچـوونی زۆربەی نووسـەران بەرهەمـی بیـری سـامی بوو. ئەم بیرە لە دەرەوەی تورکیا لە لایەن ئەلبانەکـانەوە بە گەرمـی پێشـوازی لێ کرا، بەڵام کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی بە تونـدی ڕەتیـان کـردەوە. بە کـورتی سـامی یەکێـک لە رابەرە چالاکەکـانی بزاڤـی سیاسـی و ڕۆشـنبیری و بووژانەوەی ناسیۆنالیزمی ئەلبانی بوو، برایمی برایشی یەکێک لە رابەرانی بزاڤی رزگـاریخوازی گەلـی ئەلبـان بـوو و لە دژی داگیـرکەران و دابەشـکارانی ئەلبانیـا دەجەنگی.

دوا سالّەکانی ژیانی هەر لە مالّەوە بەسەردەبرد و خەریکی خوێندنەوە و نووسین بوو. سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن کە تەندروستی زۆر باش نەبوو. حەزی بە گەشت و گەڕان نەدەکرد. سەرچاوە مێژووییەکان باس لەوە دەکەن کە لە کاتی نووسینی قاموسەکانیدا (قاموس الأعلام و قاموسی تورکی) بۆ ماوەی پێنج ساڵ لە مالّەکەی خۆی نەچووەتە دەرەوە و سەر و ڕیشی نەتاشیوە. لە نێو هەموو ئەو نازناوانەدا کە پێی بەخشراون وەکو (بیرمەند، ئەدەبیاتچی، زمانزان، فەرهەنگساز، ئینسایکلۆپیدیست، وەرگێڕ و ڕۆژنامەوان) کەس بە گەڕیدە نێوی نەهێناوە، کە هەندێک نووسەری کورد بێ بەڵگە بۆیان دروست کرد.

لەو نامەیەدا کە لە ساڵی ١٨٩٦ بۆ ئەحمەد ئیحسانی ناردبوو بۆ گۆڤاری سەروەتی فنوون، باسی لەوە کردبوو کە دەیەوێت بیرەوەرییەکانی خۆی بنووسێتەوە، لێ وادیارە دەستی بەو کارە نەکرد. تەنها لە سەر بەرگی ئەو دەفتەرەی بۆ بیرەوەرییەکانی تەرخانی کردبوو، ڕێکەوتی ١٩ حوزەیرانی ١٩٠٢ بەسەرەوەیە. وادیارە گومانی لەوەدا نەبوو، کە لە سێبەری دەسەڵاتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا ناتوانێت ڕاستییەکان وەکو خۆیان بگێڕێتەوە، تەنانەت ناتوانێت هەندێک لە بەسەرهاتەکانی خۆیشی بە ڕاستگۆیی بگێڕێتەوە. ئەویش وەک مرۆڤێکی ڕاستگۆ باوەڕی بەوە هەبوو ئەگەر مرۆڤ نەتوانێت ڕاستییەکان بدرکێنێت، باشتر وایە بێدەنگ بێت.

لە ١٨ حوزەیرانی ١٩٠٤ لە مالّەکەی خۆی لە ئەستەمولّ کۆچی دوایی کرد. هەرچەندە کارمەندی دەوڵەت بوو، بەڵام ژیانێکی پڕ لە زەحمەتی و نەداری بەسەربرد و بە قەرزاری کۆچی دوایی کرد. کاتێک هێشتا لە ژیاندا بوو مەترسی ئەوەی هەبوو دەست بەسەر خانووەکەیدا بگیرێت بۆ دانەوەی قەرزەکانی، هەر ئەوەیش لە دوای مردنی ڕووی دا.

هەوڵی زۆر لە ئارادان بۆ ئەوەی شەمسەدین سامی وەکو تورکچییەکی عەییار بیست و چوار پێناسە بکرێت، هەرچەندە بە ئاشکرا ئەوە دیارە کە هەستی ئەلبانێتی لای سامی زۆر بە هێز بووە و چالاکانە بەشداری لە بزاڤی ڕزگاریخوازی گەلەکەیدا کردووە. ڕاستە شەمسەدین سامی فراشەری لە بواری

ئەدەبیاتی تورکیدا بە یەکێک لە نوێخواز و رابەرە هەرە دیارەکانی زمان و ئەدەبیاتی تورکی دادەنرێت.

ناسیۆنالیستانی تورک و ئەلبان بگرەوبەردەیانە لەسەر خاوەندارێتی شەمسەدین سامی. بۆ ئێمەی کوردیش نووسینەکانی سامی دەربارەی ناوچە جیاوازەکانی کوردستان و ناوهێنانیان وەک بەشێک لە ولاتی کوردان، بەتایبەتی وتەکانی سەبارەت بە کەرکوک و دانیشتووانەکەی، دەقێکی مێژوویی گرنگن.

سەرچاوە و پەراوێز:

١. شمس الدين سامى، قاموس الأعلام، تاريخ و جغرافيا لغاتنى و تعبير أصحله كافهء أسماء خاصەيى جامعدر، بشنجى جلد، ١٣١٤، ص٣٨٤٦. بۆ دەقە كورديیەكەی ئەم وتانەیش بڕوانە: كورد و كوردستان لە یەكەم ئینسكلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا، قامووسولئەعلامی شەمسەدین سامی، م. ئەمین بۆزئەرسەلان لە عوسمانییەوە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی تورکی نوێ و پێشەكی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ كردووە، ئەحمەد تاقانە كردوویەتی بە كوردی، هەولێر، ئاراس، چاپی دووەم ٢٠١٠، ل. ٢٩٠-٢٩٢.

٢. الدكتور نوري طالباني، منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، ط٢، د.م ١٩٩٩، ص ٢٢.

3. M. Emin Bozarslan, Tarihteki ilk Turkce Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler, yazan: Şemseddin Sami; Osmanlicadan Çevriren: M. Emin Bozarslan. – Istanbul, Deng, 2001. 316s.

٤. كورد و كوردستان لە یەكەم ئینسكلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا، قامووسولئەعلامی شەمسەدین سامی، م. ئەمین بۆزئەرسەلان لە عوسمانییەوە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی تورکی نوێ و پێشەكی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ كردووە، ئەحمەد تاقانە كردوویەتی بە كوردی، هەولێر، ئاراس، چاپی دووەم ٢٠١٠، ل. ٢٩٠-٢٩٢.

٥. ناودارانی كورد لە "قاموس الأعلام"دا، ئامادەكردن و وەرگێڕانی جەلیل محەمەد شەریف، كەركوك ٢٠٠٠. من بۆ خۆم ئەم كتێبەم نەبینیوە و زانیارییەكانم لە پێشەكییەكەی مامۆستا ئەحمەد تاقانە وەرگرتووە، كە ئەركی كێشا و بە پی دی ئێف كتێبەكەی خۆی بۆ ناردم.

٦. بۆ زانیاریی فراوانتر سەبارەت بە ڕەوتی ژیانی شەمسەدین سامی و بەرهەمەکانی بـڕوانە ئەم سەرچاوانە:

1. Levend A, Şemsettın Sami, Ankara 1969.
2. Çiğdem Balım, Şemseddın Sami, Encyclpaedia of Islam, 2edition.vol VIII, P.1043-1044.
3. Encyclopaedia Britanica, art. Fraseri Semseddin Sami.
4. Prof. Dr. Ömar Faruk Akün, Şemseddin Sami Kamus-i Turki, Istanbul 1998.
5. Abdullah Uçman, Şemseddın Sami, Islam ansıklopedısı.
6. Şemseddin Sami, Medeniyyet-i Islamiyye, Ankara 1997.
7. Şemseddin Sami, Taaşşuk-i Talat ve Fitnet, Ankara 1996.
8. Şemseddin Sami, Kamus-I Alam, Ankara 1998.
9. David Kushner, Turkish Culture, London 1977.

دەرکراوانی کورد بە پێی بەڵگەنامە فەرمییەکان

ڕاگوێزان و دەرکردنی کورد لە کەرکوک لە ساڵی ١٩٦٣ەوە یەکێک لە لاپەڕە ڕەشەکانی مێژووی هاوچەرخی ئەم شار و پارێزگایەیە. هەرچەندە ئەم بابەتە قسەی زۆری لەسەر کراوە، بەڵام کورد داتایەکی وردی لەم بوارەدا بەشێوەیەکی زانستی دروست نەکردووە. من باس لە داتایەک دەکەم کە ناوی دەرکراو، ئەو شوێنەی لێی دەرکراوە و ئەو شوێنەی بۆی ڕاگوێزراوە، ساڵ و ڕۆژ و مانگی دەرکردنەکەی، ژمارەی ئەندامانی خێزانەکەی، شوێنی نیشتەجێبوونی ئێستای و ژمارەی ئەندامانی ئێستای خێزانەکەی و زۆر زانیاریی دیکە. نەبوونی داتایەکی لەم جۆرە دەرگای لەبەردەم هەموو ئەوانەدا کردەوە کە هەوڵ دەدەن ڕاستییەکان بشێوێنن. دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس، کۆمەڵێک دەزگای ڕاگەیاندنی عەرەبی و تورکی درۆی زۆریان لەم بارەوە هەڵبەست و لێکدانەوەی دوور لە ڕاستییان بڵاو کردەوە. لەم کارەیاندا هەمیشە پشتیان بە هەندێک کەس دەبەست کە وەک نووسەر، چاودێری سیاسی، پسپۆر و شارەزا دەناسێندران. زۆربەی هەرە زۆری ئەمانە هەواداری بەعس و هەڵگری بیری ناسیۆنالیزمی توندڕەوی عەرەبی و تورکی بوون. ئەمانە لە بۆچوونەکانیاندا لە بنەڕەتەوە پرسی دەرکردن و ڕاگوێزانی کوردیان ڕەت دەکردەوە یان لە باشترین حاڵەتدا باسیان لە چەند هەزار کوردێک دەکرد کە لەبەر هەندێک هۆکار بۆ شوێنێکی تر لە کاتی خۆیدا ڕاگوێزراون. زۆر جار باسەکان لەسەر ئەم پرسە تێکەڵ بە ڕابردوو دەکرێن و دەنگوباسی هەڵبەستراو و ڕاپۆرتە هەواڵی ناواقیعیان لەگەڵدا بڵاو دەکرێتەوە. ئەمانە هەوڵی زۆریان دا و پیلانی زۆریان گێڕا لە ڕێگای ئەم دەزگایانەوە ئاژاوە و پێکدادان لە کەرکوک دروست بکەن. هەرچەندە ئەو ئامانجەیان بەدی نەهات، بەڵام تواناییان ژینگەی کۆمەڵایەتی و پێکەوەژیانی پێکهاتەکان ژەهراوی بکەن، کە هەموو دانیشتووان باجەکەی دەدەن.

گەڕانەوەی بەشێک لە کوردانی دەرکراو و ڕاگوێزراو بۆ شوێنەکانی خۆیان لە کەرکوک دوای نەمانی دەسەڵاتی بەعس، کرا بە کەرەستەی هەڵمەتێکی گەورە لە درێژی کورد لە لایەن ئەم ناوەندانەوە. ڕۆژانە هەواڵی سەیریان لەم

بارەیەوە بڵاو دەکردەوە. بە قسەی ئەوان بێت، نیو ملیۆن کورد گەڕاونەتەوە بۆ کەرکوک، لە کاتێکدا بەپێی بۆچوونی ئەوان ئەو کوردانەی دەرکران چەند هەزار کەسێک بوون. نەک هەر ئەمە، بەڵکو باسی ئەوە دەکەن گوایە کوردی پارێزگاکانی سلێمانی، هەولێر و دهۆکیش هێندراون بۆ کەرکوک. هەندێکیشیان خەیاڵیان ئەوەندە بەرز دەفڕێت باس لە هاوردنی کوردانی باکوور، ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دەکەن بۆ "بەکوردکردنی کەرکوک". هەر وەک پەندە باوەکە دەڵێت "پەتی درۆ کورتە"، زوو دەرکەوت کە ژمارەیەکی زۆر کەم لە دەرکراو و ڕاگوێزراوە کوردەکان گەڕاونەتەوە بۆ کەرکووک. لێکدانەوەی ئەم پسپۆر و شارەزایانە ئەوەندە تەنک و ڕووکەشن ناتوانن باوەڕ بە کەس بێنن. بە قسەی ئەوان چەند هەزار کەسێک دەرکراون، بەڵام ئێستا دەیان هەزار و بگرە سەدان هەزار کورد بەناوی ئاوارەوە دێن بۆ کەرکوک. ئەوان لەو ڕاستییە سادەیە تێناگەن، یا نایانەوێت تێبگەن، ئەوەی بەر لە بیست یا سی ساڵ بە تەنیا خۆی یا لەگەڵ هاوسەرەکەیدا ڕاگوێزراوە، لەو ماوەیەدا خێزانی دروست کردووە و چەندین منداڵ و نەوەی هەیە، بۆیە ئاساییە دوو کەس ئەو کاتەی ڕۆیشتوون دوو کەس بن، بەڵام ئێستا دە یان تەنانەت بیست کەس بن.

هات و هاوارێکی زۆریش لەسەر ئەوە کرا گوایە کورد دەستی گرتووە بەسەر هەموو دامودەزگا و فەرمانگەکانی کەرکوکدا. بەڵام زانیاری و داتاکان دەریدەخەن کە تاکو ئیستایش کارمەندان و فەرمانبەرانی کورد ٢٠٪ ی فەرمانبەران لە شارەکە پێکناهێنن، لە زۆر دامودەزگا لەوەیش کەمترن. لە کاتێکدا کورد بەپێی هەموو زانیارییەکان نیوەی دانیشتووان پێکدەهێنن، واتا کورد هێشتا ئەو داوایەی محەمەد ئەمین زەکی دووبارە دەکاتەوە کە بەر لە ٩٠ ساڵ لە بیرخەرەوەکەیدا بۆ مەلیک فەیسەڵ ناردبووی و داوای کردبوو کە دەبێت بەپێی ژمارەی دانیشتووان و مافپەروەری نیوەی کارمەندان و فەرمانبەرانی کەرکوک کورد بن. لەوەش خراپتر ئەوە چەند ساڵێکە دامەزراندن لە کەرکوک ڕاگیراوە، ئەمە لە کاتێکدا وەزارەتەکانی عێراق بە بەردەوامی لیستی ناوی فەرمانبەرانی نوێ لە عەرەب و تورکمان یان خەڵکی دەرەوەی پارێزگای کەرکوک بۆ کارکردن لە فەرمانگەکانی پارێزگاکە و کۆمپانیای نەوت

دەنێرن. پارتی کوردی بەلایەوە گرنگ بووە چەند کەسێکی خۆی لەم فەرمانگە و لەو دامەزراوە بکات بە بەڕێوەبەر، کە بوو بە هۆی ئەم هەرایە، بەڵام هیچ گوێی بەوە نەدا ئەو بارە لارەی کەمی فەرمانبەران و کارمەندانی کورد ڕاست بکاتەوە.

لە بەشێکی تری ئەم کتێبەدا ئاماژە بەوە کرا، کە کاربەدەستانی بەریتانیا لە عێراق بنەماکانی ئەم سیاسەتەیان لە بیستەکانی سەدەی ڕابردوو دارشت و چەسپاند، حکوومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراقیش لە سەری بەردەوام بوون، وا پێدەچێت کاربەدەستانی نوێی بەغدایش هەمان سیاسەت پەیڕەو بکەن.

کاردانەوەی کورد بەرامبەر ئەم سیاسەتانە زۆر لاواز بوو، لەجیاتی پێداگرتن لەسەر سڕینەوەی شوێنەوارەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و پاکتاوکردنی نەژادی، بە مادەی ١٤٠ قایل کرا، کە هیچی لێ جێبەجێ نەکرا. تەنانەت ئەوەی عەلی حەسەن ئەلمەجید بە ئاشکرا و ڕاشکاوی بە سیاسەتی تەعریب ناوی دەهێنا، کورد ئامادە بوو بە دەستەواژەی ئاساییکردنەوەی بارودۆخی کەرکوک و ناوچەکانی دیکە بەکاربهێنرێت. ئەو دەستەواژانەی لە مادەی ١٤٠دا هاتوون، هەرگیز گوزارشت لە قەبارەی ئەو تاوانانەی ڕژێمی بەعس لە دژی کوردانی کەرکوک و ناوچەکانی تری کوردستان کردی، ناکەن.

سەبارەت بە دەرکردنی کوردانی کەرکوک هەزاران دەکیومێنت و بەڵگەنامەی حکومەتی سەدام حوسێن لەبەردەستن کە حەقیقەتی ئەو تراژیدیا مرۆییە پێشان دەدەن، هەروەها سەدان بڕیار و "قانوونی" "ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆڕش" لەم بارەیەوە لە ڕۆژنامەی (الوقائع العراقیة)ی فەرمیدا بڵاو کراونەتەوە. ئەو بەڵگەنامانە بێ هیچ تەم و مژێک قەبارەی ئەو کارەساتە ڕوون دەکەنەوە. بۆیە پەنابردنی هەندێک کەس بۆ شێواندنی ڕاستییەکان و بڵاوکردنەوەی زانیاریی هەڵبەستراو سەبارەت بە کوردانی دەرکراو، ناتوانن هیچ شتێک لە ڕاستییەکان بگۆڕن. زۆر کەم باسی ٧٧٩ گوند دەکرێت لە پارێزگای کەرکوک کە لە شەستەکانەوە تا کۆتایی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو وێران کران و دانیشتووانیان یا لەنێوبران یاخود دەربەدەری ناوچەکانی تری

کوردستان و عێراق کران. سیاسەتی دەسەڵاتی بەعس بەرامبەر کورد لە کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێم تا دوا ڕۆژەکانی تەمەنی ڕژێمی سەدام حوسێن بەردەوام بوو. ژمارەیەکی کەم لە پێکهاتەکانی تریش بەر ئەم سیاسەتە کەوتن، بەڵام کاتێک باسی ڕاگوێزانی ئەوان دەکرێت، ئەوا ژمارەکان زۆر گەورە دەکرێن. باوەڕم بەوە نییە ئەو کەسانەی ئەم باس و خواسانە دەوروژێنن، بێئاگا بن لەو کارەساتانەی ڕوویان داوە، بەڵکو ئەم کارە بەمەبەست و بۆ خزمەتکردنی سیاسەتی دەوڵەتانی تر دەکەن.

گەڕانەوە بۆ دۆکومێنتە حکوومییەکان باشترین ڕێگایە بۆ دەرخستنی ڕاستییەکان و ڕەتکردنەوەی هەواڵ و زانیارییە هەڵبەستراوەکان. لێرەدا ئاماژە بە دەکیومێنتێک دەکەم کە ماوەی دوومانگی ساڵی ١٩٩٨ دەگرێتەوە و ئەوە دەردەخات کە ژمارەی دەرکراوانی کوردی کەرکووک لەو دوو مانگەدا هەموو ئەو ژمارانە تێدەپەڕێنێت کە ئەو چاودێر و پسپۆرانە ئاماژەی پێدەکەن. بەڵگەنامەی فەرمی دیوانی پارێزگای تەئمیم لە ١٢ کانونی دووەمی ١٩٩٨ و ژمارەی ٣٠٤٣٣ بەسەرەوەیە، ئاماژە دەکات بە نووسراوی دیوانی سەرۆکایەتی تایبەت بەدابەشبوونی جوگرافی، کەرت و قانونەکانی نیشتەجێبوون. نووسراوەکەی دیوانی پارێزگا ئاماژە بە گرنگیی بارودۆخی ئەمنی و پێگەی جوگرافی کەرکوک دەکات و داوا دەکات داموددەزگاکانی دەوڵەت و حیزب لە کەرکوک پابەندی نووسراوی دیوانی سەرۆکایەتی بن و پیت بە پیتی جێبەجێ بکەن. لە نووسراوەکەی دیوانی پارێزگاوە لەوە تێدەگەین کە دیوانی سەرۆکایەتی کۆمەڵێک ڕێنمایی و فەرمانی داوە بە داموددەزگاکانی دەوڵەت و حیزب لە کەرکوک بۆ ئەوەی لە بەرامبەر کوردانی شارەکە جێبەجێی بکەن، وەک: دەستبەسەرکردنی یەکێک لە ئەندامانی هەر خێزانێکی کوردی دەرکراو، دەستگرتن بەسەر ماڵ، وەرگرتنەوەی پسوولەی خۆراک و بەڵگەنامەی فەرمانگە فەرمییەکانیان. نووسراوەکەی دیوانی پارێزگا بە پێویستی زانیوە بەرپرسانی ئەمنی و حیزبی و موختاری گەڕەک بە نووسراوی فەرمی ئاگادار بکرێنەوە بۆ پابەندبوون و پەیڕەوکردنی ڕێنماییەکانی دیوانی سەرۆکایەتی. وێنەی ئەو نووسراوە بۆ پارێزگا، بەرپرسی ئەمنی و حیزبی و موختاری ناوچەکە نێردراوە.

لەوەش گرنگتـر لەم دەکیـومێنتەدا زانیـاریی ورد خـراوەتە ڕوو سـەبارەت بەو خێزانە کوردانەی کە لە ماوەی ١٥ نیسانی ١٩٩٨ بۆ ١٥ حوزەیرانی هەمان ساڵ دەرکراون، کە ژمارەیان ١٤٦٨ خێزانی کورد بووە. ئاماژە بە گەڕەکی دەرکراوان کراوە و لە هەر گەڕەکە چەند خێزان دەرکراوە. ژمارەی سادەی ئەو کـوردانەی بەر ئەم هەڵـمەتەی ڕاگـوێزان کەوتـوون، بە لەبەرچـاوگرتنی قەبـارەی خێزانـی کـورد، بۆمـان دەردەکەوێـت کە تەنهـا ئەم دەرکـراوانە هەمـوو ئەو ژمـارانە تێدەپەڕێنن کە هەندێک لەو دەزگا و ناوەندانە بڵاوی دەکەنەوە.

ئاشـکرایە کە دەسـەڵاتی بەعـس وەک سـەربازگەیەک مـامەڵەی لەگەڵ کۆمەڵگە دەکرد، بۆیە لە نووسراوەکانیشی دەستەواژەی سەربازی بەکاردەهێنـا. ناوی ئەو گەڕەکانەی ئەو کـوردانەی لـێ دەرکـرد بە کەرت (قـاطع) ناوهێنـاوە. وەک سـەرباز سـەیری هاووڵاتییـانی ئەو کەرتـانەی دەکـرد و ئەوانـی تریشـی بە کەرتـی دوژمنـان و نەیـارانی حیـزب و دەوڵەت دادەنـا. خێـزانە کوردەکـان لەم گەڕەکانە بەو ژمـارانەی لە بەرامبەریـان نووسـراون دەرکـران: عەسـکەری دووەم (١٤٣) خێـزان، ڕێگـای بەغـدا (٢)، ئیسـکان (١٥٠)، حـوڕیە (٢٣٤)، موسـەڵا (٣)، قۆریە (٣٢)، شۆرجە (٣٢١)، ئەندەلوس "ڕەحیماوا (٣٢١)، ئیمام قاسـم (٧٤)، حەی ئەلـخەزرا (٢) و گەڕەکـی عەسـکەری یەکەم (٦) خێـزان. ئەمە بەشـێکی زۆر کەمـی ئەو ڕاسـتییە تـاڵەیە کە چـۆن دەسـەڵاتی بەعـس بەزۆر هەزاران خێزانی کوردی لە سەر زێدی خۆیـان هەڵدەکەنـد و ئـاوارەی شـارەکانی دیکەی کوردستان و عێراقی دەکردن.

سیاسـەتی دەرکردنـی کـورد لە کەرکـوک بریتـی نەبـوو لە کـاردانەوەیەکی تـووڕەی ڕژێـم بەرامـبەر هەڵسـوکەوتێکی کـورد، بە وتەیەکـی تـر بەرهەمـی ئەو چـرکە سـاتە نەبـوو، بەڵکـو سیاسـەتێکی سیسـتیماتیک بـوو بەپێـی پلانێکـی داڕێژراو و هەنگاو لە دوای هەنگاو جێبەجـێ دەکـرا. لە بڕووسـکەیەکی نهێنـی و خێرای وەزارەتی ناوخۆ/ هەواڵگری بۆ پارێزگای تەئمـیم/ هەواڵگـری، بە ژمـارە ١٨٦٤٠ لە ڕێکەوتی٢٢ حوزەیرانی ٢٠٠١ (٢٠٠١/٦/٢٢)، ئەم دەقە دەخوێنینەوە "پێویسـتە ڕاسـتەوخۆ سەرپەرشـتی پڕۆسـەکانی دەرکـردن لە پارێزگـادا بـکەن، بەتـایبەتی، ئەو خێـزانە کـوردانەی گومـانی ئەمنییـان لەسـەرە و هەڵوێسـتی

ڕۆژانەمان بۆ بنێرن سەبارەت بە هەر حاڵەتێکی دەرکردن، بۆ ئەوەی ئێمەش بتوانین بیخەینە بەردەم بەڕێز جەنابی وەزیر. بۆ جێبەجێکردن زۆر بەوردی و ئاگادارکردنەوەمان لەو ڕێوشوێنانەی دەیگرنە بەر. تەواو بوو. هادی جوحی ناردوویەتی/ ناوخۆ. / محەمەد عەباس وەریگرتووە/ التامیم. کات ١٦٥٠، بە ڕێی سایکروفۆن شفرەدار". وەزارەتی ناوخۆ ویستوویەتی هەواڵگری بۆ خۆی سەرپەرشتی دەرکردنی ئەو خێزانانە بکات کە "ئاماژە یا گومانی ئەمنی"یان لەسەرە، بە ئاگاداری ڕاستەوخۆی وەزیری ناوخۆ.

دەکیومێنتێکی تر بە ژمارە ٥٨٩ لە ١٦ ئابی ١٩٩٧ و ئیمزای فەریق ڕوکنی یەکەم ئەیاد فتەیح خەلیفەی "پارێزگاری کەرکوک"ی بەسەرەوەیە، ئاماژە بە ڕەزامەندی جێگری سەرۆک کۆمار کە لە هەمان کاتدا سەرۆکی لێژنەی کاروباری باکوورە، بۆ ئەوەی ئەو خانووانەی ژمارەکانیان دیارکراوە لەگەڵ ناوی خاوەنە دەرکراوەکانیان، بکرێن بە ناوی ئەو سوودمەندانەوە "عەرەبە هاوردەکان بۆ کەرکوک". لیستی هاوپێچ کراو بەم نووسراوە ناوی ٢٩ کوردی دەرکراوی تێدایە لەگەڵ ژمارەی خانووەکانیان و ناوی ئەو عەرەبە هاوردانە کە ئەو خانووانەیان بەسەردا دابەش کراوە[1]. هەموو ئەم ناهەقی و ستەمانە کە لە کوردی کەرکوک کراون بە نامەی فەرمی لە بەرپرسە هەرە باڵاکانی دەسەڵاتی بەعسەوە بۆ پارێزگا، دەزگا ئەمنی، هەواڵگری و حیزبییەکانی کەرکوک هاتوون و ئەمانیش جێبەجێیان کردووە.

کار گەیشتە ئەوەی بەعس بەکارهێنانی زمانی کوردی و زمانە خۆجێیەکانی تر لە ناو کەرکوک قەدەغە بکات. لەم بارەیەوە پارێزگاری کەرکووک بە نووسراوی ژمارە ١٤٥ لە ٢١ ئەیلولی ١٩٩٩ ڕێنمایی تایبەتی دەرکرد، کە پشتی بەستبوو بە ڕێنماییەکانی دیوانی سەرۆکایەتی بە نووسراوی زۆر نهێنی ژمارە ١٣٧٢١ لە ٨ ئابی ١٩٩٨ لێی ئاگادار کرابووەوە لەگەڵ نووسراوی ئەنجوومەنی وەزیراندا/ دەستەی پلان و بەدواداچوون بەژمارە ١٤٣٠٢/٥/٤ سەبارەت بەوەی ناوی لێ نابوو "بارودۆخی نەشاز لە قوتابخانەکانی پارێزگای التامیم"دا، و لەپێناوی "نەهێشتنی هەندێک دیاردەی زیانبەخش بە سەرخستنی پڕۆسەی پەروەردەیی لەسەر ڕێرەوی نەتەوەیی و

یەکخستنی ڕیزەکان، ڕێگە و بوار نەدان بە بێگانە بۆ دەستێوەردان لە کەڵێنە بەرتەسکەکانەوە بۆ دەستوەردان و گەمەکردن بە نەوەی نوێ لەڕێی دروشمی دەمارگیری نەتەوەییەوە". لێرەدا مەبەست لە بارودۆخە نەشازەکان، قسەکردنی قوتابییان بوو لە نێوان خۆیاندا لە کاتی پشووی نێوان وانەکاندا بە زمانی کوردی یان تورکمانی، یان سریانی. سەیرە دەسەڵاتی بەعس نە ڕێگەگرتن لە منداڵان بە زمانی دایکی خۆیان لە دەرەوەی پۆلی خوێندن بدوێن و نە دەرکردن و پاکتاوکردنی نەژادی کورد لە کەرکوک و زۆر سیاسەتی نامرۆڤانەی تری بە دەمارگیری و ڕەگەزپەرستی و شۆڤینی نەدەزانی، بەڵام مەیلی سروشتیی منداڵانی کورد و تورکمان و سریانی بۆ قسەکردن بە زمانی دایک بە پابەند بوون بە دروشمی نەژادپەرستی و شۆڤینی دەزانی. لەسەر ئەم بنەمایانە پارێزگاری کەرکوک ئەم فەرمانە قەرەقۆشییەی بەسەر منداڵانی کەرکوکدا لە قوتابخانەکان سەپاند. بەدرێژایی تەمەنی دەوڵەتی عێراق کەس سەرکێشی ئەوەی نەکردووە پەنا بۆ ئەم جۆرە کردەوانە ببات، کە تەواو پێچەوانەی ئەو سۆز و پەیمانانەن کە لە کاتی خۆیدا دابووی بە کۆمەڵەی گەلان بۆ ئەوەی ویلایەتی موسڵی بخرێتە سەر و ببێتە ئەندام لەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەدا. ڕێنماییەکانی پارێزگاری کەرکوک بەم شێوەی خوارەوە بوون:

ئە - بەکارهێنانی زمانی میللی خۆجێی کوردی، تورکمانی، ئاشوری و کلدانی تەواو قەدەغە دەکرێت لە دەستەی فێرکاری و وانەوتنەوە لە کاتی وانەکاندا یا بۆ لێکدانەوەی دەستەواژە و ڕستە سەختەکان جگە لە زمانی عەرەبی لە کاتی دەوامی فەرمیدا.

ب- بە هەموو شێوەیەک قەدەغەیە دەستەی فێرکاری و وانەوتنەوە بەو زمانانەی لە بڕگەی یەکەمدا ئاماژەیان پێدراوە لەگەڵ قوتابیان لە کاتی پشوودا قسە بکات.

ج — بۆ قوتابیانیش قەدەغەیە ئەو زمانە خۆجێیانە، جگە لە زمانی عەرەبی، بۆ قسەکردن لە نێوان خۆیاندا بەکاربهێنن[٢].

مرۆڤ سەری سوور دەمێنێت لەو پابەندبوونەی ڕژێمی بەعس بەو سیاسەتانەوە تا دوا ڕۆژەکانی دەسەڵاتی لە عێراق. لە دەسپێکی ساڵی تازەدا

پارێزگار لە باتی ئەوەی پلانی ئاوەدانکردنەوە و خزمەتگوزاری پێشکەش بە دانیشتووانی شار بکات، داوای لە دەزگا حیزبی و ئەمنییەکان دەکرد لیستی ئامادەکراوی بۆ بنێرن بەناوی ئەو کوردانەی کە دەبوایە لەو ساڵەدا لە کەرکوک دەربکرێن. واتا پلانی ساڵانە هەبوو بۆ دەرکردنی کورد و دەبوایە هەموو دەزگا و دامەزراوەکان جێبەجێی بکەن. پارێزگاری سەربازی کەرکوک لیوا پۆکن نەوفەل ئیسماعیل خدر لە سەر داوای وەزارەتی ناوخۆ/ کاروباری ئەمنی، بە نووسراوی ژمارە ٥٦٣ لە ١٠ کانونی دووەمی ٢٠٠٠ داوای لیستی ناوی ٣٠٠ خێزانی کورد و تورکمانی کرد لە دانیشتووانی سنووری ناوەندی پارێزگا بۆ ئەوەی لەو ساڵەدا دەربکرێن. پارێزگار ئەو دەستە و هاوولاتییانە و گرووپانەیشی دیاری کرد، کە بەپێی رێنماییەکانی دەزگا هەرە باڵاکانی بەغدا و وەزارەتی ناوخۆ، ئەو بڕیارە دەیگرتنەوە:

یەکەم: ئەو هاوولاتییە کورد و تورکمانانەی ئامادە نەبوون خۆیان بە عەرەب ناونووس بکەن. لەم گرووپە دەبوایە جەخت لەسەر ئەوانە بکرێت کە مولک و ماڵیان هەیە.

دووەم: ئەو هاوولاتییانەی خزمی پلە یەک و دوویان هەیە لە ڕیزەکانی بزووتنەوە تێکدەرەکان (کوردی و تورکمانی) لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی، جگە لەو کەسانەی لەلایەن دەزگا ئەمنی و هەواڵگرییەکانەوە ئاراستەکراون و نێردراون بۆ بەجێهێنانی ئەرکی تایبەت لە ڕیزی بزووتنەوە تێکدەرەکاندا.

سێیەم: ئەو هاوولاتییانەی کە کەس و کاری پلە یەکیان لە دوای ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٩١ عێراقیان بەجێهێشتووە.

هەروەها فەرمانگەی کاروباری ناوخۆیی لە پارێزگای کەرکوک لە نووسراوێکدا بۆ نووسینگەی تایبەت/ دیوان بە ژمارەی ٧١٣/٩/٩ لە ٢٤ کانونی دووەمی ٢٠٠٠ کە ناوی پلانی پێنج ساڵەی ڕاگوێزانی لێناوە، دەڵێت "حەز دەکەین بەڕێزتان ئاگادار بکەینەوە لە جێبەجێکردنی پلانی پێنج ساڵەی وەزارەتی ناوەخۆ/ کاروباری ئەمنی لەگەڵ هەموارکردنەکانیدا، کە تایبەتە بە دەرکردنی هاوولاتییانی نا عەرەب بۆ دەرەوەی پارێزگا. لە میانی ٣٥ جار لە ماوەی پێنج ساڵدا لە ١ /١/ ١٩٩٥ تا ١٩٩٩/١٢/٣١". خشتەی هاوپێچ لەگەڵ

ئەم نووسراوەدا کە باس لە ژمارەی دەرکراوانی کورد دەکات لە کەرکوک لە حەوت مانگی ساڵی ١٩٩٩ بریتییە لە ٥٠٠ کەس. بەم شێوەیە دەرئەنجامی پلانە پێنج ساڵییەکانی بەعس لە کەرکوک دەدرەوشانەوە. لەبری ڕێگا و شەقام دروستکردن و بنیاتنانی کارگە و قوتابخانە و نەخۆشخانە، لیستەکانی دەرکراوانی کورد و داگیرکردنی ماڵ و مووڵکیان درێژ تر و قەبەتر دەبوون.

لیستی فەرمانە قەرەقۆشییەکانی ڕژێمی بەعس بۆ پاکتاوکردنی کورد لە کەرکوک کۆتایی نەبوو. وەزارەتی بازرگانی تەنها ڕێگەی دەدا بە "ڕۆڵەکانی نەتەوەی عەرەب لە کەرکوک کاری بازرگانی بکەن بەپێی مەرجی تایبەتی". هەروەها بڕیاری "ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆڕش"ی بەعسیش بە ژمارە ٧٦ لە ٧ شوباتی ساڵی ٢٠٠٠دا بەڕێوەبەری کۆمپانیای نەوتی باکووری سەرپشک کرد بۆ ئەوەی "فەرمانبەرانی کەمینە نەتەوەییەکانی نا عەرەب- لە کورد و تورکمان، خانەنشین بکات لە پای هۆکاری بارودۆخی ئەمنی". سەیر لەوەدایە ئەم بڕیارە ئەو کەسانەیشی دەگرتەوە کە نەتەوەی خۆیان گۆڕیبوو و خۆیان بەعەرەب نووسیبوو. ئەمە ڕێنمایی ڕاستەوخۆی سەدام حوسێن بوو کە ئیمزاکەی بەسەر ئەم بڕیارەوەیە[٣]. فۆرمی"تصحیح قومیة - ڕاستکردنەوەی باری نەتەوەیی" کردەوەیەکی نامرۆڤانەی دەسەلاتی بەعس بوو، دوای ئەوەی ئەو خەڵکەی ناچار دەکرد کەوڵی خۆیان بگۆڕن و خۆیان بەعەرەب ناونووس بکەن، ئەوجا بڕیاری دەدا لە بواری کارکردن لە کۆمپانیای نەوت و مووڵکدارێتی زەویوزار و خانووبەرەدا مامەڵەی نا عەرەبیان لەگەڵ بکات.

هەر کەسێک سەیری دەکیومێنت و بەڵگە فەرمییەکانی دەوڵەتی عێراق بکات، هیچ نەبێت ئەوانەی تا ئێستا بڵاو کراونەتەوە، ئەوا دۆش دادەمێنێت لەو هەموو بڕیار و کردەوە نامرۆڤانەیە لە دژی کورد بە گشتی و کوردی کەرکوک بەتایبەتی. سیاسەتی جیاکارانەی نەژادی حکومەتی سەدام حسێن هەموو سنوورەکانی بەزاند. تەنانەت دانیشتووانی کورد و پێکهاتەکانی تری کەرکوک و شوێنەکانی تری لە یارمەتی چاودێری کۆمەڵایەتی بێبەش کرد، چونکە ئەو قانونە "خێزانی نا عەرەب و ئەوانەی بڕیاری ڕاستکردنەوەی نەتەوەیی دەیگرتنەوە، نە دەگرتەوە".

ئەوەی مـایەی نیگەرانیـیە دوای هەمـوو ئەو تـاوان و سـتەمەی دەسـەڵاتی بەعس لە دژی هەموو هاوواڵاتیـانی عێراقـی و بەتـایبەتی لە دژی کـوردانی کـرد، کەسانێک هەبن داکۆکی لەو سیاسەتانە بکەن و پاساویان بۆ بهێننەوە.

پەراوێز و سەرچاوەکان:

(١). بـۆ بینینـی دەقـی ئەسـڵی ئەو دەکومێنتـانە و گەلێـک بەڵـگەی تـر بـڕوانە: شـۆڕش حاجی، تەعریبی کەرکوک، سیاسەتی تەعریب لە دووتـوێی هەشـتا بەڵگەنـامەدا، لەنـدەن ٢٠٠٤.

(٢). پاکتـاوی نەژادی (گـۆڕینی نەتەوە) بـۆ کـورد و تورکمـان لە کەرکـوک دا (٥٠) دەکومێنت، ئامادەکردنی پارێزەر طارق جامباز، چ ٣، هەولێر ٢٠٠٤، ل٤٣ – ٧١.

(٣). دکتور جبار قادر وآخر، قرارات مجلس قيادة الثورة المنحل الخاصة بالكورد وكوردستان، أربيل ٢٠١٣.

پرسی دانیشتووانی ڕەسەن و نارەسەن لە کەرکوک

لەگەڵ کەوتنی ڕژێمی بەعسدا لە ٩ نیسانی ٢٠٠٣ هەڵمەتێکی دژواری دژ بە کوردی شارەکە بەرپا کرا، وەک ئەوەی هەموو ستەم و کردەوەکانی بەعس لە دژی ئەم خەڵکە کەم بووبن. ئەوانەی ئەم هەڵمەتەیان دەست پێکرد، گرووپی جۆراوجۆر بوون و تەنها دژایەتی کورد کۆی دەکردنەوە. تورکمانی توندڕەو لە بەرەی تورکمانی و چەند ڕێکخراوێکی تر، بەهاندان و پشتگیری ڕاستەوخۆی دەزگا هەواڵگرییەکانی تورکیا ڕابەرایەتی هەڵمەتەکەیان دەکرد. ئەوە تورکیا بوو لە باڵادەستیی کورد لە کەرکوک دەترسا و دەیزانی ئاکامەکەی دروستبوونی هەرێمێکی بەهێز دەبێت لە باشووری کوردستان. ئەگینا بۆ دەبێت تورکمانەکان لە دژی هەوڵی سڕینەوەی شوێنەوارەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن بن، کە بە هەموو پێوەرێک لە قازانجی ئەوانیش دەبێت؟. خۆ ئەوانیش هەندێک پریشکی تەعریبیان بەرکەوت و دەست گیرا بە سەر زەویوزاریاندا. گرووپی دووەمی هەڵمەتەکە عەرەبی هاوردە بوون، ئەمانە بەرگرییان لەو دەستکەوتانە دەکرد کە لە ڕێگەی تەعریبەوە بەدەستیان هێنابوو. لە دەسپێکدا وایان دەزانی یەکسەر دەردەکرێن و ماڵ و حاڵیان لە دەست دەچێت. گرووپی سێیەمی هەڵمەتی دژ بە کورد عەرەبی حەویجە بوو. ئەمانە زۆربەیان لە دەزگا ئەمنی و سەربازی و حیزبییەکانی بەعسدا کاریان دەکرد، بە گوتارێک ڕاهێنرابوون کە کورد دوژمنە و دەبێت هەمیشە ژێردەستە بێت. لە لایەکی تریشەوە، پێیان وابوو، ئەگەر عەرەبی هاوردە لە کەرکوک بڕۆن، ئەوا سەنگی جارانیان نامێنێت و دەبنەوە کەمینەی دانیشتووان وەک جاری جاران. نوێنەرانی ئەم سێ گرووپە دەنگیان بڵند بوو، دەزگاکانی ڕاگەیاندنی عەرەبی و تورکی کاتی زۆریان بۆ بڵاوکردنەوەی دید و بۆچوونەکانیان تەرخان دەکرد. سەرباری کەناڵەکانی تەلەفزیۆن، ڕادیۆ، ڕۆژنامە و گۆڤارەکان، سایتەکانی ئینتەرنێت پڕ کرابوون لە هەواڵ و زانیاریی هەڵبەستراو و تۆمەتی جۆراوجۆر لەم بارەیەوە.

گەڕانەوەی بەشێک لە کوردانی دەرکراو و ڕاگوێزراو بۆ کەرکوک، کە لە کاتی خۆیدا دەسەڵاتی بەعس بەزۆر ڕایگوێزابوون، یەکێک لە بابەتە سەرەکییەکانی هەڵمەتەکە بوو. لەم بارەیەوە چیرۆکی زۆر هەڵدەبەسران و

دەرخواردی خەڵک دەدران. باس لە سەدان هەزار کورد دەکرا کە گوایە هێنراون بۆ کەرکوک، شاریان داگیر کردووە و دەیانەوێت بەزۆر بیکەن بەشارێکی کوردی. هەندێکیان خەیاڵیان ئەوەندە دوور دەڕۆیشت، باسی ئەوەیان دەکرد گوایە ژمارەیەکی زۆر نەک هەر لە پارێزگاکانی تری کوردستانەوە، بەڵکو لە کوردانی تورکیا، ئێران و سوریا هێنراون بۆ جێبەجێکردنی بڕگەکانی ئەم سیاسەتە. ئەم هەڵمەتە هەمەلایەن و بەربڵاوە گومانی زۆری دروست دەکرد لەو هێزانەی خۆیان لە پشتییەوە حەشار دابوو.

ئەوانە لە ناوچە جیاوازەکانی عێراقەوە هاتبوون بۆ کەرکووک، خانەقین، مەندەلی، خورماتوو، کفری، داقووق، مەخموور، زوممار، شەنگاڵ و شێخان و شوێنەکانی دیکە، بۆ دەستکەوت و جیاوکی وەک: پارچە زەوی بە خۆڕایی، پارەیەکی باش، دامەزراندن لە کۆمپانیای نەوت، فەرمانگەکانی دەوڵەت، دەزگا ئەمنی و سەربازییەکان، هەڵبەتە ئامادە نەبوون دەست لە هەموو دەستکەوتەکان بە ئاسانی هەڵبگرن. ئەوان کە ئامادە بوون ببن بەئامرازی جێبەجێکردنی سیاسەتێکی نامرۆڤانە و ستەمکارانەی وەک تەعریب، لە پێناو درێژەدان بەو کارەیان هەموو ڕێگەیەکیان دەگرتە بەر و پەنایان بۆ هەموو جۆرە خراپەکارییەک دەبرد.

ژمارەی کوردانی دەرکراو و ئاوارە و ڕاگوێزراو لە کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێم بەر لە لەناوچوونی ڕژێمی سەدام حوسێن گەیشتبووە ئاستێکی ترسناک. بەپێی خەملاندنی ڕێکخراوەکانی سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکان، کە لە نەوەتەکانی سەدەی ڕابردوودا لەو ناوچانەی کوردستان کاریان دەکرد کە لە دەرەوەی دەسەڵاتی حکومەتی عیراقدا بوون، گەیشتبووە ٨٠٠٠٠٠ کەس. هەڵبەتە زۆرینەی ئەمانە دانیشتووانی ئەو ناوچانە بوون کە بەر شاڵاوی تەعریب کەوتبوون. کەرکوکیش وەک گرنگترین و گەورەترین شاری ئەو ناوچانە بەشی شێری لەو ژمارەیە بەردەکەوت. سەرباری دەرکردن و ڕاگوێزانی بەزۆری دانیشتووانی کوردی کەرکوک، ڕژێم بە هەلی زانی ڕێگەی گەڕانەوە لەو کوردانەی کەرکوک بگرێت کە بەهۆی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ەوە ئاوارەی ناوچەکانی تری کوردستان ببوون.

لە بەرامبەریشدا ڕژێم سەدان هەزار عەرەبی هێنا بۆ ئەوەی لەو ناوچانە و لە پێش هەموویانەوە لە کەرکوک نیشتەجێیان بکات. ئەو سیاسەتە وەک لە شۆڕشی تریشدا ئاماژەم پێکردووە، بەپێی پلانێکی داڕێژراو و بە ڕێوشوێنی بیرۆکراسی وردی میرییانە جێبەجێ دەکرا. ئامانجی سەرەکی گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتووان بوو لە پارێزگاکە بەقازانجی عەرەب بە شێوازێک هاوئاهەنگ بێت لەگەڵ بۆچوونە شۆڤینییەکانی حیزبی بەعسدا. دەسەڵاتی بەعس لە دەرەوەی شار کۆمەڵگە و نشینگەی چەکداری لەو دەڤەرانە دروست دەکرد کە پێی وابوو گرنگن بۆ پاراستنی ئاسایشی ڕژێم. لە ناو شاریش نشینگەی عەرەبی بە چواردەور و ناوجەرگەی گەڕەکە کوردییەکاندا دروست کرد. نەک هەر ئەوە زۆر جاران خێزانە کوردەکانی ناچار دەکرد گۆڕی مردووەکانیان هەڵکەنن و تەرمەکانیان لەگەڵ خۆیاندا ببەن بۆ ئەوەی هیچ شتێک نەمێنێت بیانبەستێتەوە بە کەرکوکەوە. زۆرێک لە کەرکوکییەکان چیرۆکی ئەو پیاوە پیرەیان لە بیرە کە هەوڵی زۆری دا قەناعەت بە پارێزگارە بەعسییەکە بێنێت بۆ ئەوەی دەرینەکات، چونکە هەردوو کوڕەکەی لە "قادسیە سەدام"دا گیانیان لەدەست دابوو. وەڵامی پارێزگار بۆ ئەو پیاوە لێقەوماوە ئەوە بوو کە دەتوانێت تەرمی کوڕەکانی لەگەڵ خۆیدا ببات بۆ (ناوچەی ئۆتۆنۆمی!!). هاوکات ڕژێم هاوردە عەرەبەکانیشی هان دەدا تەرمی مردووەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بێنن بۆ کەرکوک، دوای ئەوەی تۆماری نفوسەکانیان دەگواستەوە، بۆ ئەوەی ئەمانیش، هیچ شتێک نەیانبەستێتەوە بەو شوێنانەوە کە لێوەیان هاتبوون.

لە میانی پڕوپاگەندە و هەڵمەتەکاندا لە دژی کورد باسی ئەوە دەکرا، گوایە ئەو کوردانەی دەهێندرێن بۆ کەرکوک ناسنامەی باری شارستانی وایان پێ نییە ئاماژە بدات بەوەی کە ئەوان خەڵکی کەرکوکن. دەسەڵاتدارانی بەعس کاتێک کوردیان دەردەکرد بەڵگەنامە فەرمییەکانیان لێیان وەردەگرت و تۆماری باری شارستانییان دەگواستەوە بۆ پارێزگاکانی تر. لەگەڵ ئەوەشدا هەموو ئەوانە شوێنی لەدایکبوونیان تۆمار کراون. دەرکراوان لە ساڵانی ئاوارەییدا دەیان هەزار نەوەیان لێ کەوتووەتەوە و بەهەموو پێوەرێک بە خەڵکی کەرکوک

دادەنـرێن. دەسـتکاریکردنی بەعـس لە تۆمـارە ئەسـڵییەکانی بـاری شارسـتانی کەرکـوک و ناوچەکـانی تـر زۆر ڕووبن و ئاشـکران و هەر کەسـێک بیەوێـت ڕاسـتییەکان بزانێـت، زۆر بە ئاسـانی ئەو سـەختەکارییە دەبینێـت. هەنـدێک لە هێزە نەیارەکانی دەسەڵاتی بەعس بەر لە ڕووخانی ڕژێـم ڕاگـوێزان و دەرکردنـی کوردیان لە کەرکوک و ئەو شوێنانەی تـر مەحکـوم دەکـرد و باسـی نەهێشـتنی کاریگەری و ئاسەوارە خراپەکانیان دەکرد، بەڵام هەر دەستیان لە دەسەڵات گیر بوو هەڵوێستی خۆیان گـۆڕی. ئەم بـادانەوەیە پەیوەنـدی بە ئینتمـای مەزهەبـی زۆربەی عەرەبە هاوردەکـانەوە هەبـوو. هەڵوێسـتی نەرێنـی دەسـەڵاتدارانی نـوێ دەربارەی تەعریب یەکەمین کەلێنی دروست کرد لە نێوان کورد و ئەو هێـزانەدا. سیاسەتی دەرکردن و ڕاگـوێزانی کـورد و بەعەرەبکردنـی شـار و دێکـان هێمـای سـتەمێکی مێژوویـی گەورەیە کە حکـومەتە یەک لە دوای یەکەکـانی عیـراق، بەتـایبەتی دەسـەڵاتی بەعـس لە دژی گەلـی کـورد پەیـڕەوی کـرد، بـۆیە هەر هەڵوێسـتێک ئەو سیاسـەتە ڕەت نەکـاتەوە و داوای سـڕینەوەی شـوێنەوارەکانی نەکات، دەبێـتە مـایەی نیگەرانـی و کـاردانەوەی نەرێنـی کـورد. ئەم هەڵوێسـتە یەکێک لەو هۆکارانە بوو کە بارودۆخی عێراقی دوای سـەدام حوسـێنی جـارێکی تر ئاڵۆز و ناسەقامگیر کرد. دەسەڵاتدارانی تـازەی عیـراق جـارێکی تـر پەنایـان بردەوە بەر بەکارهێنانی هێـزی سـەربازی بـۆ داگیرکـردنەوەی ئەو ناوچـانە و لە هەوڵـی بـێ وچانـدان ئەنجـامە خراپەکـانی تەعریـب بـۆ هەمیشـە جێگیـر بـکەن. دەبوایە لە سەرەتاوە هەڵوێستی ئەو هێـزانە سـەبارەت تەعریـب و شـوێنەوار و لێکەوتەکـانی سـەنگی مەحەک بـوایە بـۆ کاربەدەسـتانی کـورد بـۆ هەر هاوپەیمانییەک لەگەڵیاندا.

چیرۆکی کەرکوک لەگەڵ ئەو کەسـانەی بەدرێژایـی سـەدەکان ڕووبـان لـێ کردووە و ژیانیان تێدا بەسەربردووە، وێنەی مرۆیی زۆری تێدایە، لـێ بەدەریش نیـیە لە حـاڵەتی خراپەکـاری سـامناک بەرامـبەر خـاوەن مـاڵ و نکـۆڵیکردن لە چاکەکارییەکـانی. خراپەکـاران هەمیشـە ئەوانە بـوون کە لەگەڵ سـەرەڕمی داگیرکەرانـدا هـاتن و ڕق و کینەیەکـی ڕەشـیان بەرامـبەر بە دانیشـتووانی ئاشتیخوازی هەڵگرتبوو و تەماحیان لە سامانەکانیان دەکرد. وێـڕای لێبـوردەیی

خەڵکی کەرکوک و بیندرێژییان بەرامبەر بەو جۆرە کەسانە، بەڵام لە کۆتاییدا لە دژیان ڕادەپەڕین و کولتووری لێبوردەیی شار سەردەکەوت. بەعس دەستکاری هەموو شتێکی لەم شارەدا کرد و هەوڵی بێهودەی دا سیما و خەسڵەتە جوانەکانی لەناوببات. ئەم کارانەی لە ڕێگای ئەوانەوە دەکرد کە هەستی مرۆڤدۆستییان لە دەست دابوو. لەم کارانەیدا پشتی تەنها بەچەتە و یاساولەکانی خۆی نەدەبەست، بەڵکو پەنای دەبردە بەر چڵکاوخۆر و چەتەوڵانی وڵاتانی تریش. هێشتا ئەو دەمەقاڵەیەم باش لە بیرە کە لە نێوان کوردێکی کەرکوکی و کرێکارێکی میسری لە هەشتاکاندا ڕووی دا. ئەم هەژارە میسرییە وەک زۆر هاووڵاتی تری وڵاتەکەی بە دوای پەیداکردنی بژێویی ژیان و کاردا سەری خۆی هەڵگرتبوو و پەنای هێنابووە کەرکوک. بەعس وای بردبووە مێشکی ئەم کرێکارە هەژارەوە کە ئەو لەسەر خاکی عەرەبە و خاوەن ماڵە و دانیشتووانی کوردی شارەکە میوانن لەسەر ئەم خاکە. نازانم هۆکاری دەماقاڵێکەیان چی بوو، کابرای کورد پێی وت: "ئاخ ئەگەر غەریب نەدەبوویت، دەمزانی چیم لێت دەکرد." لە کاردانەوەدا کرێکارە میسرییەکە وتی: "کورە کێ غەریبە من یا تۆ؟ من لەسەر خاکی عەرەبم، ئەوە تۆی کە لێرە غەریبیت." ئەم وەڵامە بەرجەستەکردنی پەیامی بەعس بوو بۆ کوردانی کەرکوک و ناوچەکانی تری کوردستان. ئا بەم شێوەیە ئەو کەسە غەریبە کە لە دووری سەدان کیلۆمەترەوە هاتبوو بۆ ئەم شارە بۆ پەیداکردنی کار و بژێویی ژیان، ئەو مافەی بە خۆی دەدا کە خۆی بە خاوەن ماڵ بزانێت، ئەوەیشی کە باوباپیرانی شارەکەیان بنیات ناوە و هەزاران ساڵە لە سەر خاکەکەی دەژین بە میوان لەسەر خاکی عەرەب دابنێت. ئەمە بەرهەمی ئەو جۆرە پەروەردەکردنەیە کە سەدان ملیۆن عەرەب لە وڵاتانی وەک عێراق، سوریا، یەمەن، میسر ...تاد پێی پەروەردە دەکرێن.

لە میانی هەڵمەتی تەعریبی کەرکوکدا دەیان چیرۆکی سەیر ڕوویان دا کە ئەوە دەردەخەن چۆن هەستی بیری ڕەگەزپەرستی و ڕق و کینە چاندن هەڵگرەکەی کوێر دەکات و تووشی شەرمەزاری و خاپاندنی دەکات. ژمارەیەک هاووڵاتی میسری و فەلەستینی کە هێندرابوون بەشداری لە پرۆسەی تەعریبی

کەرکوکـدا بـکەن، دوای ئەوەی زەوی و پارەکەیـان وەردەگـرت، هەڵـدەهاتن و دەگەڕانەوە بۆ میسر و وڵاتانی تر بۆ ئەوەی لەوێ و دوور لە کۆماری تـرس بەو دەستکەوتانە کەیف و سەفا بکەن.

پێویسـتمان بە چەنـدین نەوە دەبێـت تـاکو بتـوانین هەمـوو کـردەوە و تاوانەکانی بەعس بەرامبەر کورد بەگشتی و کـوردی کەرکـوک بەتـایبەتی تۆمـار بکەین. لێرەدا ئاماژە دەکەم بە چیرۆکێکی دڵتەزێنی ڕەحمـان کاکـل یەکێـک لە قوربانییەکـانی هەڵمەتـی تەعریـب لە کەرکـوک. ڕۆژنـامەی "باسـەڕە"، کە لە کەرکـووک دەردەچێـت، لە ژمـارەی ڕۆژی ٢٣ نـۆڤەمبەری ٢٠٠٤ چیرۆکـی ئەم هـاووڵاتییە بەلەنگـازەی بـڵاو کـردەوە. ڕەحمـان کاکـل بە هەزار دەردەسـەری و نارەحەتی خـانوویەکی قـوڕی لە گەڕەکـی ڕەحـیم ئـاوای هەژارنشـینی میللـی لە کەرکوک دروست کردبوو. دەگێڕێتەوە کە یەکێک لە لیژنەکانی پارێزگا بـێ هـیچ پێشـەکییەک بڕیـاری دا دەسـت بەسـەر خانووەکەیـدا بگرێـت و بە عەرەبێکـی هاوردەی "ببەخشێت" کە لە بەسـرەوە هێنـدرابوو و نـاوی ئەحـمەد سـاڵح بـوو. وادیار بوو ئەحـمەد سـاڵح لە خەیـاڵی خۆیـدا و لە بەرامـبەر بەشـداریکردنیدا لە "داسـتانی تەعریـب"دا بەتەمـای خـانوویەکی گەورە و هـاوچەرخ بـوو بـۆ ئەوەی خـــۆی و خێـــزانەکەی بە "بەخـــتەوەری" لە هەواری نوێیانـــدا ژیـــانی تێـــدا بەسەربەرن!. سیاچارەیی و بەدبەختی ڕەوانەی گەڕەکی ڕەحـیم ئـاوا و خـانووە قـوڕەکەی ڕەحمـان کـاکلی کـرد. ئەحـمەد سـاڵح تووشـی بێئومێـدی دەبێـت و ڕایدەگەیەنێت کە ئەو خانووەی بەدڵ نییە و تێیدا نیشتەجێ نابێت، بۆیە کاکـل دەتوانێت لێـی بکـڕێتەوە یـا بە کرێـی بگرێـت. کاکـل ئامـادە نەبـوو سـەرلەنوێ خانووەکەی خۆی بکڕێتەوە. دەگێڕێتەوە دەڵێت: منێـک چـارەکە سـەدەیەک کە بەدەستی خۆم خانووەکەم دروست کرد و تێیدا ژیانم بەسەربرد، بەڵام نەمتوانی پارێزگـاری لـێ بـکەم، کـێ گەرەنتـی ئەوەم دەداتـێ دوای ئەوەی دەیکـڕمەوە جارێکی تر لێم زەوت نەکرێت. دەبێـت بەلامـانەوە زۆر ئاسـایی بێـت لە عێراقـی "فیدرالی و بەختەوەری!!!"دا ڕەحمـان کاکـل نەک هەر مـافی دەنگـدانی نەبێـت، بەڵکـو بە کەسـێکی غەریـب لە کەرکـوک دابنـدرێت بەپێـی پێناسـەی بەعسـییە تازەکان. بەڵام، ئەحمەد سـاڵحی بەسراوی بە هاوولاتی کەرکوک لە قەڵەم بدرێت

و مـافی بەشـداریکردنی لە هەڵبـژاردن و دیـاریکردنی چارەنووسـی شـارەکەدا هەبێت. لەوەش زیـاتر بـۆی هەبێـت خـۆی بـۆ ئەنـدامی ئەنجـوومەنی پارێزگـاکە کاندید بکات.

بەدووریشی نازانم موختاری گەڕەکی ئیسکانی نـوێ ناسـر عـۆدە مەجلـی، عەرەبی هاوردە بۆ کەرکوک، کە جاسوسی بەسەر دانیشتووانی کوردەوە دەکـرد و ڕاپـــۆرتی ڕۆژانەی لە بارەیـــانەوە دەدا بە لایەنە ئەمنییەکـــان، هەمـــوو ئەو مافـانەی هەبێـت و نـازیف عەلـی کەریمـیش لێیـان بێـبەش بکرێـت. ئەم خـانمە کوردەی کەرکوک سێ جار لە کەرکـوک دەرکـرا و ڕەوانەی سـلێمانی کـرا، بەڵام هەموو جارێک ڕێـگەی دەدۆزیـیەوە بـۆ ئەوەی بگەڕێـتەوە بـۆ شـارەکەی خـۆی. دەسەڵاتی بەعس تۆماری نفوسی ئەو هاوولاتییانەی لە کەرکـوک دەردەکـران بـۆ شوێنەکانی تر دەگواسـتەوە، ئێسـتایش بەعسـییە تازەکـان دژی بەشـداریکردنی ئەمـانەن لە هەڵبژاردنەکانـدا و ڕۆژانە داوای "پـاککردنەوەی تۆمـاری ناوەکـان" دەکەن و دەیانەوێت ئەم کوردانە لە مافەکانی خۆیان لە کەرکوک بێبەش بکەن.

لێرەوە تێـدەگەین لەوەی کە مەبەسـت لە نـامۆ و غەریبەکـان هاوولاتیـانی کـوردی پارێزگـای کەرکـوکن، ئەوانەی مـاڵ و مووڵـک و بـاخ و گونـدەکانیان دەستیان بەسەردا گیرا یان بەدەستی ڕژێمی بەعس وێران و تەخـت کـران و بـۆ پارێزگاکـانی تـر دەربەدەر و ئـاوارەکران. لە ڕاسـتیدا، ڕێژەیەکـی کەم لەوانە گەڕانەوە بۆ گوندە وێرانەکانیان یان بـۆ ئەو گونـدانەی عەرەبـی هاوردەیـان لـێ نیشـتەجێ کـران. زۆریـنەی هەرە زۆری ئەو ئـاوارە و دەرکـراوانە خـاوەنی هـیچ شـتێک نـین دوای ئەوەی بـۆ چەنـدین سـاڵ لەژێـر چـادر و لە سـەربازگە چۆڵکراوەکاندا دەژین، بۆیە ناتوانن ئاواییەکانیان بنیاد بنێنەوە و هەندێکیشیان عەرەبە هاوردەکان ئامادە نـین ڕادەسـتیان بـکەنەوە. نە حکـومەتی عێـراق و نە دەســـەڵاتی داگیرکـــاری ئەمریکـــی و نە هەردوو ئێـــدارەی کـــوردیش دەســـتی یارمەتییـــان بـــۆ ئەو لێقەومـــاوانە درێـــژ نەکـــردووە. ئەگەر ئەوە بـــارودۆخی دانیشـتووانی گونـدەکان بێـت، کە بەرگەی زەبـر و ناخۆشـی و سـەختی ژیـان دەگرن، ئەوا دۆخی دەرکراوەکانی ناو شار زۆر خراپترە. لەبەر ئەو هۆکـارانە بە ئاماژە متمانە پێکراوەکان ڕەنگبێت تەنها ٢٠٪ دەرکراو و ئاوارەکان گەڕابێتـنەوە

که ئەمانیش لە بارێکی سەختدا ژیان بەسەردەبەن و لە سادەترین پێداویستییەکانی ژیان بێبەشن.

ئاشکرایە زۆربەی ئەو کوردانەی لە کەرکوک دەرکران، لە چینی هەژاران بوون. ئەوان هیچیان نەبوو بیکەن بە دەم ئەندامانی بەعس و دەزگا ئەمنییەکانەوە، کە دەرکردنی کوردیان کردبوو بە سەرچاوەیەک بۆ خۆ دەوڵەمەندکردن و ڕووتانەوەی خەڵک. کوردە دەوڵەمەندەکانی کەرکوک هەمیشە لەژێر هەڕەشەدا بوون و ئەگەر سەرانەیان نەدابایە ئەوا بەر شاڵاوی دەرکردن و تاڵانکردن دەکەوتن. دەوڵەمەندی کورد دەبوایە سەرانە بدات بە بەرپرسانی حیزب، ئەمن، هەواڵگری، فەرمانبەرانی پارێزگا و موختار و ڕاپۆرت نووسان تاکو بۆ چەند مانگێک دۆسێکەی بخەنە ژێرەوە و دەرکردنەکەی دوابخەن.

لە هەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە کرێنی زەوی و خانووبەرە و تەنانەت نۆژەنکردنەوەی ماڵە ڕووخاوەکان لە کورد قەدەغە کرابوون. کردنەوە و دروستکردنی شەقامی بەرین و پانوپۆڕ بەناو دڵی گەڕەکە کوردییە پڕ لە دانیشتووانەکاندا یەکێکی تر لە کردەوەکانی بەعس بوو بۆ دەرکردنی کورد. دەست بەسەر ماڵ و موڵکی کورددا دەگیرا و لە مەزادێکی تایبەتدا بە فەرمانگە حیزبی و سەربازی و ئەمنییەکان دەفرۆشران یان بە ناوی "سوودمەندانی عەرەبەوە" تۆمار دەکران. ئەنجامی ئەم سیاسەتە ئەوە بوو کە زۆرینەی کورد نەبوونە خاوەنی موڵک و ماڵ و زەویوزاری خۆیان لە کەرکوک. ئەم بارە لەلایەن هەوادارانی بەعس و نەیارانی کوردەوە قۆزرایەوە و لە دژی ئاوارە و دەرکراوانی کورد بەکارهێندرا، گوایە ئەمانە خانووبەرە و زەویوزاریان لە کەرکوک نییە، بۆیە مافی ئەوەیان نییە بگەڕێنەوە و بە خەڵکی ڕەسەنی شارەکە دابندرێن. لە هەموو شارەکانی عێراق دەیان هەزار خێزان لە خانووی کرێدا دەژین و هەرگیز ئەمە نەکراوە بە بەڵگە و بنەمای قانوونی بۆ ئەوەی خەڵک خۆیان بە دانیشتووی شار بزانن. هیچ قانوونێک نییە ڕێگر بێت لە گەڕانەوەی مرۆڤ بۆ شوێنی لەدایکبوونی خۆی، ئەگەر خاوەنی خانوو یان زەوی نەبێت تیایدا.

ڕاستییەکی سادە هەیە و لای هەمووان ئاشکرایە، ئەویش ئەوەیە ڕژێم بە هۆی شەڕ و جەنگەکانی، وێرانکردنی لادێکانی کورد، بێسەروبەری سیاسەتی ئابووری و کۆمەڵایەتی، بێ بەرنامەیی و پلاندانانی ژیرانەوە لە بوارەکانی ژیاندا، لە دوای خۆی وڵاتێکی وێران و بێدەرەتانی بەجێهێشت. یەکێک لە قەیرانە هەرە سەختەکانی عێراق قەیرانی نیشتەجێبوونە و وەزارەتی ئاوەدانکردنەوە باس لەوە دەکات کە عێراق پێویستی بە دوو ملیۆن یەکەی تازەی نیشتەجێبوون هەیە بۆ تێپەڕاندنی ئەو تەنگژەیە. بێگومان شارە گەورەکانی کوردستان لە پێشەوەی هەموو ئەو ناوچانەوە دەهاتن کە دووچاری تەنگژەی نیشتەجێبوون بوونەتەوە، چونکە ڕژێم لە حەفتاکان و هەشتاکان هەموو کوردی لە چەند شارێکدا کۆکردبووەوە. ئامارەکان ئاماژەیان بەوە دەکرد کە نیوەی دانیشتووانی هەندێک شاری کوردستان لە کاتی ڕووخانی ڕژێمی بەعسدا لە خانووی کرێدا دەژیان. نەیارانی گەڕانەوەی کوردی کەرکوک بۆ شار و پارێزگاکەیان، هەڵگری هەمان ئەو دید و بۆچوونانەی بەعسن، کە پیاوی لە هاوژینەکەی و کوڕی لە باوکی جیا دەکردەوە، کاتێک ڕژێم سەدان هەزار کوردی فەیلی بۆ ئێران دەرکرد.

هەر لەم بوارەدا هەوڵی زۆر دەدرێت بە پێچەوانەی ئامارەکانی سەرژمێرییەکان، ڕێژەی پێکهاتەکانی کەرکوک بشێوێندرێن. بۆ ئەم مەبەستە ڕێژەی کورد دادەگرن و ڕێژەی تورکمان و عەرەبەکان بەرز دەکەنەوە. نەبوونی سەرژمێری بێگەرد و بڕواپێکراو لە ماوەی نیو سەدەی ڕابردوودا و هەوڵی شێواندنی داتا و ئامارەکان بۆ مەبەستی سیاسی، دەرفەتی ئەوەی داوە هەر کەسە و بە کەیفی خۆی لەم بارەوە قسە بکات. هەندێک کەس پێیانوایە بە هۆی ئەو هەوڵانەیانەوە دەتوانن دەستکەوتی زیاتر بە دەست بهێنن. هەرچەندە مرۆڤ لە نیگەرانی پێکهاتە بچووکەکان لە زاڵبوونی گرووپ و دەستە گەورەکان تێدەگات، بەڵام ئەمە پاساوی شێواندنی ڕاستییەکان بە شێوازێکی دوور لە لۆژیک ناکات. کەرکوک لە پێشەوەی ئەو ناوچانەوە دێت کە بووە بە گۆڕەپانی ململانێی ژمارە و ڕێژەی پێکهاتەکان. ئومێد دەکرا ئەم ڕەوشە کۆتایی پێ بێت بە ئەنجامدانی سەرژمێرییەکی خاوێن و بێگەرد کە ڕاستییەکان بە دیار بخات و هەموان لەم ململانێیە ڕزگار بکات.

بەپێی سەرچاوە مێژووییە باوەڕپێکراوەکان، کەرکوک بە هۆی پێگەی جوگرافی و سامانە سروشتیەکانییەوە پێش و پاش دۆزینەوەی نەوت بە درێژایی سەدەی ڕابردوو بووەتە خاڵێکی ململانێ و بگرەوبەردە بۆ زۆرێک لەو خەڵکانەی کۆچیان بۆی کردووە و تێیدا نیشتەجێبوون. بەهۆی گیانی لێبوردەیی و کرانەوەی خەڵکی شارەکەوە هیچ کەسێک لە دانیشتووانە ڕەسەنەکەی ناڕازی نەبووە بەرامبەر بەوەی خەڵک لە شوێنەکانی ترەوە هاتوون بۆ شارەکەیان. مخابن ئەو گیانی لێبوردەییە دواتر بووە بە هۆی نەگبەتی و کارەساتی گەورە. چونکە هەندێک لەوانەی پەنایان هێنابوو بۆ کەرکوک، دوای ئەوەی ڕۆژیان هات بوون بە ئامراز بە دەستی دەسەڵاتەوە بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی ستەم و زۆرداری بەرامبەر بە کوردان. هەندێکیان بەشدار بوون لە تاڵانکردنی سامانەکانی شارەکە و بۆ دەرکردنی دانیشتووانە ڕەسەنەکەی لە پێناوی دەستگرتن بەسەر زەویوزار و ماڵ و مووڵکەکانیاندا.

لە بەشەکانی تری ئەم کتێبەدا بەدوور و درێژی ئاماژە بە ئامارەکان و ڕێژەی پێکهاتەکانی کەرکوکی شار و پارێزگا کراوە. ژمارەی ئەوانەیش خراوەتە ڕوو کە لە سییەکانی سەدەی ڕابردووەوە ڕوویان لە کەرکوک کردووە. سەرچاوەی ئەو ئامار و داتایانە سەرژمێرییە گشتییەکانی دەوڵەتی عێراقن لە ساڵانی ١٩٤٧ و ١٩٥٧، کە هێشتا بۆ مەبەستی سیاسی بەو شێوە زەقەی سەردەمی بەعس دەستکاری نەدەکران و ئامارەکانی نەدەشێوێندران. لێرەدا تەنها بە کورتی ئاماژە بە دوو سێ ئامار دەکەم. لەوێدا ئاماژەم بەوە کرد کە لە ماوەی دە ساڵدا ١٩٤٧ ـ ١٩٥٧ دانیشتووانی کەرکوک بە ڕێژەی ٣٦٪ زیادی کرد، کە ئەمە بە ئەندازەی جار و نیوێک تا دووجار بوو بە بەراورد لەگەڵ پارێزگاکانی تر. هەر لەوێیش ئاماژەمان بەوە کرد کە لە ساڵی ١٩٤٧ ژمارەی ئەوانەی لە پارێزگاکانی تری عێراق لەدایکبوون و لە کەرکوک نیشتەجێ کرابوون، گەیشتە ١٨٣١٥ کەس، کە دەیانکردە نزیکەی چوار یەکی دانیشتووانی شار[1].

هەر لە بەشەکانی تری کتێبەکەدا ئاماژەم بەوە کرد کە ڕێژەیەک لە دانیشتووانی ڕەسەنی کەرکوک لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم،

کران به عوسمانی (واته بەتورک کران). ئەم پرۆسەیە لە پاش لەناوچوونی دوا میرنشینی کورد و دەستپێکی فەرمانڕەوایی ڕاستەوخۆی پاشا عوسمانییەکان بوو لە کوردستان. فاکتەری کاریگەر لە پرۆسەی بە تورککردندا، بەرژەوەندی هاوبەش بوو لە نێوان ئەو دەستەیە لە دانیشتووانی خۆجێیی و دامودەزگا ئابووری و کارگێڕییەکانی دەوڵەت لە کەرکوک. بەڵگەی مێژوویی زۆر هەن لەسەر کوردبوونی ڕەچەڵەکی ژمارەیەک لە بنەماڵە ناسراوە بە تورککراوەکانی کەرکوک. سەرچاوە مێژوونووسییەکان ئاماژە بەوەیش دەکەن کە ژمارەیەک لە فەرمانبەرانی مەدەنی و سەربازی عوسمانی لە کەرکوک، لە پاش ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی لە ئاکامی شەڕی یەکەمی جیهانیدا لە کەرکوک مانەوە و نیشتەجێ بوون. ئەمانە بە هۆی داگیرکردنی ویلایەتی موسڵ لە لایەن بەریتانیاوە، هەڵگیرسانی شەڕ لە ئاسیای بچووک لە نێوان کەمالیستەکان و هێزە بیانییە داگیرکەرەکاندا، نەیانتوانی بگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان و پێیان باش بوو لە کەرکوک بمێننەوە، بەریتانییەکانیش بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری کەرکوک پشتیان پێ بەستن. زۆر لە مانە بەرپرسیارێتی و پێگەی کارگێڕیی خۆیان بەکارهێنابوو بۆ دەستگرتن بەسەر بەپیتترین زەوییە کشتوکاڵییەکان لە لیواکە، لە بواری ئابووریشدا خۆیان و بنەماڵەکانیان بااڵدەست بوون بەسەر ژیانی ئابووریی کەرکوک و شارۆچکەکانی سەر بە لیواکە. ئەمانە تا شەستەکانیش و گەیشتنی بەعس بە دەسەاڵت لە سەرژمێرییەکان لەژێر ناوی تورکدا نەک تورکمان تۆمار دەکران. لە شوێنێکی تر ئاماژەم بەوە کردووە کە لە سەرژمێری ۱۹۵۷ هێشتا لە کەرکوک ۱۳۵۳ کەس دەژیان لە تورکیا هاتبوونە دونیاوە[۲].

بەاڵم لەگەڵ تێپەڕینی ڕۆژگاردا گۆڕان و بوون بە ڕەگەزێکی بنەڕەتی لە دانیشتووانی شاری کەرکوک. لەبەر ئەوەی شارەزایی بەڕێوەبردن و بازرگانی دەوڵەمەندیان هەبوو، پەنایشیان بۆ برا لە بەڕێوەبردنی کاروباری لیواکە بەدرێژایی تەمەنی دەوڵەتی عێراق، بۆیە ئەو بارودۆخەی پێکهاتەی تورکمان لەسایەیدا ژیانیان بەسەردەبرد، دەرفەتی زێڕینی بۆ منداڵەکانیان لە کایەکانی کارگێڕی، و ئابووری و فێرکردندا ڕەخساند. سەرەڕای هەموو ئەو گۆڕانکارییە دراماتیکییانەی لە عێراق و پارێزگای کەرکوک ڕوویاندا، هەر بە باڵادەستی

مانەوە لەو کایانەدا. تا ئێستاش لە زۆر لە فەرمانگەکانی کەرکوکدا زۆرینەی کارمەندان و فەرمانبەران پێکدێنن، تەنها پۆستە باڵاکان نەبێت کە لە سەردەمی بەعسدا کەم دەستی ئەمان دەکەوت. ئەوان وەک پێکهاتەیەکی بچووک و کەم ژمارە ناچار بوون خۆیان بگونجێنن لەگەڵ بارودۆخی عێراقی سەردەمی بەعس. بەڵام وا پێدەچێت بەلایانەوە سەخت بێت خۆیان بگونجێنن لەگەڵ بارودۆخی تازەدا لە دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس، بەتایبەتی کاتێک کورد ڕۆڵی گەورەی هەبێت لە کەرکوک.

بەر لەوەی تورکمان و دوای ئەوانیش بە ماوەیەکی زۆر عەرەب ڕوو لە کەرکوک بکەن، کورد لەسەر ئەو خاکە ژیاوە و شار و ئاوایی ئاوەدان کردووەتەوە و بە درێژایی چەندین سەدە بەرگری لێ کردووە، بۆیە بەهیچ پێوەرێک ڕەوا نییە کورد بە غەریب دابندرێت و ئەو خەڵکانەی لە شوێنی ترەوە لە سەردەمە جیاوازەکانی مێژوودا هاتوون خۆیان بەتەنیا خاوەن ماڵ بزانن. کەرکوک بەهەموو پێکهاتەکانییەوە جوانە و لە بری ململانێ و شەڕە ژمارە و چیرۆک هۆنینەوە لە بارەی مێژووی سەدان ساڵەیانەوە پێویستییان بەوە هەیە هەوڵ بدەن پێکەوە بە ئاشتی بژین و نەوەکانی داهاتوویان بە کولتووری لێبوردەیی و پێکەوە ژیان پەروەردە بکەن.

سەرچاوەکان:

١. المملكة العراقية، وزارة الشؤون الإجتماعية، مديرية النفوس العامة، إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، بغداد ١٩٥٤، ص ١١٥.

٢. الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الإحصائية لتسجيل ١٩٥٧، لوائي السليمانية وكركوك، بغداد، مطبعة العاني، ص ٢٤٠ – ٢٤١.

کەرکوک لە دوای ساڵی ٢٠٠٣

بە ڕاماڵینی ڕژێمی سەدام حوسێن لە ٩ نیسانی ساڵی ٢٠٠٣ بارودۆخێکی نوێ لە هەموو عێراق هاتە کایەوە. ئەگەر بۆ زۆر شوێنی تری عێراق ئەم ڕووداوە واتای لەناوچوونی ڕژێمێکی خوێنڕێژ، تۆتالیتار و سەرکوتکار بوو، ئەوا بۆ کوردی کەرکوک کۆتاییهاتن بوو بە سیاسەتی بەزۆر ڕاگواستن، دەرکردن و تەعریب. هەموو چاوەڕوانییەکانی خەڵک وابوو کە کاربەدەستانی نوێی بەغدا هەوڵ دەدەن شوێنەوار و لێکەوتە خراپەکانی ئەو سیاسەتانە بسڕنەوە و ماف بۆ خاوەنەکانی بگێڕنەوە. تەنها چەند مانگێک پێویست بوو بۆ ئەوەی هەموو لەوە تێبگەن کە کاربەدەستانی نوێی عیراق ئامادە نین دەسکاریی لێکەوتەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن لە کەرکوک بکەن. ئەوان کە لە هەموو بواڕەکاندا لە دژی ڕژێمی پێشوو و سیاسەتەکانی گوتاریان دەدا و ڕەتیان دەکردنەوە، بەڵام لە پرسی تەعریبدا پاساوی زۆریان دەهێنایەوە و هەوڵی جێگیرکردنی لێکەوتەکانیان دەدا. دەتوانم بڵێم کە زۆربەی هەرە زۆریان سەرسام بوون بەوەی دەسەڵاتی بەعس لەم بوارەدا بەدەستی هێنابوو. بۆ بەلاڕێدابردنی بیروڕای گشتی لە بارەی سیاسەتی تەعریبەوە هەڵمەتێکی پڕوپاگەندەی هەمەلایەنە بەڕێخرا لە دژی گەڕانەوەی دەرکراوانی کورد بۆ کەرکوک و لەژێر پەردەی "پاراستنی مافی هاووڵاتیانی عەرەب" لە کەرکوک. لەم هەڵمەتەدا قوربانی، کە دەرکراوانی کورد بوون، کران بە زۆردار و داگیرکەر و عەرەبی هاوردە، کە تاوانبار و ئامێزی سیاسەتی تەعریب بوو، کرا بە قوربانی و گوایە لە دژی خواستی خۆی هێندراوە بۆ کەرکوک و ئێستایش دەردەکرێت.

هەرچەندە چەند مانگێک بوو دەزانرا کە ڕژێمی سەدام حوسێن بەرەو لەناوچوون دەچێت، کوردیش وەک تەنها هێزی ڕێکخراو ئەو کاتە دەیتوانی دەست بەسەر ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی هەرێمدا بگرێت و هەندێک لە شوێنەوار و لێکەوتەی سیاسەتەکانی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکان بسڕێتەوە، بەڵام دەسەڵاتدارانی کورد وەک هەمیشە هیچ پرۆژەیەکیان نەبوو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەو ناوچانە. وادیارە ئاگاداری هەموو ئەو کەین و بەینەیش نەبوون کە لە نێوان هاوپەیمانان و تورکیا و وڵاتانی دیکەدا لە بارەی

کەرکوکەوە لە ئارادا بوون. بەپێی هەموو لێکدانەوەکان بەریتانیا داڕێژەری سەرەکی سیاسەتی هاوپەیمانان بوو سەبارەت بە کەرکوک و ئەمریکییەکان جێبەجێیان دەکرد. وەک ڕۆژانی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەریتانیا لە ساڵی ٢٠٠٣یشدا لەگەڵ ئەوە نەبوو کەرکوک بخرێتە ژێر دەسەڵاتی کوردەوە و تورکیایش بۆ جێگیرکردنی ئەو سیاسەتە ڕۆژانە هەڕەشە و گوڕەشەی دەکرد کە نابێت کورد باڵادەست بێت لە کەرکوک. بەرپرسانی کورد بە خۆشباوەڕییەکی بێ وێنەوە مامەڵەیان لەگەڵ هەموو پرس و کێشەکاندا دەکرد و لەپێش هەموویانەوە چارەنووسی کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێم. لە هەندێک خۆنمایشکردن و لێدوانی ڕۆژنامەوانی گەرم و گوڕ بەولاوە هیچ کار و هەنگاوێکی جدی نەبیندرا. هەندێکیان شانازییان بەوەوە دەکرد کە قوماری باشیان بە کەرکوکەوە کرد، ئەنجامی قوماریش زۆربەی کات دۆڕانە. لە ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧دا قومارچییەکان یارییەکەیان دۆڕاند و کوردی کەرکوکی دە ساڵ بۆ دواوە گەڕاندەوە، لاپەڕەیەکی نوێ لەژێردەستی و پەراوێزخستن دەستی پێکردەوە. لە دوای بێنەوبەردەیەکی زۆر دانیان نا بە مادەیەکدا، کە چارەنووسی ئەو ناوچانەی ڕادەستی ڕاپرسی و ژمارە و ژمارەکاری کرد. ئەمە لە کاتێکدا هەموو کەسێک دەزانێت لە ماوەی هەشتا ساڵی ڕابردوودا چی بەسەر دیمۆگرافیای ئەو ناوچانەدا هێندرا. لە ئەنجامی ئەم سیاسەتانەدا کەرکوک جارێکی تر بووەوە بە گرێکوێرەی پەیوەندییەکانی نێوان گەلی کورد و حکومەتی عیراق. زۆربەی ئەو کار و کردەوانەی بەرپرسانی حیزبی کورد لە کەرکوک کردیان بناغەی قانوونی نەبوو، بۆیە بە پارێزگارێکی بەوکالەت زۆربەیان هەڵوەشێندرانەوە. هەر بەرپرسێکی حیزبی بۆ خۆی زەوی بەسەر خەڵکدا دابەش دەکرد بەبێ ئەوەی کەس بتوانێت لە فەرمانگەی تاپۆ تۆماری بکات. ئەمە وای لە زۆر کەس کرد خانووی تاپۆداری خۆی بە عەرەب و تورکمان بفرۆشێت و ماڵ لەسەر ئەو زەوییە بێ تاپۆیانە دروست بکات. ئێستا زۆربەی کوردی کەرکوک لە خانووی بێ تاپۆدا ژیان بەسەر دەبەن. لە لایەکی ترەوە لە جێگەی ئەوەی لاوانی کورد لە فەرمانگەکانی کەرکوک دابمەزرێنن لەسەر سلێمانی و هەولێر دامەزرێندران و هەر لەوێوەشەوە مووچە وەردەگرن.

یەکێک لە بەرهەمەکانی ئەمە زیاتر لە ٨٠٠٠ مامۆستا و کارمەندی خوێندنی کوردی لەسەر میلاکی کوردستانن و پەروەردەی کەرکوک و بەغدا نە دانیان پێدا دەنێن و نە خۆیان دەکەن بە خاوەنیان. ئەو کوردانەی کەرکوکیش کە لەسەر دەزگاکانی ئاسایش و هێزی پێشمەرگەی کوردستان دامەزراون سوپایەک پێکدێنن. بەرهەمی ئەم کارە ئەوە بوو ئەو هەموو موچەخۆرە ببن بەبارێکی گران بەسەر بودجەی هەرێمی کوردستانەوە، لە لایەکی تریشەوە فەرمانگە و دەزگاکانی دەوڵەت لە کەرکوک پڕ بکرێن لە فەرمانبەر و کارمەندی عەرەب و تورکمان، بۆیە کورد تا ئەمڕۆیش ڕێژەیەکی زۆر کەم لە فەرمانبەرانی کەرکوک پێکدێنێت. تەنها شتێک کە سەنگی کوردی لە شارەکەدا ڕاگرتووە، گەڕانەوەی بەشێکە لە ڕاگوێزراوان و دەرکراوان بۆ سەر زێدی خۆیان.

ململانێی حیزبی ناتەندروست پێگەی هەرێمی کوردستانی لاواز کرد و هەموو ئەو قسانەی لە بارەی عێراقەکەی تر‌ەوە دەکران بوون بە مێژوو، بۆ کوردی کەرکوک ئەو ململانێیە کاریگەرییەکانی زۆر نەرێنیتر بوون و پێگەیانی بەرامبەر پێکهاتەکانی دیکە لاواز کرد و ئەمەیش ڕێگەی خۆش کرد بە ئاسانی یاری بەچارەنووسیان بکرێت.

ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئەوە دەرکەوت کە هیچ حکومەتێک لە بەغدا ئامادە نییە شوێنەوارەکانی تەعریب بسڕێتەوە و ماف بگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنەکانی. وا بوو بە شازدە ساڵ باس لە مادەی ١٤٠ی دەستور دەکرێت بێئەوەی هیچ خاڵێکی ئەو مادەیە جێبەجێ بکرێت. حکومەتی عێراق لە کاتێکدا کە زۆر لاواز بوو و دەستی بەسەر زۆر لە پارێزگاکانی عێراقدا نەدەڕۆیشت، ئامادە نەبوو هەنگاوێکی ئەرێنی لەم بارەیەوە بنێت، ئێستا کە هێزی هاتووەتەوە بەر، بەسەر داعشدا سەرکەوتووە، پارێزگاکانی سوننەی عەرەبی کۆنترۆڵ کردووە و لووتی کوردیشی لە ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ شکاندووە، کەس باوەڕ ناکات ئامادە بێت هەنگاوێکی گرنگ لەم بوارەدا بنێت.

لەم بەشەدا ئەو پرۆژانە دەخەمە ڕوو کە لە دوای ساڵی ٢٠٠٣وە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێمی کوردستان پێشنیاز کران. ئەم پرۆژانە هیچ ئەنجامێکیان نەبووە. لێرەدا

ئاماژە دەکەم بە ماددەی ٥٨ قانوونی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق لە سەردەمی ڕاگوزەردا، مادەی ١٤٠ دەستووری هەمیشەیی عێراق، کەرکوک لە ڕاپۆرتی نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بۆ هاوکاری عێراق (یۆنامی)، کەرکوک و مۆدێلی بڕۆکسل، کەرکوک لە ڕاپۆرتی گرووپی قەیرانی نێودەوڵەتی و بەیکەر — هامیلتن. دەبێ یەکسەر ئەوەیش بڵێم کە هیچ یەک لەو پڕۆژانە لە بەرژەوەندیی کورددا نەبوون. هۆکاری سەرەکی ئەمەیش دەگەڕێتەوە بۆ ئەم چەند خاڵەی خوارەوە:

یەکەم: لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندیی عێراق و دەوڵەتانی هەرێمەکە، بەتایبەتی ئەوانەی کوردستانیان داگیرکردووە، لێرەیشەوە زیاتر بەرژەوەندیی ئەو لایەن و پێکهاتانەیان لەبەرچاو دەگرت کە ئەو دەوڵەتانە پشتگیرییان لێ دەکردن.

دووەم: هەموو پرۆژەکان کوردیان وەک ئەڵقە لاوازەکە سەیر کردووە، کە دەکرێت مافەکانیان پشتگوێ بخرێن و ناچار بکرێن دەستبەرداری داخوازییەکانیان بن. نوێنەرانی کوردیش بۆ خۆیان دیدگایەکی ڕوونیان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی ئەو ناوچانە پێ نەبوو.

سێیەم: لەسەر داواکاری دەوڵەتانی هەرێمی و بەپێی بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان زۆر پێ دادەگیرا لەسەر یەکێتی خاکی عێراق و هێڵانەوەی سنوورەکان وەک خۆیان. ئەمەیش گوایە بۆ ڕێگەگرتن بوو لە دروستبوونی ئاڵۆزیی نوێ و پێکدادان لە ناوچەکەدا.

هەر یەک لەو پرۆژانە پێویستییان بە شیکردنەوەی زیاتر هەیە بۆ ئەوەی لە بارودۆخی ئاڵۆزی کەرکوک و ئەو ناوچانە بەدروستی تێبگەین.

کەرکوک و ماددەی ١٤٠ی دەستوری هەمیشەیی عێراق

بۆ لێکدانەوەی باری قانوونی کەرکوک و ناوچە جێ ناکۆکەکانی تر و کێشەکانی بەردەم جێبەجێکردنیان پێویستە لە دەسپێکدا ئاماژە بە دەقی هەردوو مادەکە بکەم. ماددەی ١٤٠ دەستوری هەمیشەیی عیراق، کە لە کۆتایی ساڵی ٢٠٠٥ دەنگی لەسەر درا و کەوتە واری جێبەجێکردنەوە بەم شێوەی خوارەوەیە:

"یەکەم: دەسەڵاتی جێبەجێکردن هەنگاوە پێویستەکان بۆ تەواوکردنی پێداویستییەکانی ماددەی (٥٨) قانونی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عیراق لەسەردەمی گواستنەوەدا، بە هەموو بڕگەکانییەوە دەگڕێتە ئەستۆی خۆی، دووەم: ئەو بەرپرسیارێتییەی کەوتووەتە سەر شانی دەسەڵاتی جێبەجێکردن لە حکومەتی گواستنەوەدا، کە لە ماددەی (٥٨)ی قانونی دەوڵەتی عیراق بۆ سەردەمی گواستنەوە هاتووە، بەردەوام دەبێت و دەبێتە ئەرکی دەسەڵاتی جێبەجێکاری هەڵبژێردراو بەپێی ئەم دەستورە، بە مەرجێک هەمووی تەواو بکرێ (ئاسایی کردنەوە، سەرژمێری و بە ڕاپرسی لە کەرکوک و ناوچە جێناکۆکەکانی تر تەواو دەبێت بۆ ئەوەی خواستی دانیشتووانیان دیاری بکرێت)، لە ماوەیەکدا کە لە ٣١ کانونی یەکەمی ٢٠٠٧ تەواو دەبێ". واتا ماددەی ٥٨ قانونی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ سەردەمی گواستنەوە کرا بەبنەما بۆ داڕشتنی ماددەی ١٤٠ دەستوری هەمیشەیی عێراق لە بارەی کەرکوک و ناوچە کێشە لەسەرەکان. لە ماددەی ١٤٣ دەستوریش هاتووە کە "قانونی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراقی بۆ سەردەمی گواستنەوە هەڵدەوەشێتەوە، بڕگەی (أ) لە ماددەی ٥٣ و ماددەی ٥٨ لێ دەرچێت.

بڕگەی (أ) لە ماددەی ٥٣ دانی دەنا بە حکومەتی هەرێمی کوردستان و دەسەڵاتی بەسەر ئەو خاکانەدا کە لە ١٩ ئازاری ٢٠٠٣ لە ژێر کۆنترۆڵیدا بوون لە پارێزگاکانی دهۆک، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک، موسڵ و دیالە. هەر ئەو سنوورە بوو کە لە ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ بە پشتگیری هاوپەیمانان سەپێندرایەوە بەسەر هەرێمی کوردستاندا. بەپێی بڕگەکانی تری هەمان ماددە ڕێگە نەدرا بە کەرکوک ببێت بە بەشێک لە هیچ هەرێمێک یا هەرێمێکی تایبەت

دروست بکات و سنووری پارێزگاکانیش دەبوایە لە سەردەمی گواستنەوەدا وەک خۆیان بێ دەسکاری بمێنن.

با بزانین ماددەی ٥٨ قانونی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عیراق بۆ سەردەمی گواستنەوە چی دەڵێ، لەوێدا ئەم خاڵانەی خوارەوە ڕیز کرابوون:

"١. حکومەتی کاتیی - ئینتیقالی- عێراق بە تایبەتی دەستەی باڵای چارەسەری کێشەکانی مولکدارێتی و لایەنە پەیوەندارەکانی تر ، بە پەلە هەموو ئەو هەنگاوانە هەڵدەنێن بۆ لابردنی ئەو ستەمەی تووشی خەڵک هاتووە بە هۆی سیاسەتەکانی ڕژێمی پێشووەوە کە لە گۆڕینی باری دیمۆگرافی هەندێ ناوچەی دیاریکراو بە کەرکوکەوە، بەرجەستە دەبێ بە ڕاگوێزان و دەرکردنی دانیشتووان لە زێدی خۆیان، لە ڕێگەی کۆچی بە زۆرەوە لە نێوخۆ و دەرەوەی دەڤەرەکە و نیشتەجێکردنی کەسانی غەریب لەو دەڤەرە و بێبەریکردنی دانیشتووانی ناوچەکە لە دەرفەتی کارکردن و هەروەها لە ڕێگەی ڕاستکردنەوەی ناسنامەی نەتەوەییەوە. بۆ چارەسەرکردنی ئەو ستەمە دەبێ حکومەتی کاتیی عیراق ئەم هەنگاوانەی خوارەوە هەڵبنێ:

١. ئەوەی پەیوەندیی هەیە بە دانیشتووانی ڕاگوێزراو و دوورخراو و دەرکراو و کۆچکراوانەوە، هاوئاهەنگ لەتەک قانونی دەستەی باڵای چارەسەریی کێشەکانی مولکدارێتی و ڕێکارە قانونییەکانی تر پێویستە حکومەت لە ماوەیەکی گونجاودا ئەو دانیشتووانە بگێڕێتەوە سەر ماڵ و مولکی خۆیان. ئەگەر ئەوەیش نەکرا، ئەوا دەبێ بە شێوەیەکی دادوەرانە قەرەبوو بکرێنەوە.

٢. ئەو کەسانەی کە بۆ هەندێ ناوچە و زەوی دیاریکراو گوێزراونەتەوە دەبێ حکومەت بەپێی ماددەی (١٠) قانونی دەستەی باڵای چارەسەریی کێشەکانی مولکدارێتی بڕیاریان لەسەر بدات بەدابینکردنی دەرفەتی سەرلەنوێ نیشتەجێکردنەوەیان یا وەرگرتنی زەویی نوێ لە دەوڵەت لە نزیک زێدی خۆیان لەو پارێزگایانەی لێوەی هاتوون و یا وەرگرتنی قەرەبوو و خەرجی گەڕانەوەیان بۆ ئەو ناوچانە.

٣. بۆ ئەو کەسانەی کە لە دەرفەتی کار و گوزەران بێبەش کرابوون، بەمەبەستی ناچارکردنیان زێد و خاکی خۆیان بەجێبهێڵن، دەبێ حکومەت هەوڵ بدات دەرفەتی کاری نوێیان لەو ناوچە و سەرزەمینانە بۆ پەیدا بکات.

٤. ئەوەیشی پەیوەندی بە مەسەلەی ڕاستکردنەوەی ناسنامەی نەتەوەییەوە هەیە، دەبێ حکومەت هەموو ئەو بڕیارانەی پەیوەندییان بەم مەسەلەیەوە هەیە، هەڵبوەشێنێتەوە و ڕێگە بدرێ بە کەسانی زەرەرمەند لەو کردەوەیە، مافی خۆیان بە ئازادی و بەبێ هیچ فشارێک بە کار بهێنن بۆ دیاریکردنی ناسنامەی نیشتمانی و ئینتیمای ئەتنیکیی خۆیان.

ب. ڕژێمی پێشوو دەستکاری سنوورە کارگێڕی و شتەکانی دیشی کرد بۆ وەدیهێنانی مەبەستی سیاسی تایبەت. پێویستە سەرۆکایەتی و حکومەتی ڕاگوزەری عێراق ڕاسپاردە پێشکەش بە ئەنجومەنی نیشتمانی بکات بۆ چارەسەرکردنی ئەو گۆڕانکارییە ناڕەوایانە. ئەگەر هاتوو سەرۆکایەتی ڕێکنەکەوت و یەکدەنگی لە سەر ڕاسپاردەکان بەدەست نەهێنا، دەبێ ئەنجومەنی سەرۆکایەتی بەیەکدەنگی ناوبژیکارێکی بێ لایەن دەستنیشان بکات بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە لە پرسەکە بکات و ڕاسپاردە پێشکەش بکات. ئەگەر ئەنجومەنی سەرۆکایەتی لە سەر ئەو دەستنیشان کردنەیش ڕێنەکەوت، ئەوا دەبێ لە سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان داوا بکات کەسایەتییەکی نێونەتەوەیی پایەبەرز دەستنیشان بکات بۆ ئەوەی دادوەریی پێویست بۆ پرسەکە بکات.

ج. چارەسەری کۆتایی دوادەخرێ لەسەر ئەو ناوچانەی ناکۆکییان لەسەرە بە کەرکوکەوە ، تا ئەو هەنگاوانەی سەرەوە تەواو دەبن، و سەرژمێرییەکی دادوەرانە و شەفاف دەکرێ و دەنگ لەسەر دەستوری هەمیشەیی دەدرێ. دەبێ ئەم چارەسەرییە بە شێوەیەک بکرێ هاوەدەنگ بێ لەگەڵ بنەماکانی دادوەریدا و خواستی دانیشتووانی ئەو ناوچانە لە بەر چاو بگیرێ".

وردبوونەوە لە برگەکانی ماددەی ١٤٠ی دەستوری هەمیشەیی عێراق چەند ڕاستییەکمان بۆ دەردەخات:

یەکەم: سیاسەتی تەعریب و پاکتاوکردنی کورد لە کەرکوک و ناوچەکانی تر وەک تاوانێکی گەورەی دژ بەمرۆڤایەتی مامەڵەی لەگەڵدا نەکرا. سڕینەوەی بێ مەرجی شوێنەوارەکانیشی نەکرا بەئامانجێکی سەرەکی. ئەمەیش دەرفەتی ڕەخساند بڕگە و خاڵەکانی لێکدانەوەی جیاوازیان بۆ بکرێت و کاربەدەستان خۆیان لە جێبەجێکردنی بدزنەوە.

دووەم: هەرچەندە هەموو وردەکارییەکانی سیاسەتی تەعریب ڕوون و ئاشکرا بوون و بەمیکانیزم و بیرۆکراسی دەوڵەتی جێبەجێ کرا، هەزاران بەڵگە و دەکیومێنتیش لە بارەیەوە لەبەر دەست بوون، بەڵام بڕگەکانی ماددەکە بە شێوازێکی ئاڵۆزی وا داڕێژران کە ئەرکی جێبەجێ کردنیانی زۆر ئەستەم دەکرد.

سێیەم: ئەو دەمەی بۆ جێبەجێکردنی بڕگەکانی ماددەکە دانرا بوو زۆر نا واقیعی بوو. هەڵکەندنی دەیان هەزار خێزانی کورد لە زێدی خۆیان بۆ شوێنەکانی تر لە کوردستان و عێراق و هێنانی دەیان هەزار خێزانی عەرەب و نیشتەجێکردنیان لە کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێم بە درێژایی چل ساڵی ڕەبەق، کارێک نەبوو بە یەک دوو ساڵ چارەسەر بکرێت. لێرەدا باس لە نزیکەی نیو ملیۆن مرۆڤ دەکەین. نوێنەری موقتەدا سەدر لە کەرکوک لە ساڵی ٢٠٠٥ باسی لە ٥٩ هەزار خێزانی عەرەبی هاوردە دەکرد کە تەنها لە ناو شار نیشتەجێ کراون. پرۆسەیەکی لەم جۆرە بەلای کەمەوە دە ساڵێکی دەویست، ئەمە ئەگەر حکومەتی عێراق ئامادە و هاوکار بوایە و توانای دارایی و لۆجستی پێویستی لە بەردەستدا بوایە. بەڵام لە ڕاستیدا حکومەتی عێراق نەک هەر ئامادە و هاوکار نەبوو، بەڵکو تا پێی کرا کۆسپ و تەگەرەی لەبەردەم جێبەجێکردنی ماددەکەدا دروست دەکرد. لەو کاتەشدا باری دارایی عێراق هێشتا سەخت بوو، سەرباری ئەوە لە شەڕێکی مەزهەبی خوێناویدا نغرۆ بوو بوو کە هەموو تواناکانی پەک خستبوو. ئەو شەڕە نێوخۆییە نەک هەر ڕێگر بوو لە بەردەم گەڕانەوەی زۆر لە عەرەبە هاوردەکاندا بۆ ئەو شوێنانەی لێوەی هاتبوون، بەڵکو شەپۆلێکی نوێی کۆچ و ئاوارەیی عەرەبی ڕووی لەو ناوچانە کرد، ئەمەیش جێبەجێکردنی ماددەکەی ئەوەندەی تر ئەستەم کرد. کێشەکانی

مولکدارێتی و زەویوزاریش ئەوەندە ئاڵۆزن بە دەیان ساڵ دادگاکان ناتوانن چارەسەریان بکەن. ئەو دامەزراوەیەیش کە بۆ ئەو مەبەستە دامەزرا کارێکی ئەوتۆی نەکرد.

چوارەم: لە هەموو ئەو خاڵانە خراپتر ئەوە بوو کە بەرپرسانی کورد هەڵەیەکی نیشتمانی مێژوویی گەورەیان کرد، کاتێ ئامادە بوون چارەنووسی بەشێکی زۆر لە خاکی کوردستان بەسەرژمێری و ڕاپرسی بسپێرن. ئەم هەڵوێستە بێ ئاگایی کاربەدەستانی کوردی دەرخست لەو هەموو گۆڕانکارییە دیموگرافییانە کە لەو ناوچانە، بەتایبەت لە کەرکوک بەدرێژایی زیاتر لە نیو سەدە ڕوویان دابوو. دوای ئەو ئەزموونە درێژەی کورد لەگەڵ کاربەدەستانی عێراق هەڵوێستێکی لەم جۆرە چاوەڕوانکراو نەبوو. لە کاتی مۆرکردنی ڕێکەوتننامەی ١١ ئازاری ١٩٧٠، حکومەتی بەعس زۆرینەی کوردی لە کەرکوک و ئەو شوێنانەی تری کوردستان کرد بە مەرج بۆ ئەوەی بخرێنە سەر ناوچەی ئۆتۆنۆمی، ئەمەیش دوای ئەوەی گوایە لە ماوەی یەک ساڵدا سەرژمێری گشتی دانیشتووان دەکرێت. نە سەرژمێری کرا و نە ئاشتیی نێوان کورد و حکومەتی بەعس بەردەوام بوو. لە دوای هەرەسی ١٩٧٥ و دوای ئەوەی بەعس تاک لایەنە ئۆتۆنۆمییەکی بێ ناوەڕۆکی ڕاگەیاند و کەرکوک و هەموو ئەو ناوچانەی لێ دابڕی و دەستی کرد بە دەرکردن و ڕاگوێزانی کورد و لەتوپەتکردنی پارێزگای کەرکوک، تەنها ئەو کاتە و لە ساڵی ١٩٧٧دا سەرژمێری گشتی دانیشتووانی کرد و ڕێژەی دانیشتووانی کوردی لە پارێزگای تازەی کەرکوک داگرت بۆ ٣٨٪ لە کاتێکدا بەر لەوە بەبیست ساڵ کورد ٤٨٪ ی دانیشتووانی پێکدەهێنا. نەدەبوو ئەو بەرپرسە کوردانە بەتایبەت بڕیار بەدەستەکانیان، کە بەشداریان کردبوو لە هەموو وتووێژەکاندا لەگەڵ حکومەتی بەعسدا لە ماوەی ٣٠ ساڵی ڕابردوو بەو مەرج و بڕگانە قایل بن.

پێنجەم: بڕگەی (ب) ماددەی ١٤٠ ڕێگەی لە بەردەم دەستتێوەردانی دەرەکی کردەوە. هەرچەندە لەوێ باس لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و کەسایەتی نێودەوڵەتی پایەبەرز کراوە، بەڵام هەموو لایەک ئەو ڕاستییە باش دەزانن کە لەو دامەزراوە نێودەوڵەتییانە دەوڵەتانی خاوەن هێز بڕیار دەدەن و

ڕێکخراوەکە جێبەجێی دەکا. لەگەڵ ئەوەیشدا بەدەگمەن هیچ کێشەیەکی لە دونیادا چارەسەر کردووە. هەروەها لەو ڕێکخراوە و هەموو دامەزراوە نێودەوڵەتییەکان بەرژەوەندیی دەوڵەتان بڕیاری کۆتایی لەسەر پرسەکان دەدات، نەک ماف و خواستی گەلانی بندەستی وەک کورد. بە دەربڕینێکی تر لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی کورد بێکەسە، لە کاتێکدا عەرەب و تورکمان دەیان دەوڵەتیان لە پشتە. وڵاتێکی وەک تورکیا نەک هەر پشتگیری لە تورکمان دەکات و دژایەتی هەموو ئەوانی تر دەکات، بەڵکو هەموو تواناکانی خۆی لە دژی مافەکانی کورد بەکار دێنێت. ئێرانیش بۆ پشتگیری شیعە هەمان شت دەکات و هەموو وڵاتە عەرەبییەکانیش پارێزگاری لە عەرەب بەگشتی و عەرەبی سوننە بەتایبەتی دەکەن. ئەمریکا و بەریتانیاش لە گەڵ ئەوەدا نەبوون و نین کەرکوک بخرێتە سەر هەرێمی کوردستان. ئەو هۆیانەی لە بیستەکاندا وایان لە بەریتانیای کرد دژی دەوڵەتی کوردی بێ و کەرکوکیش بەر لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقەوە لە ناوچەکانی تری باشووری کوردستان دابڕێ، هێشتا لە ئارادان. ئەوان باش دەزانن کە گەڕانەوەی کەرکوک بۆ سەر هەرێمی کوردستان بنەماکانی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردیی بە هێزتر دەکات، با رابەرانی کورد هەر بڵێن ئێمە بەتەمای دامەزراندنی دەوڵەت نین. ئەوەی کە ڕێگە نەدرێت کورد لە کەرکوک بالادەست بێت پەیمانێکە دراوە بە تورکیا، عەرەبستانی سعودی، ئەردەن، میسر و تەنانەت بە سوریا و ئێرانیش بە شێوەیەکی ناراستەوخۆ. ئەمریکا و بەریتانیا ئەوەش باش دەزانن بالادەستیی کورد لەو شارە سەرئێشەی زۆریان لەگەڵ تورکیا و وڵاتانی عەرەبیدا بۆ دروست دەکات. باشترین بەڵگە بۆ ئەم هەڵوێستەی بەریتانیا و ئەمریکا ڕووداوەکانی ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ بوو، کاتێ ڕێگەیان بە حەشدی شەعبی و سوپای عێراقدا ئەو ناوچانە بەئاسانی داگیر بکەنەوە. هۆکارێکی گرنگی ئەم بارودۆخەی کەرکوک و کوردستان بەگشتی کاربەدەستانی کورد بەخۆیان لێی بەرپرسن. دەسەڵاتی کوردی هیچ هەوڵێکی وای نەداوە بناغەی دەوڵەتێک دەستەبەر بکات کە توانای بەرگری و ژیانی هەبێت. ئەوان لە کاتێکدا پێویستیان بە کوردە و نایانەوێ دڵیان بڕەنجێنن، بەڵام ئامادە نین دان بنێن بەهەموو خواستەکانیدا لە کەرکوک و

ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێم. ولاتانی ناوچەکە دژی ئەوەن کەرکوک بخرێتە سەر هەرێمی کوردستان و لە سەرووی هەموویانەوە تورکیا. هەمووشیان کارتی بەهێزیان بەدەستەوەیە بۆ فشار خستنە سەر کورد، لە کاتێکدا ئەم هیچ کارتێکی وای بە دەستەوە نییە. ئەوەشی کورد هەیبوو، کە بەرگری خەڵکەکەی و دەرفەتی گۆڕانکاری مەزن بوو لە سەر ئەو زەوییانە بەئاسانی لە دەستدرا.

کاربەدەستانی نوێی عێراق دوای بێنە و بەرەیەکی زۆر بە مادەی ١٤٠ قایل بوون. لە ساڵانی یەکەمدا پابەندیی خۆیان بە جێبەجێکردنی ماددەکەوە ڕادەگەیاند بێ ئەوەی لەسەر ئەرزی واقیع هیچ هەنگاوێکی جددی بنێن. نوری مالیکی لە خولی یەکەمی دەسەڵاتیدا وای پێشان دا کە دەیەوێت ماددەکە جێبەجێ بکات، خاڵی ٢٢ پرۆگرامی حکومەتەکەی بۆی تەرخان کرد. تەنانەت خشتەیەکی دیاریکراوی بۆ جێبەجێکردنی هەرسێ خاڵەکەی "ئاسایی کردنەوە و سەرژمێری و ڕاپرسی" دانا کە دەبوایە لە ١٥ نۆڤەمبەری ٢٠٠٧ تەواو ببوایە، واتا مانگ و نیوێک پێش کاتی دیاریکراو لە دەستور. ڕووداوەکانی ساڵانی دواتر دەریان خست کە لە ڕاستیدا هیچ لە هێزە سیاسییە عەرەبییەکانی عێراق لەگەڵ جێبەجێکردنی ئەو ماددە دەستورییەدا نەبوون و دەیانەویست کات بکوژن و چاوەڕوانی هەلی گونجاو بکەن بۆ ئەوەی لێی پاشگەز ببنەوە.

لە چەند ساڵی یەکەمدا هەڵمەتێکی فراوانیان بەڕێ خست بە پاساوی پاراستنی مافەکانی قوربانیانی سیاسەتی بەعەرەبکردن، کە بەلای ئەوانەوە لە دەرکراوانی کورد زیاتر عەرەبە هاوردەکان بوون. باسی ئەوەیان دەکرد کە گوایە ئەمانە بەزۆر هێندراون و دەبێت کێشەکەیان لەسەر بنەمای مافی مرۆڤ و هاوواڵاتێتی چارەسەر بکرێت. دواتر هەندێکیان خۆیان هەڵدەکێشا کە ڕێگەیان نەدا بە جێبەجێکردنی ماددەی ١٤٠ و "لەدەستدانی!" کەرکوک. تەنانەت کاتێ داعش پەلاماری کەرکوکی دا و هێزەکانی سوپای عێراقی بێ هیچ پلانێک کشانەوە و بڵاوەیان لێ کرد و پێشمەرگە جێگەیانی گرتەوە، بەو کارەی ڕێگەی لەوە گرت شارەکە بەدەردی موسڵ بچێت، زۆر لە بەرپرسانی سیاسی عێراق ئەو جوامێرییەی پێشمەرگەیان بەداگیرکاری ناو دەبرد. بە دەربڕینێکی تر ئەو هەڵوێستە واتای ئەوەیە کە ئەوان داگیرکردنی داعشیان بەلاوە باشتر بوو.

ڕۆژ لە دوای ڕۆژ کاربەدەستانی نوێی عێراق ئەو گومانەیان لە لای کورد بەهێز دەکرد کە لە پرسی تەعریبی کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێمدا جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ ڕژێمەکانی پێشوودا نییە. لە ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ ڕووی ڕاستەقینەی خۆیان پێشان دا. تاوانەکانی حەشد لە خورماتوو و زۆر شوێنی تر و بەکارهێنانی سوپا لە دژی کورد پەیامی ئەم هێزانە بوون بۆ گەلی کوردستان. ئەگەر هێزەکانی هاوپەیمانان لە عێراق نەبوونایە ئەوا کارەسات و وێرانکاری ترسناکمان لەسەر دەستی حەشدی شەعبی و سوپای "عێراقی فیدراڵ" دەبینی. هاوپەیمانان چاویان لە تاوانەکانیان پۆشی تاکو گەیشتنە سنوورەکانی بڕیاری ٦٨٨ی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان.

لە دوای ١٦ ئۆکتۆبەرەوە دانیشتووانی کوردی کەرکوک سەرلەنوێ لە بارودۆخێکی نائاساییدا ژیان بەسەر دەبەن. شارەکە لە سێبەری دەسەڵاتی سەربازی و باڵادەستیی دەیان میلیشیای چەکداریدایە. نەک هەر باسی ماددەی ١٤٠ لە ئارادا نەماوە، بەڵکو ڕاونانی کورد و دوورخستنەوەیان لە پۆستە باڵاکان هەموو سنووردێکی دەرباز کردووە. ململانێی حیزبایەتی پارتی و یەکێتیش، کە ڕۆڵی سەرەکی لە شکستەکانی کوردا بینی و دەبینێ و کەرکوکی گەیاند بەم ڕۆژە هێشتا هەر بەردەوامە و ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیانبەخشتر دەبێت.

سەرچاوەکان:

١. قانون ادارة الدولة العراقية للمرحلة الإنتقالية لعام ٢٠٠٤.
٢. دستور جمهورية العراق لعام ٢٠٠٥.

کەرکوک لە ڕاپۆرتەکەی یونامی ساڵی ٢٠٠٩دا

لە ٢٢ نیسانی ٢٠٠٩ نوێنەری تایبەتی سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە عێراق ستیفان دی میستورا Staffan de Mistura ڕاپۆرتی نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکانی بۆ هاریکاری عێراق (UNAMI)، سەبارەت بە ناوچە کێشە لەسەرەکانی پێشکەش کرد بەسەرۆک وەزیران، ئەنجومەنی سەرۆکایەتی عێراق و سەرۆکی حکومەتی هەرێمی کوردستان. ناونیشانی ڕاپۆرتەکە بەم شێوەیە بوو "ڕاپۆرتی نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هاریکاری عێراق (یونامی) تایبەت بە سنوورە نێوخۆییە کێشە لە سەرەکان لە باکوری عێراق" لێرە بەدواوە هەر بە ڕاپۆرتەکەی یونامی ناوی دەبەم. یونامی ساڵێکی تەواوی پێویست بوو بۆ ئەوەی ئەم ڕاپۆرتە ئامادە بکات. ئامادەکردنی ڕاپۆرتەکەیش بەشێک بوو لەو ئەرکەی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان بەپێی هەردوو بڕیاری ١٧٧٠ و ١٨٣٠ بە یونامی سپاردبوو.

ڕاپۆرتەکە لە دوو بەرگ پێکهاتووە، بەسەر یەکەوە ٤٧٢ لاپەڕەیە، باس لە ١٦ یەکەی کارگێڕی دەکات کە بریتین لە ١٤ قەزا و ٢ ناحیە. لەتەک پوختەیەکی شیکاریدا سەبارەت بەو یەکە کارگێڕییانە، ڕاپۆرتەکە درافتێک بۆ گفتوگۆ سەبارەت بەبژاردە گونجاوەکان بۆ پاشەڕۆژی کارگێڕی کەرکوک لە چوارچێوەی عێراقی فیدیرالدا، پاشکۆیەک لەبارەی بەڕێوەبردنی ١١ هەرێم و شاری فرە ئەتنیکییەوە کە زۆربەیان لە ولاتە ئەوروپاییەکانن، لەگەڵ درافتێکدا بە ناونیشانی"چەند چەمکێک سەبارەت بەگەشەکردنی ناوچە کێشە لە سەرەکان" دەگرێتە خۆی. ڕاپۆرتەکە چەند نەخشەیەکی جوگرافیشی تێدایە کە تایبەتن بە قەزاکان، بەڵام جۆرەکانیان زۆر باش نین.

دیمستورا لە ڕاگەیاندنی ڕاپۆرتەکەدا ئاماژەی بەوە کرد، کە ئەوان لەو ساڵەدا لە نزیکەوە لەگەڵ دەسەلاتەکانی عێراق لەسەر ئاستی نیشتمانی، هەرێمی و خۆجێیی کاریان کردووە. ئامانجی کارەکەیشیان یارمەتیدانی عێراقییەکانە بۆ ئەوەی پرۆسەیەک دەستپێبکەن ببێتە بناغەیەک بۆ چارەسەرکردنی سنوورە نێوخۆییە کێشە لەسەرەکان. لێکۆڵینەوەکانی تێمەکەی یونامی ئەم ناوچانەی گرتبووەوە: سنجار، تەلەعفەر، شێخان، ئاکرێ،

حەمدانیە، مەخمور، حەویجە، دوبز، داقووق، کەرکوک، خورماتوو، کفری و خانەقین لە گەڵ منداڵی و بەلەدروز.

ڕاپۆرتەکە بەپێی دیمستورا زیاتر ئەنالیز و شیکارییە، نەک پڕۆژەی چارەسەری قانونی و کارگێڕی بۆ پاشەڕۆژی ئەو ناوچانە. سەبارەت بە پاشەڕۆژی کارگێڕی کەرکوکیش پاکێجەکە بۆ ئەوەیە لایەنەکان گفتوگۆی لە بارەوە بکەن. پاکێجەکە چوار بژاردەی گرتووەتە خۆی بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ کەرکوکدا، بۆ هەموو بژاردەکانیش دەستوری عێراق کراوە بە بنەما. ڕاپۆرتەکەی یونامی ڕێکەوتنی سیاسی لە نێوان لایەنەکاندا کردووە بەمەرج بۆ بڕیاردان لەسەر ئەو بژاردانە بۆ ئەوەی دواتر ڕیفیراندەمیان لەسەر بکرێت. دیمستورا ڕاپۆرتەکەی بە گرنگ و بابەتییانە ناو برد و ڕایگەیاند کە لێکۆڵینەوەی وردیان لە بارەی ئەو ناوچانەوە کردووە، کە پێش ئەوان کەس ئەو کارەی نەکردووە. هیوای ئەوەشی خواست لایەنەکان بەکاری بێنن و بیکەن بە بنەمایەک بۆ دەسپێکردنی دیالۆگێکی جددی و بەرهەمدار. ئاماژەی بەوەیش کرد کە باری ئەو ناوچانە ئاڵۆز و ناسەقامگیرن و لەتەک پرسی سنوور کێشەی تریشیان زۆرە.

ئەو کاتەی ڕاپۆرتەکە ڕادەستی بەرپرسانی عێراق و هەرێمی کوردستان کرا، لێژنەیەک لە سەرۆکایەتی هەرێم پێکهێندرا. لێژنەکە لە کەسانی پسپۆر لە بوارەکانی قانون، مێژوو، جوگرافیا، زانستە سیاسییەکان و...تاد پێکهاتبوو. ئەرکی لێژنەکە وردبوونەوە بوو لە ڕاپۆرتەکە بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی زانستییانە وەڵام بدرێتەوە. کارەکان لە نێوان ئەندامانەدا دابەش کران، لەم دابەشکردنەدا پسپۆری و شارەزایی لە بارودۆخی ناوچە جیاوازەکان لەبەرچاو گیران. ئەندامانی لێژنەکە هەموو ڕاپۆرتەکەیان بە وردی دەخوێندەوە، بەڵام بۆ تێبینی و پێشنیازەکانیان هەر کەسەیان زیاتر لەسەر ئەو بەشە دەدوا کە ڕاسپێردرابوو کاری لەسەر بکات. من ڕاسپێردرام بۆ ئەو بەشانەی ڕاپۆرتەکە کە تایبەت بوون بە کەرکوک. دوای ئەوەی هەر کەسەو کارەکەی خۆی تەواو کرد، چەند کۆبوونەوەیەک لە بارەیانەوە کرا و گفتوگۆی زۆریان لەسەر کرا، پێش ئەوەی بۆ دوا جار وەڵام و تێبینییەکان دابڕێژرێن. لێژنەکە لە ماوەی

دیاریکراودا کارەکانی خۆی تەواو کرد و ڕاپەستی دیوانی سەرۆکایەتی هەرێمی کرد. لە دیدارێکیش لەگەڵ سەرۆکی هەرێمدا من پوختەیەکی ڕاپۆرتەکەم پێشکەش کرد و ئەندامانی لێژنەکەیش هەر کەسە تێبینییەکانی خۆیان پێشکەش کرد. لەگەڵ وەڵامێکی بەپەلەی کورتدا بۆ یونامی، ڕاپۆرتێکی دوور و درێژمان ئامادە کرد، کە تێیدا زۆر لە هەڵەکانی تیمەکەمان ڕاست کردەوە و بەشێک لە لێکدانەوە نادروستەکانمان بەبێ بنەما دەرخست. ئەوەمان پێ ڕاگەیاندن کە ڕاپۆرتەکە بەو شێوەیەی ئامادەکراوە ناتوانێت ببێتە یارمەتیدەر بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی ئەو ناوچانە.

کاری لێژنەکەی ئێمە لێرەدا کۆتایی هات و دوای ئەوە بەدرێژایی دە ساڵی ڕابردوو هیچم لە بارەی ڕاپۆرتەکە و وەڵامەکەی حکومەتی هەرێمی کوردستان نەبیست. لە دوای دە ساڵ بە پێویستم زانی لێرەدا هەندێ لەو خاڵانەی پەیوەندییان بە کەرکوکەوە هەیە بخەمە ڕوو. هەرچەندە هەموو ڕاپۆرتەکەم بە وردی خوێندەوە و تێبینییەکانی خۆمم لە بارەیانەوە خستە بەردەم لێژنەکە، لە گفتوگۆکانیش لەسەر هەموو خاڵەکان بەشدار بووم، بەڵام زیاتر کارەکەی من لەسەر کەرکوک بوو، بۆیە باسی ناوچەکانی تر ناکەم.

بۆ خۆم باوەڕم وایە کە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان هیچ کێشەیەکی گرنگی لە جیهاندا چارەسەر نەکردووە و پێی چارەسەر ناکرێت، بۆیە وەک زۆر کەس دڵخۆش نەبووم بەوەی پرسی چارەسەرکردنی ناوچە کێشە لەسەرەکان ڕاپەستی نەتەوە یەکگرتووەکان بکرێت. ئەوان تەنها لەو کاتەدا دەتوانن کار بکەن گەر پێشتر ئەندامانی ئەنجومەنی ئاسایش لەسەر پرسەکان ڕێک کەوتبێتن و بڕیاری تایبەتییان لە بارەیانەوە دەرکردبێت. دامەزراوەکانی ئەم ڕێکخراوەیە بە شێوازێکی زۆر بیرۆکراتییانە ئەرکەکانیان ڕاپەڕێنن و گەندەڵی زۆر لە کارەکانیاندا دەکرێت. کۆمەڵێ کارمەند کە دەستیان لە کارێک گیر دەبێت، یەکەمین شت بیری لێ دەکەنەوە ئەوەیە، تا پێیان بکرێ تەمەنی کێشەکە درێژ بکەنەوە و لەسەر کارەکەیان بمێننەوە. بەڕپرسە باڵاکانیانیش کاتەکەی خۆیان تەواو دەکەن و ڕاپەستی یەکێکی تری دەکەن بێ ئەوەی شتێکی ئەوتۆیان جێبەجێ کردبێ. ئەوەتا دیمستورا دوای ئەوەی هیچی لە

عێراق پێ چارەسەر نەکرا، کرا بە نوێنەری تایبەتی سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ کێشەی سوریا، لەوێش دوای ئەو هەموو ساڵە هیچ بەرهەمێکی نەبووە.

لەگەڵ خوێندنەوەی یەکەمین بەشەکانی ڕاپۆرتەکە، ئەوەت بۆ دەردەکەوێت کە ئامادەکارانی ڕاپۆرتەکە زانیارییەکانیان لەسەر ئەو ناوچانە زۆر هەژارن. پێم سەیر بوو ئەمانە نیوەی ئەوەی لە لای ئەندامانی لێژنەی کۆمەڵەی گەلانیان لەلا نەبێت، کە بەر لەوان بە سێ چارەکە سەدە لە کێشەی ویلایەتی موسڵ دەکۆڵینەوە. مرۆڤ لەم سەردەمەی شۆڕشی زانیاری و تیکنۆلۆژیدا ناتوانێ هیچ پاساوێکیان بۆ ئەو هەژارییە بۆ بدۆزێتەوە. بە خوێندنەوەی تەواوی ڕاپۆرتەکەیش بۆت ڕوون دەبێتەوە کە هیچ هەوڵێکی جددیان نەداوە لێکۆڵینەوەی زانستی لە سەر مێژوو، بارودۆخی کارگێڕی، پێکهاتەی ئەتنیکی و کۆمەڵایەتی ئەو ناوچانە بکەن. کە ئەمەیان نەکردووە، زۆر کەمیش پەنایان بردووەتە بەر سەرچاوەی زانستی لە بارەی ئەو ناوچانەوە.

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، لە سەرووی هەموویشیانەوە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە هەموو کار و چالاکییەکانیاندا بەرژەوەندیی دەوڵەتان لە بەرچاو دەگرن، ئاخر لە کۆتاییدا ئەوە دەوڵەتانی زلهێز و خاوەن بڕیارن پرۆژە و پێشنیازەکان وەردەگرن یا ڕەتیان دەکەنەوە. لە ڕاپۆرتەکەی یونامیدا ئەمە زۆر بە زەقی دەبیندرێت. تیمەکە باش لەوە تێگەیشتووە کە کورد تاکە لایەنە کە لەسەر ئاستی نیودەوڵەتی پشت و پەنای نییە. ئەمە لە کاتێکدا پێکهاتەکانی تری ئەو ناوچانە چەندین دەوڵەتیان هەیە کە لەسەریان دێنە دەنگ. تورکمان تورکیا و دەستەیەک دەوڵەتی تورکی زمانی هەیە، عەرەبی سوننەیش چەندین دەوڵەتی عەرەبی و شیعەکانیش ئێران و هەندێ هێزی دیکەیان هەیە. ڕاپۆرتەکە تا ئەو شوێنەی بۆی کراوە لە سەر حسێبی کورد پشتیوانی لەو پێکهاتانە کردووە. زۆر بە ئاسانی ڕەخنەی لە کورد گرتووە، لە کاتێکدا بەرامبەر کردەوە و هەڵسوکەوتی پێکهاتەکانی تر ئەو هەڵوێستەی نەبووە، ئەگەر هەیشی بووبێ زۆر نەرمتر و ڕووکەشیانەتر بووە. بۆ گەیشتن بە ئامانجە دیاریکراوەکان تیمەکەی یونامی مامەڵەیەکی دوو فاقییانەی لەگەڵ

زانیارییە مێژوویی، جوگرافی، داتا و ئاماری سەرژمێرییەکاندا کردووە. لەم بارەیەوە لێکدانەوەی هەڵەی بۆ مێژووی زۆر لەو ناوچانە کردووە و ئەو ئامارانەی خستووەتە ڕوو کە لەگەڵ داتا و ئاماری سەرژمێرییە فەرمییەکاندا یەک ناگرنەوە. لە بری ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ داتا فەرمییەکان و سەرژمێرییە گشتییەکانی دەوڵەتی عێراق بە تایبەتی ئەوانەی بەر دەستکاری نەکەوتوون، پەنا دەباتە بەر ئەو ژمارانەی، ئەوانەی کە گوایە دیداری لە گەڵیاندا کردووە. ئەمەیش شێوازێکی نادروستە بۆ گەیشتن بە ڕاستییەکان و بووەتە هۆی هەڵەی زەق لەم بوارەدا.

ئەوەی مایەی تێڕامانە مامەڵەکردنی ئامادەکارانی ڕاپۆرتەکەیە لەگەڵ قوربانیانی سیاسەتی تەعریب و پاکتاوکردنی نەژادی کورد لەو ناوچانە. بەم کارەیان هەوڵیان نەداوە ڕێگە خۆش بکەن بۆ دابینکردنی دادپەروەری و گێڕانەوەی ماف بۆ خاوەنەکانیان، بەڵکو لە زۆر شوێندا هەوڵی ئەوە دراوە ئەنجامەکانی ئەو سیاسەتانە لە دژی هاوواڵاتیانی کورد جێگیر بکرێن. پاساویشیان بۆ ئەم کارەیان هێناوەتەوە گوایە دەیانەوێ مامەڵە لەگەڵ واقیعی ئێستادا بکەن و کارەساتەکانی ڕابردوو تێپەڕێنن. ئەم هەڵسوکەوتە ناگونجێ لەگەڵ بنەماکانی دادپەروەری و دروستکردنەوەی متمانە و پێکهاتن لە نێوان پێکهاتەکاندا.

ڕەنگبێ هەر بە ئەم مەبەستەیش بێت، کە دەبینین تیمەکەی یونامی خۆی دوور گرتووە لە باسکردنی ئەو کارەساتانەی بەسەر دانیشتووانی کورددا هێنران لەو ناوچانە، بە تایبەتی شاڵاوەکانی ئەنفال کە ڕووبەرێکی فراوانی ئەو ناوچانەیان گرتەوە. ئەمە لە کاتێکدا بەدوور و درێژی باسی هەندێ لە تاوانەکانی ڕژێمی کردووە لە دژی کەسانێک یا چەند گوندێکی تایبەت بە پێکهاتەی تورکمان. هەموو تاوانەکانی ڕژێمی بەعس مایەی سەرکۆنە کردنن، بەڵام ئەم دووفاقییەی نوێنەرانی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە کارەساتەکان پرسیاری گەورە دروست دەکەن.

بەگشتی ئەوەی بەزەقی لەم ڕاپۆرتەدا دەبیندرێت پشتگوێخستنی ئەو کارەسات و ماڵوێرانییەیە کە ڕژێمی بەعس بەسەر کوردیدا هێناوە. یونامی هیچ

کەڵکی لە بەڵگەنامە فەرمییەکانی حکومەتی عیراق و نەیارەکانی وەرنەگرتووە بۆ ئەوەی تێبگات لە تاوانەکانی ڕژێم، بەتایبەتی سیاسەتی بەعەرەبکردن و پاکتاوکردنی کورد لەو ناوچانە. هەر بەم مەبەستەیش گرنگی نەداوە بە سیاسەتی لەتوپەتکردنی پارێزگای کەرکوک و دابەشکردنی یەکە کارگێڕییەکانی بەسەر پارێزگاکانی دیالە، سەڵاحەدین و سلێمانیدا.

نێردەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕاپۆرتەکەیدا لە هەموو ئەو گفت و پەیمانانە پاشگەز بووەوە کە کاتی خۆی دیمستورا لە بەردەم پارلەمانی کوردستاندا ڕایگەیاندبوو. لەوێدا وتبووی ڕۆڵی یونامی "تەنها بۆ هاوکاری تەکنیکی و لۆجستی دەبێت بۆ جێبەجێکردنی ماددەی ١٤٠ ی دەستوری عێراق و لابردنی ئەو بەربەستانەی دێنە ڕێگەی ئەم ئەرکە". هەر لەو دانیشتنەدا ئەوەی ڕاگەیاندبوو کە "ئەنجامەکانی هەڵبژاردنەکان دەبن بەیەکێک لە بنەماکان بۆ بڕیاردان لەسەر چارەنووسی ناوچە کێشە لەسەرەکان". بەپێی قسەکانیشی ئەم کارانە بە پشتیوانی و چاودێری و دانپێدانانی نیودەوڵەتی دەبێت. لە بری ئەم گفت و پەیمانانە دەبینین یونامی لە ئەرکەکانی خۆی دوور کەوتەوە و خۆی بە کۆمەڵێ بابەت و لێکۆڵینەوە خەریک کرد، کە دەکرێت هەموو ئەنجامێکی لێ هەڵبهێنجێندرێت، ئەوە نەبێت کە گەلی کوردستان و کوردانی ئەو ناوچانە دەیانویست.

نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕاپۆرتەکەیدا هەوڵی ئەوەی داوە سنووری ئەو ئەرکانەی پێی ڕاسپێردرابوو ببەزێنێت، کە بریتی بوون لە "پێشکەش کردنی ڕاوێژ و پشتیوانی و یارمەتی" بۆ چارەسەر کردنی کێشەی ئەو ناوچانە. یونامی ڕێگەی بەخۆی دا ڕێکارە قانونی و دەستورییەکانی تایبەت بە ماددەی ١٤٠ دەستوری عێراق تێپەڕێنێ، لە کاتێکدا ئەمە بە تەنها بنەما داندرابوو بۆ دۆزینەوەی چارەسەر بۆ کێشەی ئەو ناوچانە. یونامی سەرکەوتوو نەبوو لە ڕاپەراندنی ئەرکەکانی خۆی بەر لە ٣١ کانوونی یەکەمی ٢٠٠٧، کە وەک دوا مۆڵەت دانرابوو بۆ جێبەجێکردنی ماددەی ١٤٠. یونامی لە ڕاپۆرتەکەیدا هەوڵی داوە ئەم شکستەی خۆی بکاتە دەروازەیەک بۆ تانەدان لە ماددەی ١٤٠ و پێشنیازی بژاردەی دوور لە دەستور بۆ دواڕۆژی کەرکوک.

ڕاسپاردنی نێردەکە بۆ یارمەتیدانی لایەنە عێراقییەکان بۆ دۆزینەوەی چارەسەرییەک بۆ کێشەی سنوورە نێوخۆییەکان بوو، واتا ئەوە نەبوو کە کاری نێردەکە دەبێتە تەواوکەر یا شوێنگرەوەی ماددەی ١٤٠. هەر لەم بوارەدا ڕاپۆرتەکە هەوڵی زۆری داوە جێبەجێکردنی ماددەی ١٤٠ گرێ بدات بە هەموارکردنەوەی دەستورەوە بەپێی ماددەی ١٤٢. ئەم هەوڵانەی یونامی بە هەموو پێوەرێک کارێکی بێ واتا و بێ ئاکام بوو.

لە هەموو ئەمانەیش خراپتر ئەوەیە کە یونامی لە ڕاپۆرتەکەیدا و لەمیانەی بژاردە پێشنیازکراوەکانیدا بۆ چارەسەر کردنی کێشەکانی ئەو ناوچانە، بە مەبەست هەندێ بژاردەی گرنگی پشتگوێ خستووە، کە زۆرینەیەکی بەرچاوی دانیشتووانی ئەو ناوچانە لە گەڵیدان، مەبەستم بژاردەی هاتنەوەی ئەو ناوچانە بۆ سەر هەرێمی کوردستان، نێردەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بژاردەکانیدا بۆ پاشەڕۆژی کەرکوک بەتەواوی بێ لایەنی خۆی لە نێوان پێکهاتەکاندا لەدەستداوە، چونکە بە مەبەست ئەو بژاردەیەی پشتگوێ خستووە، کە بەشێکی زۆری دانیشتووانی کەرکوک داوای دەکەن، ئەویش بژاردەی گەڕانەوەی کەرکوکە بۆ سەر هەرێمی کوردستان. هەر لەم بوارەدا ڕاپۆرتەکە پرۆسەی ڕاپرسی لەسەر دوا ڕۆژی کەرکوک لە ناوەڕۆک و جەوهەرەکەی بەتاڵ کردۆتەوە، کاتێک گرێی دەدا بە پێکهاتنی لایەنە سیاسییەکانەوە. سەرباری ئەمە ئەو بژاردانەی نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێشکەشیان دەکات زۆر ئاڵۆز و تێکئاڵکاون و ڕێکاری قانونی و دەستوریی تازەیان پێویستە، کە لەم بارودۆخەی عێراقدا زۆر ئەستەمە بەدی بێن. جێبەجێکردنیشیان یارمەتی و هاوکاری دەیان دەستە و ناوەند و ڕێکخراوی نێودەوڵەتی دەوێت، کە ئەمەیش دەبێتە هۆی ئاڵۆزیی نێوخۆیی و دەستێوەردانی هەرێمی و نێودەوڵەتی. لێرەیشدا نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکان تەواو بە پێچەوانەی ئەو پەیمانانەی بە بەرپرسانی کوردی دابوو هەڵسوکەوتی کرد. نێردەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێشنیازی سەردەمێکی گواستنەوەی کراوە و بێ سنوور و بێ ئەنجامی زانراو دەکات، کە دەکرێ ببێتە هۆی ئاڵۆزیی زیاتر لەوەی ئێستا لە ئارادیە.

لە بـارەی ڕاپرسیشـەوە ڕاپـۆرتەکە چەنـد نمـوونەیەکی زۆر نەڕێنـی هەڵبژاردووە وەک بۆسنە و هەرسەک و تەیموری ڕۆژهەڵات...تاد کە بـوونەتە هـۆی شـەڕ و پێکـدادان، لە کاتێکـدا ئەم نموونـانە بـاس لە جیـابوونەوە و دروسـتکردنی دەوڵەت دەکەن. بەڵام لە بـاری کەرکـوک و نـاوچە کێشـە لەسـەرەکان ئەمە لە ئـارادا نیـیە. بـۆ خـۆی ڕاپـۆرتەکە ناونیشـانی سـنووری نـاوخۆیی هەڵگرتـووە، واتـا ئەم سـنوورانە لە نێوخـۆی یەک دەوڵەتـدایە. دیاریکردنی سنووری هەرێمە فیدیراڵییەکان کارێکی پێویستە و هـیچ هەرێمێکـی فیدیرالی و ئۆتۆنۆمی نییە بێ ئەوەی سنووری جـوگرافی و کارگێڕییەکـانی دیـار بکـرێن. نێـردەی نەتەوە یەکگرتووەکـان لە ڕاپۆرتەکەیـدا خواسـتی کـوردی بـۆ دیاریکردنی سنووری کارگێڕییەکـانی هەرێمـی فیـدیرالی وەک فـاکتەرێکی نـاکۆک لەگەڵ هەوڵەکانی حکومەتی عێراقدا بۆ بەهێزکردنی یەکێتی عێراق و سـەلامەتی خـاکەکەی نمـایش کـردووە. ئەمەیـش بۆچـوونێکی نـاکۆکە لەگەڵ بنەماکـانی سیستەمی فیدیرالیدا کە دەستوری عێـراق دانیپێـدا نـاوە. دیـاریکردنی سـنووری کارگێڕی هەرێم بەشێک نییە لە جیاوازییەکان سەبارەت بە دەسەڵاتەکانی هەرێم و حکومەتی فیدیرالی وەک ڕاپۆرتەکە ئاماژەی پێدەکات.

لە ڕاپـــۆرتەکەدا هەوڵ دراوە مـــامەڵە لەگەڵ یەکە کارگێڕییەکـــانی یەک پارێزگـادا بەجیـا بکرێـت، ئەمەیـش تەواو نـاکۆکە لەگەڵ یەکێتـی خـاکی پارێزگاکاندا، بەپێچەوانەوە کێشەی زۆرتر دێنە ئاراوە. ڕاپۆرتەکە لەسـەر زمـانی هەندێ لەوانەی دیداریان لەگەڵدا کـراوە دەسـتەواژەی کوردانـدنی "تکریـد"ی بـۆ گەڕانەوەی دەرکراو و ڕاگـوێزراوە کوردەکـان بەکارهێنـاوە، کە نەدەبـوو بەکـاری بێنن چـونکە ڕێکخـراو و ئاژانسـەکانی سـەر بەنەتەوە یەکگرتووەکـان زانیـاری و داتای زۆریان لە لا بوو سەبارەت بە کورد بەر لە ڕووخانی ڕژێم، ئاخر ئەوان بـۆ خۆیـان لە کەمپەکانـدا یارمەتییـان پێشـکەش بە دەرکراوەکـانی کەرکـوک و ئەو ناوچانە دەکرد.

هەرچەنـد یونـامی لافـی ئەوەی لێـداوە، کە توانیـوێتی لێکـدانەوە بـۆ ئاڵۆزییەکـانی هەمـوو ناوچەکـان بکـات بـۆ ئەوەی بەشـێوەیەکی باشـتر لەو ئاڵۆزییانە تێبگەین، بەڵام لە ڕاسـتیدا ڕاپـۆرتەکە نەک هەر نەیتوانیـوە یـارمەتی

خەڵک بدات بۆ تێگەیشتنی ئاڵۆزییەکان، بەڵکو ئەوانەیشیان ئاڵۆز و تەماوی کردووە کە ڕوون بوون لە لای خەڵک. ئەم ئاڵۆزکردنەیش بەرهەمی بازدان بوو بەسەر ڕاستییەکانی مێژوو، جوگرافیا و بارودۆخی کارگێڕیدا لەو ناوچانە. پێدەچێت یونامی ئەم کارەی بۆ ڕاگرتنی دڵی هەندێ لایەن کردبێت.

ئەو کاتەی کارمان لەسەر ڕاپۆرتەکە دەکرد پێمان وابوو کە بەو شێوەیەی ئامادە کراوە، ناتوانێ یارمەتیدەر بێت لە چارەسەرکردنی کێشەی ئەو ناوچانەدا. دە ساڵی ڕابردوو دروستی ئەو بۆچوونەیان دەرخست و ڕاپۆرتەکە هیچ ڕۆڵ و کاریگەرییەکی لەسەر ڕەوتی ڕووداوەکان لەو ناوچانەدا نەبوو.

ڕاپۆرتەکە ئەوە دەردەخات کە ئەرکەکانی یونامی ڕوون نەبوون بۆ ئەندامانی تیمەکە. لە کاتێکدا ڕادەگەیەنن کە ئەوان لێژنەیەک نین بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەو ناوچانە، واتا ئەوان خەریکی مێژووی ئەو ناوچانە نابن، خۆیشیان بە گێڕانەوەی ئەو سیاسەتانەوە خەریک ناکەن کە حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق لەو ناوچانە پەیڕەویان کردووە و ئەم کێشانەیان لێ کەوتوونەتەوە. بەوتەیەکی تر کار ناکەن بۆ دەرخستنی ڕاستییەکان و هەوڵی لابردنی ستەم و زۆرداییەکان نادەن بۆ گەیشتن بە ئاشتبوونە و پێکهاتن. لە حاڵەتێکی وادا چۆن دەتوانن ڕاوێژ پێشکەش بکەن و یارمەتی لایەنەکان بدەن بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەو ناوچانە؟. سەرباری ئەو وتانە دەبینین تیمەکەی یونامی خۆی خستووەتە گێژاوەی مێژووی سیاسی و کارگێڕی ئەو ناوچانەوە، بەڵام بێ ئەوەی پشت بەسەرچاوەی مێژوویی ڕەسەن و متمانە پێکراو ببەستێ. لە ڕاستیدا ئەوەی لەم بوارەدا کردوویەتی بریتییە لە ڕەشکردنەوەی چەند لاپەڕەیەک چیرۆک لەسەر زمانی هەندێ لەوانەی دیداری لەگەڵدا کردوون، کە پێدەچێت زانیارییەکی ئەوتۆیان لە بارەی مێژوو و جوگرافیای ئەو ناوچانەوە نەبووبێت.

ڕاپۆرتەکە خۆی دوور گرتووە لە ڕەخنە گرتن لە حکومەتی عێراق، کە ئەرکەکانی خۆی لەو ناوچانە لە بوارەکانی فێرکردن، تەندروستی و خزمەتگوزاری جێبەجێ نەکردووە. بەپێچەوانەوە هەوڵ دەدات گوناهی ئەو کەم و کوڕییانە بخاتە ئەستۆی تێکەڵیی کارگێڕی لە نێوان بەغدا و هەولێردا. لە

ڕاستیدا ئەگەر هاوکارییەکانی هەرێمی کوردستان نەبوونایە بۆ ئەو ناوچانە، ئەوا بارەکە زۆر خراپتر دەبوو.

لە میانی هەڵبژاردنەکان و لێکدانەوەی پێکهاتەی دانیشتووانی ئەو ناوچانەدا، یونامی ئاماری کوردی دەرکراو و عەرەبی هاوردەی لە بەرچاو نەگرتووە، هەرچەندە بەشێک لەو ئامارانە لە لای ڕێکخراوەکانی سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکان دەست دەکەوتن. بۆ نموونە ژمارەی ئەو کوردانەی تا ساڵی ٢٠٠٣ لە کەرکوک بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەرکرابوون، لە لای ئەو ڕێکخراوانە هەبوون. بێ لەبەرچاو گرتنی ئامارەکانی تایبەت بە سیاسەتی بەعەرەبکردن تا ساڵی ٢٠٠٣ و ژمارەی کوردانی ڕاگوێزراو و دەرکراو و عەرەبی هاوردە، ئەوا زۆر ئەستەمە وێنەیەکی دروست سەبارەت بە پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتووانی ئەو ناوچانە بخرێتە بەردەستی لایەنەکان.

یونامیش وەک زۆر لایەنی تر کەوتووەتە هەڵەوە، کاتێ کوردانی ئێزیدی، فەیلی و شەبەکی خستوونەتە دەرەوەی ئەتنیکی کوردی، بەوجۆرە مامەڵەی لەگەڵدا کردوون و لەگەڵ پێکهاتەی ئاینی و مەزهەبی تردا ناویانی هێناوە. لەم کارەیدا ناسنامە لاوەکییەکەی ئەم گرووپانەی خوێندووەتەوە، نەک ناسنامە سەرەکییەکان کە کوردە. لێرەیشدا دووفاقییەکی تری یونامی دەردەکەوێ، چونکە بۆ پێکهاتەکانی تر ئەم مامەڵەیەی نەکردووە، بۆ نموونە تورکمان و عەرەبی لە سەر بنەمای سوننە و شیعە دابەش نەکردووە، هەرچەندە سوننە و شیعە لە پێکدادانێکی خوێناویدا بوون. هەموو ئەمە لە کاتێکدایە کە کورد هەمیشە گیرۆدەی چەوسانەوەی نەتەوەیی بووە و کێشەی لەگەڵ جیاوازیی ئاینی و مەزهەبیدا نەبووە. ڕاپۆرتەکە کاتێ باسی عەرەب و تورکمان دەکات تەنها بەو ناوە ناویان دەبات، بەڵام کە دێتە سەر باسی کورد وردیان دەکاتەوە بۆ کورد و ئێزیدی، کاکەیی، شەبەک و فەیلی. هەرچەندە هیچ پاکانە و پاساوێک بۆ ئەم کارەی یونامی نییە، بەڵام گوناهی بەشێکی ئەمە دەکەوێتە ئەستۆی کورد خۆی، چونکە وەک هەمیشە ئەو کوردانەی قسەیان لەگەڵدا کراوە وەک ئەندامی یەک نەتەوە خۆیان نەناساندووە، بەڵکو هەمیشە خەریکی هێنانە پێشەوەی ناسنامە لاوەکییەکانیان بوونە.

ڕاپۆرتەکە زۆر باس لە ئاڵۆزی و فرە پێکهاتەیی دانیشتووانی کەرکوک دەکات، بەڵام بەهەمان شێوە باسی موسڵ ناکات، کە گەلێ فرە ئەتنیکی و مەزهەبیترە لە کەرکوک. پێدەچێت سیمای عەرەبی سەپێندراو لەو پارێزگایە، ئەندامانی تیمەکەی بەوە قایل کردبێت کە باری موسڵ وەک کەرکوک سەخت نییە. ڕووداوەکانی ئەم چەند ساڵەی دوایی ئەو بۆچوونەی یونامییان بەهەڵە دەرخست و هەموو لایەک لە ئاڵۆزیی باری ئەتنیکی و ئایینی و مەزهەبیی موسڵ تێگەیشتن.

ڕاپۆرتەکە زۆر دید و بۆچوونی ناکۆکی گرتووەتە خۆ، لە کاتێکدا داوای هەموار کردنەوەی مادەی ١٤٠ دەکات لە ڕێگەی ئەوەی ناوی لێناوە ڕێکەوتن یا پێکهاتنی سیاسی، لە هەمان کاتدا دەڵێت کە هەموو ئەو بڕاردانەی دەیانخاتە ڕوو لەسەر بنەمای دەستور و ماددەی ١٤٠ن. هەروەها یەکێ لە ڕاسپاردەکانی ئەوەیە کە ماوەیەکی گواستنەوە هەبێت بێ ئەوەی کاتەکەی و ئەنجامەکانی دیاری بکات، ئەمەیش دەبێتە هۆی ململانێ و ئاژاوەگێڕیی زیاتر لە نێوان لایەنەکاندا و زەبری زیاتر لەو ناوچانە دەدات. مانەوەی چارەنووسی ئەو ناوچانە، بە تایبەتی کەرکوک بەبێ چارەسەری دەبێتە ڕێگر لە بەردەم سەقامگیری و گەشەکردندا و ئیمازێکی هەڵەیش دەداتە نەیارانی پێکەوە ژیان و چارەسەری و هانیان دەدا بۆ ئاژاوەنانەوە و چاندنی ڕق و کینە لە نێوان دانیشتووانداً.

کێشەیەکی گەورەی ئەم ڕاپۆرتە لەوەدایە، کە مامەڵەکردنی لەگەڵ قەزا و ناحیەکانی کەرکوکدا بەهەمان شێوەی ئەوانەی موسڵ و سەڵاحەدینە. واتا هیچ تایبەتمەندی بە کەرکوک نەداوە و لەتوپەتکردنی یەکە کارگێڕییەکانی و دابەشکردنیان بەسەر پارێزگاکانی تردا لەبەرچاو نەگرتووە. ئەمەیش ڕێگا خۆش ناکات بۆ چارەسەرییەکی دادپەروەرانە بۆ پاشەڕۆژی کەرکوک. هیچ ڕەوا نییە هەمان پێوەر بۆ پارێزگاکانی سەڵاحەدین، دیالە، موسڵ و کەرکوک بەکار بهێنرێت. ڕاپۆرتەکە پرسی چارەسەرکردنی کێشەکانی ئەم ناوچانەی بەستووەتەوە بە دیالۆگی سیاسی فراوانی لایەنە عێراقییەکان بۆ ئەوەی هەموو کێشەکانی عێراق چارەسەر بکرێن. ئەمە خەون و خەیاڵە زیاتر لەوەی

پرۆژەیەکـــی واقیعـــی بێـــت، بەڵام دەبێـــتە هـــۆی درێژکـــردنەوەی ئـــازار و مەینەتییەکـانی دانیشـتووانی نـاوچە کێشـە لەسـەرەکان. کـاری دروسـت ئەوەیە کێشەکانی ئەم ناوچانە چارەسـەر بکـرێن بـۆ ئەوەی بـاری ئـاڵۆزی عێـراق خـاو بکرێتەوە و زەمینە خۆش بکرێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی.

تـیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکـان پەنـای بـردۆتە بەر میتـۆد و شـێوازی نادروسـت بـۆ پەیـداکردنی زانیـاری. بـۆ نمـوونە گـوێ لە دانیشـتووانی عەرەب دەگرێت بـۆ ئەوەی باسـی ڕەچەڵەکـی ئێزیـدی و شـەبەکی بـۆ بـکەن. لەوەیـش خراپتر کۆنە بەعسییەکان ڕاگواسـتن و دەرکردنـی کوردیـان وا بـۆ لێکدەدەنەوە گـوایە بـۆ ئەوە "گونـدی هاوچەرخیـان!" بـۆ دروسـت بکرێـت و خزمەتگـوزاری زیاتریـان پێشـکەش بکرێـت. ئەو کۆمەڵگـا زۆرەملێیـانەی کـوردانی ڕاگـوێزراو و دەرکراویان تێدا کۆدەکرانەوە، هەمیشە لە ژێر چـاودێریی یاسـاوڵەکانی ئەمـن و هەواڵگریـدا بـوو و بـۆ چەنـدین سـاڵ ژیـانی کولەمەرگییـان بەسـەر دەبـرد. ئەو کۆمەڵگایـانە لە لای ئامادەکـارانی ڕاپـۆرتەکە کـراون بە گونـد و کۆمەڵگـای نیشتەجێکردنی هاوچەرخ.

دووفـاقیی ڕاپـۆرتەکە بە زەقـی لە مامەڵەکردنیـدا لەگەڵ ئەنجامەکـانی هەڵبژاردنەکاندا دەردەکەوێت، بۆ نموونە کاتێ لیسـتە کوردییەکـان لە شـوێنێک دەنگـی کەم دەهێـنن، ڕاپـۆرتەکە ئەو ئەنجامـانە دەکـاتە بەڵـگە بـۆ خواسـتی دانیشتووان وەک لە تەلەعفەر ڕووی دا، بەڵام کاتێ لە ناوچەکانی تری پارێزگای نەینەوا کورد زۆرینەی دەنگەکان بەدەسـت دێنێـت، ئەوا یونـامی وەک خواسـتی زۆریـنەی دانیشـتووان مـامەڵەی لە تەکـدا ناکـات. لە زۆر حاڵەتـدا ئەنجـامی هەڵبژاردنەکان بە ئاماژە و نیشـانەی درەوشـاوە بـۆ خواسـتی خەڵـک دادەنێـت، بەڵام ئەنجامەکانی هەڵبژاردن لە خانەقین، کە باس لە زیاتر لە ٩٠٪ دەنگـدەران بـوو بەلای یونـامییەوە بەم شـێوەیە لێکـدرایەوە کە "ئەسـتەمە لە بـارودۆخی ئێسـتادا ئەنجـامی هەڵبژاردنەکـان بە فـاکتەرێکی یەکـلاکەرەوە دابنـدرێن بـۆ بڕیاردان لەسەر پاشەڕۆژی کارگێڕی قەزاکە"، ئەی دەبێ بەلای یونـامییەوە کـام ڕێژە دەربڕی خواستی دانیشتووان دابنێت؟. لە بـارەی ڕێـژەی بەشـداریکردن لە هەڵبژاردنەکانـدا یونـامی دوو هەڵوێسـتی جیـاوازی هەیە، بـۆ نمـوونە کـاتێ

ڕادەگەیەندرێ کە ڕێژەی بەشداری دەنگدەران لە حەوێجە و عەببباسی ١٠٥ و ١٠٤٪ بووە، کە ئەمە وەک ڕۆژی ڕووناک قەبارەی ساختەکارییەکان دەردەخات، کاردانەوەی یونامی وەک ئەوە نییە، کە لە بەرامبەر بەشداری ٩٠٪ی دەنگدەران لە دەڤەرە کوردییەکان، پێشانی دەدات.

ڕاپـــۆرتەکە هەڵەی زۆری کـــردووە لە ڕووداوە مێژووییەکـــان و نـــاوە جوگرافییەکـان، ئەو داتـا و ئامارانەیشـی پشـتی پـێ بەسـتوون نـاکۆکن لەگەڵ ئامارەکانی سەرژمێرییە گشتییە فەرمییەکـانی دەوڵەتـی عێراقـدا. لە زمـانی ئەو عەرەب و تورکمانانەیشـەوە کە دیـداری لەگەڵـدا کـردوون کـۆمەڵێ لێکـدانەوەی نادروست و تۆمەت لە دژی کـورد و هەرێمـی کوردسـتانی تۆمـار کـردووە. لەبەر ئەوەی لە ڕاپۆرتەکەدا ئامـاژە بە هـیچ ناوێـک نەکـراوە، بـۆیە نازانـدرێ ئەوانەی ئەو قسـانەیان کـردووە کـێن و بەچـی مەبەسـتێ کردوویـانە. ڕاپـــۆرتەکە قوربانییەکـانی کـوردی لەو ناوچـانە بـۆ پاراسـتنی ئەمـن و ئاسایشـی هەمـوو دانیشـتووان پشـتگوێ خسـتووە. لەو سـاڵانەی بەشـێکی زۆری عێـراق ببـووە گۆڕەپانی شەڕێکی تایفی و خوێنێکی زۆر دەڕێژرا، ئەمن و ئاسایش لەم ناوچانە پارێزراو بوون و ببوون بە پەناگەیەک بۆ خەڵکێکـی زۆر کە لە ناوچەکـانی تـری عێراقەوە لە شەڕ ڕایان دەکرد. لەگەڵ ئەوەیشدا ڕاپۆرتەکە لە زمـانی هەنـدێ لە کەمینەکـانەوە ڕەخـنەی زۆر لە هێزەکـانی ئاسایشـی کوردسـتان دەگرێـت، لە کاتێکدا زۆر لە ئەندامانی ئەو کەمینانە لە ناوچەکانی تری عێراقەوە هەڵـدەهاتن و پەنایـان دەهێنـایە بەر ئەو ناوچـانەی کە هێزەکـانی ئاسایشـی کوردسـتان پارێزگارییان لێیان دەکرد.

هەڵە مێژووییەکان لە زۆربەی لاپەڕەکانی ڕاپۆرتەکەدا بەرچـاو دەکەون و بە پێویستی نازانم زۆر لە سەریان بڕۆم، تەنها چەنـد نمـوونەیەک دێنمەوە. ١١ ئەیلـوڵی ١٩٦١ کە شـەڕ لە نێـوان کـورد و حکـومەتی عەبـدولکەریم قاسـم دەستیپێکرد، لای تیمەکەی یونامی بووە بە کـاتی وتـووێژی کـورد و حکـومەت. لە کاتێکـدا ئەوەی هەنـدێ ئاگـاداری لە بـارەی عێـراقەوە هەبێـت دەزانێـت، کە وتووێژەکان لە کۆتـایی ١٩٦٩ دەسـتیان پێکـرد و بە ڕێکەوتننـامەی ١١ ئـازاری ١٩٧٠ کۆتاییان هات. لە ساڵی ١٩٦١یش کورد لە دژی حکومەتی قاسـم شـەڕی

دەکـرد نەک لە سـاڵی ١٩٦٣ لە دژی کۆمـاری عێـراق وەک لە ڕاپـۆرتەکەدا هـاتووە. لێکـدانەوەکانی ڕاپـۆرتەکە بـۆ قـانونی زمـانە خۆجێیەکـانی سـاڵی ١٩٣١یش دروست نین. بەکارهێنانی زمـانە خۆجێیەکـان لە یەکە کارگێڕییەکانـدا بەڵـگە نەبـوون بـۆ ئەوەی یونـامی لەسـەر ئەو بنەمـایە ناسـنامەی تایبەتییـان بـداتێ. قـانونەکە بـۆ خـۆی بەو مەبەسـتە نەبـووە و لەسـەر ئەو بنەمـایە دەرنەکراوە. ڕووداوەکەی لیڤیش لە کەرکوک لە ساڵی ١٩٢٤دا بـوو، نەک ١٩٤٢. ڕەنگبـێ ئەمە تەنهـا هەڵەی چـاپ بێـت. هەزاران کـوردیش بە خواسـتی خۆیـان باریان نەکرد بـۆ حـلە، نەجەف، کەربەلا و ناسـریە، بەڵکـو بەزۆر ڕاگـوێزراون و دەربەدەر کران. هەڵەکانی ڕاپۆرتەکەی یونامی لە ناوە جوگرافییەکانـدا ئەوەنـدە زۆرن، ڕاسـتکردنەوەیان دەیـان لاپەڕە پـڕ دەکەنەوە. مـن دەقە ئینگلیـزییەکەم نەبینیـوە، بەڵام نەدەبـوو لە دەقە عەرەبیـیەکەدا ئەو هەمـوو هەڵەیە هەبـوایە، چونکە ناوی ئەو شوێنانە لە عێراق بە عەرەبی دەنووسرێن و دڵنیابوون لە ناوە دروستەکە کارێکی ئاسـان بـوو. ئەمە جـارێکی تـر ئەو ڕاسـتییە دەردەخـات کە تیمەکەی یونامی بە جددی و بەوردی کـارەکەی خـۆی نەکـردووە. لێـرەدا تەنهـا چەنـد نمـوونەیەک دەخەمە ڕوو. لە ڕاپـۆرتەکەدا: تازەخورمـاتوو بـووە بە کازاهوسماتو، بانشاخ بووە بە بنشیخ، چەورکە کراوە بە جورکا، گەرمیان کراوە بە عارمیانات. حەلوان بە عەلـوان، ئەرکەوازی بە ئەرهەنـازی، داودی بە دواوی، بەدرە و جەسانیش بوونە بە ناوێکی نوێ کە باجرسانە، ناوی مێژوویی مەندەلی کە بەندەجینە کراوە بە بیندنک، قەرەتەپەیش کراوە بە قورتوبە یا کەردۆبـا کە لە ئیسـپانیایە. تڕکەشـکان کـراوە بە ترکسـان، سیامەنسـور بـووە بە سـیان مەنسور، خاڵخاڵان بە خلخلهین و خاڵۆبازیانی کراوە بە خالیـدا بـاز لە مـانەیش خراپتر هۆزە کوردییەکانی دەلۆ و داودییە یا دوودەی کردووە بە هۆزی عەرەبـی ، هۆزی گۆیانیش دەکات بە فەیلی. ئیمام قاسم بـووە بە العـم قاسـم، ئـازادیش کراوە ئەسەدی، تسن بووە تیزن، پیریادی بووە بە ئیریادی، حەدیدییەکان بووە بە حەدادیـن. بەگشـتی نـاوی زۆربەی گەڕەک و گونـدەکان بە هەڵە نووسـراون وەک یارمجە، ڕجێبات، ساری تەپە، یەحیاوا...تاد. قادرکەرەمیش هەمیشە سەر بەکەرکوک بووە نەک سلێمانی وەک لە ڕاپۆرتەکەدا هاتووە.

ئەم هەمـــوو هەڵە و پەڵەیە ئەوە دەردەخـــات کە ئەوانەی ڕاپۆرتەکەیـــان کردووە بە عەرەبی هیچ زانیارییەکیان لە بارەی ئەم ناوچانەوە نەبووە، تەنانەت سەیرێکی نەخشە و بڵاوکراوە فەرمییەکانی عێراقیشیان نەکـردووە. زۆر نەنگیـیە بۆ ڕێکخراوێکـی گرنگـی سـەر بە نەتەوە یەکگرتووەکـان ڕاپـۆرتێکی بەو هەمـوو کەم و کـورتییەوە دەربکـات. هەنـدێ جـار لە دەقە عەرەبیـیەکە وشـەیەک بـێ ئاگاداری یا بە مەبەست پەڕیـوە کە واتـا و ئەنجـامەکەی بەتەواوی گۆڕیـوە، بـۆ نموونە لە دەقە ئینگلیزییەکەدا، وەک هەندێ لە ئەندامانی لێـژنەکە بینیبوویـان، لە باسی پێکهاتەکانی دوبزدا وتراوە لە کورد، عەرەب و تورکمان پێکدێن، بەڵام لە دەقە عەرەبییەکەدا تەنها ئاماژە بە عەرەب و تورکمان کراوە و ناوی کورد لە ناواندا نەماوە.

ڕاپۆرتەکە زۆر پێ دادەگرێت لەسەر قەرەبووکردنەوەی عەرەبە هاوردەکـان بە پاسـاوی ئەوەی کەپریـان لەسـەر ئەو زەوییـانە دروسـت کـردووە و بیریـان لێداوە، کە هەمووی بە یارمەتی و پارەی حکومەت کراون. هیچ باس لەوە ناکات کە ئەوان ساڵەهای ساڵ خێـر و بێـری ئەو زەوییانەیـان خـواردووە، لە کاتێکـدا خـاوەنە ڕاسـتەقینەکانیان ژیـانی کولەمەرگییـان لە ئاوارەییـدا بەسـەر بـردووە. یونامی هیچ سۆزێک بەرامبەر ئەمان پێشان نادات و داوای قەرەبوو کردنەوەیـان بۆ ناکات.

ئەو زانیاریـیـــانەی لە ڕاپـــۆرتەکەدا تۆمـــار کـــراون لە بـــارەی یەکە کارگێڕییەکانی ناوچە کێشـە لە سـەرەکانەوە، ئەوە دەردەخەن کە ئامادەکـارانی ئاگـاداری مێـژووی کـارگێڕی ئەو ناوچـانە نەبـوونە و لێکـۆڵێنەوەی جددیشـیان لەبـارەی مێـژووی دروسـتبوون و هەڵوەشـاندنەوەی هەنـدێکیانەوە نەکـردووە. ئاگاداری ئەوە نین کە خورمـاتوو هەمیشـە بەشـێک بـووە لە ویـلایەت و لیـوا و پارێزگـای کەرکـوک، چـونکە لە ڕاپۆرتەکـدا دەڵـێن خورمـاتوو لە سـەردەمێکی دیاریکراودا سەر بە کەرکوک بووە. لە لاپەڕەکانی دواتـردا ئەو قسـەیەی خۆیـان لەبیر دەکەن و دێنەوە و دەنووسـن کە خورمـاتوو هەمیشـە گرێـدراوی کەرکـوک بـووە. قـادرکەرەمیش بەهەڵە دەخەنە سـەر سـلێمانی. ئەوەی مـایەی پرسـیارە ڕاپـۆرتەکە شـاڵاوەکانی ئەنفـالی لەو قەزایە بەتەواوی پشـتگوێ خسـتووە. ئەو

شالاوانە دەقەرێکی فراوانیان گرتەوە و لە ئەنجامدا سەدان گوندی کورد وێران کران و دانیشتووانیان لەنێو بران. لەو هەموو مەینەتییانە تەنها باسی هەندێ لە دانیشتووانی ئەو گوندانە دەکات کە توانیبوویان خۆیان دەربباز بکەن و پەنا ببەنە خورماتوو. ئامانج لەم ئاماژە کردنەش ڕوونە و بۆ ئەوەیە وای دەربخات کە گوایە کورد بەر لە ئەنفال لەوێ نەبووە و تەنها ئەو کاتە هاتوونەتە خورماتوو. هەڵبەتە ئەم قسانەیش لە زمانی هەندێ تورکمانی تووندڕەوەوە دەگێڕێتەوە، ئەوانەی لە ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ ئاکاری دڕندانەی خۆیان پێشان دا و تاوانی زۆریان لە دژی دانیشتووانی کوردی ئەو شارۆچکەیە ئەنجامدا. ڕاپۆرتەکە بۆچوونی ئەو تورکمانانە لە بارەی مێژوو و پێکهاتەی دانیشتووانی قەزاکەوە بێ هیچ دەسکاری و بەدواداچوونێک وەرگرتووە و تۆمار کردووە. دەتوانم بڵێم ئەو لاپەڕانەی تایبەتن بە خورماتوو لایەنگری یەک پێکهاتەی کردووە و بۆچوونی پێکهاتەکانی تری بە تایبەتی کوردی پشتگوێ خستووە. لە بارەی شارۆچکەی کفریشەوە هەمان لایەنگری دەکات و دەکەوێتە ناکۆکی زۆرەوە، لە لایەکەوە بە شارێکی تورکمانی دادەنێ، بەڵام ناچارە ئەوەیش بڵێت کە لە کاتی ئامادەکردنی ڕاپۆرتەکەدا تورکمان تەنها ١٨٪ دانیشتووانیان پێکدەهێنا. هەڵبەتە سەرچاوەی ئەم زانیارییانەیش هەر کەسانی تورکمانە کە قسەیان لەگەڵدا کراوە. ئەم لێکدانەوەیە ناکۆکە لەگەڵ ڕاستییەکانی مێژوو و جوگرافیادا، کە کفری بەدرێژایی مێژوو وەک مەڵبەندێکی گرنگی کوردستان و کوردەواری بیندراوە. کاتێ باسی هەڵوەشاندنەوەی ناحیەی نەوجولیش دەکات کە لە کاتی ئەنفالدا کراوە، خۆی لە باسی ئەو کارەساتە لادەدا.

لە چەند جێگەیەکدا ڕاپۆرتەکە باسی هەوڵی دروستکردنی پارێزگای تازە دەکات لەو ناوچانەی کە لە کاتی خۆیدا بەشێک بوون لە پارێزگای کەرکوک وەک کەلار، چەمچەماڵ. ئاماژە بە هەوڵی دروستکردنی پارێزگایەکیش لە خانەقین و دەوروبەری دەکات. ئەمە تێگەیشتنێکی هەڵەیە بۆ ئەوەی ناوی لێ نرا ئیدارەی گەرمیان و ڕاپەڕین ...تاد. ڕاستە هەندێ کەسی بێ ئاگا لە مەترسی لەتوپەتکردنی پارێزگای کەرکوک و بۆ بەرژەوەندیی تایبەت هەوڵی لەو جۆرەیان دەدا، بەڵام ئەو هەوڵانە نەزۆک بوون و هیچیان لێ وەبەرهەم نەهات.

لەنێـوان دێرەکـانی ڕاپـۆرتەکەدا ئەوە دەخوێنـدرێتەوە، کە نێـردەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێی خراپ نابێت ئەگەر پارێزگـای مێژوویـی کەرکـوک بکرێـت بە چەنـد پارێزگـایەک. ڕەنگبـێ مەبەسـت لەمە ئەوە بێـت ئەو ناوچـانەی هەمـوو دانیشـتووانیان کـوردن لە پارێزگـاکە جیـابکرێنەوە، ئەو کـاتە کـورد دەبێـتە کەمینەیەکـی لاواز و ئاسـان دەبێـت کەرکـوک بکرێـت بە هەرێمێکـی تـایبەت کە عەرەب و تورکمـان تێیـدا بالادەسـت بـن. هەنـدێ لە ئاوایـیەکـانی کەرکـوکیش بەهەڵە دەخـاتە سـەر پارێزگـای سـلێمانی. لە دوای ڕاپەڕینـی بەهـاری ١٩٩١ حکومەتی بەعـس دەزگـا کارگێڕییەکـانی لەو نـاوانە کێشـایەوە، بەڕێـوەبەرایەتی سلێمانی بە ناچاری ئەرکی ڕاپەراندنی کارەکانیانی گرتبووە ئەستۆی خۆی. ئەم تـیمە کە لە پرسـی نـاوچە کێشـە لەسـەرەکان دەکـۆڵێتەوە نـازانێ شـوان سـەر بەکەرکوکە.

یونامی خۆی زۆر بە قەزای مەخمورەوە خەریک کردووە و وردەکاری زۆری هێناوەتەوە، لە کاتێکدا هەموو کەسێک دەزانـێ کە حکـومەتی سـەدام حوسـێن بەر لە ڕووخـانی بە چەنـد سـاڵێک بە بڕیارێـک ئەو قەزایەی خسـتووتە سـەر موسڵ.

یونـامی لە ڕاپۆرتەکەیـدا لە بـری ئەوەی پەنـا ببـاتە بەر سـەرچاوەی مێژوویی و کەسانی شارەزا لە بـواری مێـژووی کەرکـوک و نـاوچەکەدا، کـۆمەڵێ چیرۆکی بێ سەروبەر و ناکۆک و دوور لە ڕاستییە مێژووییەکـان لەسـەر زمـانی نـوێنەرانی پێکهاتەکـان دەگێـڕێتەوە. ئەو ئامارانەیشـی لە بـارەی پێکهاتەکـانی کەرکوکەوە لەو نوێنەرانە وەریگرتوون و تۆمـاری کـردوون، زۆر نـاکۆک و دوورن لە یەکەوە. مەبەسـت لەم کـارە ئەوەیە بـۆ هەمـوو لایەک دەرێـبخەن کە بـارودۆخەکە زۆر ئـاڵۆزە و پێکهاتەکـان لە یەکەوە دوورن. داواکارییەکـانی بـۆ پرۆسـەی دوای ئەمە پرسـەکە زیـاتر ڕوون دەکـاتەوە. ڕاپـۆرتەکە پێـی وایە بـۆ پێکهاتنی لایەنەکان پێویستییان بە پرۆسـەیەکی دوورودرێـژ هەیە، بـۆ ئەمەیـش دەبوایە سەدان کۆبوونەوە، دیدار و کۆنفرانسی بێ بەرهەم لە ولاتـان ببەسـتن و بۆ خۆیشیان دەیان ساڵ لەوێ بمێننەوە.

ڕاپۆرتەکە هەندێ لەو چیرۆکە بێ بنەمایانەیشی گێڕاوەتەوە کە زۆر جار هەندێ لە تورکمانەکان دەیڵێنەوە، گوایە کورد لە دوای دەرکردن و هەناردەکردنی نەوتەوە هاتوونە بۆ کەرکوک، هەندێکیان زۆر لەوەیش دوورتر دەڕۆن و دەڵێن کورد لە پەنجاکاندا (سەدەی بیست) هاتوون بۆ ناو شارەکە. مێژوو پێمان دەڵێ کە عەرەب لە نیمچە دوورگەی عەرەبییەوە هاتوون بۆ عێراق و لە سەدەی نۆزدەدا هۆزە عەرەبییەکان لە دیجلە پەڕیونەتەوە، دواتر هەندێ لە هۆزەکانی وەک عوبێد و جبور کە وەک کۆچەر (بەدوو) بەدوای لەوەڕگادا ڕوویان لە جەوەڵ حەمرین و حەویجە کردووە. بەهۆی شەڕ و پێکدادانیانەوە لەگەڵ هۆزەکانی تردا حکومەتی عێراق لە ناوەڕاستی سییەکانی سەدەی بیستدا لە حەویجە نیشتەجێی کردن. بۆ تورکمانەکانیش سەرچاوەکانی مێژوو باس لە هاتنیان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە بۆ ناوچەکە دەکەن لە سەردەمە جیاوازەکاندا، لە کاتی هاتنی سەلجوقی، قەرە قۆینلو، ئاق قۆینلو، عوسمانی و سەفەویدا. لە دەسپێکدا نیشتەجێ نەدەبوون و نەدەمانەوە و لەدوای لەناوچوونی دەسەڵاتیان لە ناوچەکە نەدەمان، بەڵام لە سەردەمانی سەفەوی و دوا دەیەکانی دەسەڵاتی عوسمانیدا هەندێکیان لەم ناوچانە جێگیر کران. سەرچاوە عوسمانییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە تاکو کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم کورد سێ لەسەر چواری دانیشتووانی شاری کەرکوکیان پێکهێناوە، سەرچاوەکانی پێشووتر ڕێژەی زیاتریش لەمە بۆ دانیشتووانی کورد تۆمار دەکەن. لە بەشەکانی تری ئەم کتێبەدا باس لەم بابەتانە کراوە. لێرە تەنها ئاماژە بەوە دەکەم، کە لە کاتێکدا عەرەب و تورکمان لە شوێنی تردەوە هاتوون، هیچ سەرچاوەیەک باس لەوە ناکات کورد لە شوێنێکی تردەوە هاتبێت بۆ سەر ئەم خاکە، واتا کورد دانیشتووی هەرە ڕەسەنی ئەم ناوچانەیە و ئەم سەرزەمینە بە درێژایی مێژوو بەشێک بووە لە خاکی کوردستان. لە کاتێکیشدا لەسەر نەخشەکانی دەوڵەتی عوسمانی ناوی وڵاتانی وەک تورکیا، عێراق و سوریا نابینین، چونکە وڵات نەبووە بەو ناوانە، ناوی کوردستان بە درەوشاوەیی لەسەر ئەو نەخشانە دەبینین کە ناوچەیەکی فراوانی ڕۆژهەڵاتی نزیکی گرتووەتەوە. بۆ سەردەمی هەرە نوێیش ئامادەکارانی ڕاپۆرتەکە دەیانتوانی سەیرێکی ئاماری

سەرژمێرییەکانی دەوڵەتی عێراق بکەن بۆ ئەوەی بزانن چەند هەزار کەس لەوانەی لە کاتی سەرژمێرییەکاندا لە کەرکوک ژیاون لەدایکبووی لیوا عەرەبییەکانی عێراقن و چەندێکیشیان لە تورکیا هاتبوونە دونیاوە. ئەمە ڕاستییەکانی مێژووە کە ئامادەکارانی ڕاپۆرتەکە زۆر بە ئاسانی دەیانتوانی هەموو ئەو سەرچاوانە بەدەست بێنن کە ئەو زانیارییانەیان تۆمار کردووە. دیارە بەمەبەست خۆیان لەو باسانە گێل کردووە و تەنها گوێیان لەو کەسانە گرتووە کە چیرۆکیان بۆیان هەڵبەستووە و ڕاستییەکانیان شێواندووە.

هەندێ لەو تورکمانانەی قسەیان لەگەڵدا کراوە ئەوەندە دوور دەفڕن نەک پارێزگای کەرکوک، بەڵکو پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر و سەڵاحەدینیش بە پارێزگای تورکمانی دادەنێن. ڕاستییە درەوشاوەکە ئەوەیە کە لە هیچ سەردەمانێکدا کەرکوکی لێ دەرکەی تورکمان زیاتر لە ٥٪ دانیشتووانی لە هیچ یەکێ لەو پارێزگایانە پێکنەهێناوە. لە کەرکوکیش بەرزترین ڕێژە لە سەرژمێرییە فەرمییەکان بۆ تورکمان تۆمار کرابێت ٢١٪ دانیشتووانی لیواکە بووە. تۆمارکردنی ئەم هەموو زانیارییە نادروستانە بێ هیچ تێبینییەک، وا لە خەڵک دەکات زۆر بە جددی مامەڵە لەگەڵ ڕاپۆرتەکەی یۆنامیدا نەکات. لە وەڵامی ئەم بۆچوون و لێکدانەوانە و بۆ ڕوونکردنەوەی ڕاستییەکان، کۆمەڵێ زانیاری و داتامان لەبارەی دانیشتووانی کەرکوکەوە لە بەشەکانی دی ئەم کتێبە خستووەتە ڕوو. ڕێژەی هەر پێکهاتەیەکیشمان بەپێی ئامارەکانی سەرژمێرییە فەرمییەکانی دەوڵەتی عێراق دیاری کردووە. ئاماژەیشمان کردووە بەدەسکاری و شێواندنی داتا و ئامارەکان لە پەنجا ساڵی ڕابردوودا.

نێردەکە وەک ئەوەی پەردەی لەسەر مێژووی کەرکوک لابردبێت، ئاماژە بەوە دەکات کە پێکهاتەی تورکمان بەڵگەی مێژوویی نووسراویان پێشکەش بە لێژنەکە کردووە کە باس لە هەبوونی مێژووییان لە کەرکوک دەکەن. جارێ کەس ئەوەی ڕەت نەکردووەتەوە کە تورکمان دانیشتووی کەرکوک و ئەو ناوچانەن، نابێ ئەوەیش گرنگ بێت لە کەیەوە لەوێن، چونکە مافی هاوواڵتییان پەیوەندی بە مێژوو و ژمارەیانەوە نییە. ناکرێ باسی شارێک بکەین، کە دانیشتووانی بەر لە سەدەیەک ٣٠٠٠٠ کەس بووبێت و یەکێ لە پێکهاتەکانی

ڕێژەیەکی بەرچاویان هەبووبێ، بەڵام ژمارەی دانیشتووانی ئەمڕۆی هەمان شار زیاتر لە ملیۆنێک بێت و ئەو پێکهاتەیە تەنها ١٠ ــ ١٥٪ ی دانیشتووان پێکبێنێت، بەڵام هەر لافی ئەوە لێبدات کە ئەوە هەر شاری ئەوە و تەنها ئەو خاوەن ئەو شارەیە. مامەڵەکردنی یونامی لەگەڵ مێژووی ئەو ناوچەیەدا بەو شێوەیە یارمەتی لایەنەکان نادات کێشەکانی چارەسەر بکەن. ئەگەر پێکهاتەیەکی کەرکوک لەو باوەڕەدا بێ کە ئەو زۆرینەی دانیشتووان پێکدێنێ، بۆچ دەبێ لە دژی ئەنجامدانی سەرژمێری بێ؟.

ڕاپۆرتەکە لە زمانی مەسیحییەکیشەوە دەگێڕێتەوە گوایە کورد لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمەوە ڕوویان لە کەرکوک کردووە. جارێ کەس نالێ کورد لە دەرەوەی پارێزگای کەرکوکەوە هاتوون بۆ ناو شار. ژمارەکان پێمان دەڵێن کێ هاتووە بۆ کەرکوک. لێرە جارێکی تر پەنا دەبەمەوە بەر ئامارەکانی سەرژمێری گشتیی دانیشتووان لە ساڵی ١٩٥٧ دا. بەپێی ئەو سەرژمێرییە، ژمارەی مەسیحییەکان لەو ساڵەدا لە شاری کەرکوک ١٢٦٩١ کەس بووە و لە لیوای کەرکوکیش ١٣١٥٠ کەس بوونە. لەو ژمارەیە تەنها ٥٣٢٦ کەسیان، واتا لە نیوەیان کەمتر لە کەرکوک هاتبوونە دونیاوە، ئەوانی تر هەموو لە لیواکانی تری عێراق و بگرە لە ولاتانی تر لەدایک ببوون. لەوانە ١١٦٣ لە تورکیا، ٢٨٣٥ لە موسڵ، ٨٧٩ لە هەولێر و ٩٠٨ کەسیش لە بەغدا هاتبوونە دونیاوە، ئەوانی تریش لە لیواکانی تری عێراق و ولاتانی ترەوە هاتبوون. ئەم ژمارانە هەمووی لە سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧ تۆمار کراون و لەبەر دەستن. سەرچاوەی مێژوویی کۆنتریشمان لەبەر دەستن کە ئاماژە بە مەسیحییەکانی کەرکوک دەکەن. لە ساڵی ١٨٧٢ ئەندازیاری ڕووس چێرنیک دەڵێ تەنها چل خێزانن، ئەگەر هەر خێزانێک بریتی بێت لە پێنج کەس، ئەوا هەموویان دەکەنە ٢٠٠کەس. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیشدا شەمسەدین سامی ئاماژە بەوە دەکات کە ٤٦٠ کلدانی لە کەرکوک دەژین. لە دوای کوشتاری ئەرمەن و ڕاکردنی ئاسورییەکانی هەکاری بۆ ئێران و دواتر بۆ عێراق. سالانی دواتر بەشێک لە کرستیانەکان لە کەرکوک نیشتەجێ کران، دوای دەرکردنی نەوتیش ژمارەیەکی زۆرتر ڕوویان لە کەرکوک کرد. ئەگەر بە زیادکردنی کرستیانەکان لە کەرکوک بەپێی قانونەکانی

دیمۆگرافیا بوایە، ئەوا دەبوو لە ساڵی ١٩٥٧دا تەنها ٢٠٠٠ کەسێک بوونایە. لەو ژمارە زۆرەیان کەمتر لە نیوەیان لە کەرکوک هاتبوونە دونیاوە و ئەوانی تر لە لیواکانی تری عێراق و وڵاتانی تریش هاتبوون. یەکێ لە نوێنەرانی ئەم پێکهاتەیە ڕێگەی بە خۆی داوە خۆی بکات بە خاوەن کەرکوک و کوردیش بە میوان. ئیتر شتی لەم بابەتە لە ڕاپۆرتەکەی یونامی زۆرن.

یونامی کە ئەم ئەرکە گرانەی پێ سپێردراوە و دەبوایە ڕاوێژ و یارمەتی پێشکەش بەلایەنەکان بکات بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەو ناوچانە، لەوە تێنەگەیشتووە کە هۆکاری سەرەکی ئەم کێشەیە سیاسەتی بەعەرەبکردنە. لە مێژووی ئەم سیاسەتە ورد نەبووەتەوە و زۆر ڕووکەشانە باسی لێوە کردووە. ئێمە دەزانین و سەدان بەڵگەمان لە بەردەستدایە کە لە سییەکانی سەدەی ڕابردووەوە پرۆسەی تەعریبی حەویجە دەستی پێکرد. بەدرێژایی چەندین دەیەیش لە ژێر ناوی گواستنەوەی فەرمانبەر، پۆلیس بۆ کەرکوک، کردنی بەمەڵبەندی تیپی دووی سوپای عێراق و کۆکردنەوەی هەزاران سەرباز و ئەفسەری عەرەب تێیدا، هێنانی هەزاران کرێکاری عەرەبیش بۆ کۆمپانیای نەوت ئەم پرۆسەیە بەردەوام بووە. هاوتەریب لەگەڵ هەموو ئەمانەدا گواستنەوەی دەیان فەرمانبەر و کارمەندی کورد لە کەرکوکەوە بۆ ناوچەکانی تری عێراق پیشەی هەمیشەیی کاربەدەستانی عێراق بووە. ئەم کارانە لەم سەردەمەدا، کە بە سەردەمی شاراوە و بێ تۆندوتیژی تەعریب دادەنرێ، دەکران. بەڵام لە ساڵی ١٩٦٣دا ئیتر سەردەمی تەعریبی ڕاگەیەندراو و پڕ لە تۆندوتیژی دەست پێدەکات. لە ناوەڕاستی حەفتاکانەوە لە پاش هەرەسی ١٩٧٥ سیاسەتی بەعەرەبکردن بە شێوەیەکی بەربڵاو و ڕاگەیەندراو پەرەی سەند. کەسانێکی زۆر هێشتا لە ژیاندان کە بەچاوی خۆیان ڕووخاندنی هەزاران خانووی کوردیان لە کەرکوک بینی. تیمەکەی یونامی دەیتوانی ئەو کەسانە بدوێنێ گەر مەبەستی بوایە بە دوای ڕاستییەکاندا بگەڕێت، نەک بڵێی ١٢٠ خانوو لە گەڕەکی ئیسکان لە ساڵی ١٩٦٣ ڕووخێندران. من بە چاوی خۆم بینیم چۆن خانووەکانی عەرەسە یا گەڕەکی کۆماری لە نێوان سەرکارێز و شۆڕیجە ڕووخێندران. ماڵباتی ئێمە یەکێک لەو قوربانییانە بووین و خانوویەکی ئێمە لە سەرکارێز وەبەر ئەو هەڵمەتە کەوت، سەرباری ئەوەی کە تاپۆیشمان هەبوو.

ڕاپۆرتەکە بە پێچەوانەی هەموو ئەم ڕاستییانەوە، دەسپێکی بەعەرەبکردن دەگێڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی حەفتاکان. هەندێ لەو عەرەبانەی دیداریان لەگەڵدا کراوە وتوویانە تەعریب لە ساڵی ١٩٨٦دا دەستی پێکردووە، ئەمەیش هەر کەسێک کەمێک ئاگاداری بارودۆخی کەرکوک بێت، دەزانێت دووڕە لە ڕاستییەوە. ئەم عەرەبانە پاساوی ئەوەیشیان هێناوەتەوە، گوایە ئەم عەرەبە هاوردانە لە شارەکانی نزیک بەرەکانی شەڕی ئێران و عێراقەوە گوێزراونەتەوە بۆ کەرکوک. ئامادەکارانی ڕاپۆرتەکە لە خۆیان نەپرسیوە، بۆچ دەبێت لە بەسرە و عیمارە و کوتەوە خەڵک تەنها بۆ کەرکوک بێنن؟. بۆچ نەیانبردن بۆ هیچ شارێکی تری عێراق؟. خۆ تکریت، ڕومادی، موسڵ، نەجەف، کەربەلا ...تاد لە کەرکوک زۆر دوورتر بوون لە بەرەکانی شەڕەوە. کەس نییە لە عێراق بەوە نەزانێت، کە فۆرمی گواستنەوە بۆ کەرکوک بەسەر دەزگا و دامەزراوە حکومی، ئەمنی، سەربازی و حیزبییەکاندا دابەش دەکران، کە تێیدا هانی خەڵک دەدرا بۆ ئەوەی خۆیان و خێزانەکانیان و تۆماری باری شارستانییان بۆ کەرکوک بگوازنەوە. سەدان هەزار بەڵگە و دەکیومێنتی فەرمی دام و دەزگاکانی عێراق لەبەردەستی ئەندامانی لێژنەکەی یونامی بوون بۆ ئەوەی لە وردەکارییەکانی ئەم سیاسەتەی حکومەتی عێراق تێبگەن.

نێردەکە خۆێن ساردانە مامەڵە لەگەڵ کارەساتەکانی کوردا دەکات. وێرانکردنی هەزاران گوندی کوردان و لە نێوبردنی سەدان هەزار مرۆڤی کورد بە هەمان پێوەر دەپێوێت کە بۆ تێکدانی یەک دوو ئاوایی و لە سێدارەدانی چەند کەسێک دەیکات. ڕاستە ستەم و تاوانەکانی ڕژێم لە دژی هەموو پێکهاتەکان بووە و مرۆڤ دەبێت هەموویان شەرمەزار بکات، بەڵام قەت ڕەوا نییە قەبارەی کارەسات و نەهامەتییەکانی کورد بەو شێوەیە مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت. باوەڕ ناکرێت یونامی نەیزانیبێت کە شالاوەکانی ئەنفال لە نێوان ٢٣ شوباتی ١٩٨٨ و ٦ ئەیلولی هەمان ساڵدا ڕوویانداوە، نەک لە ساڵانی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٨ وەک لە ڕاپۆرتەکەدا ئاماژەی پێکردووە. دەبوایە هیچ نەبێ سەیرێکی کتێبەکەی "هیومان ڕایتس ۆچیان" بکردایە، کە دوای لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی ورد لەسەر بنەمای دەکیومێنتەکانی حکومەتی بەعس لە بارەی ئەنفالەوە ئامادەیان کرد.

هەرچەندە لە ڕاپۆرتەکەدا ئاماژە بەو کتێبە کراوە، بەڵام پێناچێت بەوردی خوێندبێتیانەوە بۆ ئەوەی نەکەونە هەڵەی واوە. حکومەتی بەعس دەیویست لە ڕێگەی ئەنفالەوە بەیەکجاری کۆتایی بە کێشەی کەرکوک بهێنێت. هاوتەریب لەگەڵ وێرانکردنی ئاواییەکانی کوردی کەرکوک و لەنێوبردنی دانیشتووانیان، لە ناو شاریشدا هەڵمەتێکی دژواری بەعەرەبکردنی بەڕێوە دەبرد. ئەوەی سەیرە ڕاپۆرتەکە بە نووکە قەڵەمێک تێکدانی ٧٧٠ لادێی کەرکوک دەکات بە "وێرانکردنی چەند گوندێک". تەنها کتێبێکیش لە بارەی سیاسەتی بەعەرەبکردنەوە کە ئاماژەی پێکردووە، کتێبەکەی دکتۆر نوری تاڵەبانییە، ئەویش بە هەڵە بەرگی دووەم نووسراوە، لە کاتێکدا کتێبەکە یەک بەرگ بووە، بەڵام چەند جارێک چاپ کراوە.

تەنها بەیەک لاپەڕە باسی کارەساتی ئەنفالی کردووە، کە شاڵاوەکانی سێیەم و چوارەم دەڤەرێکی زۆری ناوچە کێشە لەسەرەکانیان گرتووەوە، لە بەرامبەر ئەمەدا سێ لاپەڕەی تەواوی بۆ بەعەرەبکردنی گەڕەکی تسن لە کەرکوک و ئاوایی بەشیر تەرخان کردووە. هەر لەم بوارەدا ڕاپۆرتەکە باس لە تێکدانی چەند ئاواییەکی عەرەب و تورکمانیش دەکات، کە بە هۆی نزیکییانەوە لە دامەزراوەکانی نەوت تێکدران، بەڵام دانیشتووانی ئەو گوندانە قەرەبوو کرانەوە و زەوییان پێدرا و لە گەڕەکەکانی کەرکوکیش نیشتەجێ دەکران، لە کاتێکدا دانیشتووانی کوردی ئاواییە تێکدراوەکان فرێدەدرانە دەرەوەی پارێزگای کەرکوک و قەرەبوو نەدەکرانەوە. یونامی بە ئاماژەکردن بەتێکدانی ئەو چەند گوندەی عەرەب و تورکمان، دەیەوێ بڵێ کە تەنها کورد نەبووە کە گوندەکانی تێکدراون، بەڵکو عەرەب و تورکمانیش هەمان هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا کراوە.

لەگەڵ هەموو لایەنگرییەکانیدا یونامی ناچار بوو دان بەوەدا بنێت، کە بۆ کوردی کەرکوک قەدەغە بوو خانووبەرە بکڕێت، بەڵام لێرەیشدا تا سەر هەموو ڕاستییەکان ناڵێت، بەڵکو دەڵێت ئەمە لە نەوەتەکانی سەدەی بیستەم وابوو. لە کاتێکدا هەموو کەسێک دەزانێ کە لە حەفتاکان و هەشتاکانەوە ئەم سیاسەتە پەیڕەو دەکرا و لە نەوەتەکان زۆر توندتر کرا. کورد بۆی نەبوو نەک

خانووبەرە بکرێت، بەڵکو بۆی نەبوو چاکیشیان بکاتەوە تا وێران دەبوون بەسەریدا.

تۆمەتەکانی بەرەی تورکمانی وەک خۆیان تۆمار دەکات، بە تایبەتی ئەوانەی گوایە کورد هەموو بەڵگە ڕەسمییەکانیان سووتاندووە، لە کاتێکدا ئەو بەڵگانە وەک سەرژمێری، تۆماری باری شارستانی، تاپۆ...تاد دانە ئۆریژینالەکانیان لە بەغدا هەن و نێردەکە دەیتوانی بە ئاسانی لە دروستی و نا دروستی ئەو قسانە بکۆڵێتەوە.

هەرچەندە یونامی دەڵێت کە بەڵگەنامە و دەکیومێنتی لێژنەی کاروباری باکور و ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی هەڵوەشاوەی لەبەردەستدا بووە سەبارەت بە نیشتەجێکردنی عەرەبی هاوردە لە کەرکوک، بەڵام لە ڕاپۆرتەکەدا بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە بەکاری نەهێناوە. تەنها بۆ حاڵەتی بەشیر و تازەخورماتوو زۆر باش بەکاری هێناوە، بەڵام بۆ ناوچە کوردییەکان بەجۆرێک ئاماژەیان پێدەکات کە ئاسان نییە خوێنەر لێی تێبگات.

ڕاپۆرتەکە ئاماژە بەو عەرەبە هاوردانە دەکات کە گوایە ڕایانکردووە و لە کەرکوک نەماون، نەتوانراوە پشتڕاست بکرێنەوە. زانیارییەکان بە پێچەوانەوە باس لە زۆر عەرەبی هاوردە دەکەن کە قەرەبوو کراونەتەوە، بەڵام ئامادە نین بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان. ئەوانەیشی لە ڕۆژانی یەکەمی پاش ڕووخانی ڕژێمی سەدامدا ڕایانکرد ئێستا گەڕاونەتەوە بۆ کەرکوک. لە هەمان کاتدا ڕاپۆرتەکە باس لەو کوردانە دەکات کە گەڕاونەتەوە بۆ کەرکوک کە لە حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو دەرکران. پێدەچێت گەڕانەوەی ئەم کوردانەی لە لا گران بێت و زوو ئاماژە بەوە دەکات کە ئەمانە بوونە بە بارێکی قورس بەسەر شانی بەڕێوەبەرایەتی کەرکوکەوە. ڕاستە گەڕانەوەی ئەو ژمارەیە بێ پلان و ئامادەکاری کارێکی ئاسان نەبوو و بەڕێوەبەرایەتی کەرکوک نەیتوانی یارمەتییان بدات و خزمەتگوزارییان بۆ دابین بکات، بەڵام بۆ ئەو خەڵکەی لە ئاوارەییدا و لە ژێر چادردا ژیانی بەسەر دەبرد بژاردەیەکی تر نەبوو. یونامی لە بری ئەوەی هەوڵ بدات هاوکاری ئەو خەڵکە بکات، هەر ئەوەی دووپات دەکردەوە کە ئەمانە بوونە بە بار قورسی بەسەر ئیدارەی شارەکەوە.

هەرچەندە یونامی هەوڵ دەدات ژمارەی کوردانی گەڕاوە گەورە بکات، بەڵام ناچار بوو بڵێت کە هەموو ئەمانە بەپێی ئامارەکانی ڕێکخراوەکانی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان تەنها یەک لەسەر پێنجی ڕاگوێزراوەکان پێکدێنن. هەموو ئەوانەی گەڕابوونەوە بەپێی ڕاپۆرتەکە بریتی بوون لە ٢١٤٠١ خێزان. ئەو عەرەبە هاوردانەیش کە داوای قەرەبوویان تۆمار کردبوو، بریتی بوون لە ٢٨٠٠٠ خێزان. لەم ژمارەیە کەمیان کەرکوکیان بەجێهێشتبوو، نەک هەزاران خێزان وەک ڕاپۆرتەکە ئاماژەی پێکردووە. بەرزترین ژمارەی گەڕاوەکانیش ٢٠٠٠٠٠ کەس بووە بەپێی ئەو داخوازییانەی دراون بە لێژنەی لێکۆڵینەوە لە ڕاستییەکان. ژمارەیەکی لەم کوردانە لە چەمچەماڵ، کەلار، شوان، قەرەهەنجیر و لەیلان نیشتەجێ بوونە، نەک لە ناو شاری کەرکوک. دەیان هەزار کوردی کەرکوک هێشتا لە شارەکانی هەرێمی کوردستان ژیان بەسەر دەبەن. بۆیە هەموو ئەو چیرۆکانەی تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕاپۆرتەکەیدا تۆماری کردوون لە بارەی هێنانی سەدان هەزار کورد بۆ بەکوردکردنی کەرکوک تەنها بوختان و قسەی هەڵبەسراون و هیچ بنەمایەکیان نەبوو. ئەوەی مایەی سەرنجە تیمەکە گەڕانەوەی ١٧٩٩٣ خێزانی کورد و ٢١٢٧ خیزانی تورکمان بۆ کەرکوک کە تەنها ٦٠٪ کورد و ٦٣٪ خێزانە تورکمانەکان لە شار جێگیر بوونە و ئەوانی دیکەیان چوونەتەوە بۆ گوندەکان، بە کێشەیەکی گەورە دادەنێت، بێ ئەوەی لەوە تێبگات کە ئەمە ئەنجامی سیاسەتی بەعەرەبکردنی زیاتر لە سی ساڵە. بەڵام هاتنی ١٠٨٨٢ خێزانی ئاوارە، کە کۆی ئەندامانیان ٦٦٠٠٠ کەس بوون بۆ کەرکوک بە هۆی شەڕی تایفییەوە لە ناوەڕاست و خواروی عێراق، بە هەمان پێوەر ناپێوێ. ڕەخنەیش لە ڕێکارەکانی پاریزگای کەرکوک دەگرێت سەبارەت بە ئاوارەکان، بەتایبەتی ئەوانەی لە موسڵ و دیالەوە هاتوون بۆ کەرکوک. ڕێکارەکانی پاریزگای کەرکوک لە جێی خۆیاندان چونکە کەرکوک ناوچەیەکی کێشە لەسەرە و هاتنی ئەو خەڵکە زۆرە باری دیمۆگرافی شارەکە دەگۆڕێ، ئەمە جگە لە مەترسی هاتنی تیرۆریستان لەگەڵ ئەو خەڵکانەدا بۆ دەڤەرێک کە خۆی کێشەی ئەمنیی هەیە.

ڕاپـۆرتەکە تۆمەتەکـانی نەیـارانی کـورد تۆمـار دەکـات، گـوایە دەیـانەوێ کەرکـوک بـــکەن بە شـــارێکی کـــوردی، وەک لە ڕاپـــۆرتەکەدا لەســـەر زمـــانی قسەکەرانی عەرەب و تورکمان دەیگێڕێتەوە. ئەگەر کورد پلانێکـی وای هەبـوایە نەدەبوو ئەو هەموو خەڵکە لە گەڕەکە کوردییەکان کۆ بکرێنەوە، بەڵکو دەبوایە ڕوویان بکردبایە گەڕەکەکانی تر بۆ ئەوەی بیانکەن بە گەڕەکی کوردی. تـیمەکە ئامـاژە بەوە دەکـات کە ڕێـژەی ٩٦،٥٪ ی دانیشـتووانی پارێزگـای کەرکـوک لە شارەکاندا دەژین، ئەمەیش ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو کە ڕژێمی بەعس لادێکـانی کوردی ئەو پارێزگـایەی وێـران کـرد. بەپێـی سـەرژمێرییەکانی بەر لە گەیشـتنی بەعس زیاتر لە ٨٥٪ ی هەموو لادێکانی کەرکوک کوردنشـین بـوون. ڕاپـۆرتەکە ئاماژە بەوەیش دەکـات کە ڕێـژەی کەمتـر لە ١٪ ی دانیشـتووانی پارێزگـاکە لە بـواری کشـتوکاڵدا کـار دەکەن، ئەمە لە کاتێکـدا کەرکـوک لە کـاتی خۆیـدا بە پارێزگـایەکی کشـتوکاڵی نـاوی دەرکردبـوو. دەبـوایە ئەم زانیارییـانە سیاسـەتی پاکتاوکردنی کوردی لە پارێزگای کەرکوک بۆ تیمەکە زۆر بە ڕوونی دەربخستایە و ئەو هەمـــوو قســـە هەڵبەســـتراو و نادروســـتە تۆمـــار نەکەن. لەگەڵ ئەوەی نێردەکە باسی بارودۆخی خراپـی گونـدە خـاپوور کراوەکـانی کـورد لە کەرکـوک دەکات، بەڵام کاتێ لە کێشەکان دەکۆڵێتەوە، ئەم بارودۆخە لە بەرچاو ناگرێت.

لێکدانەوە و شرۆڤەکردنی یونامی بۆ گەشـەکردنی دیمـۆگرافی لە کەرکـوک نـاتەواوە و هەوڵـــی نەداوە هۆکـارە ڕاسـتەقینەکە بخـاتە ڕوو، کە هێنـانی ئەو هەمـوو عەرەبەیە بـۆ شـار و پارێزگـاکە. کـاتێ باسـی نیشـتەجێکردنی عەرەبـی هـاوردەیش دەکـات، تەنهـا ئامـاژە بە هەنـدێ گەڕەکـی تورکمـانی وەک تسـن و حەمزەلـی و گەڕەکەکـانی ڕێـگەی بەغـدا، حـوڕیە، قادسـیە، وەحـدە و نەسـر دەکـات، لە کاتێکـدا دەسـەڵاتی بەعـس لە نـاوجەرگەی گەڕەکە کوردییەکـانی شـۆرجە، ئـازادی و ڕەحیمئاوایشـدا گەڕەکـی بـۆ عەرەبە هاوردەکـان دروسـت کردبوو.

بۆچوونەکانی یونامی لە بارەی کۆچی نێوخـۆییەوە لە پارێزگـای کەرکـوک لەسەر بنەمایەکی نادروست بنیات نـراون. ئەوەی لە کەرکـوک ڕوویـدەدا جیـاواز بوو لە کۆچی دانیشـتووانی لادێکـان بـۆ شـارە گەورەکـان لە پارێزگاکـانی تـری

عێراقدا. ئەو کۆچە نێوخۆییە بەشێک بوو لە دیاردەیەکی گەردوونی کە زۆربەی وڵاتانی جیهانی گرتبووەوە. بەڵام ئەوەی لە کەرکوک پەیڕەو دەکرا سیاسەتی بەعەرەبکردنی شار و پارێزگاکە بوو، کە گرنگترین ئەڵقەکانی هێنانی هەزاران خێزانی عەرەب بوو بۆ کەرکوک و دەرکردنی هەزاران خێزانی کورد بوو لە شار و پارێزگاکە. سەرباری ئەوەی سەدان هەزار بەڵگە لە بەردەستی ڕێکخراوەکەدا بوون، کە باسیان لە قەبارەی ڕاگوێزان و دەرکردنی دانیشتووانی کورد دەکرد لە کەرکوک، ئەوەی لە ڕاپۆرتەکەدا دەبیندرێت دەربڕینەکە ئەوە دەگەیەنێت کە هێنانی عەرەب بۆ کەرکوکیش جۆرێکە لە کۆچی نێوخۆیی وەک پارێزگاکانی تری عێراق. ئەمەش ستەمێکی ڕوون و ئاشکرایە کە لەم شارە و دانیشتووانەکەی دەکرێت.

پێم سەیر بوو ئامادەکارانی ڕاپۆرتەکە ئەوەندە بێ ئاگا بن لە مێژووی کارگێڕی عێراق بە گشتی و پارێزگای کەرکوک بە تایبەتی، هەرچەندە بەڵگەنامە فەرمییەکانی دەوڵەت سەبارەت گۆڕانکاریی کارگێڕی لە پارێزگاکە تۆمار کراون و لە ڕۆژنامەی فەرمی عێراقدا بڵاوکراونەتەوە و چەندین سەرچاوەی تایبەتیش بە مەراسیم و بڕیارەکان لەم بارەیەوە لەبەر دەستدان. ڕاپۆرتەکە زۆر جار قەزا دەکات بە ناحیە و ناحیە دەکات بەقەزا. لە بارەی داقووقەوە دەکەوێتە هەڵەی زۆرەوە. زۆر جار تەنها ناوە تورکییە عوسمانییەکانی بەکار هێناوە، کە لە کاتی خۆیدا دایانبڕی بەسەر ئەو شوێنانەدا. بەڵای لێژنەکەوە ناوەکان بەڵگەن بۆ باری ئەتنیکی ئەو شوێنانە، کە لە زۆر حاڵەتدا بەهیچ جۆرێک وا نییە. کورد دەڵێ ڕۆخانە و ئاوە سپی نەک تاووق سو و ئاق سو. خورماتوو لە سەردەمی هوریییەکانەوە ناسراوە، کە بەواتای شاری هوری یا خوری دێت و عوسمانییەکان (توز)یکیان خستووتە سەری چونکە خوێی لێیە و ئێستا بەڵای زۆر کەسەوە بووە بە دوز کە بە تورکمانی هەمان واتای هەیە. زۆربەی وتەکانی ڕاپۆرتەکە لەبارەی داقووق و پەیوەندی بەکەرکوکەوە دروست نین و سەرچاوە مێژووییەکان پشتڕاستیان ناکەنەوە. کەرکوک لە سەردەمی عوسمانیدا ناوەندی ویلایەتێک و دواتر لیوایەک بوو، بەڵام داقووق کە لەسەردەمی عەبباسییەکاندا لە کەرکوک ناودارتر بوو، لە سەردەمی عوسمانیدا

ئەو پـێگەیەی لەدەسـتدا و بریتـی بـوو لە نـاحیەیەک، کە لە سـاڵی ١٩٥٧دا ژمارەی دانیشتووانی تەنها ٢٠٠٠ کەس بوو، لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتووانی دوو گوندی کوردی دەوروبەری زیاتر لەو ژمارەیە بوو.

ڕاپۆرتەکە سـتەمێکی زۆری لە هێزەکـانی پێشـمەرگە و ئاسایشـی کـوردی کردووە لە ناوچە کێشـە لەسـەرەکان. تۆمەتەکـانی پیـاوانی بەعـس و تونـدڕەوە ئیسلامی و ناسیۆنالیستەکانی وەک جۆرێک لە زانیاریی دروست تۆمـار کـردووە. یونامی زۆر باش ئەو ڕاستییەی دەزانی، ئەگەر ئەو هێـزانە نەبوونـایە تـیمەکەی نەیدەتوانی سەردانی هـیچ یەکێـک لەو ناوچـانە بکـات. ئەوان بە چـاوی خۆیـان دەیانبینی چۆن ئەو هێزانە ئەمـن و ئاسایشـی هەمـوو پێکهاتەکـان لەو ناوچـانە دەپارێزن. نەدەبوو یونامی بەو شێوەیە لەگەڵ ئەو زانیارییانەدا مامەڵە بکـات و بێ بەدواداچوون و وردبوونەوە تۆماریان بکات.

یونامی باس لەوەیش دەکـات کە نـاوی لـێ نـاوە سـاختەکاری لە ژمـارەی پێکهاتەی دانیشتووان و دەنگداندا. ئەو کارانە بەهۆکاری نیگەرانیـی عەرەبەکـان دادەنێ و داوای چارەسەرکردنیان دەکات پێش هەڵبژاردنەکان. لێـرەدا بەهەمـان شێوە لەسەر قسەی هەندێ لەو عەرەبانەی دیداریان لەگەڵدا کراوە، تیمەکە بـێ ئەوەی لێکۆڵینەوە و بەدواداچوون بکات بۆ ئەو تۆمەتـانە یەکسـەر وەک ڕاسـتی مـامەڵەی لەگەڵـدا دەکـات و داوای چارەسـەرکردنی دەکـات. لەو کـاتەدا لە زۆر شـوێن بـاس لەوە دەکـرا کە لە حەوێـجە فۆرمەکـانی دەنگـدان بـێ کـردنەوە بە دەفـتەر خـراونەتە سـندوقەکانی دەنگـدانەوە، هەر ئەو کەسـانەی ئەو کارەیـان کـــردووە لە لای یونـــامی گازنـــدەیان لە دژی ســـاختەکاری لە هەڵبژاردنەکـــان کردووە. لەم بوارەدا لێژنەکەی یونامی داوای ئامادەکردنی لیسـتێکی دەنگـدەران لە کەرکوک دەکـات، کە هەمـوو لایەنەکـان لەسـەری ڕێـک بـکەون. کـارێکی لەم جـــۆرە لەســـەر بنەمـــای بەڵگەنـــامە و تۆمـــارە فەرمییەکـــان دەکرێـــت، نەک بەڕێکەوتنی سیاسی لە نێوان لایەنەکاندا، کە نـاتوانن لەسـەر بچـووکترین پـرس ڕێـک بـکەون. یونـامی داوای ئەوەیشـی کـردووە ئەو ئـاوارە عەرەبـانەی کە لە پارێزگاکـانی تـرەوە هـاتوونە بـۆ کەرکـوک، هەمـان مـامەڵەی دەرکـراوان و ڕاگـوێزراوانی کەرکوکیـان لەگەڵـدا بکرێـت. ئەوانەی کەرکـوک گەڕاونەتەوە بـۆ

شاری خۆیان و وەک هاوولاتیی ئەم شارە مافی دەنگدانیان هەیە، لەکاتێکدا ئاوارە عەرەبەکان خەڵکی شارەکانی ترن و دەتوانن لەسەر لیستی دەنگدەرانی ئەو شارانە تۆمار بکرێن و دەنگ بدەن.

داوایەکی تری یونامی ئەوە بوو کە چەکدارانی سەحوە، یا ئەوانەی بە "ڕۆڵەکانی عێراق" دەناسێندران، بکرێنە بەشێک لە هێزەکانی پۆلیس و ئاسایش لە کەرکوک. ئەمەیش داخوازییەک بوو جێبەجێکردنی زۆر ئەستەم بوو. لە لایەکەوە دەبوو بە هۆی تێکدانی پرۆسەی گێڕانەوەی هاوسەنگی بۆ ئەو هێزانە، کە لە بنەمادا و بەهۆی سیاسەتی بەعەرەبکردنەوە ڕێژەی عەرەب تێیاندا زۆر بوو لە چاو کورد و تورکمان. لە لایەکی تریشەوە چەکدارانی سەحوە هەموو سەر بە یەک دوو هۆز بوون و گونجاندنیان لە نێو هێزەکانی ئاسایش و پۆلیسدا کارێکی ئاسان نەبوو. سەرباری هەموو ئەمانە مەترسیی جددی لە ئارادا بوو، کە بەشێک لەمانە دەستیان لەگەڵ توندڕەوان و تیرۆریستاندا تێکەڵ کردبێت و ببن بە مایەی ئاژاوە و ناسەقامگیری لە کەرکوک.

ڕاپۆرتەکە هەوڵی کوردی بۆ گێڕانەوەی کەرکوک بۆ سەر هەرێمی کوردستان لەگەڵ تەماح و فراوانخوازییەکانی حکومەتەکانی عێراقدا بەراورد کردووە، کە هەموو هەوڵیان بۆ دەستگرتن بوو بەسەر سامانی نەوتدا. خەباتی کورد لە کەرکوک بۆ نەوت نەبوو، چونکە لە کۆتاییدا و بەپێی دەستور نەوت لە ژێر دەسەڵاتی حکومەتدا دەمێنێتەوە.

دووفاقیی ڕاپۆرتەکە جارێکی تر بەزەقی دەردەکەوێ، کاتێ بەڕێوەبەرە کوردەکەی پۆلیس بەچالاکوانی سیاسی لەقەڵەم دەدا، بەڵام لابردنی ئەو و دانانی تورکمانێک لە شوێنەکەی، کە ئەندامی پارتێکی سیاسیی تورکمانییە وەک کارێکی ئاسایی مامەڵەی لەگەڵدا دەکات. لە زمانی هەندێ کەسەوە ژمارەی زۆر قەبە بۆ ئەم پێکهاتە و ئەو پێکهاتە تۆمار دەکات، بەڵام کاتێ ئەنجامەکانی هەڵبژاردنەکان ئەوە دەردەخەن کە ئەو ژمارانە لە واقیعەوە دوورن، یونامی لەو بارەیەوە هیچ ناڵێت، وەک ئەو ژمارەیەی بۆ تورکمانەکانی خانەقین لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا باسی لێوە کراوە. هەر بەم بۆنەیەوە ڕاپۆرتەکە بۆ هەندێ ڕووداو کە لە خانەقین ڕوویانداوە پەنا دەباتە بەر

ڕۆژنامەیەکی بەحرێنی وەک سەرچاوە. لە کاتێکدا کارمەندانی خۆی لەو شارە ئامادەییان هەبووە و نوێنەرایەتی لە زۆر شار و ناوچەکانی عێراقدا هەیە.

ئەوەیشی ڕاپۆرتەکە لە زمانی هەندێ کوردەوە گێڕاویەتییەوە، کە دیداری لە گەڵیاندا کردووە، زۆر تێکەڵوپێکەڵ و ناکۆکن. هەندێ قسە بەناوی کەسانی کوردەوە تۆمار کراون، زۆر ڕێی تێناچی کورد هەبێت شتی وا بڵێ. زۆر لەو وتانەی بە ناوی کوردەوە تۆمار کراون، مرۆڤ بەئاسانی دەتوانێ بزانێت ئایە ئەم قسانە عەرەب یا تورکمان کردوویانە. بۆ خۆم وای بۆ دەچم لێرەدا قسەکانی نوێنەرانی کورد و تورکمان و عەرەب تێکەڵ بووبێتن و نەزاندرێ کام بۆچوون هی کێیە، بەتایبەتی ئاماژە بە هیچ ناوێک نەکراوە. بۆ نموونە کاتێ باس لە هاتنی عەرەب دەکرێت بۆ کەرکوک، گوایە کوردێک وتوویەتی لە سەدەی ١٧ەوە هاتوون و تورکمانیش پێش سەدەی شازدە لێرە ژیاون. ئەم زانیارییانە سەربارى ئەوەی دروست نین، بەقسەی کوردیش ناکەن. هەر لەم بوارەیشدا گوایە کوردێکی کەرکوک وتوویەتی تەعریب لە ساڵی ١٩٨٠ دا دەستی پێکردووە. ئەمەیش ڕێی تێناچێ چونکە تەعریب زۆر زووتر دەستی پێکردووە. بەگشتی لێدوانەکانی ئەو کوردانەی قسەیان لەگەڵدا کراوە زۆر هەژار و کەم زانیارین. نازانین ئەو کەسانە چۆن دیاری کراون بۆ ئەوەی دیداریان لەگەڵدا ساز بکرێت. ڕەنگبێ لێرەیش هەر حیزبەکان کەسانی خۆیان لە بری پسپۆران و شارەزایان ڕاسپاردبێت بۆ قسەکردن. مادام نێردەکە ئەوەندە کاتی بۆ کۆکردنەوە و گێڕانەوەی ئەو هەموو چیرۆکە خەرج کردووە، دەبوایە بیشگەڕێتەوە بۆ هەندێ سەرچاوەی متمانە پێکراو بۆ ئەوەی هیچ نەبێت بەراوردێک بکات لە نێوان ئەو چیرۆکانە و زانیارییە مێژووییەکاندا، تاکو بەرهەمی کارەکەی بەم شێوە لاوازە تەواو نەبێت و بڵاونەبێتەوە.

یونامی بۆ گێڕانەوەی متمانە لە نێوان پێکهاتەکاندا، جارێکی تر تاوانی تەعریب، پاکتاوکردنی نەژادی لە دژی کورد و وێرانکردنی لادێکانی کوردستان بەهەمان پێوەر دەپێوێ کە بۆ تاوانەکانی ڕژێم لە دژی پارت و ڕێکخراوە سیاسییە نەیارەکانی بەکاری دێنێت. ئەمەیش مامەڵەیەکی نادادپەروەرانەیە لەگەڵ ئەو تاوانە گەورانەدا کە لە دژی کورد ئەنجام دراون، لە کاتێکدا دادگای باڵای تاوانەکان لە بەغدا سەرانی ڕژێمی پێشووی بەو تۆمەتانە دادگایی دەکرد.

یونامی داوای ئەوەیش دەکات لایەنەکان ڕێکبکەون لەسەر دانانی کتێب بۆ قوتابخانەکان. هەرچەندە کارێکی باشە منداڵان لە کەرکوک و هەموو عێراق لەسەر بنەماکانی مافی مرۆڤ، لێبوردەیی پەروەردە بکرێن، بەڵام نابێت ئەمە لەسەر حیسابی شێواندنی مێژوو و جوگرافیای شار و پارێزگاکە بێت. ئەمە کاری کەسانی شارەزا و پسپۆرە لە بوارەکانی پەروەردە و زانستە جۆراوجۆرەکاندا، نەک کاری چالاکوانی سیاسی و ئەندام حیزب و ڕێکخراوەکان.

ڕاپۆرتەکە زۆر جار دەستەواژەی ململانێ و پێکدادانی کورد و عەرەب دووبارە دەکاتەوە، لە کاتێکدا ململانێ و پێکدادان لە نێوان بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد و حکومەتەکانی عێراقدا بووە. ئەوەیش سەیرە کە تیمەکەی یونامی تێکدانی گوندەکانی کورد لە نزیک کێڵگە نەوتییەکانی کەرکوک، وەک کردەوەی فراوانکردنی کاری کۆمپانیای نەوت وێنا دەکات، لە کاتێکدا ڕوون و ئاشکرایە کە ئەو کردەوانە بەپێی پلانی پاکتاوکردنی کورد کران و گوندەکانی عەرەبیان نەدەگرتەوە. کاتێکیش نوێنەرانی پێکهاتەکان داوای یەکسانی لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری و پرۆژەکان و سەروەریی قانون دەکەن، یەکسەر یونامی وای لێکدەداتەوە، کەواتا ئێستا ئەو شتانە لە سێبەری بەڕێوەبەرایەتی کوردیدا ناکرێن. هەندێ جاریش پاکانە بۆ کردەوەکانی ڕژێم دەکات، گوایە بۆ پاراستنی ئاسایش ئەو کارانەی کردووە.

لەو پرۆژەیەشدا کە یونامی بۆ گفتوگۆکردن پێشکەشی کردووە سەبارەت بە دواڕۆژی کارگێڕی کەرکوک لە چوارچێوەی عێراقی فیدیرالیدا، ڕاپۆرتەکە کێشەی زۆری تێدایە کە دەکرێت لەم چەند خاڵەدا کورتیان بکەمەوە:

یەکەم: نێردەکە لەبەر هۆکارگەلێک کە نایانزانین، باس لە هۆکاری ڕاستەقینەی ئەم بارەی کەرکوک ناکات، کە سیاسەتی بەعەرەبکردنی بەردەوام بووە لەگەڵ هەموو لێکەوتە و شوێنەوارەکانیدا. هەر لەم دیدەیشەوە سڕینەوەی شوێنەوارەکانی ئەو سیاسەتەی نەکردووە بە ئامانج بۆ کارەکەی خۆی. مانەوەی تەعریب و لێکەوتەکانی بەربەست و ئاستەنگی سەختن لە بەردەم چارەسەری پرسی کەرکوک و ناوچە کێشە لەسەرەکاندا. یونامی بەپاساوی پاراستنی مافی پێکهاتەکان، دادپەروەری لە دابەشکردنی دەسەڵات بەپێی ژمارە و ڕێژەیان

کردووەتە قوربانی. لەم کارەیدا بەرژەوەندیی هەموو لایەنە نێوخۆیی و هێزە دەرەکییەکانی لەبەرچاو گرتووە، تەنها کورد نەبێ، کە وەک ئەڵقەیەکی لاواز لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی لێی دەڕوانێ، بۆیە داخوازییە ڕەواکانی ژێر پێ خستووە.

دووەم: یونامی زۆر جار ئەوە لە بیر دەکات، کە ئەو لە کێشەیەک دەکۆڵێتەوە لە چوارچێوەی یەک وڵاتدا کە عێراقە، نەک لە نێوان دەوڵەتانی دژ بەیەک یا بزاڤێک کە داوای جیابوونەوە دەکات، بۆیە ئاماژەکردن بە ئەزموونی ڕاپرسی لە هەر یەک لە بۆسنیا، قوبرس، ئایرلەندا و تەیموری ڕۆژهەڵات لە جێی خۆیدا نییە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کەرکوک.

سێیەم: دوای بەفیڕۆدانی ئەو هەموو ساڵە و بێ توانایی حکومەتی عیراق لە جێبەجێکردنی ئەرکەکانی و هەنگاونانی بۆ جێبەجێکردنی ڕێکارە دەستوری و سیاسییەکان کە ڕێکەوتنیان لە بارەوە کراوە، یونامی دێت و پێشنیازی دەمێکی تری گواستنەوەی کراوە دەکات، کە دەبێت لە مەیانیدا کۆمەڵێ هەنگاو و ڕێکار جێبەجێ بکرێن و کەس نازانێ چەند ساڵیان پێویست دەبێت. بۆ ئەمەیش دەبێ قوربانییانی سیاسەتی تەعریب و پاکتاوی نەژادی چەند ساڵی تر لە چاوەڕوانیدا بن. هەر بە خۆیان لە ڕاپۆرتەکەدا ئاماژە بە کێشەی بیابانی ڕۆژئاوا دەکەن نزیکەی بیست ساڵ دەبێت لە چاوەڕوانی ڕاپرسیدایە و تاکو ئێستا لەسەر بەشداران و پرسیارەکانی ڕاپرسییەکە ڕێکەوتن نەکراوە.

چوارەم: ڕاپۆرتەکە باس لە کۆمەڵێ ڕێکاری ئاڵۆز دەکات بە بەشداری بەرفراوانی چەندین دەستە و دامەزراوەی نێودەوڵەتیی سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکان، کە دەتوانێ ببێتە هۆی داسەپاندنی مەندەیتی ئەو ڕێکخراوە بەسەر ئەو ناوچانەدا. بەم شێوەیە پرسەکە لە دەست لایەنە عێراقییەکان دەردەکرێت و ئەمەیش دەبێتە هۆی دەستێوەردانی هەرێمی و نێودەوڵەتی کە بارەکە ئەوەندەی تر ئاڵۆز دەکات.

پێنجەم: هەرچەندە یونامی ئەوە دووپات دەکاتەوە کە پێشنیاز و بژاردەکانی ئەڵتەرناتیڤی ماددەی ١٤٠ ی دەستور نین، بەڵام لە ڕاستیدا بەم

پێشنیازانەی ئەو ماددەیە و هەموو ڕێکارە قانونی و دەستوورییەکان پشتگوێ دەخات کە لە کاتی ڕووخانی ڕژێمی بەعسەوە ڕێکەوتنیان لەسەر کرا. ئەمە بازدانە بەسەر ماددەی ١٤٠دا و نەخشەیەکی نوێی جیاوازە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ پرسی ناوچە کێشە لەسەرەکان. بەم کارەیشی نێردەکە سنووری ئەرکەکانی خۆی بەزاندووە، کە بریتین لە "پێشکەشکردنی ڕاوێژ و پشتیوانی بۆ جێبەجێکردنی ماددەی ١٤٠".

شەشەم: یەکێ لە خاڵە هەرە نەرێنی و مەترسیدارەکان ئەوەیە کە یونامی ئەو بژاردەیەی پشتگوێ خستووە، کە دانیشتووانی کوردی ئەو ناوچانە و هەموو گەلی کورد لە گەڵێدایە، ئەویش بژاردەی گەڕانەوەی ئەو دەڤەرانەیە بۆ سەر هەرێمی کوردستان. ئاماژەنەکردن بەو بژاردەیە لە ڕاپۆرتەکە و لەو پڕۆژەیەی بۆ گفتوگۆ پێشکەش کراوە، بێ لایەنیی یونامی دەخاتە ژێر پرسیارێکی گەورەوە. ڕاپۆرتەکە بەم شێوەیەی ئێستای ناتوانێ ببێتە نەخشەڕێگایەک بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەو ناوچانە. کوردیش ناتوانێ بەو بۆچوونانەی یونامی قایل بێت.

سەرچاوە:

تقرير بعثة الأمم المتحدة لمساعدة العراق (يونامي) الخاص بالحدود الداخلية المتنازع عليها في شمال العراق، نيسان ٢٠٠٩.

کەرکوک و مۆدێلی برۆکسل

هەندێ جار باس لە مۆدێلی برۆکسل دەکرا بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کەرکوک. بەر لەوەی مرۆڤ بڕیار لە سەر ئەوە بدات، ئایە ئەو مۆدێلە بەکەڵکی کەرکوک دێ یان نا، پێویستی بە زانیاری هەیە دەربارەی بونیادی سیاسی دەوڵەتی بەلجیکا و مۆدێلی برۆکسل. بێ ئاگاداری و زانیاری لە بارەی ڕەوتی مێژوویی بەلجیکا و ئەو ژینگە سیاسی و فکرییەوە کە ئەم مۆدێلەی تێدا هاتووتە کایەوە و بێ ئەوەی بزانین لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە و پێکهاتەکانی چین، ئەستەمە باسی لێوە بکەین و بیکەین بە نموونە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کەرکوک و بانگەشەی بۆ بکەین.

لە دەسپێکەوە دەبێ ئاماژە بەو راستییە بکەم، کە ئێمە لێرەدا باس لە دوو جیهانی دوور لە یەک و دوو سیستەمی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی جیاواز دەکەین. مۆدێلی برۆکسل لە کۆمەڵگایەکی دیموکراسی ڕۆژئاوایی پێشکەوتوو، لە سێبەری دەوڵەتی قانون، جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لە یەکدی، گەشەکردنی ئابووری و خۆشگوزەرانیدا هاتووەتە کایەوە و بەرهەمی پرۆسەیەکی مێژوویی سەد ساڵەیە. لە بەرامبەردا کێشەی کەرکوک لە ولاتێکی وێران بەدەستی دەسەڵاتێکی زۆردار، یاخی لە قانون، دوور لە هەموو بەها مرۆییەکان دروست کراوە. تراژیدیای کەرکوک لە سێبەری کولتووری تاڵان و فەرهود و لە کۆمەڵگایەکی تونڕەوی نەتەوەیی و ئاینی و مەزهبیدا هاتووەتە کایەوە. ڕەوتی مێژوویی، پێگەی جوگرافی و هەموو فاکتەرەکانی تر ڕۆڵیان زۆرە لە شێوازی چارەسەریی کێشەکاندا.

بۆ تێگەیشتن لە سیستەمی سیاسیی بەلجیک و ئەوەی بە مۆدێلی برۆکسل ناو دەبرێ، هەندێ زانیاریی گشتی دەخەمە ڕوو.

ژمارەی دانیشتووانی شانشینی بەلجیکا نزیکەی یازدە ملیۆن و نیوە و ڕووبەرەکەیشی ٣٢،٥ کم٢، واتا ئەوەندە و نیوی ڕووبەری پارێزگای کەرکوکە (١٩٥٤٣کم٢)، پێش لەتوپەتکردنی لە ساڵی ١٩٧٦ لەسەر دەستی حکومەتی بەعس. ژمارەی دانیشتوانی بەلجیکا ٣٥٨ ,٣٥٨ ,١١ کەسەو لەم ژمارەیە ٦،٥ ملیۆن لە فلاندەرن دەژین و ٣،٦ ملیۆن لە والۆنیا. لەم ژمارەیە ٥٤٪ی

هۆڵەندی زمانن و ٣٨٪ی فەرەنسی زمانن و ١٪ی دانیشتووانیش کە ٧٣٠٠٠ کەسن ئەڵمانی زمانن. زیاتر لە ملیۆنێک بیانی لە بەلجیکا دەژین. ئەمانە بریتین لە هاوواڵاتییانی کۆڵۆنیاکانی پێشووی بەلجیکا لە ئەفریقا، کرێکارانی مەغریبی و تورک کە لە کاتی خۆیدا هێندران بۆ ئاوەدانکردنەوەی واڵات لە دوای وێرانکارییەکانی شەڕی دووەمی جیهانی، هاوواڵاتییانی ئیسپانیا و ئیتالیا و واڵاتانی یەکێتی ئەورووپا لەگەڵ دەیان هەزار پەنابەر. زمانەکانی ئەمانە بەسەر یەکەوە نزیکەی ٧٪ زمانی دانیشتووان پێکدێنن.

ژمارەی دانیشتووانی برۆکسڵی پایتەخت زیاتر لە ١٢٠٠٠٠٠ کەسن، هەرچەندە زمانی فەرەنسی زمانی زۆرینەیە، ٨٠٠٠٠٠ کەس، بەڵام زمانی فلامەندیش پێگەیەکی گرنگی هەیە و ژمارەیەک زۆر لە دانیشتووان بە هەردوو زمان قسە دەکەن. دوو لە سەر سێی دانیشتووانی برۆکسڵ بە فەرەنسی قسە دەکەن و ئەوانی تر بە فلامی. برۆکسڵ وەک ناوەندی یەکێتی ئەورووپایش، ژمارەیەکی زۆر لە هاوواڵاتیانی یەکێتی ئەورووپا لە شارەکە دەژین.

بەلجیکا بە شێوەیەکی قانونی لە ساڵی ١٩٩٣وە دەوڵەتێکی فیدیراڵییە، بەڵام بە واقیعی لە ساڵی ١٩٨٠وە وەک دەوڵەتێکی فیدیراڵی بەڕێوە دەچێت. لە شەستەکانی سەدەی ڕابردووەوە ململانێ لە بارەی زمانەوە و دواتریش لە بارەی ئابووریییەوە لە نێوان فلامی و ڤالۆنەکان لە ئارادایە، بەڵام دەوڵەت هەوڵی داوە لەڕێگەی داننانەوە بە مافی هەموو هاوواڵاتیاندا کێشەکان چارەسەر بکات. تەنانەت هەندێ بزووتنەوە لەسەر بنەمای جیاوازیی زمان گەشەیان کرد و پێگەیان لە سیستەمی سیاسیی واڵاتدا بەهێز بوو و هێزی وەها پەیدا بوون باس لە دوو دەوڵەت بکەن یا باسی ئەوە بکەن فلاندەرن بخرێتە سەر هۆڵەندا و والۆنیا بخرێتە سەر فەرەنسا، بەڵام هێشتا زۆربەی هەرە زۆری بەلجیکییەکان لەگەڵ مانەوەی بەلجیکان وەک یەک واڵات. هەموویشیان بە پێچەوانەی عێراقییەکانەوە خۆیان بە بەلجیکی دەزانن. نە هۆڵەندیزمانەکان خۆیان بەهۆڵەندی دەزانن، نە فەرەنسیزمانەکان خۆیان بە فەرەنسی دەزانن و نە ئەڵمانیزمانەکانیش خۆیان بە ئەڵمان دەزانن. سیستەمی فیدیراڵی دیموکراسی، دەوڵەتی قانون، یەکسانی، خۆشگوزەرانی، داننان بەوی دیکەدا، بەرژەوەندیی

ئـابووری و کولتـووری ئەوروپـایی هـاوبەش توانیویـانە لەو پێکهاتـانە گەلێکـی سـەربەخۆ و تایبەتمەنـد بەنـاوی گەلـی بەلجیکـا بئـافرێنن. بەلجیکـا لە سـاڵی ١٨٣٠یەوە دەوڵەتێکی سەربەخۆیە، واتـا ١٨٩ سـاڵە و زیـاتر لە بیسـت و پێـنج ساڵیشە دەوڵەتێکی فیدیراڵییە.

دەوڵەتی عیراق بە پێچەوانەوە نەک هەر نەیتوانیوە لە پێکهاتە و گـرووپە جیاوازەکان، کە بە وتەی فەیسەڵی یەکەم هیچ شتێک پێکەوەیـان گـرێ نـادات، گەلێکـی عیراقـی سـەربەخۆ و تایبەتمەنـد پێکبهێنێـت. بە پـێچەوانەوە بە هـۆی سیاسـەتی قڕکـردن، پاکتـاوکردنی نەژادی، تـاڵان، تونـدوتیژیی نەتەوەیـی و مەزهەبییەوە، ڕق و کینەیەکی ئەستووری وای لە دڵـی پێکهاتەکـانی ئەو وڵاتەدا دروسـت کـردووە، کە بـاوەڕ ناکرێـت بەر لە دروسـتبوونی دەوڵەتـی عیـراق بەو ئەندازەیە لە نێوان خەڵکی ئەو دەڤەرانەدا لە ئارادا بـووبێ. ئەوەنـدەی شـیعە و سوننە ڕقیان لە یەکە مەگەر تەنها عەرەب و جوو ئەوەندە کینەیان لە دڵـدا بـێ بەرامبەر بەیەک. بەلای ڕێژەیەکی زۆری عەرەبی عیراق و دەرەوەی عیراقیشـەوە بە سڕینەوەی کورد و کوردستان لە سەر نەخشـەی عێـراق، نەتەوەی عەرەب لە کێشەیەکی گەورە ڕزگاری دەبێت. بۆ دەیان ساڵ هەوڵ درا کـورد بەزۆر بکرێـت بەعەرەب، لەم ساڵانەی دواییشدا بەلای توندڕەوانی ئیسلامی سوننەی عەرەبەوە کورد بەبێ دین ڕاگەیاندرا. بەلای هەندێ ئاخوندی شیعەی عەرەبیشەوە ئیمـامی مەهـدی گەڕانەوە و پەیـامەکەی بە قڕکردنـی کـورد دەسـت پێـدەکات. سـۆزی تورکمانیش بۆ تورکیا دە ئەوەندەیە کە بۆ عیـراق هەیـانە. کرسـتیان و کەمینـە ئایینییەکانی تری عێراقیش هەست دەکەن لە دۆزەخدا دەژین.

خەڵکی عێراق بە ناچاری و لەبەر بەرژەوەندیی دەوڵەتانی زلهێزی دونیا و ناوچەکە لە چوارچێوەی یەک دەوڵەتدا ماونەتەوە. دەنگـدانی ٩٣٪ ی کـورد بـۆ سەربەخۆیی کوردستان بەڵگەیەکی درەوشاوەی ئەم بۆچوونەیە. بەهەمان شێوە عەرەبـی شـیعە پـر بە دڵ حەز دەکەن دەوڵەتێکـی سـەربەخۆ بـۆ خۆیـان لە باشـوور و هەنـدێ دەڤەری نێوەڕاسـتی عێـراق دابمەزرێـنن، بەڵام لەم سـاڵانەی دواییدا بەهۆی ئەوەی هێزی زۆریان پەیدا کردووە، تەماحی ئەوەیـان لەلا پەیـدا بووە هەموو عێراق یا هیچ نەبێت بەشـی زۆری بـخەنە ژێـر کـۆنترۆڵی خۆیـانەوە

دانیشتووانەکەی بکەن بە شیعە و ئەوانی تر پاکتاو بکەن. عەرەبی سوننەیش بەناو داوای عیراقێکی یەکگرتوو دەکەن، بە مەرجێ خۆیان خاوەن بڕیار بن تێیدا، بەڵام کاتێ ئەمەیان بەتەواوی لەدەست دا ئێستا زۆربەیان داوای فیدیرالی دەکەن، چونکە دەزانن ناوچەکانیان هەژارن و توانای ژیانی سەربەخۆیان نییە.

ئەم سەرزەمینەی ئەمڕۆ بە بەلجیکا نێودەبرێ، بەشێکە لە سەرزەمینە نزمەکان کە هۆڵەندا، بەلجیکا و لۆکسمبورگی ئەوڕۆ دەگرنەوە (ئێستا بە بێنەلۆکس نێودەبرێت، کە بریتییە لە کۆکردنەوەی پیتی یەکەم و دووەمی هەر یەک لە بەلجیکا، هۆڵەندا و سێ پیتی یەکەمی لۆکسبمورگ).

تایبەتمەندیی پێگەی جوگرافی و ڕەوتی مێژوویی و کولتووریی بەلجیکا لەوەدایە کە کەوتۆتە نێوان هەردوو جیهانی جەرمانی و لاتینییەوە و هەمیشە لە ژێر کاریگەریی کولتووری، ئاینی، سیاسی و ئابووریی ئەم دوو جیهانەدا بووە. بەر لە سەربەخۆیی (ساڵی١٨٣٠) بەلجیکا هەمیشە بەشێک بووە لە یەکێ لەو دوو جیهانە کولتووری، ئاینی و سیاسییە، بۆیە ئەم پێگە جوگرافی و ڕەوتە مێژووییە تایبەتە، باری فرەزمانی و فرەکولتووری کردۆتە بەشێک لە پێکهاتە و ناسنامەی بەلجیکا. لەمەیشدا بەلجیکا بەدەر نییە لە گەلێ دەڤەری تری ئەورووپا و جیهان کە خاوەن پێگەی جوگرافی و ڕەوتی مێژوویی هاوچەشنن. ڕەنگبێ سویسرا نموونەیەکی تری لەبار بێ بۆ ئەو جۆرە هەڵکەوتە جوگرافی و ڕەوتە مێژووییە. ئەم فرەزمانی و فرەکولتوورییە لە ئەورووپا لە دوای بڕانەوەی شەڕی ئاینی و نەتەوەیی بووە بە مایەی دەوڵەمەندی و گەشەکردن. فرەزمانی و فرەکولتووری لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە زۆربەیان دەستکردن و بناغەی یەکێتییان فشۆڵ و لاوازە، هەمیشە وەک فاکتەری دڵەڕاوکێ و هەڕەشە لەسەر یەکێتی ئەو دەوڵەتانە سەیر دەکرێ، هەر بۆیە کراوە بەمایەی ڕق و کینە و بەدگومانی لە نێوان پێکهاتەکاندا. یەکێ لە هۆکارە سەرەکییەکانی تراژیدیای کورد لەوەدایە کە وڵاتەکەی لە نێوان سێ جیهانی ئێرانی و تورکی و عەرەبیدایە. هەر ئەوەیشە کوردستانی کردووە بە یەکێک لەمەلبەندە فرەزمان و فرەکولتوورەکانی ئەو دەڤەرە. هەڵبەتە دەبێ لێرەدا ڕەوتی مێژوویی تایبەتی ئەم دەڤەرە و هاوبەشیی کولتووری و ئاینی و مەرجە جوگرافییەکان لە بەرچاو بگیردرێن.

جیاوازیی زمان و کولتوور له نێوان دەڤەرەکانی بەلجیکادا بووە بە بناغەی بونیادی سیستەمی فیدیرالی دەستووریی بەو شێوازەی کە ئەمڕۆ لەو وڵاتە دەیبینین. دەتوانین ساڵی ١٥٨٥ بەخاڵی وەرچەرخان لە مێژووی سەرزەمینە نزمەکان دابنێین، لەو ساڵەدا شاری ئەنتڤێرپن خۆی دا بەدەست دۆقی پارماوە، کە سەرکردایەتی سوپای ئیسپانیای دەکرد. لەو کاتەوە سەرزەمینە نزمەکان بوون بە دوو بەشەوە. بەشی باکوری، واتا هۆڵەندای ئەمڕۆ بەرەو گەشەکردن و سەدەی زێڕێنی خۆی هەنگاوی نا، لە کاتێکدا بەشەکەی تری کە تا ئەو کاتە لە گەشەکردندا بوو، کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریای ڕۆمانی پیرۆزەوە، کە بە وتەی ڤۆلتێر نە ئیمپراتۆریا بوو و نەڕۆمانی و نە پیرۆز. لەو دەمەوە ئەم دەڤەرە بوو بە گۆڕەپانی دەسەڵاتی ڕەهای کڵێسای توندڕەوی کاتۆلیکی ئیسپانی و دادگاکانی پشکنین، لە ڕەوتی گەشەکردن وەدوا کەوت، کۆنەپارێزی و توندوتیژی باڵی ڕەشیان بەسەریدا کێشا. ئاشکرایە کە کڵێسای کاتۆلیکی ئیسپانی دوای بەدەستهێنانی سەرکەوتن و دەرکردنی عەرەب لە ئەندەلوس ساڵی ١٤٩٢، زۆر توندڕەوانە هەڵسوکەوتی دەکرد و دوژمنایەتی هەموو پێشکەوتن و ئازادییەکی بیر و چالاکییەکی مرۆیی دەکرد. کاربەدەستانی کڵێسا و لایەنگرانی، پرۆتستانتەکانی بەلجیکایان ناچار کرد بگەڕێنەوە بۆ سەر ڕێبازی کاتۆلیکی، ئەگینا یا مردن یا هەڵهاتن لە وڵات چاوەڕوانی دەکردن. دەیان هەزار پرۆتستانتی بەلجیکا ڕوویان کردە هۆڵەندای ئەورۆ و زۆڵێکی گەورەیان لە گەشەکردنی ئابووریی و کلتووریی ئەم وڵاتەدا بینی، چونکە زۆربەیان خاوەن پیشە و دەستڕەنگین بوون و سەرمایەیەکی زۆریشیان لەگەڵ خۆیاندا بۆ هۆڵەندا هێنا. بە وتەی هەندێ لە مێژوونووسان شاری ئەمستەردام لە گوندێکی ماسیگرانەوە گەشەی کرد و بوو بە ناوەندێکی بازرگانی و پیشەسازیی گرنگ. هەروەها شارەکانی ئوترێخت و لایدنیش بە هۆی ئەو کۆچەی پرۆتستانتەکانی بەلجیکاوە گەشەی زۆریان کرد. ئەمە لە کاتێکدا شارەکانی فلاندەرن و برابانت دواکەوتن و بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان نیوەی دانیشتووانیان لە دەست دان. بەو شێوەیە باشووری سەرزەمینە نزمەکان بوو بەوێرانگەیەکی ئابووری. هاوتەریب لەگەڵ پرۆسەی وێرانبوونی ئابووریدا،

سیاسەتەکانیش ڕواڵەتی لۆکاڵییان وەرگرت و ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ڕوویان لە ناوچەگەرایی کرد. کاربەدەست و سەردارە دونیایی و ڕۆحییەکان ناچار بوون خۆیان تەنها بەکاروبارە ناوچەیی و بڕیارە بچووکەکانەوە خەریک بکەن، چونکە پرسە چارەنووسساز و گرنگەکان لە ئیسپانیا و دوای ئەویش لە ئوترێش (نەمسا) بڕیاریان لەسەر دەدرا. لە ئاستی کلتووریش باشووری سەرزەمینە نزمەکان دوا کەوتن.

زمانی هۆڵەندی گۆشەگیری زاراوە و دیالێکتەکان بوو، لەبەرامبەردا زمانی کارگێڕی زیاتر دەبوو بە فەرەنسی و پرۆسەی بەفەرەنسیبوون بێ کۆسپ و تەگەرە تەشەنەی دەکرد. لە سەدەی هەژدەوە زمان و کولتووری فەرەنسی لە هەموو دەربارەکانی وڵاتانی ئەوروپادا باو بوو، تەنانەت لە دەرباری وڵاتێکی دوورەپەرێزی وەکو ڕووسیادا زمان و کولتووری فەرەنسی بااڵدەست بوون.

بەڵام لە سەر ئاستی خەڵک هەر زمان و دیالێکتە خۆجێیەکان بااڵدەست بوون. هەر لەو کاتەوە سنوورێکی زمانەوانی لە نێوان هەردوو زمانی فەرەنسی و هۆڵەندیدا هاتە کایەوە کە تاوەکو ئێستایش لەگەڵ گۆڕانکارییەکی کەمدا هەر لەئارادایە. ئەم دابەشبوونە بە گوێرەی ڕێکەوتنامەی ئاشتی وێستڤالیا لە ساڵی ١٦٤٨ بوو بە ڕاستییەکی قانونی. ئەم ڕێکەوتنامەیە کۆتایی بەشەڕی ئاینی و مەزهبی نێوان پرۆتستانت و کاتۆلیکەکانی ئەوروپا هێنا. هەردوولا گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە ناتوانن یەکتر قڕ بکەن، بۆیە دەبێ دان بە هەبوونی یەکدا بنێن. داننان بەوی دیدا پێداویستییەکی سەرەکی هەموو پێشکەوتنێکی سیاسی و کولتووری و فیکرییە. لە ڕۆژهەاڵتی ئێمەدا تاوەکو ئێستا ئەم بنەمایە نەک هەر سەرکەوتنی ئەوتۆی بەدەست نەهێناوە، بەڵکو لەم ساڵانەی دواییدا پاشەکشەی ترسناکی کردووە و ئەمەیش بووە بە مایەی ماڵوێرانی و کارەساتی گەورە.

بۆ ماوەیەکی درێژ لە دوای سەربەخۆیی بەلجیکا لە ساڵی ١٨٣٠ بژاردەی فەرەنسیزمان بااڵدەست بوو لە ئاستەکانی دەسەاڵتی سیاسی و ڕۆشنبیریدا. ئەمەیش تا ئەندازەیەک پابەند بوو بە بااڵدەستیی کولتوور و زمانی فەرەنسی لە ئەوروپا لە سەردەمی ڕۆشنگەری و شۆڕشی فەرەنسی و دەسەاڵتی ناپلیۆندا. لەگەڵ ئەوەیشدا هۆڵەندیزمانەکان هەر زوو لە دوای سەربەخۆیی کەوتنە

داواکردنی یەکسانیی زمانەکان. هێشتا نیو سەدە بەسەر سەربەخۆیی بەلجیکادا تێنەپەڕیبوو، کاتێ قانونەکانی زمان دەرکران. پێشکەوتنی ئابووری هەرێمی فلامەکان (فلاندەرن) دوای شۆڕشی پیشەسازی هۆیەکی گرنگ بوو بۆ پەرەسەندنی ئەم داخوازییانە.

پرۆسەی بە فیدیرالی بوونی بەلجیکا پرۆسەیەکی درێژخایەن و ئاڵۆز بوو و زیاتر لە سەدەیەکی ڕەبەقی خایاند، پرۆسەکە بە قانونەکانی زمان دەستی پێکرد. ئەم قانونانە تایبەت بوون بە زمانەکانی وڵات و ڕێکخستنی بەکارهێنانیان کە لە ماوەی نەوەد ساڵدا دەرکران. لەئەنجامی ئەو زنجیرە قانونانەدا هەرسێ زمانی هۆڵەندی، فەرەنسی و ئەڵمانی وەک زمانی ڕەسمی لە وڵاتدا دانیان پێدانرا. هەڵبەتە پرس و کێشەکانی نێوان کۆمەڵگا زمانەوانی و کولتووریی جوداکان بەو قانونانە کۆتاییان پێنەهات. چارەسەرکردنی ئەو پرس و کێشانە پێویستییان بە گۆڕانکاریی گرنگ و زۆر هەبوو لە دەستوری وڵاتدا.

ئەو ڕیفۆرم و گۆڕانکارییانە دامەزراندنی دەوڵەتی فیدیرالییان لێکەوتەوە و بریتی بوون لە پێنج هەنگاوی سەرەکی گۆڕانکاری لە سیستەمی دەوڵەتدا و لە ساڵانی ١٩٧٠، ١٩٨٠، ١٩٨٨-١٩٨٩، ١٩٩٣ و ٢٠٠١دا ئەنجامدران. لە کۆتاییدا لە ١٤ تەممووزی ١٩٩٣ پارلەمانی بەلجیکا دەنگی لە سەر پاشایەتی فیدیرالی دەستوریی بەلجیکا دا. لەو ڕۆژەوە دەوڵەتی فیدیراڵی بەلجیکا لە سێ هەرێمی فیدرالی کە هەرێمەکانی فلاندەری یا فلامی، والۆنی و بڕۆکسلی پایتەخت و چوار کۆمەڵگای زمانەوانی و کولتووری: هۆڵەندیزمان، فەرەنسیزمان، ئەڵمانیزمان و دووزمانیی هۆڵەندی و فەرەنسی- بڕۆکسلی پایتەخت پێکهاتووە و سیستەمەکە کەوتە واری ژیانەوە و بوو بەڕاستییەک.

داننان بە ناسنامە و تایبەتمەندیی ناوچەیی و کولتووریی دەڤەرەکان و بونیادی فیدیرالی هەرێمەکان ئەرکی بەڕێوەبردنی دەوڵەتیان ئاسان کرد. لە یەکەمین ریفۆرمی دەستوریدا کە لە ساڵی ١٩٧٠ ئەنجامدرا، سێ دەڤەری کولتووری دامەزرێندران. ئەمە لە دیدی قانونییەوە سەرەتای پرۆسەی سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی دەوڵەتی بەلجیکا بوو. لەدایکبوونی ئەم سێ دەڤەرە

کولتـــوورییه هەر وەک لە ناوەکەیـــان دەردەکەوێ نیشـــانەی ئۆتۆنـــۆمییەکی کولتـــووری بـــوو. لەگەڵ ئەوەشـــدا دەســـەڵاتی ئەم دەڤەرە کولتوورییـــانە زۆر سنووردار بوو، بەڵام لە هەمان کاتدا وەڵامێک بوو بۆ داخـوازیی فلّامییەکـان کە داوای ئۆتۆنۆمیی کولتوورییان دەکرد بۆ پاراستنی زمان و کولتـووری خۆیـان لە بەرامبەر زمان و کولتووری بالّادەستی فەرەنسیدا.

هەر بەپێی هەمان ریفـۆرمی دەسـتوری سـالّی ۱۹۷۰ بنـاغەیش دانـدرا بـۆ دامەزرانـــدنی ســـێ دەڤەری ئـــابووری، کە دەبـــوایە لە نێـــوان پارێزگـــا و شارەوانییەکاندا لەسەر ئاستی ئـابووری چـالاک بوونـایە. دامەزراندنی ئەم سـێ دەڤەرەیش وەڵامێک بوو بۆ داخوازیی فەرەنسی زمانەکانی والۆنیا و بڕۆکسل بـۆ ئۆتۆنـــۆمییەکی ئـــابووری. لە کاتێکـــدا فەرەنســـیزمانەکان لەگەڵ ئۆتۆنـــۆمیی کولتووریـدا نەبـوون، بەڵام بـۆ هۆڵەنـدیزمانەکان گرنـگ بـوو چـونکە پێشـی لە پڕۆســەی بە فەرەنسـیکردن دەگـرت، فلّامییەکـانیش بە هـۆی بـاری ئـابووری باشیانەوە لەگەڵ دامەزراندنی دەڤەرە ئابووروییەکاندا نەبـوون لە وڵاتێکدا کە بـۆ خۆیان زۆرینەی دانیشتووانیان پێکدەهێنا .

لە ســالّی ۱۹۸۰دا دووەم ریفـۆرمی دەســتوری ئەنجامـدرا کە تەواوکەری ئەوەی پێشوو بوو. یەکە کولتوورییەکان، واتا کۆمەڵگاکـان کە لە سـەر بنەمـای زمـان و کولتـوور دامەزرابـوون و لەمەودوا هەر بە کۆمەڵگەکـان نێویـان دەبەم، بـوون بە یەکەی کـارگێڕی و کـۆمەڵێ دەسـەڵات و ئەرکیـان لە چەنـد بـوارێکی ژیاندا گرتە ئەستۆی خۆیـان. ئەمـانە نـاوی کۆمەڵگاکـانی فلّامـی، فەرەنسـی و ئەڵمانییان لێ نران. هەر یەک لەم کۆمەڵگایانە پارڵەمان و حکـومەتی تـایبەتیی خۆیـان هەیە. هەر بەپێـی ئەم ڕیفۆرمـانە سـێ هەرێمـی فلانـدەرن و والۆنیـا و بڕۆکسلی پایتەخت دامەزرێندران، کە ئەمانەیش پارڵەمان و حکومەتی تـایبەتیی خۆیـان هەبـوو. ئەوەی پەیوەنـدی بە هەرێمـی بڕۆکسـلەوە هەبـوو بـۆ مـاوەیەک لەسەر کاغەز مـایەوە و جێبەجـێ نەکـرا، چـونکە لایەنەکـان نەیـانتوانی لەسـەر پرسەکان ڕێک بکەون.

هۆڵەندیزمانەکان هەر لە سەرەتاوە پارڵەمان و حکومەتەکـانی کۆمەڵگـا و هەرێمەکەی خۆیان تێکەڵ بەیەک کرد و یەک پارڵەمان و حکومەتیـان دامەزراند

و له برۆکسلی پایتەخت جێگیریان کردن. فەرەنسیزمانەکان بە پێچەوانەوە هەموو دەزگا و ئۆرگانە کۆمەڵگایی و هەرێمییەکانیان هێشتەوە.

کاتێ کاروانی پرۆسەی بە فیدیرالیکردنی بەلجیکا بەڕێ کەوت، کێشەی برۆکسل بە توندی خۆی بە سەر دانوستانەکاندا سەپاند. هەرچەندە هەرێمی برۆکسلی پایتەخت وەک لە سەرەوە ئاماژەم پێکرد، لە ساڵی ١٩٧٠ وە لە سەر کاغەز دامەزرابوو، بەڵام نەکرا جێبەجێ بکرێ و بخرێتە واری ژیانەوە، چونکە دید و بۆچوونەکان لە نێوان هەردوو کۆمەڵگای فلامی و والۆنیدا لەیەک دوور بوون. بۆیە پرسی برۆکسل دواخرا بۆ ریفۆرمی سێیەم کە لە ساڵی ١٩٨٨- ١٩٨٩ ئەنجامدرا. بەپێی ئەم ڕێفۆرمە برۆکسل کرا بە هەرێمێکی تایبەت بە نێوی هەرێمی برۆکسلی پایتەخت، ئەمیش وەک هەردوو هەرێمەکەی تر پارڵەمان و حکومەتی خۆی دامەزراند. هەر بەپێی ڕیفۆرمەکانی ١٩٨٨ ـ ١٩٨٩ ئۆرگانەکانی کۆمەڵگە و هەرێمەکان دەسەڵاتی زیاتریان پێدرا و بوار و مەودای ئەرک و کارەکانیان فراتر بوون. کۆمەڵگاکان بوارەکانی فێرکردن و پەروەردە و کولتووریان بە واتا فراوانەکەی وەرگرت، هەرێمەکانیش بوارەکانی هات و چۆ و کاروباری گشتییان کەوتە ئەستۆ. پرۆسەی بە فیدیرالیبوونی بەلجیکا بەریفۆرمەکانی ساڵی ١٩٩٣ کۆتایی پێهات کاتێ پارڵەمانی ولات دەنگی لەسەر ئەم ڕێفۆرمانە دا. بەو شێوەی بە فەرمی هەموو دەسەڵات و بوارەکانی کار و چالاکی کۆمەڵگا و هەرێمەکاندا دیاری کران.

بەندی یەکەمی دەستوری بەلجیکا، کە جاران بەم شێوەیە داڕێژرابوو (بەلجیکا لە ئۆستانەکان پێکدێ) گۆڕدرا و بوو بە (بەلجیکا دەوڵەتێکی فیدیرالیە لە کۆمەڵگا و هەرێمە فیدیرالیەکان پێکدێ). لەو ساتەوە دەوڵەتی فیدیرالی بەلجیکا بوو بە ڕاستییەکی دەستوری. بە دامەزراندنی سیستەمی فیدیرالی قانون و بڕیارەکان وەک جاران تەنها لە دەستی حکومەت و پارڵەمانی فیدرالیدا نەمان، بەڵکو درانە دەستی کۆمەڵێ دەزگا و ئۆرگانی هاوکار و هاوبەش، کە بەسەربەخۆیی هەر یەکەیان لە بواری خۆیدا ئەرک و کارەکان ئەنجامدەدا.

ئەو ڕیفۆرمانە بەلجیکایان لە دەوڵەتێکی یونیتێری یەک حکومەتییەوە گۆڕی بۆ سیستەمێکی چەند یەکەیی ئالۆز کە لە سێ پایە پێکدێ. لە پایەی هەرە سەرەوەدا حکومەتی فیدیراڵی و ئۆرگانەکانی و حکومەت و پارڵەمانەکانی کۆمەڵگا و هەرێمەکان دێن. ئەمانە لە سەر زەوی و ئاستی قانونی هاوتا و هاوسانن. تەنها بوارەکانی کار و چالاکی و دەسەڵاتەکانیان جیاوازن. لە پایەی دووەمدا، یان خوارتر، پارێزگا یا ئۆستانەکانی وڵاتن دێن کە ژمارەیان ١٠ دانەیە. تاکو ساڵی ١٩٩٣ پارێزگاکان ڕاستەوخۆ لە ژێر کۆنترۆڵ و چاودێریی حکومەتی ناوەندیدا بوون. بەڵام لەو ساڵە بەدواوە ئۆستانەکان لە ژێر چاودێری هەموو دەسەڵاتە باڵاکاندان، واتا هەموو ئەوانەی لە سەر پایەی یەکەمین ڕاوەستاون (فیدیرالی و کۆمەڵگایی و هەرێمی).

لە پایەی سێیەمین و هەرە ژێرەوە شارەوانییەکان دێن، کە نزیکترین ئۆرگانن لە هاوواڵتیانەوە و ئەمانیش لە لایەن حکومەتە باڵاکانی پایەی یەکەمینەوە چاودێری دەکرێن.

پرۆسەی دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە بەلجیکا بە دوو ڕێچکەی هاوتەریبدا دەڕۆن. ڕێچکەی یەکەمیان پەیوەندی بە زمانەوە هەبوو، کە لە ڕاستیدا هەموو ئەوەی پێی دەوترێ کولتوور. لێرەدا کۆمەڵگاکان لە ئاراداان. وشەی کۆمەڵگاکان بۆ خۆی ئاماژە بەو خەڵکانە دەکات کە زمان و کلتووری هاوبەش کۆیان دەکاتەوە (هۆڵەندیزمانەکان، فەرەنسیزمانەکان و ئەڵمانیزمانەکان). ڕێچکەی دووەمیش بەرژەوەندییە ئابووریەکان دەیانجووڵێنێ. دەڤەرە جوداکان کە داوای ئۆتۆنۆمی ئابووریان دەکرد، ئەم بەرژەوەندییانەیان وەکو بەڵگە پێشان دەدا. سازکردنی سێ هەرێمەکە (فلاندەرن، والۆنیا، بروکسلی پایتەخت) لە ئەنجامی ئەم هەوڵانەدا بوو. ئەم هەرێمانەی بەلجیکا هاوچەشنی ویلایەتەکانی ئەمریکا و زەمینەکانی ئەڵمانیان.

لەتەک کۆمەڵگا و هەرێمەکاندا بەلجیکا هێشتا لە ١٠ پارێزگا و ٥٨٩ شارەوانی پێکدێ. سەرباری ئەو دابەشکردنەی دەسەڵات و ئەرکەکان، حکومەتی فیدرالی هێشتا دەسەڵاتی گرنگی لە دەستدایە، وەک: کاروباری دەرەوە، بەرگری، دادوەری، دارایی، ئاسایشی کۆمەڵایەتی و هەندێ بواری گرنگی

لەشساغیی گشتی و کاروباری نێوخۆ. بەڵام ئەم دەسەڵاتانە رێگەیان لەوە نەگرتووە کە کۆمەڵگا و هەرێمە فیدیرالییەکان لەگەڵ وڵاتانی دەرەوەدا پەیوەندی گرێبدەن بە تایبەتی لە بواری ئابووری و بازرگانیدا.

بە شێوەیەکی تریش دەتوانین باس لەم هەرەمی دەسەڵاتە لە بەلجیکا بکەین: لەسەر ئاستی فیدیرالی (شای بەلجیکا، - حکومەت، پارڵەمانی فیدیرالی، کە لە دوو ژوور پێکدێ: ژووری نوێنەران و ژووری سیناتۆرەکان، — سینات، کە لای ئێمە زۆر بەژووری پیران نێو دەبرێ. لەسەر ئاستی هەرێمەکانیش (هەرێمی فلاندرن، هەرێمی والۆن و هەرێمی برۆکسلی پایتەخت). لەسەر ئاستی کۆمەڵگاکانیش (فەرەنسیزمانەکان، هۆڵەندیزمانەکان و ئەڵمانیزمانەکان و برۆکسلی پایتەختی دووزمان). پارێزگاکانیش بەم شێوەیە دابەش بوون: ٥ فلامی، ٥ والۆنی، شارەوانییەکانیش کە ٥٨٩ شارەوانین ٣٠٨ یان فلامی، ٢٦٢ یان والۆنی و ١٩یان لە برۆکسلە، دەڤەری ئەڵمانیزمانەکان و شارەوانییەکانی لەنێو هەرێمی والۆنیادایە.

برۆکسلی پایتەخت، وەک لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ کۆسپێکی گەورە بوو لەسەر رێگەی بنیاتنانەوەی دەوڵەتی بەلجیکا و دابەشکردنی دەسەلات لە نێوان کۆمەڵگا و هەرێم و پارێزگا و شارەوانییەکاندا. دەبێ ئەوەیش بڵێم کە دانیشتووانی برۆکسل داواکاری زۆریان لە بارەی پرۆسەکەوە نەبوو، وەک ئەوەی سەبارەت بە فلاندەرن و والۆنیا بگرەوبەردە و ململانێیان لەسەر دەکرا و برۆکسلیان کردبووە کرۆکی پرسەکان. زۆر جار پرسی برۆکسل لە یەک ڕستەدا کورت دەکرێتەوە، ئەویش ئەوەیە برۆکسل شارێکی فلامییە بەڵام زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانی فەرەنسیزمانن .

برۆکسل گەورەترین شارە کە بە هۆڵەندی قسەی تێدا دەکرێ، هەڵبەتە ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هەموو دانیشتووانی برۆکسل دەتوانن بە هۆڵەندی قسە بکەن. لە هەمان کاتدا برۆکسل پێنجەمین گەورەترین شاری فەرەنسیزمانە لە جیهاندا کە لە دوای پاریس، مۆنتریال، مارسێل و لیۆن دێ. نزیکە ٣٠٪ ی دانیشتووانی برۆکسل بە ڕەچەڵەک بەلجیکی نین (ئەمانە: ئیتاڵی، ئیسپانی، مەغریبی، تورک، یۆنانی و کۆسۆڤۆیی ...تاد). بەشێک لەمانە بریتین لەوانەی

پێیانـدەگوترێت کرێکـارە میوانەکـان و هەروەهـا نەوەکـانی ئەو کرێکـارانەن. بەشەکەی تریان پەنابەر و ئەو بیانییانەن کە لە دەزگـا و ئۆرگانەکـانی یەکێتـی ئەورووپا کار دەکەن. لە هەر دە منداڵ، کە لە برۆکسل دێنە دونیـاوە، چواریـان لە باوک و دایکی بیانین.

سـاڵی ١٩٠٠ بە بریـاری سـەرۆک شـارەوانی ئەو دەمەی برۆکسـل نێـوی شەقام و کۆڵان و گۆڕەپان و دەزگاکان بە هەردوو زمانی هۆڵەندی و فەرەنسـی نووسران. لە شـاری برۆکسـل مـرۆڤ بە ئاسـانی هەسـت بە باڵادەسـتیی زمـانی فەرەنسی دەکات.

تەمەنـی برۆکسـل زیـاتر لە هەزار سـاڵە و بەشـی هەرە زۆری مێـژووەکەی وەکـو شـارێکی برابـانتی، هۆڵەنـدیزمان بەسـەر بـردووە. تـا کۆتـایی سـەدەی هەژدەهەمـیش زمـانی هۆڵەنـدی تێیـدا بـاڵا دەسـت بـوو. بەڵام لە کۆتـایی ئەو سەدەیەوە ئەو بارە گۆڕدرا. داگیرکردنی برۆکسل لە لایەن فەرەنساوە بۆ ماوەی چـارەکە سـەدەیەک زۆر شـتی گـۆڕی و شـوێنەواری بەهێـزی لەسـەر ڕوخسـاری شارەکە لە دووی خۆی بەجێهێشت، زمانی کارگێڕیش ئەو دەمە فەرەنسی بوو.

لە کـاتی بەدەسـتهێنانی سـەربەخۆییەوە برۆکسـل بـوو بە پایتەخـت، کاربەدەستان و ئەندامانی توێژی باڵای وڵات گوێزایـانەوە بـۆ ئەو شـارە کە بـوو بە شوێنی کار و ژیان و گوزەرانیان. لە کاتی ڕاگەیاندنی سـەربەخۆییدا ژمـارەی دانیشـتووانی برۆکسـل تەنهـا پەنجـا هەزار کەس بـوو. سـاڵی ١٨٧٥ واتـا دوای کەمتر لە پەنجا ساڵ، ئەو ژمـارەیە خـۆی دەدا لە چـارەکە ملیۆنێـک. لە سـاڵی ١٩١٤یشـدا ژمـارەی دانیشـتووانی برۆکسـل گەیشـتە سـێ چـارەکە ملیـۆن. لە کاتێکدا خەڵکی ڕەشوڕووت کەمتر دەکەوتنە ژێر کـاریگەریی زمـان و کولتـووری فەرەنسییەوە، چینـی ئوروسـتوکرات و بـورژوا و کاربەدەسـتان ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بەرەو فەرەنسیبوون دەچوون. دەسپێکی خوێندنی گشـتیی لە سـاڵی ١٩١٤ بـوو بە خاڵی وەرچەرخان و هەنگاوێکی گرنگ بۆ بڵاوبـوونەوەی زمـانی فەرەنسـی لە نێو دانیشتووانی برۆکسلدا. هەرچەندە لە سەدەی نۆزدەمیندا قانوونی زمانەکـان دەرچووبوو و سەرۆکی شارەوانی برۆکسل لە کۆتـایی ئەو سـەدەیەوە بە هەردوو زمان نێوی شەقام و کۆڵان و دەزگاکانی نووسیبوو، بەڵام تەنها لە سـاڵی ١٩٨٠ دا بەر بە پرۆسەی بە فەرەنسیبوون گیرا .

مۆدێلی سیاسیی هەرێمی برۆکسلی پایتەخت لە سەر بنەمای داننان بە دوو کۆمەڵگای زمانیدا هاتە کایەوە. کێشەی برۆکسل لە نێوان هۆڵەندیزمان و فەرەنسیزمانەکان بەم شێوەیە دەستی پێکرد. بۆ فلامییەکان برۆکسل شارێکی فلامی و بەشێک لە خاکی نیشتمانیان بوو، بەڵام ببوو بە قوربانی پرۆسەی بە فەرەنسیکردن. دامەزراندنی هەرێمێکی تایبەت بۆ برۆکسلی پایتەخت بەلای ئەمانەوە وا لێکدەدرایەوە کە دەبێتە هۆی سڕینەوەی برۆکسل لە سەر نەخشەی فلاندەرن. پێیان وابوو ئەگەر ناچار بن دان بە هەبوونی هەرێمێکدا بنێن، ئەوا دەبێ ئەو هەرێمە زۆر فراوان نەبێ، چونکە ئەو هەرێمە هەمووی لەسەر خاکی فلاندەرن دەبێت، بەڵام زمانی فەرەنسی تێیدا بااڵدەست دەبێ. بەبۆچوونی فلامییەکان پرۆسەیەکی لەو جۆرە یەک واتای هەبوو، ئەویش پەرەدانە بەپرۆسەی بە فەرنسیکردنی ئەو ناوچەیە و دەڤەری زیاتر لەسەر حیسابی فلاندەرن و دانیشتووانەکەی. ترسیان لەوەیش هەبوو کە دامەزراندنی هەرێمی پایتەخت دەتوانێ ببێتە هۆی تێکدانی هاوسەنگی لە نێوان هەردوو کۆمەڵگادا، زۆر رێیشی تێدەچێ هەردوو هەرێمە فەرەنسیزمانەکە کە والۆنیا و برۆکسلە لە دژی تاقە هەرێمە هۆڵەندیزمانەکە ڕابوەستن. هەرچی فەرەنسیزمانەکان بوون بەپێچەوانەوە برۆکسلیان بە شارێکی فەرەنسیزمان دادەنا و پێیان وابوو کە مافی بەڕێوەبەرایەتی شارەکە دەبێ هەر بە دەستی ئەمانەوە بێ، بە تایبەتی لەسەر ئاستی شارەوانییەکان، چونکە زۆربەی دەنگدەران فەرەنسیزمانن.

لە سەرەتای هەفتاکانی سەدەی بیستەمەوە، کاتێ بڕیاری دامەزراندنی هەرێمەکان درا، فەرەنسیزمانەکان بەگشتی و ئەوانەی برۆکسل بەتایبەتی داوای دامەزراندنی هەرێمێکی ناوەندییان لە برۆکسل دەکرد، کە هەردوو کۆمەڵگاکە بگرێتە خۆی، بەڵام ئامادە نەبوون ئەو هەرێمە دوو زمان بێ و هەردوو کۆمەڵگاکە، واتا هۆڵەندیزمان و فەرەنسیزمانەکان، وەک یەک لە ئۆرگانەکانی ئەو هەرێمەدا نوێنەرایەتییان هەبێ و هەردوو زمانەکەیش هاوشان بن و بەیەکسانی بەکار بهێندرێن. کێشەی برۆکسل ڕەهەندێکی تریشی هەبوو، ئەویش ئەوە بوو کە ئەو ناوەندی دەسەاڵتی سیاسی دەوڵەت و چااڵکی ئابووری کەرتی تایبەت بوو. لە کۆتایی شەستەکانی سەدەی ڕابردووەوە پرسی برۆکسل بوو

بەبابەتی باسوخواس و بگرەوبەردە لە میانەی پرۆسەی ڕیفۆرمی دەستوری و سەرلەنوێ بونیادنانەوەی دەوڵەتدا.

ئەو کاتە زیاتر والۆنەکان داوای دامەزراندنی هەرێمی کارگێڕییان دەکرد، لە کاتێکدا فلامەکان تەنها داوای ئۆتۆنۆمی کولتووریییان دەکرد، چونکە پێویستییان بەوە نەبوو پرۆسەی بڕیاردان بەلۆکاڵ بکەن لە دەوڵەتێکدا کە خۆیان زۆربەی دانیشتووانی پێکدێنن. لە ڕیفۆرمی دەستوری ١٩٧٠دا بەندی ١٠٧ بۆ دەستور زیاد کرا، کە دەقەکەی بەم جۆرەیە (بەلجیکا سێ هەرێم دەگرێتە خۆی: هەرێمی فلامی، هەرێمی والۆنی و هەرێمی برۆکسل...)، هەر لەو ماددەیەیشدا باس لە چۆنێتی دیاریکردنی دەسەڵاتی ئەو هەرێمانە و ئەرک و ئۆرگانەکانیان کراوە. داڕشتنی بڕگە قانونییەکە بەدڵی زۆر کەس نەبوو و قسە و باسی زۆری لەبارەوە کرا. بەگشتی بوونی سێ هەرێم وەکو پرینسیپ پەسەند کرا، بەڵام لە بارەی نێوەڕۆک و پرس و کێشەکانەوە یەکدەنگی بەدەست نەهات. تەنها ئەو بڕیارە جێگیر کرا کە دەبوایە ئەندامانی ئۆرگانە هەرێمییەکان لە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە ببن بە ئەندام. ئەمەیش ئەو ڕاستییەی خستە ڕوو کە ئەم هەرێمانە یەکەیەکی کارگێڕی ئاسایی نین. جێبەجێکردن و پڕکردنەوەی نێوەڕۆکی ئەو ماددەیە کارێکی درێژخایەن بوو و نەفەسی درێژی ویست بە تایبەتی ئەو لایەنەی پەیوەندی بە برۆکسلی پایتەختەوە هەبوو. هەر لەو ساڵەدا قانونێکی تایبەت دەبارەی دەزگاکانی پلاندانان و نامەرکەزیی ئابووریش دەرکرا. لە ڕێگەی ئەم قانونەوە دەزگای کەڵک وەرگرتن لە کانزاکان، نووسینگەی پلاندانان، ئەنجومەنی ئابووری و ڕێکخراوی گەشەکردنی هەرێمەکان دامەزران. بیر لەوەیش کرایەوە کە بۆشایی کارگێڕی ڕوو نەدات، ئەگەر دامەزراندنی هەرێمی برۆکسلی پایتەخت تەگەرەی تێکەوت، کە لە ڕاستیدا تەگەرەی تێ کەوت. بۆیە ئۆرگانێکی قانونی، کە نوێنەرایەتی دانیشتووانی پایتەختی دەکرد لە ئارادا بوو و دەسەڵات و ئەرکەکانی هەر ١٩ شارەوانییەکەی بەجێ دەهێنا. ئەم دەزگا قانونییە کە ئەو ئەرکانەی لە برۆکسل گرتە ئەستۆی خۆی تاوەکو ساڵی ١٩٨٩ بەردەوام بوو، کاتێ حکومەتی هەرێمی برۆکسلی پایتەخت ئەو ئەرک و دەسەڵاتانەی لێ وەرگرتەوە. گرنگترین ئەو ئەرکانە

ئەمانە بوون: پرسەکانی زەویوزار، هاتوچۆ، ئاسایش، لەشساغی، کاروباری گشتی و گەشەی ئابووری. ئەندامانی ئەو ئەنجومەنەی برۆکسل لە سەر بنەمای هەردوو زمان دابەش ببوون و لە ٢١ ی نۆڤەمبەری ١٩٧١ دا هەڵبژێردران بۆ ئەنجومەنی برۆکسل.

ئەنجومەنی برۆکسل دوو کۆمسیۆنی کلتووریشی لەپاڵدا بوو، یەکێکیان بۆ هۆڵەندیزمانەکان و ئەوی دیشیان بۆ فەرەنسیزمانەکان بوو. ئەندامانی ئەم دوو کۆمسیۆنە لە لایەن هەردوو گرووپی نێو ئەنجومەنەکەوە هەڵبژێردران. ئەم کۆمسیۆنانە ئەرکەکانی پەروەردە و فێرکردن و کولتووریان بەجێ دەهێنا. لە دواییدا ئەم ئەرکانە خرانە پاڵ کۆمیتەی وەزارییە هەرێمی برۆکسلی پایتەخت، کە لە وەزیرێک و دوو بریکاری وەزیر پێکدەهات و تەنها لە بەردەم پارڵەمانی ولاتدا بەرپرسیار بوون.

بەگوێرەی قانونی ٨ ی ئابی ١٩٨٠، کە دەزگاکانی هەرێمەکانی ولاتی رێکدەخست تەنانەت بە یەک وشەیش باسی هەرێمی برۆکسل نەکرا، چونکە تا ئەو کاتە هێشتا هیچ رێکەوتنێکی سیاسی لەسەر هەرێمی پایتەخت نەهاتبووە دی، بۆیە هەر بە هەمان شێوەی جاران بەڕێوە دەبرا. ئەمەیش کاریگەری نەرێنی لەسەر باری ئابووری و گەشەکردن و کارگێڕیی برۆکسل هەبوو. لەو ماوەیەدا دید و بۆچوونی فەرەنسیزمان و هۆڵەندیزمانەکان زیاتر لەیەک دوور دەکەوتنەوە و جیاوازییەکان قوولتر دەبوونەوە. هەرچەندە زۆربەی پارتە فلامییەکان بەبەندی ١٠٧ ی سالی ١٩٧٠ قایل بوون، بەڵام ئامادە نەبوون دان بەوەدا بنێن کە هەرێمی برۆکسلی پایتەختیش هاوتا بێ لەگەڵ هەردوو هەرێمەکەی تردا و هەمان دەسەڵات و کەسایەتی قانونی هەبێ. لایەنەکان زیاتر ئەوەیان پەسەند بوو کە هەرێمی برۆکسلی پایتەخت لە لایەن حکومەتی فیدیرالی یا هەردوو کۆمەڵگاوە بەڕێوە ببرێ. فەرەنسیزمانەکانیش یەکدەنگ نەبوون دەربارەی دوا فۆرم و بونیادی هەرێمی برۆکسل.

پرسی دوو زمانی لە هەرێمی برۆکسلدا یەکێ لە کۆسپ و تەگەرە سەرەکییەکان بوو. والۆنییە فەرەنسیزمانەکانی برۆکسل یەک بۆچوونیان لەم بارەیەوە هەبوو، ئەویش ئەوە بوو کە دەبێ زمانی فەرەنسی بالا دەست بێ و

نابێ ئەوان ناچار بکرێن فێری زمانی هۆڵەندی بن. هەرچەندە لە هەشتاکاندا چەندین پرۆژەی قانونی پێشکەش کران سەبارەت بە جێگیرکردنی مادەی ١٠٧ بە تایبەتی ئەو ڕەهەندەی پەیوەندی بە باری برۆکسلەوە هەبوو، بەڵام تا ساڵی ١٩٨٨ پێکهاتنی سیاسی لە بارەی برۆکسلەوە نەهاتە دی. ئەم پێکهاتنە لە قانونی ١٢ ی کانونی دووەمی ١٩٨٩ ڕەنگی دایەوە، بە تایبەتی ئەو لایەنەی پەیوەندی بە دەزگا و ئۆرگان و سازییەکانی برۆکسلی پایتەختەوە هەیە. بەپێی ئەم قانونە هەرێمی برۆکسلی پایتەخت لە سنووری ١٩ شارەوانیدا ڕاگەیەندرا، پارڵەمان و حکومەتیشی بۆ دامەزرێندران و ئەرکەکانی ئەنجومەنی پێشووی برۆکسل گوێزرانەوە بۆ ئەم حکومەتە. هەر بە گوێرەی ئەم قانونە کۆمسیۆنی هاوبەش لە نوێنەرانی هەردوو کۆمەڵگاکە سازکران بۆ ڕاپەڕاندنی ئەرکە هاوبەشەکان. واتا ئەم قانونە کەسایەتی قانونی هەرێمی برۆکسلی پایتەختی دیاری کرد و سنوور و دەسەڵاتەکانی و دەزگا و ئۆرگانەکانی بە تەواوی دیاری کرد.

هەرێمی برۆکسل تەنها شاری برۆکسل و دەوروبەری دەگرێتەوە، کە بەسەریەکەوە ڕووبەرەکەی دەکاتە ١٦٢کم٢. ئەم شارە دابەشکراوە بۆ ١٩ شارەوانی. شارەوانیش نەک تەنها لە برۆکسل، بەڵکو لە وڵاتانی دیموکراسی و لیبڕاڵدا گرنگترین یەکەی دامەزراوەی دەسەڵات و کارگێڕین کە ڕاستەوخۆ لەلایەن دانیشتووانەوە هەڵدەبژێردرێن.

ڕەنگبێ تەنها لە بواری شارەوانییەکاندا مرۆڤ بتوانێ کەڵک لە ئەزموونی برۆکسل وەربگرێ بۆ ئەوەی پێکهاتە و گرووپە جیاوازەکانی شاری کەرکوک بتوانن زمان و کولتووری خۆیان بپارێزن و لە بەڕێوەبەرایەتی شارەکەدا بەشدار بن.

دانیشتووانی برۆکسل لە ئەنجامی پرۆسەیەکی سروشتی مێژوویيدا و بە هۆی باڵادەستیی کولتوور و زمانی فەرەنسییەوە لەمیانەی چەند سەدەیەکدا زمانیان بووە بە فەرەنسی. هەرچەندە بۆ ماوەیەک دان بە زمانی هۆڵەندیدا وەکو زمانێکی یەکسان و هاوتا نەدەندرا، بەڵام هەر لە دوای سەربەخۆییەوە پرۆسەی داننان بە زمانەکانی وڵاتدا دەستی پێکرد و قانونی زمان دەرکرا و لە

کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە هەردوو زمانی فەرەنسی و هۆڵەندی لە برۆکسل بەکاردەهێندران. هەرگیز مرۆڤی هۆڵەندیزمان ناچار نەکراوە و گوشاری نەخراوەتە سەر بۆ ئەوەی برۆکسل بەجێبهێڵێت، خۆ باسی دەرکردن هەر ناکرێ.

لە کاتێکدا حکومەتی عێراق لە دوای دامەزراندنییەوە دەستی بە پرۆسەی بەعەرەبکردنی دانیشتووانی ولّات کرد و زۆر کەسیان لە نێو عەرەبدا تواندەوە. لە هەموو ئەو پەیمان و بەڵێنانەیش پاشگەز بووەوە، کە لەکاتی خۆیدا کۆمەڵەی گەلان دابووی بە کورد و حکومەتی عیراقی پێیان قایل ببوو. دەسەڵاتدارانی عێراق بە درێژایی سەدەی بیست تەنگوچەڵەمەی زۆریان لە بەردەم فێربوون و بەکارهێنانی زمانی کوردیدا دروستکرد و لە گەلێ دەڤەری کوردستان رێگەیان نەدا منداڵانی کورد بە زمانی کوردی بخوێنن و لە دادگاکاندا بەکار بهێندرێت. تەنانەت لەدوا سالّانی دەسەڵاتی بەعسدا زمانی کوردی لە زۆر ناوچەی کوردستانی دەرەوەی هەرێمدا لە بارودۆخی قەدەغەکردندا بوو. ئێستایش زۆربەی عەرەبی عێراق ئەوەی پێ قووت نادرێ کە کوردی ببێ بە زمانی فەرمی لەتەک زمانی عەرەبیدا. لە کەرکوک نەک هیچ یەکێ لەو مەرجانەی سەبارەت بە برۆکسل لەسەرەوە ئاماژەم پێکردن لە ئاراداندا، بەڵکو سیاسەتی بەعەرەبکردن، پەراوێزخستن و پاکتاوکردنی نەژادی گەیشتە ئاستێکی ترسناک و هەڕەشە لە دوا رۆژی کورد لەو شارە و دەڤەرە هاوچەشنەکانی دەکەن. لە دوای نەمانی ڕژێمی بەعسیش هێشتا ئەو شار و ناوچانە ڕووبەڕووی مەترسی گەورە دەبنەوە.

هەرێمی برۆکسلی پایتەخت تەنها شارێک و دەوروبەرەکەیەتی، لە کاتێکدا پرسی کەرکوک دۆزی پارێزگایەکە کە زیاتر لە ١٢٠ جار ئەوەندەی ڕووبەری برۆکسلە، ئەمە پێش ئەوەی ڕژێمی بەعس لەتوپەتی بکات و بەم بارەی ئێستایشی هێشتا زیاتر لە ٦٠ جار ئەوەندەی هەرێمی برۆکسلە. خۆ ئەگەر باسی لیوای کەرکوکی مێژوویی بەر لە سالّی ١٩١٨ بکەین، ئەوا ٢٣٤ جار ئەوەندی ئەو هەرێمەیە و بە ٦٠٠٠ کم لە هەموو پانتایی بەلجیکایش (کە ٣٢٥٤٥ کم٢) گەورەترە. کەرکوک لەسەر خاکی کوردستانە و لە ناوجەرگەیدایە.

خـــاڵێکی تـــری گرنـــگ ئەوەیە کە برۆکســـل پـــایتەختی وڵاتە و هۆڵەندیزمانەکان، کە بە شاری مێژوویی خۆیـانی دەزانـن کردوویـانەتە نێوەنـدی حکـومەت و پارڵەمـان و هەمـوو دەزگـا و ئۆرگـانە سـەرەکییەکانی خۆیـان. بە هەمـان شـێوەیش فەرەنسـیزمانەکان لەتەک بالأدەسـتیی زمـانی فەرەنسـیدا، دەزگاکانی حکومەتی ناوەندی و چەندین دەزگا و ئۆرگانی خۆیانیان لە برۆکسل جێگیر کردووە.

کەرکوک نە پایتەختی عیراقە، نە لە نێو خاکی نیشتمانیی عەرەبـدایە، نە دانیشـتووانی بەشـێوەیەکی سروشـتی لە مـاوەی یەک دوو سـەدەدا بـوونە بە عەرەبیزمان و نە بەپرۆسەیەکی سروشتی ڕوخساری گۆڕدراوە. حکومەتی عێـراق بە بەرچـاوی هەمـوو دونیـاوە ڕوخسـاری کەرکـوکی بە زۆر گۆڕیـوە، بە سـەدان هەزار عەرەبـی هێنـاوە و نیشـتەجێی کـردوون، لە بەرامـبەر ئەوانەدا هەزاران خێزانی کوردی دەرکردووە و دەستی بەسەر زەویوزار و خانووبەرەیاندا گرتووە.

بەرژەوەنـدیی ئـابووری خەڵکـی بەلجیکـای بە شـێوەیەکی وا بە یەکەوە گرێـداوە، کە نەک تەنهـا جیـابوونەوەی کـردۆتە کردەوەیەکـی مەحـاڵ، بەڵکـو برۆکسـل بـێجگە لەوەی پـایتەختی بەلجیکـایە بـووە بە پـایتەختی یەکێتـی ئەوروپایش. هیچ یەکێ لەم مەرجانەیش لە کەرکوک لە ئـارادا نـین بـۆ ئەوەی مۆدێلی برۆکسل بکرێت بە ڕێگەیەک بۆ چارەسەرکردنی کێشەکەی.

سەرباری هەمـوو ئەمـانە و لە هەمـوو ئەمـانەیش خراپتـر ئەوەیە، کاتێـک کورد باس لە مۆدێلی برۆکسل دەکا بۆ چارەسـەرکردنی کێشـەی کەرکـوک، ئەوا یەکسەر کەرکوک دەخـاتە دەرەوەی سـنوورەکانی کوردسـتانەوە. ئـاخر هەرێمـی برۆکسلی پایتەخت وەکو ڕوونم کردەوە هەرێمێکی فیدیرالی سەربەخۆیە و هاوتا و یەکسانە لەگەڵ هەردوو هەرێمەکەی تری بەلجیکادا.

لەبەر ئەمانە و دەیان هۆ و فاکتەری تر کە پەیوەندییان بە باری سیاسی، کولتووری ، ئاستی ژیاری و زۆر شـتی تـرەوە هەیە و لە لای زۆربەی خـوێنەران ئاشکران، پرسی برۆکسل و کەرکـوک تەنهـا خوایـان یەکە. مـۆدێلی برۆکسـل بە هـیچ شـێوەیەک بە کـاری کەرکـوک نـایە و تەنهـا چارەسـەر کە دادی کەرکـوک دەدات گەڕانەوەیەتی بۆ سەر هەرێمی کوردستان. هەڵبەتە بۆ گەیشتنی گـرووپە

ئەتنیکییەکانی شاری کەرکوک بە مافە کولتووری و زمانەوانی و سیاسییەکانیان دەکرێ کەڵک لە ئەزموونی بەلجیکا و دەیان وڵاتی تری دونیا وەربگرین.

بەگشتی کەرکوک و برۆکسل لە دوو جیهانی تەواو جیاواز لە یەکدان لە هەموو بوارەکاندا. سیستەمی سیاسی بەلجیکا بەرهەمی چەند سەدەیەک لە گەشەی ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتوورییە. مۆدێلی برۆکسلیش لە ئەنجامی پرۆسەیەکی دوور و درێژ لە دانوستان و پێکهاتن لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی نیشتمانی و ئابووری هاتووەتە کایەوە. مخابن زۆربەی هەرە زۆری ئەم بنەما و بەهایانە لە عێراق و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە ئارادا نین. کولتووری یەکترسڕینەوە و تووندوتیژی باڵادەستە و هیچ دەرفەتێک نادات بە جێبەجێکردنی پرۆسەی لەو جۆرەی بەلجیکا.

سەرچاوەکان:

بۆ نووسینی ئەم بەشە سوودم لە هەندێ کتێب و سەرچاوەی میژوویی لەبارەی میژوو و بونیادی سیاسی و قانونی دەوڵەتی فیدرالی بەلجیکا بەزمانی هۆڵەندی وەرگرتووە. بۆ زۆر پرس و زانیاریش سەردانی سایتە فەرمییەکانی حکومەتی بەلجیکام کردووە، وەک لە خوارەوە ئاماژەیان پێکراوە:

1. Geert van Istendeal, Een Geschiedenis van Belgie, Amsterdam 2013.
2. Paul de Ridder, Brussel – Geschiedenis van Een Brabantse Stad, Gent 2008.
3. Els Witte, Alain Meynen, Dirk Luyten, Politiek Geschiedenis van Belgie van 1830 tot Heden, Brussel 2016.
4. Els Witte & Harry van Velthoven, Strijden om Taal. De Belgische Taalkwestie in Historisch Perspectief, Kapellen 2010.
5. Geert van Istendael, Het wakker worden Belgisch in een anderlabyrint land, Geheel herziende uitgave, Amsterdam 1997 .
6. www.belgium.be.
7. www.brussel.be.
8. www.rbe.irinet.be.
9. www.vub.ac.be.

کەرکوک لە ڕاپۆرتی بەیکەر - هاملتن و گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکاندا

گرووپی لێکۆڵینەوە لە بارودۆخی عێراق لە ١٥ی ئازاری ساڵی ٢٠٠٦ دا، لەسەر داوای کۆنگرێسی ئەمریکا، لە ١٠ ئەندام لە هەردوو پارتی کۆماری و دیموکراتی پێکهێندرا. گروپەکە بە سەرۆکایەتی هەر یەک لە وەزیری دەرەوەی پێشووتری ئەمریکا جەیمس بەیکەر و سیناتۆری دیموکراتی بەیکەر هاملّتن بوو. ئەرکی گرووپەکە هەڵسەنگاندنی بارودۆخی عێراق بوو و ئینستیتوتی ئەمریکی بۆ ئاشتی پشتیوانی لێژنەکە بوو. ئامادەکردنی ڕاپۆرتەکە ٩ مانگی کێشا و ٤٠ شارەزا و پسپۆر لە بواری سیاسی و سەربازیدا بەشداریان تێدا کرد. گرووپەکە لەگەڵ بەرپرسانی گەلێ وڵاتدا قسەی کرد بۆ ئەوەی ئاگادار بێت لە ڕا و بۆچوونیان سەبارەت بە بارودۆخی عێراق. لە کۆتاییدا ڕاپۆرتەکەیان لە ١٦٠ لاپەڕەدا لە ٦ی دیسەمبەری ٢٠٠٦دا بڵاوکرایەوە. ڕاپۆرتەکە وەک کتێب هەر لە مانگی دیسەمبەری ٢٠٠٦دا لە نیویۆرک بڵاوکرایەوە و لە ماوەی حەفتەیەکدا ٣٥٠٠٠ دانەی لێ فرۆشرا[1].

بارودۆخی عێراق پڕ لە ئاژاوە و پێکدادان بوو و لە لێواری شەڕی نێوخۆییدا بوو. هەموو دروشمەکانی کاربەدەستانی ئەمریکایش لە بارەی عێراقێکی دیموکراتییەوە، کە دەبێتە نموونە بۆ هەموو وڵاتانی ڕۆژهەڵات، وەک بڵقی سەرئاو بوون. ئەرکی سەرەکی گرووپەکە گەڕان بوو بەدوای دەرچەیەکدا لەو بارە سەختەی کە سوپا و سیاسەتی ئێیکەوتبوو لە عێراق. بەدەربڕینێکی تر هەوڵێک بوو بۆ گەیشتن بەئامانجەکان لە ڕێگای سیاسی و دیپلۆماسییەوە، دوای ئەوەی کردەوەی سەربازی شکستی هێنا لە بەدیهێنانیان. گرووپەکە لە کێشە دیارەکانی عێراق دەکۆڵییەوە و دەیەویست بزانێت تا چەند گرێدراوی یەکن و دەبێ چی بکرێت. کێشەکانی عێراق زۆر لەوە گەورەتر بوون کە لە ڕاپۆرتەکەدا ئاماژەیان پێکرا. لەو کاتەدا عێراق دەوڵەتێکی داڕووخاو و هەڵوەشاوە بوو، سوپای دەوڵەتێکی زلهێز داگیری کردبوو، کۆمەڵێ حیزب و هێزی مەزهبی و بێ ئەزموون لە بواری بەڕێوەبردن و فەرمانڕەواییدا تێیدا هەر بەناو فەرمانڕەوا بوون و کەوتبوونە پاکتاوکردنی نەیارە مەزهبییەکەیان.

سەرۆکی ئەمریکا جۆرج بوش ویستی گرنگی بداتە ڕاپۆرتەکە و لەم بارەیەوە ڕایگەیاند کەس هیچ ڕاپۆرتێک لە واشنتن ناخوێنێتەوە، بەڵام من و تۆنی بلێریش ئەم ڕاپۆرتەمان خوێندەوە.

ڕاپۆرتەکە دوای لێکدانەوەی بارودۆخی عێراق لەسەر گەلێ ئاست، ٧٩ ڕاسپاردەی پێشکەش کرد، کە گرنگترینیان گێڕانەوەی بەعسی و ناسیۆنالیستە عەرەبەکان وەک هەنگاوێک بۆ ئاشتکردنەوەی سوننە و بەشداری پێکردنیان لە ژیانی سیاسیدا. هەر بۆ ئەم مەبەستە دەبوایە دەستور هەموار بکرێتەوە. یەکێ لە ڕاسپاردە گرنگەکانی تر ئەوە بوو کە هەموو سامانی نەوت لە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی فیدیرالیدا بێت.

ڕاپۆرتەکە بۆ دەربازبوون لەو بارودۆخە چەند بژاردەیەکی خستبووە بەردەم حکومەتی ئەمریکی، هەر بۆ خۆی لەگەڵ زۆربەیاندا نەبوو. لەو کاتەدا کشانەوەی سوپای ئەمریکای لە عێراق پێباش نەبوو، ئەوەشی بە باش نەدەزانی بارودۆخەکە وەک خۆی بمێنێتەوە. هەرچەندە تێگەیشتنی هەبوو بۆ زیادکردنی هێزەکانی ئەمریکا لە عێراق، بەڵام لە هەمان کاتدا پێی وابوو کە ئەمریکا هێزی پێویستی بۆ ئەمە نییە. دابەشکردنی عێراق بۆ سێ هەرێم و دەوڵەتۆکەیش یەکێ لە بژاردەکان، بەڵام گرووپەکە ڕەتی دەکردەوە، چونکە سیاسەتی ڕاگەیاندراوی ئەمریکا و هاوپەیمانان پاراستنی یەکێتی خاکی عێراق بوو، ئەمە یەکێ لە داواکارییە سەرەکییەکانی کاربەدەستانی ناوچەکەیش بوو کە گرووپەکە دیداری لەگەڵدا کردبوون. باشترین بژاردە بەلای گرووپەکەی بەیکەر هاملتنەوە ئەوە بوو، دوای ئەوەی هێزە ئەمنی و سەربازییەکانی عێراق ئامادە دەبن بۆ پاراستنی ئاسایش و سنوورەکانی وڵات، ئەو کاتە ئەمریکا سەربازەکانی بکێشێتەوە. دەبوایە هێزێکی سەربازی ئەمریکی لە نزیک عێراق بهێڵرێتەوە و لەنێو عێراقیش چەند هەزار سەرباز و ئەفسەرێکی ئەمریکی وەک ڕاهێنەر و شارەزای سەربازی بمێننەوە.

ئەوەی بۆ ئەم باسەی ئێمە گرنگە ئەو چەند ڕستەیەیە کە پەیوەندییان بە کەرکوکەوە هەیە. لە خاڵی نۆیەمی ڕاسپاردەی دووەمدا، ڕاپۆرتەکە داوای کردووە "یارمەتی عێراق بدرێت بۆ گەیشتن بە ڕێکەوتنێک لەبارەی کەرکوکەوە،

که لایەنەکان پێی قایل بن". پێشتریش ئاماژەی بەوە کردووە کە "یەکێ لە کێشە چارەسەر نەکراوەکان کێشەی کەرکوکە، کە شارێکی دەوڵەمەندە بە نەوت و ژمارەیەکی بەرچاو لە کورد و عەرەب و تورکمان لێی دەژین. کوردەکان بۆ کۆتایی ساڵی ٢٠٠٧ داوای ڕیفیراندەم دەکەن بۆ ئەوەی بزانن کەرکوک دەخرێتە سەر ناوچەی ئۆتۆنۆمی یا نا. عەرەب و تورکمانەکان لە دژی ئەمەن. مەترسییەکی گەورە لە ئارادایە کە ڕیفیراندەم ببێتە هۆی تووندوتیژی". هەڵبەتە ئەو ڕاسپاردەیەیش کە لەسەرەوە ئاماژەم پێکرد و باس لەوە دەکات کە سامانی نەوت لە هەموو عێراقدا لە ژێر دەسەڵات و کۆنترۆڵی حکومەتی فیدیرالیدا بێت، ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە کورد و کێشەی کەرکوکەوە هەیە. خوێندنەوەی ڕاپۆرتەکانی گرووپەکەی بەیکەر – هاملتن و یونامی، کە لەسەرەوە ئاماژەم بە خاڵەکانی کرد و ڕاپۆرتی گرووپی قەیرانە نیودەوڵەتییەکان، کە لەخوارەوە باسی لێوە دەکەم، هەرسێکیان لە بارەی داخوازییەکانی کوردەوە بە گشتی و کێشەی کەرکوکەوە بە تایبەتی یەک هەڵوێستیان هەیە و لە یەک ئاواز دەخوێنن. بەرژەوەندیی هەموو لایەن و دەوڵەتەکانیان لەبەر چاو گرتووە، تەنها کورد نەبێ کە بە ئەڵقە لاوازەکە دانراوە و داخوازییەکانی وەلاوە نراون و پشتگوێ خراون. تێگەیشتن لەم یەک ئاوازییە کارێکی سەخت نییە. کورد لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی سەنگێکی ئەوتۆی نییە و کەس پارێزگاری لە بەرژەوەندییەکانی ناکات، بۆیە وەلاوەنانی داخوازییەکانی نەک هەر زیان بەهیچ لایەنێکی نێودەوڵەتی ناگەیەنێت، بەڵکو لە قازانجی دەوڵەتانی هەرێمەکەیە. نوێنەرانی کوردیش زۆر ئەماتۆریانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ یاری و پیلانە نێودەوڵەتییەکاندا کردووە، بەئاسانی دەستبەرداری داخوازییەکانیان دەبوون بەرامبەر هەندێ قسە و پەیمانی زارەکی. ساکارانە باوەڕ و متمانەیان بە نوێنەرانی ئەمریکا و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان دەکرد، کە تەنها بۆ دەربازکردنی بارودۆخەکە هەندێ پەیمان دەدەن و دوای ماوەیەکی کەم یا لە بیریان دەکەن یا کەسەکان دەگۆڕێن و ئەوانەی لە دوای ئەوان دێن پابەندیان نابن. وەکو باوە نوێنەرانی کورد یەک دەنگ نین بەرامبەر بە پرۆژە و پلانەکان. لەکاتێکدا هەندێ لە بەرپرسانی کورد ڕاپۆرتەکەی بەیکەر هاملتنیان بەتوندی ڕەت کردەوە، هەندێکی تریان بە پرۆژەیەکی باشیان لەقەڵەم دا.

خـاڵێکی تـر که دەبێـت لە بـارەی ئەم ڕاپۆرتـانەوە ئامـاژەی پێبکرێـت ئەوەیە، کە هەرسێکیان لە یەک سەرچاوەوە ئـاو دەخـۆنەوە. یەکەمـین ڕاپـۆرت کە لەبارەی کەرکوکەوە بڵاوکرایەوە، ڕاپۆرتی گرووپی قەیـرانە نێودەوڵەتییەکـان بوو لە ١٨ ی تەممووزی ٢٠٠٦ دا، واتا شـەش مانـگ پـێش ڕاپـۆرتەکەی بەیـکەر هاملٚتن و سێ ساڵ بەر لەوەی یونامی.

لە ڕاپـۆرتەکەی گرووپـی لێکـۆڵینەوەی عێـراق کە بە ڕاپـۆرتی بەیـکەر — هاملٚتن ناو دەبرێ هەمـان شت دەبینـین کە بەرژەوەنـدیی هەمـوو لایەنەکـان لە بەرچـاو گیـراون، تەنهـا کـورد نەبـێ. بەڕپرسـانی کـورد نەرمیـی زۆریـان نوانـد بەرامـبەر خواسـتەکانی ئەمریکـا، بە هـیچ شـێوەیەک نەیاندەویسـت لە قسـەی ئەمریکـا دەرچـن و ببـنە مـایەی نیگەرانیـی کاربەدەسـتانی ئەو وڵاتە. لە لێکـدانەوەکانی ڕاپـۆرتەکەدا بەرژەوەنـدییەکانی تورکیـا و تەنـانەت ئێـران و سوریایش لەبەرچاو گیران، چونکە ئەمریکاییەکان دەیانوسیت ئێـران و سـوریا ڕازی بکەن بۆ ئەوەی کێشـەی زۆرتریـان لە عێـراق بـۆ دروسـت نەکەن. لەکـاتی ڕووخانی دەسەڵاتی سەدام حوسێندا کورد هێزی سەربازی و سیاسی ڕێکخـراو و خاوەن پـێگەی هەبـوو و لەم بـارەیەوە لە لایەنە عێراقییەکـانی تـر باشـتر بـوو. ئەمەیـش نیگەرانـی لە لای داگیرکەرانـی کوردسـتان دروسـت کردبـوو و وەک مەترسی بـۆ سـەر ئاسایشـی خۆیـان سـەیریان دەکـرد. هەڵوێسـتی گرووپەکەی جێمس بەیکەر و هاملٚتن بەرامـبەر بە کـورد دیمەنێکـی تەواو پـێچەوانە دەخـاتە ڕوو. لەو سـەدان کەسـایەتی و کاربەدەسـتەی دیـداریان لەگەڵـدا کردبـوون و بیروڕایان وەرگیـرا بـوو تەنهـا سـێ کوردیـان تێـدا بـوو، ئەوانـیش هەر سـێکیان کاربەدەست بوون لە حکومەتی عێراق "سەرۆک کۆمار، جێگری سەرۆک وەزیران و وەزیـری دەرەوە". ڕەنگبـێ لەبەر پێگەیـان لەنێـو حکـومەتی عێراقیـدا وەک کاربەدەستێکی عێراقی قسـەیان کردبێـت و زۆر خۆیـان وەک دەربـڕی خواسـتی کـورد پێشـان نەدابێـت. لە دوای چـاپکردنی ڕاپـۆرتەکە جەیمـس بەیـکەر بە تەلیفـۆن قسـەی لەگەڵ سـەرۆکی هەرێمـی کوردسـتاندا کـردووە و گـوایە لەوە دڵنیای کردووەتەوە کە بەرژەوەندییەکانی کورد لە بەرچاو گیراون.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم هەڵوێستەی گرووپەکە و کاربەدەستانی ئەمریکا بەگشتی لە بەرامبەر کورد، ئاماژە بەم خاڵانەی خوارەوە بێ سوود نین:

یەکەم: بەرپرسانی کورد نەیانتوانی گرنگیی فاکتەری کوردی بە باشی بەکار بێنن و بۆ گرووپەکە و هەموو کاربەدەستانی ئەمریکا ئەوە دەربخەن، کە پشتگوێ خستنی خواستەکانی کورد دەبێتە هۆی تێکچوونی زیاتری بارودۆخی عێراق بە شێوەیەک ئەمریکا بە تەواوی یارییەکە لەو وڵاتە بدۆڕێنێ .

دووەم: ئەمریکاییەکان وایان لێکداوەتەوە کە ئەو پێگەیەی کورد کاتییە و تادوایی ناتوانێ و ڕێگەی پێنادرێ ئەو ڕۆڵە گەورەیە لە عێراق و ناوچەکە ببینێت، ئەوە هاوسەنگیی لە نێوان هێزەکاندا تێکدەدات و بارودۆخی ناوچەکە ئامادە نییە بۆ گۆڕانکارییەکی لەو جۆرە .

سێیەم: بارودۆخی پڕ لە قەیران و ئاڵۆزیی کۆمەڵگای کوردی و دەسەڵاتی سیاسیی کوردستان، کە لە هەموو ئەو ساڵانەی دوای ڕاپەڕیندا نەیتوانیبوو هیچ یەکێ لە کێشە سەرەکییەکانی ئەو کۆمەڵگایە چارەسەر بکات، هۆکاری گرنگ بوو بۆ ئەو جۆرە مامەڵەکردنە لەگەڵ کورددا. ئەمریکاییەکان لەوە تێگەیشتبوون کورد لەوە زیاتری پێ ناکرێت، کە تا ئەو کاتە کردبووی و لەو بارودۆخە ئاڵۆزەی عێراقدا ناتوانێ ببێتە فریادڕەسی سوپای ئەمریکا .

چوارەم: هەڵوێستی تورکیا و هاوپەیمانانی تری ئەمریکا لە ناوچەکە لە سعودیە و میسر و ئوردنەوە بگرە تا دەگاتە وڵاتانی کەنداو، هەموو لەگەڵ یەکێتی خاکی عێراقدا بوون و داخوازییەکانی کوردیان بەهەڕەشە لەسەر ئەو یەکێتییە دەزانی. ناکرێ ئەم دیمەنە لەبەرچاوی کەسانی وەکو بەیکەر و هامیلتۆن نەبووبێ، کاتێ هەوڵیاندەدا ئەمریکا لەو بارە سەختە رزگار بکەن کە لە عێراق تێیکەوتبوو.

کاربەدەستانی ئەمریکا کەوتبوونە باسکردنی هەڵمەتی دیپلۆماسی هەرێمی و ڕاکێشانی وڵاتانی دراوسێ بۆ ئەوەی هاوکار بن لە دابینکردنی سەقامگیریدا لە عێراق. مەترسی لەوە دەکرا کە ئەم هەڵمەتە لەسەر حیسابی خەڵکی عێراق و بەتایبەتی کورد بێ. ئەو وڵاتانە خەونی ئەوەیان دەبینی ئەمریکا لە زڵکاوی عێراقدا نغرۆ بکەن و دەستبەرداری پرۆژەی دیموکراسیکردنی ڕۆژهەڵات بێت، کە

هەڕەشــە بــوو لەســەر ڕژێمەکــانی ئەو وڵاتــانە خۆیــان. ئەوان کە یــارمەتی چەکـدارانیان دەدا لە دژی سـوپای ئەمریکـا لە عێـراق، ئامـادە نەبـوون هەروا دەست لەو سیاسەتە هەڵبگرن و هاوکاریی ئەمریکـا بـکەن. ئەم کارەیـان نرخـی خۆی هەبوو، یەکـێ لەوانەیشـی لەم کەیـن و بەیـنەدا زەرەرمەنـد دەبـوون کـورد بوو.

لە چەند شوێنێکی ڕاپۆرتەکە ئاماژە بە بەرژەوەندییەکانی تورکیا کـراوە و مەترسـییەکانی سـەبارەت بـارودۆخی عێـراق خـراونەتە ڕوو. ڕاپـۆرتەکە ئەوەی نەشاردووەتەوە کە تورکیا لە دژی خواستەکانی کـورد کـار دەکـات و ئەگەر ئەم بارودۆخەی عێراق بەردەوام بێـت، ئەوا دەسـت لە کاروبـاری عێـراق وەردەدات و هێزی سەربازی دەنێرێـت بـۆ باشـووری کوردسـتان بـۆ ئەوەی بە قسـەی خـۆی ڕێگە بگرێت لە ڕاگەیاندنی کوردسـتانی سـەربەخۆ. ئەو گـرووپە نێـودەوڵەتییەی ڕاپـۆرتەکە باسـی لێـوە دەکـات کە گـوایە بـۆ پشـتیوانی لە عێـراق دادەمەزرێ، بریتی دەبێت لە تۆڕێک بۆ خنکاندنی داخوازییەکانی کورد.

ڕاسـپاردەی ژمـارەی ٣٠ لە ڕاپـۆرتەکەی بەیـکەر — هاملّتنـدا دەربـارەی کەرکوک لە چوارچیوەی کارە دیپلۆماسییەکاندا، بەم شێوەیەیە:

بەهۆی باری ترسناکی کەرکوکەوە، ناوبژیوانیی نێـودەوڵەتی پێویسـتە بـۆ ئەوەی ڕێگە بگیرێت لە پێکدادان لە نێـوان پێکهاتەکانـدا، کە بـریتین لە کـورد، عەرەب و تورکمـان و دەتوانێـت شـارەکە بکـاتە بەرمیلێـک بـاروت. ڕیفیرانـدەم سەبارەت بە پاشەڕۆژی کەرکوک "بەپێی دەستوری عێراق دەبێت بەر لە کۆتایی سـاڵی ٢٠٠٧ ئەنجـام بـدرێت". ئەنجامـدانی ڕیفیرانـدەم دەتوانێـت بـارودۆخەکە بتەقێنێتەوە، بۆیە دەبێت دوابخرێت. ئەمە دەبـێ بخـرێتە سـەر ئەژێنـدای کـاری ئەو گرووپە نێودەوڵەتییە کە بۆ پشتیوانی عێراق دروست دەبێـت وەک بەشـێک لە هەڵمەتـی نـوێی دیپلۆماسـی. ئەم بۆچوونـانەی ڕاپـۆرتەکە دووبـارەکردنەوەی قسەکانی گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان بوون.

ئەم بۆچوونە کێشەی کەرکوکی لەدەست لایەنە نێوخۆییـەکـان دەردەکـرد و ڕادەستی دەوڵەتـانی هەرێمـی و زلهێزەکـانی دەکـرد. هەنگـاوی لەو جـۆرەیش کێشەکەی ئاڵۆزتر دەکـرد و کـورد تێیـدا زەرەرمەنـدی یەکەم دەبـوو. ئەوەی لە

راپـۆرتەکەی بەیـکەر – هاملّتنـدا لە بـارەی کەرکـووکەوە هـاتووە، دەقـاودەق خواستی تورکیا و دەولّەتانی تری ناوچەکە بوو.

راپۆرتی گرووپی قەیرانە نێودەولّەتییەکـان لە ١٨ ی تەممـوزی ٢٠٠٦دا لە ژێر ناونیشـانی " عێـراق و کـورد ئامـاژە سـەرەتاییەکانی شـەڕێک کە خەریـکە لەسەر کەرکوک هەلّدەگیرسێ" بلّاوکرایەوە [٢] .

ئەم جۆرە ڕاپۆرتانە ئەرکی ئەوەیان دەبینی بیـروڕای گشـتی لە ڕۆژئـاوا و دونیا بۆ ئەوە ئامادە بکەن کە چارەنووسی کەرکوک لە دژی خواستەکانی کورد بڕیاری لەسەر بدرێت. بڕیـارێکی لەو جـۆرە لە کاتێکـدا کـورد پێگەیەکـی پەیـدا کردبـوو و ڕۆلّێکـی ئەرێنـی لە عێـراق و لە دژی گـرووپە تونـدڕەوەکان دەبینـی کارێکی ئاسان نەبوو و ئامادەکاری پێویست بوو. بۆیە دەبینـین هـاودەنگییەکی سـەرنجڕاکێش لەنێـوان ناوەنـدە گرنکەکـانی لێکـۆلّینەوە، ڕۆژنـامە و گۆڤـارە دیارەکـانی ڕۆژئـاوادا سـەبارەت بە دۆزی کەرکـوک هەیە، کە بەگشـتی دژ بە خواستەکانی کوردن. دەولّەتان نایانەوێت ڕاستەوخۆ ئەو دیدانە دەربـبڕن، بـۆیە هەولّدەدەن لە ڕێگەی "میدیای ئازاد" و ڕێکخراوی "سەربەخۆی نـاحکومی" یەوە ئەو بیـر و بۆچوونـانە دەرخـواردی خەلّـک بـدەن. دەتـوانم بلّـێم چـالاکترین ڕێکخـــراوی لەم جـــۆرە لە بـــواری دۆزی کەرکوکـــدا گرووپـــی قەیـــرانە نیودەولّەتییەکانە کە تاکو ئێستایش هەر خەریکە و ڕووداوەکانی ١٦ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ ی بە "دەرفەتێکی باش دەزانێت بۆ دەسـپێکردنەوەی گفتوگـۆ لەبـارەی نـاوچە کێشـە لەسـەرەکانەوە". ئەو دەزانێـت کـورد ئێسـتا لاوازە و لایەنەکـان دەتـوانن چارەسـەرییەک بەسـەریدا بسـەپێنن کە لە قـازانجی ئەوانە و بە زیـانی کورد دەشکێتەوە.

گرووپـی قەیـرانە نێودەولّەتییەکـان خـۆی وەک ڕێکخراوێکـی نێـودەولّەتی نـاحکومی قـازانج نەویسـت دەناسـێنێت و هەولّـی ئەوە دەدات ڕێـگە لە شـەڕ و پێکدادان بگرێت و پشتیوانی لەو سیاسەتانە دەکات کە دەبـنە هـۆی ئاشـتی لە جیهانـدا. لە ڕێـگەی بلّاوکـراوە مانگـانەکەیەوە پێشـوەخت خەلّـک لە کێشـەکان ئاگـادار دەکـاتەوە. ڕێکخـراوەکە کارەکـانی لە ڕێـگەی لێکـۆلّێنەوەی مەیـدانی و پێشکەشـکـردنی ڕاوێـژ و ڕاسـپاردەوە جێبەجـێ دەکـات. ڕێکخـراوەکە لە سـالّی

١٩٩٥ دامەزراوە و بە یەکێ لە سەرچاوە هەرە گرنگەکان بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشە جیهانییەکان و پێشکەشکردنی ڕاوێژ بە دەوڵەتان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی وەک نەتەوە یەکگرتوەکان، یەکێتی ئەورووپا و بانکی نێودەوڵەتی دادەنرێت. دەوڵەتانی ڕۆژئاوا، ڕێکخراوە خێرخوازەکان و دەوڵەمەندانی ڕۆژئاوا و دامەزراوەی تایبەت یارمەتیی دارایی پێشکەش بە گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان دەکەن. گەورەترین سپۆنسەرەکانی ڕێکخراوەکە دوو ملیاردێری ناسراوی جیهانن کە ناتل سیمۆڤیچی کرواتی و جۆرج سۆرۆسی جووە. لە ساڵی ٢٠١٨ دا سەرچاوەی دارایی ڕێکخراوەکە ٤٥٪ ی لە دەوڵەتانەوە بووە و ٢٣٪ ی لە دامەزراوەکان و ٢٧٪ ی لە کەرتی تایبەت و ئەوەی تریش لە ڕێکخراوی خێرخواز و وەبەرهێنانەوە هاتبوو. بەرپرسانی باڵای ڕێکخراوەکە بریتین لە کۆنە کاربەدەستانی گەورەی وڵاتانی ڕۆژئاوا.

پاشخانی ڕێکخراوەکە و ئەوانەی یارمەتیی دارایی پێشکەش دەکەن، دەتوانن شێواز و میتۆدی کارکردنیمان بۆ ڕوون بکەنەوە. ئەو بەرپرسانەی ساڵانێکی تەمەنیان لە ئۆفیسەکانی حکومەتە ڕۆژئاواییەکان بەسەر بردووە و پۆست و پێگەی گرنگیان هەبووە، باش دەزانن بەرژەوەندیی دەوڵەتان و ئەو ناوەندانەی پارەیان پێدەبەخشن لە چیدایە. ئەم بۆچوونە نابێ وا لێکبدرێتەوە، کە ئەو ڕێکخراوانە دێن و کارەکانیان ڕاستەوخۆ و بە ئاشکرا لە بەرژەوەندیی ئەو دەوڵەت و ناوەندانە دەکەن. بەڵام کەسیش باوەڕ ناکات و ڕێی تێناچێت ئەمان بێن و لە دژی بەرژەوەندیی ئەوانەی یارمەتیی داراییان پێشکەش دەکەن کار بکەن.

ئەوان باش دەزانن کام ڕاوێژ و ڕاسپاردە مایەی ڕەزامەندییە و کامیان ڕەت دەکرێتەوە. ئەوەیش دەزانن کام لایەن بەهێزە و دەتوانێ خواستەکانی خۆی بسەپێنێ و کێشەی گەورە دروست بکات و کارەکەیان لێ تێکبدات، کام لایەنیش لاواز و بێ پشت و پەنایە و دەکرێت هەموو داخوازییەکانی یان بەشێکی پشتگوێ بخرێن. لەبەر ڕۆشنایی ئەم لێکدانەوەیە دەتوانین لەوە تێبگەین بۆ ئەم ڕاپۆرتانە لایەنگری لە هەموو لایەنەکان دەکەن، کورد نەبێ. ئەوان زۆر باش لەوە تێگەیشتوون کە لەسەر ئاستی هەرێمی دەوڵەتانی

ناوچەکە هەموو لە دژی خواستەکانی کوردن. لە نێوخۆی عێراقیش لایەنە سیاسییەکان لەدژی ئەوەن کورد پێگەی گرنگی هەبێ و لە کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی هەرێم بااڵدەست بێ. ئامادەکارانی ئەو ڕاپۆرتانە پرسەکانیان بەشێوەیەک خستووەتە ڕوو کە مایەی پەسەندکردنی دەوڵەتە هەرێمییەکان و لایەنە عێراقییەکان بن و زۆر گوێیان بە داخوازییەکانی کورد نەداوە. لە هەمان کاتدا داوا لە بەرپرسانی کورد کراوە نەرمی بنوێنن و لە پێناوی ئاشتی و سەقامگیریدا قوربانی بدەن و دەست لە بەشێک لە داخوازییەکانیان هەڵبگرن. ئەوان دەزانن ناوەندە نێودەوڵەتییەکان ئەوەندە کارتیان بەدەستەوەیە بۆ ئەوەی گوشار بخەنە سەر کورد و ناچاریان بکەن بەو پرۆژانە قایل بن. ئەگەر کورد بەتەنیا دژی ئەو پرۆژانەیش ڕاوەستێت، ئەوا شتێکی ئەوتۆی پێ ناکرێ و دەکرێت بەئاسانی زیانی گەورەی پێبگەیەنن.

گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان لە ڕاپۆرتەکەیدا ئاماژەی بە بارودۆخی ئاڵۆز و ترسناکی کەرکوک کردووە، لایەنەکانی ململانێکە و خواستەکانیان دەخاتە ڕوو و داوا لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دەکات خۆی لە بەرپرسیارێتی نەدزێتەوە. ئەمیش داوای دواخستنی ڕاپرسی لەسەر دواڕۆژی کەرکوک دەکات و بە هۆکاری تەقینەوەی بارودۆخەکەی لە قەڵەم دەدات. لەمەدا ڕاپۆرتەکەی بەیکەر — هاملتن ڕێک بۆچوونەکانی ئەمانی وەرگرتووە. ڕاپۆرتی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان داوا دەکات کەرکوک بکرێت بە هەرێمێکی فیدیراڵی سەربەخۆ و پێی وایە کە نابێت بخرێتە سەر هەرێمی کوردستان. پێشنیازی ئەوەیش دەکات هەر چوار پێکهاتەکەی کەرکوک لەسەر دابەشکردنی دەسەاڵت لە کەرکوک ڕێک بکەون. چەند ساڵێکە ئەو گرووپە ئەو جۆرە چارەسەرییە پێشنیاز دەکا و کۆڕ و کۆنفرانسی بۆ دەبەستێ و بیروڕای ڕۆژئاوای بۆ ئامادە دەکات. گرووپی قەیرانە نێودەوڵەتییەکان لە ساڵی ٢٠٠٣ بانگەشە بۆ ئەم چارەسەرییە دەکات، تورکیایش زۆر جار پێداگری لەسەر دەکات.

گرووپەکە پێشنیازی ئەوەیش دەکات کە دەبێ حکومەتی عێراق بەردەوام بێ لە لابردنی ئەو ستەمانەی کە ڕژێمەکانی پێشوو لە خەڵکیان کردووە، بەگێڕانەوەی ئەوانەی بە زۆر دەرکراون لە لایەن ئەو ڕژێمانەوە. هەروەها

پێشنیازی یارمەتیدان و قەرەبووکردنی عەرەبە هاوردەکان بۆ کەرکوک دەکات لەگەڵ نەوەکانیاندا، کە ئارەزوومەندانە دەیانەوێ بگەڕێنەوە بۆ ئەو شوێنانەی لێوەی هاتوون. چارەسەرکردنی کێشەکانی زەویوزاریش بەپێی قانونی چارەسەرکردنی کێشەکانی مولکدارێتی لە بیر ناکات. ئەویش وەک ماددەی ٥٨ ی قانونی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق و ماددەی ١٤٠ ی دەستووری عێراق داوا دەکات، پارێزگای کەرکوک وەکو خۆی بمێنێتەوە یان بگێڕدرێتەوە بۆ سەر دۆخی جارانی و نەبێت بە بەشێک لە هیچ هەرێمێک.

دوای ئەوە، باسی گرنگیی کەرکوک دەکا و ئاماژە بە هەوڵ و تەقەلای کورد دەکات بۆ ئەوەی بیخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە. ئەوەیش دەڵێت کە لایەنەکانی دی ئەم قسانەی کورد بەبێ بنەما دادەنێن و پێیان وایە، کورد تەنها لە هەوڵی وەدەستخستنی نەوتەکەی کەرکوکدایە. باسی بااڵدەستیی کورد لە ساڵی ٢٠٠٣وە لە کەرکوک دەکات. ئاماژەیش بە هەڵوێستی تورکیا دەکات و دەڵێت کە تورکیا کارتی دیپلۆماسی زۆری بە دەستەوەیە و دەتوانێ پەنا ببات بەر هێزی سەربازیش بۆ ئەوەی سنووربێ بۆ ئەم هەوڵانەی کورد دابنێت. ئامادەکارانی ئەم ڕاپۆرتە لەو باوەڕەدان کە کورد لە ماوەی ساڵێکدا لە بەردەم دوو هەڵبژاردندایە: یا بەردەوامبوون لەسەر خواستی جێبەجێکردنی دەستوور و بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ هەموو لایەکدا و مەترسی پێکدادانی سەربازی، یاخود پاشگەزبوونەوە و قایلبوون بە چارەسەرییەک لە رێگەی پێکهاتن، دانوستان و وتووێژەوە.

هەرچەندە گرووپەکە ئاماژە بەوە دەکات کە دەمارگیری و بەرزەفڕیی لایەنەکان رێگرن لە بەردەم وتووێژ و پێکهاتندا، بەاڵم دانوستانی گرووپەکە لەگەڵ نوێنەرانی هەموو لایەنەکانی کەرکوک، تورکیا، ئەمریکا و هەرێمی کوردستان لە ماوەی دوو ساڵدا، ئەوە دەردەخەن توانای ئەوە هەیە رێنمایی و رێسای تایبەت دابندرێن بۆ ئەوەی هەموو لایەنەکان بەو چارەسەرییە قایل بن.

شکستی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لەکارکردنی بەپەلە بەلای گرووپەکەوە، دەبێتە هۆی ئاڵۆزبوونی بارودۆخی کەرکوک. تاکو لە دیسەمبەری ٢٠٠٧ نزیک دەبنەوە مەترسیی تووندبوونی بگرەوبەردە و بارگرژیی لەنێوان پێکهاتەکاندا زیاد

دەکات و ڕەنگە ببێتە هۆی شەڕێکی نێوخۆیی لەگەڵ ئەگەری دەستێوەردانی سەربازیی دەرەکیدا. پێشیان وایە عێراق کە گیرۆدەی ئەم بارە ئاڵۆزەیە، بەرگەی پێشهاتێکی لەو جۆرە ناگرێ.

لە کۆتاییدا گرووپەکە کۆمەڵێک راسپاردە بۆ لایەنە جیاوازەکان پێشنیاز دەکات، کە دید و بۆچوونی رۆژئاواییەکان دەربارەی دۆزی کەرکوک بەرجەستە دەکەن، بۆیە بە گرنگی دەزانم لێرەدا ئاماژەیان پێبکەم:

بۆ حکومەتی عیراق:

یەکەم: داوا بکات لە ئەنجومەنی ئاسایش نوێنەرێکی تایبەتی دەستنیشان بکات بۆ کێشەی کەرکوک، کە ئەرکەکەی بریتی دەبێ لەم خاڵانەی خوارەوە:

ا. ئاسانکردنی گەیشتن بە چارەسەری لە ڕێگەی دانوستانەوە سەبارەت بە باری قانونیی کەرکوک و ناوچەکانی تر، کە کورد داوایان دەکات.

ب. کۆکردنەوەی پارە بۆ ئاوەدانکردنەوەی کەرکوک و خەرجکردنی لەسەر بنەمای پێویستی، نەک ڕەگەزی.

ج . چاودێریکردنی پابەندبوونی لایەنە جیاوازەکان بە هەر ڕێکەوتنێک کە دەکرێت.

د. پێشکەشکردنی ڕاپۆرت بە ئەنجومەنی ئاسایش بەشێوەیەکی ڕێکوپێک.

دووەم : چڕکردنەوەی پرۆسەی لابردنی ستەمەکانی پێشوو لە کەرکوک وەک:

أ . بەڕێوەبردنی پرۆسەی گێڕانەوەی ئەوانەی ڕژێمەکانی پێشوو بەزۆر دەریکردوون.

ب. ئاسانکاری و قەرەبووکردنەوە بۆ ئەوانەی ڕژێمەکانی پێشوو هێناونی، بۆ خۆیان و نەوەکانیان کە ئامادەن بەشێوەیەکی ئارەزوومەندانە بگەڕێنەوە بۆ ئەو شوێنانەی لێوەی هاتوون.

ج . چارەسەرکردنی کێشەکانی مولکدارێتی بەپێی ئەو میکانیزمانەی ئێستا لە ئارادان.

د. پرۆسەی گێڕانەوەی ئەو ناوچانەی لە کەرکوک دابڕاون یان هێشتنەوەیان وەکو خۆیان.

بـۆ حکـومەتی عێـراق، ئەنجـومەنی نـوێنەران، نـوێنەرانی پێکهاتەکـانی کەرکوک و حکوومەتی هەرێمی کوردستان:

٣. ڕاگەیانـدنی نیازپـاکی بـۆ چارەسـەرکردنی بـاری قـانونیی کەرکـوک لە رێگەی دانوستانی ئاشتییانەوە و پابەندبوون بە قسـە و ڕاگەیانـدنی نەرمەوە لە بارەی ئەم کێشەیەوە.

٤. ڕێکخستنی دانوستان بە یـارمەتی نـوێنەری نەتەوە یەکگرتووەکـان بـۆ چارەسەرییەکی کاتی کە لەسەر ئەم بنەمایانەیە:

أ. فراوانکردنـی دانوسـتانەکان دەربـارەی کەرکـوک بەشـێوەیەک عێراقییەکـانی تریش بگرێتەوە، بە تایبەتی نـوێنەرانی کۆمەڵگـای مەدەنـی وەک سـەندیکا، ڕێکخراوەکانی ژنان کە بۆ قازانج کار ناکەن.

ب. وەلاوەنانی بیـرۆکەی ڕاپرسـی سـەبارەت بە کەرکـوک لە لایەن ئەنجـومەنی نوێنەرانی عێـراقەوە لەکـاتی چاوخشـاندنەوە بە دەسـتوردا، لە شـوێنی ئەوە ڕەشنووسی پەیمانێکی تایبەت بە پارێزگای کەرکوک ئامادە بکرێت.

ج . ئەو پەیمانە دۆخی هەرێمێکی فیـدیرالی بـۆ کـاتێکی دیـاریکراو بەپارێزگـای کەرکوک دەدا.

د. هەر چوار پێکهاتەکە (کورد، عەرەب، تورکمان و کلد و ئاشوری) رێکـبکەون لەسەر ڕێساکانی دابەشکردنی دەسەڵات لە کەرکوک.

بۆ حکومەتی هەرێمی کوردستان:

٥. ئامـادەکردنی کـورد بـۆ قەبـوڵکردنی پاشەکشـەی پێویسـت لە بـارەی کەرکـوک و داخـوازە نەتەوەییەکـانی کـوردەوە بەو شـێوەیەی کە پارێزگـای کەرکوک تێیدا بکرێت بە هەرێمێکی فیدیرالی سەربەخۆ بۆ ماوەیەکی کاتی.

٦. دەسـتهەڵگرتن لەو بەڕێوەبەرایەتییـانەی کە پـارتە کوردییەکـان لە نیسـانی ٢٠٠٣وە دەسـتیان بەسـەریاندا گرتـووە و بە هاوکـاری لەگەڵ نـوێنەری نەتەوە یەکگرتووەکاندا کار بکەن بۆ سەرلەنوێ دابەشکردنەوەیان بە شێوەیەکی دادوەرانە لە پارێزگاکەدا.

بۆ حکومەتی تورکیا:

٧. پابەندبوون بە چارەسەری ئاشتییانە لە کەرکوک و خاوکردنەوەی تۆنی ڕاگەیاندنەکان .

٨. ئاسانکردنی بازرگانی، بە تایبەتی بەرهەمە نەوتییەکان لە نێوان تورکیا و باکوری عیراقدا، وەک کردنەوەی خاڵێکی سنووری دیش لەسەر خاپور و پشتگیریکردنی بەرهەمهێنان لە کوردستانی عێراق.

٩. دەبێت تورکیا پەیمان بدات کە سوپا نەنێرێت بۆ عێراق و پەنا نەباتە بەر هەنگاوی دیپلۆماسی توند وەک داخستنی خاڵی سنووری خاپور و لوولەی نەوتی بێجی جەیهان.

بۆ حکومەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا:

١٠. پێشکەشکردنی یارمەتی دیپلۆماسی و دارایی تەواو بۆ باری قانونی کەرکوک و ناوچەکانی تر کە کێشەیان لەسەرە. ئەوە بکاتە ئەرکی یەکەمی دیپلۆماسیی خۆی لە عێراق و لەگەڵ هەموو لایەنە سیاسییەکانی عێراقدا، ئەو لایەنانە قایل بکات بۆ پێویستیی هەوڵدان بۆ چارەسەری سیاسی لە ڕێگەی دانوستانەوە بۆ دۆزی کەرکوک.

١. هاندانی سەرکردە سیاسییەکانی عێراق بۆ بانگەشە و کارکردن بۆ بڕیارێکی گشتگیر و شەفاف لەبارەی کەرکوکەوە و ڕاکێشانی گرووپی سیاسی و کۆمەڵایەتیی زۆرتر بۆ دانوستانەکان سەبارەت بە کەرکوک.

بۆ ئەنجومەنی ئاسایش:

١١. کارکردن لەسەر داخوازیی عێراق بۆ دەستنیشانکردنی نوێنەرێکی تایبەت بۆ کەرکوک، پشتئەستوور بە بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایش کە دەسەڵاتەکانی دیاریدەکات و لەگەڵ ئەم ڕاسپاردانەدا دەگونجێ.

ئەمە ڕاسپاردەکانی ئەو گرووپەیە کە وەکو پرۆژەیەکی چارەسەری پێشکەشیان کردووە و لەوە دەچێ لە کۆتاییدا ببێ بە بنەما بۆ دانوستانەکان دەربارەی کەرکوک.

ئەگەر ئاڵۆزی و قەبارەی کێشەی کەرکوک و ناوچە کوردستانییەکانی تری دەرەوەی هەرێم و ژمارەی ئەو لایەنانەی دژی چارەسەرکردنی دۆزی

کەرکوکن بە قازانجی کورد و بێ کارامەیی ئەو میکانیزمانەی گیراونەتە بەر بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە لە بەرچاو بگرین، ئەوا ناتوانین گەشبین بین لەبارەی داهاتووی نزیکی ئەو شارە و ئەو ناوچانەوە.

سەرچاوەکان:

1. The Iraq Study Group Report: The Way Forward – A New Approach, New York 2006.
2. Iraq and the Kurds: The Brewing Battle over Kirkuk, Report 56 Middle East and North Africa, 18 July 2006.

پێرستی بابەتەکان

پێشەکی	٥
کەرکوک: مێژوویەکی دێرین و واقیعێکی تاڵ.	١٥
دانیشتووانی کەرکوک بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧	٢٩
چۆن ژمارەی کورد لە کەرکوک لە سەرژمێریی ١٩٥٧ کەم کرایەوە؟.	٥١
کەرکوک و نەفرەتی نەوت	٦٨
کەرکوک و ئەنفال: دەرهاویشتەی ڕەگەزپەرستیی، تۆتالیتاری و کولتووری توند و تیژی.	٩٣
سیاسەتی حکومەتی پاشایەتی لە کەرکوک	١٢١
پێکهاتەی دانیشتووانی کەرکوک لە سەدەیەکدا	١٦٥
کوردی کەرکوک لە پەراوێزخستنەوە بۆ پاکتاوکردنی نەژادی	١٨٧
کەرکوک و ساڵنامەی عوسمانی	٢٠٥
کەرکوک لە بیرەوەرییەکانی ڤیرسێنی سەرۆکی لێژنەی کێشەی موسڵ	٢١٩
کەرکوک و هەوادارانی نوێی تەعریب	٢٣٣
کەرکوک و شەمسەدین سامی و فەرهەنگی ناوداران	٢٥٧
دەرکراوانی کورد بەپێی بەڵگەنامە فەرمییەکان	٢٧٣
پرسی دانیشتووانی ڕەسەن و نارەسەن لە کەرکوک	٢٨٣
کەرکوک لە دوای ساڵی ٢٠٠٣	٢٩٥
کەرکوک و ماددەی ١٤٠ی دەستووری هەمیشەیی عێراق	٢٩٩
کەرکوک لە ڕاپۆرتەکەی یونامی ساڵی ٢٠٠٩دا	٣٠٧
کەرکوک و مۆدێلی برۆکسل	٣٤١
کەرکوک لە ڕاپۆرتی بەیکەر هاملٚتن و گرووپی قەیرانە نێودەڵەتییەکاندا	٣٦١